

Jakab Albert Zsolt

EMLÉKÁLLÍTÁS ÉS EMLÉKEZÉSI GYAKORLAT

A kulturális emlékezet reprezentációi
Kolozsváron

Jakab Albert Zsolt

Emlékállítás és emlékezési gyakorlat.
A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron

Jakab Albert Zsolt

Emlékállítás és emlékezési gyakorlat

A kulturális emlékezet reprezentációi
Kolozsváron

Második, javított és bővített kiadás

Kriza János Néprajzi Társaság

Nemzeti Kisebbségkutató Intézet

Kolozsvár
2024

Lektorálta:

dr. Keszeg Vilmos, egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár

dr. Tudor Sălăgean, igazgató, Erdély Néprajzi Múzeuma, Kolozsvár

dr. Verebélyi Kincsó, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Néprajzi Intézet, Budapest

Támogatta:

Korrektúra: Demeter Zsuzsa

Borítóterv és tipográfia: Könczey Elemér, IDEA Plus

Nyomda: IDEA Design & Print, Kolozsvár

© Kriza János Néprajzi Társaság

© Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale

© Jakab Albert Zsolt

A kötet tartalmáért a szerző vállal felelősséget, a kifejtett vélemények nem feltétlenül tükrözik az NKI (ISPMN) és Románia Kormánya álláspontját.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Jakab, Albert Zsolt

Emlékállítás és emlékezési gyakorlat : a kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron. - 2ik, javított és bővített kiadás / Jakab Albert Zsolt. - Cluj-Napoca : "Kriza János" Néprajzi Társaság : Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2024

Conține bibliografie

ISBN 978-606-9015-41-4

ISBN 978-606-8377-76-6

008

Tartalom

<i>Előszó</i>	9
Bevezető	11
A kutatás tárgya és célja	11
A könyv felépítése	12
Elméleti keret és terminológia	15
A kutatás kultúraelméleti alapjai	15
Közös tudás, közös jelentés	15
A kultúra mint esemény	16
Az emlékezet mint társadalmi konstrukció	17
Tudomány- és kutatástörténet	19
Idő, hagyomány, emlékezet. A kollektív tudás antropológiai irodalma	19
Tér és idő. A társadalmak ideje	20
Egyéni emlékezet – csoportemlékezet	24
A kollektív emlékezet és társadalmi keretei	26
A nép, a nemzet mint az emlékezet kerete	27
Az emlékezet időbeli horizontjai: a múlt tagolása	30
Az emlékezet térbeli dimenziója és médiumai: az emlékezet helyei	33
A (kollektív) emlékezet szervezése és felmutatása: az emlékezés folyamata	39
Az emlékezet diskurzusai és technikái – a társadalom értelmezési stratégiái	43
A kitalált hagyomány koncepciója és társadalmi funkciói	46
A kollektív emlékezet mint folytonos küzdelem: szimbolikus harcok	49
Kolozsvár kutatásának irodalma	53
Kitérő. A múlt narratívái – historizmus és mentalitástörténet	53
A kolozsvári múlt reprezentációi. A hely irodalma	55
Történeti munkák	55
Művészettörténeti munkák	60
Turisztikai irodalom	62
Az 1989 utáni kutatások	67
Összegzés. A lokális emlékezet termelése	70
Néprajzi, antropológiai és szociológiai kutatások	72
Város – kontextus – kutatás	75
Kolozsvár és társadalma. A kutatás kontextusa	75
A város	75
A népesség. Etnikumok és felekezetek	78
Társadalmi események, politikai és hatalmi viszonyok	83

A kutatás leírása. Módszertan	85
Adattár és források. Az anyag elrendezése	86
A szövegkorpusz műfaja és tipológiai problémái	86
A gyűjtött emléktárgy műfaja	86
A gyűjtött emléktárgy rendszerezése és tipologizálása	89
Emlékállítási – korszak, tematika, alakzat. Elemzés	93
A kezdetektől a reformkorig (1440–1799). A datálás gyakorlati funkciója	95
Az alkotó egyén, az építkező polgárság.	95
Erődítmények.	95
Templomok és iskolák.	98
Lakóházak és építészeti elemek	101
A halottak emlékezete	105
Események emlékezete	107
Összegzés. Emlékállítási szokások és attitűdök	112
A reformkortól a kiegyezésig (1800–1867). A datálás mint emléktárgy	119
Építkezés és építkezők	119
A közösség intézményei, középületek	119
Lakóházak.	122
A halottak emlékezete	122
Események emlékezete	123
Összegzés.	125
A kiegyezéstől az I. világháború végéig (1867–1918). A dualizmus kora – a nemzet emlékezete	131
Építkezés és építkezők	131
A közösség intézményei, középületek	131
Lakóházak.	134
A halottak emlékezete	135
Egyének kultusza	135
Az uralkodók kultusza	135
A személyiségek kultusza	140
Események emlékezete	143
Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc	143
A közösség eseményei.	143
Az emlékezet létrehozói és felügyelői	144
Összegzés.	145
Az I. világháború végétől a II. bécsi döntésig (1918–1940).	151
A hatalomváltás és emlékezete	151
A felszámolt és a létrehozott emlékezet. A múlt román szempontból való értelmezése	151
Az elrejtett múlt és a bezárkózott emlékezet. Magyar emléktárgyi lehetőségek	158
Összegzés	159
A „kis magyar világ” (1940–1944).	165
Visszatérő hatalom – rekonstruált emlékezet	165
A helyreigazított múlt	165

A háborúk emlékezete – a nemzeti hősök kultusza	166
A nemzet teljesítményei és személyiségei	171
Összegzés	172
A II. világháború végétől az 1989-es rendszerváltásig (1945–1989). A kommunizmus emlékezetkonstruálása	177
Az átmeneti időszak (1945–1948)	177
A közelmúlt emlékének leépítése	177
A hősök és az áldozatok	179
Az egyházak, gyülekezetek újjászervezése	184
A szocialista-kommunista integráció és a társadalom feletti teljes ellenőrzés időszaka (1948–1965).	184
A kommunizmus genezise: a munkásosztály eredményei és hősei	185
A történelem és a kultúra személyiségei	187
Egyházak, közösségek emlékállításai	189
A korábbi emlékjelek sorsa	192
Az „aranykorszak”. A látszólagos liberalizációtól a nemzeti kommunizmus programjái (1965–1989).	193
Kommunista és antifasiszta hősök	193
A román nemzeti múlt megteremtése	194
Az egyházi keretben szerveződő emlékezet	199
A korábbi emlékjelek sorsa	201
Összegzés.	201
Egy korszak emlékállításai. Az emlékezet szervezése a demokrácia korában (1989–2004).	219
Felszámolt hagyomány – a felejtés ritualizálása	220
A múltteremtés irányultságai	221
1989. december 21. – az új rend(szer) genezise	222
A demokrácia hősei, személyiségei	224
A román nemzeti múlt (újra)szerkesztése	227
A román emlékállítás alakzatai	230
A tér megválasztása	230
Az esemény megválasztása	232
Az idő megválasztása	234
Magyar reakciók és emlékállítások – a mártírium konstrukciói	237
A templom és az iskola – az emlékezet tárgya és helyszíne	238
A tudományos és kulturális intézmények emlékállításai	240
A zsidó emlékállítások	241
Összegzés. A nemzeti diskurzusok	242
Esetelemzés. 1848–1849 emlékezetének szervezése és használata	249
Az esemény. Az alapparratíva	249
A hagyományteremtők	251
Hatalomváltások – az emlékezet újrahelyezése	261
Az 1989 utáni szimbolikus térszervezések és az emlékezet(ek) használata(i)	264

TARTALOM

A román emlékállítások	264
A magyar emlékállítások	267
Párhuzamosság és rivalizálás – az emlékezet használata	268
Összegzés	275
Következtetések	277
Szakirodalom és források	283
Szakirodalom.	283
Források	308
<i>Rezumat</i>	<i>323</i>
<i>Abstract.</i>	<i>329</i>

Előszó

A kötet alapja a 2011-ben az ELTE Néprajztudományi Doktori Iskolájának megvédett, azonos című doktori disszertációm átdolgozott és 2012-ben megjelentetett változata.¹ Az azóta eltelt évtizedben folytatott egyébírányú tevékenységeim és kutatásaim során további forrásokat tártam fel, mindegyre újabb adatokra bukkantam, így minduntalan visszatértem ehhez a kéziratomhoz és ezeket a műhelyforgácsokat beépítettem a szövegbe, azaz a korábbi eredményeimet és megállapításaimat pontosítottam és kiegészítettem.

Az elemzés alapjául szolgáló adatbázis javított és jelentősen bővített változata – a továbbiakban *Adattár* – 2024-ben, különálló kötetben jelent meg.²

Köszönet • Az elmúlt évtizedekben végzett kutatásaim során, illetve a disszertációm megírásakor és köteté szerkesztésekor sokan támogattak. Mindenkit felsorolni nincs módom, azonban ezúttal is kedves kötelességemnek érzem néhányuk nevét kiemelni. A kolozsvári és budapesti tanárain (Keszeg Vilmos, Pozsony Ferenc, Verebélyi Kincső, Voigt Vilmos) kutatói szempontokat és módszereket kínáltak fel, figyelemmel kísérték kutatásaimat, irányítottak és újabb kutatásokra ösztönöztek.

Barátaim és kollégáim (Demeter Zsuzsa, Foszto László, Gaal György, Gergely Bálint, Horváth István, Ilyés Sándor, Mihály Melinda, Peti Lehel, Plainer Zsuzsa, Tudor Sălăgean, Szabó Árpád Töhötöm, Szilágyi Levente, Szöcs Levente, Tatár Erzsébet-Tímea, Vajda András) szakmai véleményeikkel, megjegyzéseikkel és baráti támogatásukkal inspiráltak. Gergely Erzsébet, Veér Aranka és Veér Győző támogatását is ezúton köszönöm meg.

Köszönöm Gálfi Emőkének (Erdélyi Múzeum-Egyesület) az egyes latin szövegek fordításában, Bányai Viktóriának (ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék), Gidó Attilának (Nemzeti Kisebbségkutató Intézet) és Zvi Hartmannak (Haifai Tudományegyetem) a héber szövegek, Komáromi Tündének (KRE Kommunikáció- és Médiatudományi

1 *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron.* Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2012. Az elemzés alapjául szolgáló adatbázis: *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012).* *Adattár.* Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2012.

2003–2006 között, a doktori tanulmányok idején az Oktatási Minisztérium Magyar Állami PhD-ösztöndíjjal támogatott. A kötet véglegesítésekor és szerkesztésekor az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesültem (2012–2015).

2 *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2023).* *Adattár.* Második, javított és bővített kiadás. Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2024. A kötetek 2022-ben románul is megjelentek.

ELŐSZÓ

Tanszék) és Nagy Ákosnak (Kriza János Néprajzi Társaság) pedig az orosz szövegek átírásában és fordításában nyújtott segítségét.

Köszönöm a Kriza János Néprajzi Társaságnak és a Nemzeti Kisebbségkutató Intézetnek, hogy lehetővé tette a kötet megjelentetését.

Hálás köszönettel tartozom családomnak, feleségemnek és lányomnak türelmükért, szeretetteljes és ösztönző támogatásukért.

Kolozsvár, 2024

Bevezető

A kutatás tárgya és célja

A társadalom kontextusában és a jelenben élni szándékozó ember az idő fenntartására különböző rítusokkal él, különböző technikákat, eljárásokat alkalmaz. Az emlékhelyek, emlékházak, múzeumok, emléktáblák, szobrok stb. létrehozásának egyik fő indítéka éppen az idő konzerválása, „megőrzése”, hasznosítása. A múlt megőrzésére, rögzítésére szolgál az időnek a térre való leképzése (vö: J. Assmann 1999). Az, hogy a múlt tényeiből, történeteiből mi válik lényegessé, mit kell megőrizni, átmenteni, behozni a jelenbe, korszakonként, koronként, helyenként változó és változik.

Kötetemben a kulturális emlékezet termelésének folyamatát, az emlékezet létrehozásának stratégiáit, az emlékezet társadalmi használatát vizsgálom. Egyetlen város emlékállítási és emlékezési folyamatainak szerveződését, működését és hatását elemzem. A terepkutatás Kolozsváron történt, célom, hogy egy szervezettebb képet nyújtsak az időkezelés, a múlthasználat, emlékezet és lokalitás kapcsán. Az emlékezet létrehozásának, kihelyezésének és használatának vizsgálatát az emléktábla- és szoborállítások, illetve a megemlékezési szertartások és emlékünnepek áttekintésére és kutatására alapozom.

Az emlékállítás és az emlékezési gyakorlat vizsgálata szükségszerűen több szempontból közelíthető meg, illetve két nagyobb tematikus egységre bontható. A kutatás egyrészt az emlékállításra mint folyamatra koncentrál, a (létrehozott) múlt publikus térbe való kihelyezésének eljárásait és az emlékállítás történetiségét vizsgálva. Ennek a részvizsgálatnak a célja egyrészt az emlékezés helyi alakzatainak a rendszerbe szervezése, másrészt ennek segítségével (is) megválaszolni azt a kérdést, hogy az idő narrativizálása, az emlékezet létrehozása (datálás, emlékmegőrzés, emléktábla- és szoborállítás) hogyan szervezi, építi (újra) a teret, milyen eseményt tesz láthatóvá, látványossá.

Az 1440–2004 közötti emlékállítások történeti vizsgálata az akkumulált idő problematikája mentén több kérdést is felvet. Hogyan termelődött ki ebben az időbeli vagy történeti síkban az az elképzelés, hogy a jelennek előzménye van, illetve hogy a társadalom jelene valamilyen pragmatikus vagy szimbolikus kapcsolatban áll a múlttal? Milyen társadalmi-politikai kontextusban fordul a figyelem a múlt felé? Melyek a kiváltói az intenzívebb múltra figyelésnek? Hogyan szervezi meg a társadalom a maga történetét? Milyen eljárásai vannak az emlékezetszervezésnek? Milyen társadalomkép konstituálódik az emlékállításokban? Milyen események indítják el az emléktáblák,

szobrok stb. általi emlékezést, milyen eseményeket, magatartásokat, narratívákat jelenít meg az emlékéllítés?

Az emlékezési gyakorlat mint a múlt szimbolikus birtokbavétele vagy rituális használata a kutatás másik perspektíváját nyitja meg. Az emlékezet fenntartására, használatára (megemlékezések, ünnepségek) figyelve célom azokat a jelenbeli szimbolikus mechanizmusokat bemutatni, amelyek a múlt eseményeit élesztik fel. A közös múlt által körvonalazható emlékezetközösség, a múltat megélő kolozsváriak számára az emlékezés identitástermelő mechanizmus is, a lokális – és regionális – társadalom mentalitását is formálja, alakítja. Ezért releváns és szükségszerű annak vizsgálata, hogy az emlékéllítések és megemlékezések milyen diskurzusok mentén szerveződnek, milyen diskurzusokat termelnek ki, milyen emlékezetet konstruálnak meg, milyen kulturális viszonyt tartanak fenn a múlttal, milyen identitásmintákat kínálnak fel a társadalom tagjai számára.

Nem foglalkoztam a feliratokat érintő közvetlen előzményekkel és párhuzamokkal az antikvitásban, a reneszánszban és a barokkban – jóllehet sok kötődés és kapcsolat bontható ki ebben a tekintetben is. Ugyanakkor nem terjesztettem ki a kutatást az emléktáblák és feliratok címereinek heraldikai vizsgálatára sem, bár tudom, hogy az adott korszakok emblematisztikus közlési módjaihoz ezek is hozzátartoztak. Az utcanevek alaposabb elemzését sem tekintettem feladatommá, csak annyiban érintettem mégis e területet, amennyiben a kihelyezett emlékezet szempontjából óhatatlanul szükségesnek bizonyult. A temetők sírfeliratainak vizsgálata is megterhelte volna e dolgozat kereteit, a sírfeliratok és epitáfiumok közül csak azokat vontam be az elemzésbe, amelyek a temetők létrehozása előtti város területén, illetve a templomokban és környékükön lelhetők fel. Kivételt csak a Hősök temetőjének emlékművei, illetve a Házsongárdi temető néhány emlékműve és sírfelirata képez.

A könyv felépítése

Az elemzést a választott téma legfontosabb elméleti aspektusainak bemutatásával kezdem. Kiemelt fontosságot tulajdonítok a közös tudás, közös jelentés és a kultúra eseményként való elgondolásának. A kutatási téma felépítésében a társadalmi konstrukciónak tekintett emlékezet játszik fő szerepet, a megválasztott terminológiát ennek értelmében használom.

A tudomány- és kutatástörténeti fejezetben az emlékezet társadalmi problémává és kutatási témává válását, a kutatási elméleteket követem nyomon, illetve a saját vizsgálódásaim szempontjából releváns tudományos eredményeket és hagyományokat összegzem. A kollektív tudás antropológiai irodalmát az idő, a hagyomány és az emlékezet fogalmainak és elméleteinek viszonyrendszerében mutatom be.

A nemzetközi szakirodalom állandóan reflektált a témára, ezért ebben a fejezetben főleg a francia szociológia, a brit szociálintropológia és az amerikai kulturális antropológia hagyományait, eredményeit mutatom be. Nem szántam külön tömböt a néprajztudományi – főleg a magyar néprajzi kutatások – eredmények bemutatásának. A magyar néprajzi kutatásokban igyekeztem megtalálni azokat a kapcsolódási felületeket – ezek többnyire a vizsgálatok témáját, semmint a módszereit illetik –, amelyek alapján

a releváns néprajzi anyag is mellérendelhető lehet. Ez abban nyújtott számomra eligazítást, hogy áttekinthetővé és értelmezhetővé váltak azok az eredmények, amellyel a magyar etnográfiai hagyomány hozzájárult a problémakörök tematizálásához és sajátos értelmezéséhez.

Nem vállalkozhattam arra, hogy a téma teljes szakirodalmát bemutassam, de annak legfontosabb állításait igyekeztem összegezni. Itt főleg arra törekedtem, hogy azokat a szempontokat mutassam be, vezessem le, amelyekre a kutatásaimban és az elemzésekben, a problémák láttatásában és a saját narratívám megalkotásában elengedhetetlenül fontosnak tartottam.

A kolozsvári kutatások irodalmát külön alfejezetben mutatom be. Az emlékezés alakzatairól és a helyről való beszélés történeti és kutatói hagyományát a történészi, művészettörténeti és turisztikai munkák bemutatásával végzem el. Kolozsvár narratív megalkotása mellett az 1989 utáni helytörténeti munkákat, illetve a néprajzi, antropológiai és szociológiai kutatásokat tekintem át.

Kolozsvár városát, társadalmát is fontosnak tartottam bemutatni, egyfajta vázlatos eseménytörténetet nyújtani, amely a későbbi elemzéseket és következtetéseket érthetőbbé teszi. A kutatás leírását és a 2024-ben megjelentetett *Adattár*, a szövegtörzshoz fűzött műfaji és tipológiai kérdéseit is itt taglalom.

Az emlékélmények bemutatását és elemzését korszakok, tematikák és emlékeztetői alakzatok alapján teszem. A kronológiai felosztás lehetővé teszi a korszakok összehasonlítását, különbségeinek és egymáshoz való viszonyainak vizsgálatát. A tematikák és emlékeztetői alakzatok mentén elrendezett emlékélmény a leírás és értelmezés során áttekinthetővé teszi az anyagot.

Az 1989 és 2004 közötti emlékélményeket külön fejezetben tárgyalom. A politikai rendszerváltás a társadalmi átalakulások mellett a múltértelmezési stratégiákat is meghatározta. A korszakot mint az emlékeztetőkonstrukciók egyik legkövetkezőbb időszakát a nyilvánosságban zajló múltértelmezések folyamataként mutatom be.

Külön vizsgálati keretben, esettanulmányként vizsgálom 1848–1849 emlékeztetői kolozsvári szervezését és használatát. Az emlékélményi és emlékeztetői gyakorlatok vizsgálatával a lokális társadalom szimbolikus mechanizmusait, a közösségi eseményeket, a társadalmi és etnikai csoportok interpretációit és diskurzusait mutatom be és értelmezem.

A kötet végén a következtetésekre kerül sor. Ezt a szakirodalom- és forrásjegyzék, illetve a román és angol nyelvű rezümék követik.

Elméleti keret és terminológia

A kutatás kultúraelméleti alapjai

Közös tudás, közös jelentés

Kutatásom szempontjából az emlékezet legfontosabb funkciója az, hogy biztosítja (kialakítja és fenntartja) a kapcsolatot a generációk között, illetve a kortárs társadalom tagjai között. Az emlékezet: generációk közötti kommunikáció. Ezért amennyiben a vizsgált emlékezési alakzatokra úgy tekintünk, mint valami állandósított kapcsolatra a társadalmak jelene és múltja között, illetve mint különböző idősíkokat kitermelő, összekapcsoló folyamat lenyomataira, akkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ez a kommunikáció a kultúrában zajlik, illetve azt termeli.

Ha a kultúraközi kommunikációnak a térbeli aspektusát, dimenzióját próbáljuk szemrevételezni, akkor egy fontos megállapítást kell tennünk: a kultúra jelenti az adott territóriumon belüli társadalmi együttélés alapját. A kultúra ebben az értelemben a társadalom tagjainak valamiféle közös ismeretrendszere, közös tudása. A kultúrát mint tudásrendszert definiáló kognitív kultúraelmélet éppen ennek a lényeges kategóriának a vizsgálatával nyerte el létjogosultságát. A tudás, kulturális tudás elemzése azért vált elengedhetetlenné a megértés számára, mert ebben a koncepcióban az individuumok társadalmi viselkedését ennek ismerete, birtoklása szabályozza: „A kultúra egy olyan tudásrendszer, amely koncepciókkal, »elméletekkel«, ontológiai magyarázatokkal szolgál a (fizikai és társadalmi értelemben vett) világgal kapcsolatban, irányítja és meghatározza az emberi cselekvéseket, illetve az emberi cselekvések szabályait” (Niedermüller 1994: 105–106). Ebben az értelemben „a kultúra nem az életmód, nem egy viselkedésrendszer, nem (kulturális) jelenségek halmaza, hanem egy, a nyelvi kompetenciához hasonló (vagy hasonlítható) ismeret- és tudásrendszer” (Niedermüller 1994: 106). Ebben a feltételezésben a *kulturális tudás* (*cultural knowledge*)³ a társadalom tagjai által közösen birtokolt tudást jelenti. Ez olyan ismeretanyag, amely a saussure-i *langue*–*parole* fogalmak alapján a közös tudás–egyéni felhasználás viszonylatában írható le. Ez a kognitív antropológiai felfogás azért fontos a számomra, mert a tudás/kultúra közösen birtokolt voltát tekinti meghatározónak, azaz a közös tudást az egyé-

3 Roger M. Keesing ezt a terminust a *nyelvi tudással* (*linguistic knowledge*) együtt taglalja: a kultúra tudásból áll, a tudás szétszótottsága és használata az egyes individuumokat és az adott társadalmi helyzetet tekintve eltérő (lehet) (Keesing 1979: 15–20).

ni ismeret kapcsolatában, összefüggésében értelmezi.⁴ Ennek a tudásrendszernek a megjelenítésében egyrészt a nyelvi reprezentáció játszik szerepet (a nyelven keresztül artikulálódik), másrészt a cselekvés kategóriája mentén szerveződik (a tudást konkrét cselekvések reprezentálják), de ennek a tudásnak a megmutatkozása nem tudatos módon és nem tudatos formákban történik (Keesing 1979: 17–21).

Az antropológiai kultúraelmélet interpretatív fordulata, amely a (társadalmi-kulturális) valóság konstruálásának folyamatára figyel, a *jelentés/szimbólum* kategóriáját állította az elmélet középpontjába és a kutatások homlokterébe. Ugyanakkor „elvetette a kognitív antropológiának azt a tételét, amely szerint a kultúra egy, az emberek fejében rejlő »valami«. Ehelyett a *gyakorlatot* jelölte meg, mint a kultúra természetes lételemét [kiemelés az eredetiben – J. A. Zs.]” (Niedermüller 1994: 109).⁵ A *kulturális jelentés*-nek (*cultural meanings*) a megragadása, vizsgálata tehát önmagában nem lehetséges, a megfigyelhető mindennapi akciókon, egyéni és társadalmi cselekvéseken keresztül írható le és értelmezhető. Mary Douglas ebben az értelemben használja a *rejtett tudás*, *rejtett jelentés* (*implicit meanings*) fogalmát (vö: Douglas 2003).

Az egyének kulturális jelentéseket állítanak elő, maga a kultúra is jelentések rendszere. Clifford Geertz úgy véli, hogy „az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig [...] a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom” (Geertz 2001a: 196). A kultúra fogalmát pontosítja egy további megjegyzése: „a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelöli, a szimbolikus formákban kifejezett örökölt koncepciók azon rendszerét, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az étellel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket” (Geertz 2001b: 74).

A kultúra mint esemény

Ez az interpretatív antropológiai megközelítés tehát a kultúrát eseményként, társadalmilag létrehozott „interszubbjektív jelentéseként” definiálja, és a gyakorlathoz köti. „Ez azt jelenti – Niedermüller Péter összefoglalásában –, hogy kulturális jelentés, kultúra annyiban létezik, amennyiben azt az emberek folyamatosan előállítják, újraalkotják, újradefiniálják. Ebben a megközelítésben tehát az emberi praxis olyan végeérhetetlen folyamat, amely állandóan létrehoz, illetve újraalkot kulturális jelentéseket, s ezeket folyamatosan egyezteteti a mindennapi élet szakadatlanul zajló folyamatában. Azaz a kultúra több, mint pusztán tudás; tények, ismeretek birtoklásából, szabályok alkalmazásának képességéből, valamint tények, ismeretek és szabályok együttes megvalósításából, a gyakorlathoz tevődik össze.” (Niedermüller 1994: 111.) Az antropológiai megismerés célja egy másik kultúrának – a saját társadalomban kutató számára ugyanannak a kultúrának – a megértése és értelmezése, a *jelentésteli struktúrák* feltárása és elemzése.

Kutatásom szempontjából annak van társadalmi és kulturális relevanciája, amit az emberek, a csoportok megmutatnak, láthatóvá és nyilvánossá tesznek, reprezentálnak, elmondanak magukról. „Ez a világ elsősorban a gyakorlaton, a társadalmilag konstituálódó akciókon keresztül ragadható meg, mert a világ a közös jelentéseket tar-

4 Az antropológiai kultúraelmélet kognitív megközelítéséről: Niedermüller 1994: 105–108.

5 A *tudás, szimbólum, jelentés* fogalmairól másutt: Niedermüller 2008: 432–434.

talmazó, létrehozó interszubjektív praxisból áll; ettől elvonatkoztatni, ezt »kívülről« szemléltetni, ettől független kutatási stratégiát felépíteni – ontológiai képtelenség.” (Charles Taylor véleményének felhasználásával Niedermüller 1994: 100.)⁶

Kolozsvári kutatásaim a társadalom egyfajta értelmezését kívánják adni. A kollektív emlékezet szervezéseinek állandó törekvéseit, az emlékéllátásokat (az emlékezet létrehozását) és a megemlékezéseket (az emlékezet használatát) úgy tekintem, mint a (lokális) társadalom működését, gyakorlatát, nyilvános megmutatkozását. Az eseményekben, eseménysorozatokban felsejlő város társadalmának megértésére, a folyamatok elemzésére és – korántsem végleges – értelmezésére teszek kísérletet. Hiszen a kultúra, azaz a „megjelenített dokumentum” vizsgálata nem más, mint a véglegesség illúziójával, a megértés (a megismerés, a magyarázat és az értelmezés) lezáratlanságával és a meggyőződés helyességével való állandó kísérletezés.⁷

Az emlékezet mint társadalmi konstrukció

Mivel a kultúrára úgy tekintek, mint aminek a természetes lételeme a gyakorlat, nagy fontosságot tulajdonítok a különféle egyéni és társadalmi akcióknak és cselekvéseknek. Ahhoz a kutatói felfogáshoz csatlakozom, amely az emlékezetre úgy tekint, mint a közösségekben zajló jelentésekre. Így a múltból való beszélést folyamatként és eseményként, társadalmi interakcióként értelmezem.

A társadalomban zajló, a társadalmat szervező emlékezet és emlékezés az egyéni emlékezés spontaneitásával szemben a szervezettséget érvényesíti, ebből következően helyszínei, tárgyai, aktorai vannak, jelentések, jelentés-összefüggések (ideológiák, mechanizmusok) eredőjében jön létre és változik, társadalmi, politikai és kulturális kontextusok teremtik és azokra hat vissza.

A közösségeket, illetve azok azonosságát vagy hasonlóságát feltételező emlékezetre definíciók és terminusok sokasága vonatkozik. A tudás társadalmi formáira a szakirodalomban érvényben levő fogalmak: kollektív emlékezet, kulturális emlékezet, társadalmi emlékezet, történelmi emlékezet, politikai emlékezet, faji emlékezet, hivatalos emlékezet, vernakuláris emlékezet, populáris emlékezet stb. Ezek a megnevezések más-más kutatói hipotézist feltételeznek, más-más perspektívákat nyitnak meg, az értelmezéseknek más-más horizontját jelentik. Ebben a kutatásban a források nagy részéből adódóan a *kulturális emlékezet* fogalmát, bizonyos esetekben pedig – a közös tudást hangsúlyozandó – a *kollektív emlékezet* terminust használom.

Az emlékezet felügyeletét, őrzését, szervezését végző intézmények és társadalmi csoportok definiálására a *társadalmi keret*, *emlékező elit* terminusokat tartom fenn.

Az *emlékezet kihelyezését, térbeliesítését* olyan operatív fogalmakként kezelem, amelyek segítenek annak érzékeltetésében és megértésében, ahogy a társadalom a múlt-

6 A magyar népszokásokat vizsgálva Verebélyi Kincső szintén a gyakorlatban, a cselekvésben jelelte meg azok létezési formáját (vö: Verebélyi 2005b: 22–37).

7 „Az etnográfia művelése ahhoz hasonlít – hogy ismét Clifford Geertzét idézzem –, amikor megpróbálunk elolvasni egy kéziratot (abban az értelemben, hogy »létrehozzuk valamilyen olvasatát«) – egy idegen, elhomályosuló, talányokkal, önellentmondásokkal, gyanús javításokkal és célzatos kommentárokkal teli kéziratot, amely azonban nem hagyományos írásjelekkel, hanem megformált viselkedés illékony példáival íródott.” (Geertz 2001a: 202.).

járól alkotott elképzeléseit rögzíti, megjeleníti, láthatóvá teszi. Az emlékezés intézményeinek, tárgyainak, rituális megnyilvánulásainak megragadására az *emlékezet helyei* terminust alkalmazom. Meghatározott esetekben, az emlékezés/emlékeztetés tárgyi reprezentációinak jelölésére az *emlékanyag*, *emlékjel* és *emléktárgy* szavakat használom.

A *megemlékezés*, *szertartás*, *rítus*, *ünnep* fogalmakat az emlékezet használatának, a múlt közösségi megélésének megragadására tartom fontosnak.

Minthogy az értelmezésemben az emlékezet társadalmi cselekvést jelent, társadalmi kommunikációt jelöl, ahhoz különféle (és hiányozhatatlan) ideológiák, politikai mellékszövegek társulnak. A kontextusfüggő folyamatok érzékeltetésére és megértésére sokszor a *diskurzus* fogalmát használom.

Tudomány- és kutatástörténet

Idő, hagyomány, emlékezet. A kollektív tudás antropológiai irodalma

Annak feltevése, hogy az azonos területen élő társadalmi formációknak van valamiféle közös tudása, nem újkeletű felfogás a társadalomtudományi gondolkodásban. Erre a már-már közhelyes megállapításra való utalással csupán azt szeretném jelezni, hogy amikor kijelölöm ezen kutatás elméleti irányait, akkor annak a problémakörnek a vizsgálatához csatlakozom, amely a 20. századtól kezdődően egyre alapvetőbb problémája lett a társadalomtudományoknak: hogyan rendezi el az individuum, a közösség az őt körülvevő társadalmi valóságot, hogyan halmozza fel a leszűrt tapasztalatokat, hogyan hagyományozza ezeket? Egyáltalán: hogyan hozza létre, alakítja, tárolja ezt az ismeretanyagot, hogyan termeli ki ezt a hagyományt? Hogyan veti alá magát neki, hogyan fogadja el?

E kötetben nem célom hagyományelméleti fejtegetésekbe bocsátkozni. Csak annyiban érintem mégis e témát, amennyiben az emlékezettel kapcsolatban ez óhatatlanul szükséges. A köznap diskurzusokban (és a magam részéről ide sorolom bizonyos mértékben a médiát is) felfedezhető néhány olyan állítás, amely azt jelzi, hogy az (akkumulált) hagyomány, az elmúlt, megtörtént események és a jelen tapasztalata, szemlélete között valamilyen megfeleltethetőségek, összefüggések vannak.

1. A jelen tapasztalata nem független az elmúlt eseményektől. Ez egyrészt abban a sztereotípiában nyilvánul meg, mely szerint a jelenben mindig ott van valamilyen formában a múlt, másrészt abban az elgondolásban, hogy a jelen értelmezését mindig meghatározza a múltbeli tapasztalat.

2. A múltkép nem homogén, hanem differenciált: egyéni és közösségi múltak vannak, felvállalt és elhallgatott tudások és tapasztalatok, legitim és illegitim múltak. Az egyén és közösség múltjai nem (mindig) szétválaszthatóak, számos szoros szálon összekapcsolódnak: a múlt meghatároz, a múlt kötelez, a múlt egyéni és társadalmi moralitás.

3. A múlt és jelen között határ tételeződik, a múlt és a jelen időben elváló kategóriák. Egyrészt a köznap értelemben tételezett cezúra a jelen állapotát leválasztja a múlt hosszú és tagolatlan időbeli folyamatától. Másrészt a jelenben létező értelemhorizont és jelentés-összefüggés más visszatekintési perspektívát jelent, ezáltal más elrendezését, értékelését és értelmezését adja a múltnak.

4. A múlt és jelen közötti összefüggés megítélése ambivalens: kontinuitás vagy diszkontinuitás jellemzi ezt a kapcsolatot. Ebben az összefüggésben egyrészt a múltból

felépített előrehaladás, a megelőző történeti korszakkal tudatosan ápoltt intellektuális, érzelmi, kulturális kapcsolat jelenti az egyik stratégiát, másrészt a szakítás élménye, az eddigi történelmi fejlődéstől való gyökeres elfordulás válik hangsúlyossá. A folytonosságnak vagy szakításnak, a múlt példájának vagy meghaladásának hangsúlyozása ebben az értelemben azt jelenti: a múlt a jelenben zajlik.

Az emlékezetkutatás nem vált önálló diszciplínává. A múlthasználat, az emlékezés és emlékezet tudományos megközelítésére különféle értelmezési keretek, stratégiák léteznek. Mivel a problémakör és a jelenség a kulturális és társadalmi élet sok területén megtapasztható, talán nem is meglepő, hogy a róla való tudományos diskurzus interdiszciplináris kontextusban szerveződik. Ebben az értelemben az emlékezet kutatása határdiszciplínának számít: a történettudományok, a kultúratudományok, a társadalomtudományok állítják elő a megközelítéseket, kutatják a témát és használják fel az elért eredményeket. A továbbiakban azokat a tudományos, elméleti megközelítéseket szeretném kibontani, amelyek modellezik ezt a mindennapi gondolkodást, és amelyek a kutatás elméleti alapjait, súlypontjait jelentik. Tehát a kutatásom vonatkozásában elsőrendű feladat behatárolni azt az elméleti és diszciplináris mezőt, azokat a megközelítéseket és összefüggéseket, amelyben vizsgálandni szeretnék. Melyek a téma/probléma legfontosabb összetevői? Melyek a legfontosabb megállapítások, a legfontosabb eredmények ezen a területeken?

Bár a mai értelemben vett emlékezetkutatás nem számít évszázadosnak, annak bizonyos aspektusait, területeit kutatták, illetve bizonyos tudományok és tudományágak magára az egyéni és/vagy közösségi emlékezetre alapozva nyerték el létjogosultságukat (néprajz, antropológia és bizonyos értelemben a történelemtudomány). A mai kutatásoknak előzményei vannak, amelyeket nemcsak fontos állomásokként, eredményeként értelmezek, hanem – hangsúlyozom ismét – a vizsgálódásaim elméleti keretének lényeges összetevőiként gondolok el. A továbbiakban ezt a kutatói hagyományt szeretném bemutatni.

Tér és idő. A társadalmak ideje

Az idő és a tér társadalomtudományi/szociálanropológiai problémává avatása Émile Durkheim nevéhez fűződik (Durkheim 1912).⁸ Számára ezek a *társadalmi tény*, „dolog” kategóriájában léteznek: egyedi, sajátos és csakis önmagukból interpretálható objektív jelenségek. Magyarázatukban a pszichológiai és individuális tényezőket nem veszi figyelembe. Felfogásában ezek kizárólag csak úgy értendők, mint a társadalom leképezései, mint a társadalom által létrehozott *kollektív reprezentációk*, melyek természetükből adódóan a társadalom struktúráját jelenítik meg.

A tér mint kiterjedés és az idő mint folyamat csak a különböző részletekre, pillanatokra való osztással és azok összehasonlításaival, a határoknak és intervallumoknak való jelentéstulajdonítás nyomán érthetők meg. „Csak akkor tudjuk felfogni az időt, ha egyes pillanatokot meg tudunk különböztetni benne. [...] Ugyanez a helyzet a térrel. [...] ...a tér nem lehetne tér, ha az időhöz hasonlatosan nem lenne felosztva és differenciálva.” (Durkheim 2003: 20–21.) Ezek a felosztások és megkülönböztetések a társadalmi

8 A továbbiakban a legutóbbi, teljes magyar fordításra hivatkozom: Durkheim 2003.

és kollektív létformákból erednek. Az időkategória fogalma „olyan elvont és személytelen keret, amely nemcsak egyedi létünket, de az emberi létet is magába foglalja. [...] ...ez az idő, amit egyazon civilizáció valamennyi embere objektíven gondolja el. Ez már önmagában is sejteti, hogy az efféle szerveződés csakis kollektív lehet.” (Durkheim 2003: 20.) Amellett érvel, hogy a társadalmi élet szolgáltatja azokat a „nélkülözhetetlen viszonyítási pontokat”, amelyekhez az időben minden illeszkedik: „A napokra, hetekre, hónapokra, évekre stb. való felosztás a rítusok, ünnepek, nyilvános szertartások ismétlődéséhez igazodik. A naptár egyfelől a kollektív tevékenység ritmusát fejezi ki, de egyzersmind annak rendszerességét is hivatott biztosítani” (Durkheim 2003: 20–21). A tér észlelése érzelmi értéktulajdonítások mentén szerveződik. „S mivel az ugyanabban a civilizációban élő emberek ugyanolyan módon képzelik el a teret, az érzelmi értékeknek és a belőlük fakadó különbségtételeknek is közöseknek kell lenniük; ez pedig csaknem szükségszerűen azt feltételezi, hogy társadalmi eredetűek.” (Durkheim 2003: 21.)⁹

A társadalmi tér és idő valamilyen formában a kozmikus világ leképzése. Mircea Eliade például a templomépítést az univerzum (újra)elrendezésének tekintette (Eliade 1956/1987: 53–56).¹⁰ A társadalmak sokfélesége és annak érzete, hogy a tér és idő valamilyen formában kozmikus és alapvetően jelentéstelített, arra ösztönözte Émile Durkheimot is, hogy egymástól nagyon különböző *téridőket* írjon le.¹¹

A társadalomtudományos gondolkodás számára nemcsak az időhasználat,¹² hanem az időfelfogás is kultúrafüggő. Arnold van Gennep a társadalmi élet tér- és idődimenzióinak összefonódását vizsgálva alkotta meg (1906-ban) az *átmeneti rítusok* fogalmát: mindhárom alapvető összetevő – *elválasztó (preliminális), eltávolító (liminális)*

-
- 9 Aron Jakovlevics Gurevics hasonlóan érvelt: „Az idő nem absztrakt, a priori fogalom, hanem valóságos és dologi, nem létezik a tapasztalaton kívül; a korszakok váltakozása az emberek viselkedésétől függ.” (Gurevics 1974: 81.)
- 10 Mircea Eliadénak ez a szemlélete a vallásos élmény dimenzióiról szintén durkheimiánus gondolat. Azért kockáztatom meg ezt a kijelentést, mert úgy tűnik, a szerző a kultúrát az egyén szimbolikus viselkedéseként fogja fel.
- 11 A fenomenológiai megközelítés szerint is a tér elgondolása nagyon eltérő a különböző kultúrákban (vö: Littlejohn 1963). Itt említem meg, hogy a Mihail Bahtyin által bevezetett *kronotoposz* fogalma a tér és idő egységét jelöli az elbeszélésekben. A cselekmény során a tér és idő megjelenítése egymástól elválaszthatatlan. „A szépirodalmi kronotoposzban egy átgondolt és konkrét egységben forrnak össze a térbeliség és az időbeliség vonásai. Az idő összesűrűsödik, lerakódik, művészilleg láthatóvá válik, a tér pedig intenzívvé lesz, belesodródik az idő, a cselekmény, a történelem mozgásába. Az idő vonásai a térben nyilvánulnak meg, a teret pedig az idő révén fogjuk fel és mérjük.” (Bahtyin 1974: 753.)
- 12 Ide kívánczik néhány markáns filozófia állítás is. Edmund Husserl az idő belső voltát hangsúlyozta: számára az érzéki benyomás, tudat és idő összefüggnek, összekapcsolódnak (Husserl 2002). „Az idő a tudat életének »kontinuum«: a tudat a jelent csupán a múlt retenciójaként (megőrződéseként) és a jövő protenciójaként (előrevetítéseként) képes megragadni.” (Leduc 2006: 13.) Martin Heidegger úgy vélte, hogy a létezést a tudat az idő horizontján belül fogja fel: az „itt-lét”, a „világon-lét”, a „halál árnyékában való lét” időbeliségként értendő (Heidegger 1989). Ezekben a megközelítésekben az a közös, és a mi szempontunkból elgondolkodtató, hogy az egyén, a társadalom nem az időben mint személytelen keretben él, hanem *megéli* az időt.

és beépítő (posztliminális) szakasz – tulajdonképpen tér- és időmetafora (Gennep 1909/2007).¹³

Bár a kutatók különböző társadalmak változatos időkonceptióit írták le,¹⁴ úgy tűnik, hogy az időnek van két felfogása, amely szinte mindenütt ismert: az idő lineáris és ciklikus elképzelése. Az előbbi létjogosultságát valószínűleg az a tapasztalat tartotta fenn, hogy az élet visszafordíthatatlanul a születéstől a halál, a kezdettől a vég felé tart, az utóbbi a periodicitás tapasztalatán alapult, mint a szív ütemes dobogása, a nappalok és éjszakák rendje, a hold ciklusai, az évszakok egymásutánisága és ismétlődése.¹⁵

Az idő a szociálintropológiai kutatások homlokterébe került, nemcsak úgy, mint a kulturális reprezentációin keresztül megragadható empirikus anyag, hanem mint módszertani és gyakorlati probléma.¹⁶

A társadalmi idők pluralitására vonatkozóan Fernand Braudel francia történész 1946-ban az idő különféle *idősíkokra* (*temporalités*) való bontását kezdeményezte. Három idősíkot különböztetett meg: a „szinte mozdulatlan” „földrajzi idő”, a „majdnem időn kívüli” időben íródo történelem síkját, a „lassú történelem”, a „társadalmi idő” síkját, illetve a „hagyományos történelem”, az „egyéni idő” síkját.¹⁷ Megállapításának alapja az, hogy az emberi/kulturális tudás felhalmozása az időfolyamatokhoz viszonyítódik.

1958-ban a történelmi folyamatok elemzéséhez bevezette és javasolta a *hosszú időtartam* (*longue durée*) fogalmát,¹⁸ mint olyan idősíkot, amellyel – a *konjunktúra* (*temps conjoncturel*, társadalomtörténet) és a *rövid időtartam* (*temps évènementiel*, esemény-

13 Az antropológiai irodalomban elsőként Edward Evan Evans-Pritchardnak a nuereknél végzett terepmunkája emelhető ki, aki empirikus kutatást indított az időszemlélet vizsgálatára. Megkülönböztette azokat az időkonceptiókat, „amelyek főként a környezettel kialakított kapcsolataikra utalnak, illetve amelyek a társadalmi struktúrán belüli, egymással létrehozott viszonyaikat tükrözik” (Evans-Pritchard 1940/2000: 69). Az előbbit *ökológiai idő*nek, az utóbbit pedig *strukturális idő*nek nevezte el. Alfred Gell – Émile Durkheim nézeteire építve – az időt *kulturális konstrukciónak* tekintve elemezte a felfogás antropológiai hagyományait (Gell 1992). Hasonló áttekintést nyújt Nancy D. Munn is az idő kulturális antropológiájáról, elemezve az idő kollektív koncepcióit, az ismétlődő cselekvések és a statikus idő viszonyát, az időszámítás módjait és az időstratégiákat (Munn 1992).

14 Ide kívánczik Georges Gurvitch fogalmainak felsorolása is: „Egész sor időbeliséget különböztet meg: a hosszú tartamú időt, a szabálytalan ritmusú időt, a ciklikus időt vagy az egy helyben topogást, az önmagához képest elkésett időt, a hol késő, hol siető időt, az önmagához képest siető időt, a robbanékony időt...” (Georges Gurvitchot hivatkozva Braudel 2007: 188–189). A hatalom gyakorlása az idő feletti uralmat is jelenti: a domináns a saját időképzését és időhasználatát (azaz a saját társadalmi rendjét) is rákényszeríti a domináltra. Georges Gurvitch fogalma, a *robbanó idő* (*temps explosif*) a társadalmi idők közötti eltérések és ellentétek intenzivítását jelenti.

15 A tér és idő problematikájának összefoglalásához lásd: Jedrej 2006.

16 Például Pierre Bourdieu az algériai parasztok gazdasági gyakorlatait vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az időbeliség tapasztalata, szerepe, mérése (az idő gazdaságban kiszámítható értéke) a gazdasági tervezést illetően nem bír fontossággal: „Az »előemlékezet« [...], vagyis a közvetlenül észlelt jelenben rejlő lehetőségek átlátása ellentétes a tervezéssel.” (Bourdieu 1976/1990: 56.)

17 Az 1946-os kötet előszava; magyarul Braudel 1996: 4–6.

18 Legalaposabb kidolgozása: Braudel 1958; magyarul legutóbb: Braudel 2007. A továbbiakban ezt használom.

történet, eseményközpontú történelem ideje) idősíkjait jelölő fogalmakkal együtt – bevonta a társadalmi időt és teret a történeti elemzésbe (Braudel 2007).¹⁹

Kutatásom szempontjából az „évszázados léptékű” hosszú időtartam a legfontosabb, amelyet Fernand Braudel az eseménytörténet rövid időtartama ellentétéként határozott meg, mely – mint mondja – „az egyének, a mindennapi élet, illúzióink, gyors tudati »kapcsolásaink« mértéke szerint – kifejezetten a krónikás, a zsurnalisztika ideje. [...] az időtartamok közül a rövid idő a legszeszélyesebb, a leginkább csalóka” (Braudel 2007: 165–166). Az így értelmezett esemény helyett a struktúra dominálja a hosszú időtartammal kapcsolatos problémakört: „Számunkra, történészek számára a struktúra kétségkívül szerkezet, építmény, de még inkább olyan valóság, amit az idő lassan koptat el, és amit igen sokáig görget magával. Egyes hosszú életű struktúrák nemzedékek végtelen sora számára válnak szilárd elemekké: eltorlaszolja a történelmet, gátolja, ennél fogva irányítja folyását. Más struktúrák gyorsabban szétmállanak. De valamennyi egyszerre támasz és akadály.” (Braudel 2007: 169.) Ezt az időtartamot és Fernand Braudel ezzel kapcsolatos megállapításait alkalmazom e kutatás keretei között a közös tudás vagy a közös emlékezet – egyelőre még definiálatlan – kategóriáira, folyamataira is. Úgy tekintek a hosszú időtartamra, mint arra az idősíkra, amely a társadalmak, a megemlékező csoportok történetét jelenti. Természetesen tisztában vagyok azzal is, hogy a késői kortársak, illetve az utódok elvégezték ennek a szemléletnek a kritikáját is.²⁰ Úgy vélem azonban, hogy ez a kategória sikeresen alkalmazható ebben a néprajzi-antropológiai kérdésfelvetésben akkor, amikor az a célom, hogy az emlékezet időbeli belátásait, időbeli horizontjait ragadjam meg.

Fontos megemlítenem még egy elméletet az (eltelt) idő felhasználásáról. „Kétségtelenül mondhatnánk, hogy az emberi társadalmak egyenlőtlenül használták fel az eltelt időt, mely egyesek számára egyenesen elvesztegetett idő volt; hogy voltak, akik felpörgették az iramot, míg mások az útfélen lődörögtek. Így különbséget tehetnénk kétfajta történelem között...” (Lévi-Strauss 2001: 270.) Claude Lévi-Strauss 1952-ben *stacionálónak* vagy *hidegnek* nevezte azokat a kultúrákat és társadalmakat, amelyek nem vagy kevésbé reflektálnak az időre, a múlt eseményeire, és *kumulatív*nak vagy *forró*nak nevezte azokat a kultúrákat és társadalmakat, amelyeket intenzívebben foglalkoztat a múlt, az idő állandó szintézise, és amelyek az események folyamatos akkumulálásával állandóan reflektálnak a hagyományra.²¹ Ennek oka a kultúrának a természet feletti elsőbbségének az elismerése.

A kulturális kontinuitás szempontjából az akkumulált, a lévi-strauss-i értelemben hasznosított idő mint hagyomány tételeződik a modern társadalmakban. Azt a kulturális viszonyt, amelyet a társadalmak a saját múltjukkal szemben fenntartanak,

19 Különböző metaforákkal – épület, tengerszint – szemléltette az időtartamok egymásba kapcsolódását, viszonyát, egymással való kölcsönhatását. A szinte mozdulatlan mélytengeri áramlatoktól a folyamatos mozgásban, változásban lévő felszíni hullámokig, a „lépcsőzetesen emelkedő terek” szerkezeteként a földszinttől a szintekig terjed az építmény egysége.

20 Mona Ozouf, Jacques le Goff, Jacques Revel, Bernard Lepetit történészek véleményét, kritikáját összegzi: Leduc 2006: 44–50.

21 Magyarul: Lévi-Strauss 1999: 31–32. Egy későbbi fordításban: *toporgó történelem* és *halmozó történelem* (Lévi-Strauss 2001: 272–277). (A *hideg-forró* ellentétpárt egy 1962-es szövegében használta – vö: Lévi-Strauss 1962: 309.) A megkülönböztetés érvényességére vonatkozóan megjegyzi, hogy „minden történelem halmozó, fokozati különbségekkel” (Lévi-Strauss 2001: 283).

François Hartog a *történetiség rendjének* (*régime d'historicité*), *időrezsimnek* (*régime du temp*) nevezte. Ez a fogalom a szerző meghatározásában „a megértést szolgáló eszköz-ként kíván működni, ami segít abban, hogy könnyebb legyen megragadni: nem az időt magát [...], hanem az idő válságának pillanatait, itt és ott, ahogy felbukkannak, amikor elvész a múlthoz, jelenhez és jövőhöz fűződő bizonyosságuk” (Hartog 2006: 26). A történetiség rendjeit elemezve az emberi időtapasztalatokat a jelenből szemlélt múlt és a múltként szemlélt jelen spektrumában helyezte el, megállapítva, hogy a múlt egyre hosszabbá, a jelen kortárs érzése egyre mozdulatlanabbá (örök jelenné) válik. A jelen múltként, történelemként való felfogására a *prezentizmus* fogalmát használta. A „mozdulatlan örök jelen kortárs érzése” megteremtí a történeti időt saját maga számára. „Az időnek ezt a kortárs pillanatát és érzékelését jelölöm a prezentizmus kifejezéssel.” (Hartog 2006: 28, a problémakör további taglalása: 109–115.)

A magyar néprajztudomány és kulturális antropológia is hozzájárult e kérdéskör vizsgálatához. Pócs Éva a néphit tér- és időszemléletét vizsgálta, azokat oppozíciókban (emberi–természetfeletti) határozta meg (Pócs 1983).²² Voigt Vilmos az idő folklórbeli szerepéről azt állítja, hogy az a társadalmi-politikai eseményekre nem reflektál, így a „nagy történelem” kontextusára nagyrészt érzéketlen (Voigt 2002).²³ Az egyén az időt partikularitásában éli meg, használja, illetve dolgozza fel. Keszeg Vilmos a folyó idő állandósított szegmensének, a *mai napnak* a vizsgálatakor, a naplóírás példáján megállapítja, hogy az események egy szegmentuma az, amelyet cselekvés, magatartás, beállítódás vagy rutin hoz létre. A szerző a *mai napot* olyan intézményként definiálja, „amely az embert egyszeri alkalomra igénybe veszi, befogja”. A *mai nap* megörökítését, egyedivé, változatossá tételét, a *mai napról* készített reprezentációkat mítoszokként értelmezi, amelyek „a múltból való tudást csomagolják, konzerválják. A mítosz az, ami esetté vált, ami narratívába szerveződött, amely fölött valamilyen konszenzus született. Az archívumok, de az egyéni és kollektív memória is ezt őrzi.” (Keszeg 2003, az idézetek a 34. és 43. oldalakon.)

Egyéni emlékezés – csoportemlékezet

Az emlékezet a tudás és az információk tárolásának és előhívásának képessége. Az emlékezetkutatás területén a pszichológusok és neurobiológusok, a néprajzkutatók, antropológusok és történészek egyaránt érdekeltek. Más szempontból közelítettek a témához, azonban ezek a megközelítések kölcsönösen hatottak egymásra. A pszichológusok általában azt kutatják, hogy hogyan emlékeznek az egyének, kevés figyelmet fordítva arra, hogy mire emlékeznek. Az antropológusok főként arra figyelnek, hogy mire emlékezik az egyén, és arra, hogy mi befolyásolja az emlékezést. Ezért ők főként az egyéni és a társadalmi emlékezet kapcsolatát vizsgálják. A történészek szintén hangsúlyt fektet-

22 A parasztság időszemléletéről készült későbbi összefoglaló: Pócs 2002.

23 Az évszámmal datált tárgyakkal kapcsolatban azt állítja, hogy azok nem a történelmi eseményekre, nem az idő használatára utalnak: „...nem hiszem, hogy mondjuk egy 1814-es mestergerenda a napóleoni idők végét vagy egy 1867-re datált szerelmi ajándéktárgy a kiegyezés idejét reprezentálná. Természetesen később az ilyen évszámok már a múltat képviselték, és mondjuk egy építési felirat megfogalmazása nyilván az utódoknak szól, vagyis a jövőre irányul” (Voigt 2002: 123). A szerzőnek a magyar folklór történeti korszakairól írott munkájához lásd Voigt 2003.

nek a diszciplína vizsgálatára, hogy mire emlékeznek az emberek a múlt történéseiből, amióta a forrásokat előállította és felhalmozta ez a tudományterület.

A pszichológiai megközelítések az információk előhívásának, felidézésének tudatos formáját *explicit emlékezésnek* nevezik. Ez azt jelenti, hogy ebben a folyamatban az emlékező egyén tisztában van azzal, hogy korábban rögzített emlékeket hív elő. A nem tudatos, *implicit emlékezés* esetében az információk előhívását nem kíséri emlékezési élmény. E két előhívási folyamatot eltérő idegrendszeri hálózatok valósítják meg. Az emlékezés szándékoltsága felől történő felosztás mellett – amelyet Daniel L. Schacter vezetett be a pszichológiába²⁴ –, a pszichológusok még a tárolási időre vonatkoztatva különbséget tesznek a *rövid távú memória* és a *hosszú távú memória* között. Az előbbi az információk átmeneti tárolására szolgál. Alan Baddeley *munkamemória modellje* (az emlékezés működő állapota, a pillanatnyilag zajló megismerés) szerint a rövid távú emlékezet is több összetevőből áll. Ezek fontos szerepet töltenek be a nyelvtanulásban, a téri tájékozódásban vagy a tervezett viselkedés megvalósításában (Baddeley 2001: 88–168). A hosszú távú memória gyakorlatilag korlátlan időbeli kapacitással rendelkezik. Ez az, ami az antropológusok érdeklődésére számot tart és szintén tovább osztható. Endel Tulving felosztásában megkülönbözteti az *epizodikus* emlékezetet, amelybe az egyén tapasztalatait szervezi az élete során (a személyes események tárolására és előhívására szolgál) és a *szemantikus* emlékezetet, amely az egyén dekontextualizált tudását tárolja (az általános tények rögzítéséért felelős) (Tulving 1972). „Az epizodikus emlékezet olyan rendszer, amely az időileg szerveződő események vagy epizódok feldolgozását és tárolását végzi, téri-idői asszociációkat képezve ezek részei között.” (Tulving 1983: 21.) A szemantikus emlékezet már a tapasztalat és a tudás kategóriáival van rokonságban. Ezzel összefüggésbe hozható mindaz, amit az antropológusok kultúrának tekintenek, amely a társadalom különböző tagjainak a hosszú távú memóriájában tárolt közös tudását jelenti.²⁵

Jóllehet több antropológus elutasította azt, hogy a kultúra ezen koncepciója elkerülhetetlenül vitát eredményez az emlékezetet illetően, néhányan mégis mellett érveltek, hogy a kérdés pszichológiai és antropológiai oldala nem választható szét. Ezt az álláspontot képviselte Frederic Charles Bartlett is, aki az 1932-ben megjelent könyvében,²⁶ azt próbálta bizonyítani, hogy egy adott történet felidézése az emberek látásmódja által befolyásolt, mely látásmódok saját kultúrájuk által determináltak. Az egyén az új információkat a saját kultúrája által meghatározott előfeltevések mentén raktározza el, a felidézéskor pedig éppen ezek a kulturális szűrők azok, amelyek a történetet befolyásolják.²⁷

24 Magyarul: Schacter 1998.

25 Az emlékezet problematikájának összefoglalásához lásd Bloch 2006.

26 Magyarul: Bartlett 1985.

27 Frederic C. Bartlett a séma kifejezést Henry Headtől veszi át, mely értelmezésében „múltbeli reakciók, múltbeli tapasztalatok aktív szerveződését jelöli [...]. Vagyis, ha rend vagy szabályszerűség van a viselkedésben, akkor egy adott válasz csak azért lehetséges, mert kapcsolatba kerül más hasonló válaszokkal, melyek sorrendileg szerveződtek, mégsem pusztán mint egymás után jövő egyedi elemek működnek, hanem mint egységes tömb. A séma általi meghatározottság a valamikor a múltban történt reakciók és élmények befolyásoló lehetőségei közül a legalapvetőbb.” (Bartlett 1985: 293.)

A kollektív emlékezet és társadalmi keretei

Az antropológusok és szociológusok ugyanerre az eredményre jutottak a maguk szakterületén. Émile Durkheim a tudás és társadalmi szervezet összetartozását állapította meg. A nyomdokaiba lépő Maurice Halbwachs az, aki megalkotta a *kollektív emlékezet* fogalmát és nagyban hozzájárult annak elméleti kidolgozásához. A *Les Cadres sociaux de la mémoire* (Az emlékezet társadalmi keretei) című könyvében (Halbwachs 1925),²⁸ majd később a *La Mémoire collective* (A kollektív emlékezet) című poszthumusz munkájában (Halbwachs 1950)²⁹ azt állította, hogy az egyén emlékezése mindig (meghatározott) társadalmi keretben zajlik és tölti be funkcióját. Az emlék kollektív jellegét a közös tudatállapotról való referálás adja; az emlékezetben a társadalmi környezethez való tartozás tükröződik vissza. A társadalmi keret pedig az emlékezetet felülvizsgáló, működtető intézményként tételeződik, amely az emlékezési eseményt szabályozva a társadalmi konszenzust biztosítja (Halbwachs 1925: VIII–IX). Elemzésünk szempontjából fontos, hogy ilyen szabályozó intézményeknek tekintsük azokat a társadalmi csoportokat (egyletek, szervezetek, társaságok, klubok stb.), amelyek létrehozják, fenntartják, működtetik a vizsgált események emlékezetét.

Ez az azonos társadalmi környezet hasonló módon formázza, mintázza az emlékezetet, az emlékezés folyamatát. A közös társadalmi helyzetek, a közös társadalmi tapasztalatok közelítik egymáshoz az egyéni emlékezetet. Maurice Halbwachsnak ezek a megállapításai azért fontosak, mert amikor társadalomtudósok a kollektív emlékezet szereplőit, birtokosait igyekeztek behatárolni, akkor az individuális emlékezet kutatási eredményeiből kiindulva, annak mintájára a csoportban vélték azt megtalálni.³⁰ Azonban a szerző nem csoportemlékezetként értelmezte a kollektív emlékezetet, hanem azt állította, hogy mindenki különböző individuumként, társadalmi lényként különböző társadalmi környezetekhez tartozik. Ezt a társadalmi környezetet pedig más individuumokkal megosztja, és az emlékek felidézése során ehhez a társadalmi miliőhöz való tartozás tükröződik vissza a kollektív emlékezetben. Akik a munkásosztályhoz tartoznak, munkáskörnyezetben élnek – mondja –, azoknak a tapasztalataik lehetnek eltérőek, de mégis egy alapvető azonosság, hasonlóság jellemzi az emlékezetüket: ezeknek az individuumoknak az emlékezetében a munkáslét tükröződik vissza. És éppen ez a sajátosság az, amitől az emlékezet nem csupán az egyén emlékezete lesz, hanem a társadalmi környezete.³¹ Ez a közös (nem feltétlenül azonos) emlékezet pedig létrehozhat, teremthet, kialakíthat társadalmi csoportokat: azt a hatást váltja ki, hogy ezekben az embereknél kialakul és megerősödik az a tudat, hogy ők valamiféleképpen összetartoznak.

Maurice Halbwachs így a családot, a vallási csoportokat és a társadalmi osztályokat is az emlékezet társadalmi kereteiként definiálta (Halbwachs 1925: 199–368). A családi, vallási és osztálykötődéseket megélő egyén számára egy-egy emlékkép annál

28 Részletek magyarul: Halbwachs 1971.

29 Kritikai kiadása: Halbwachs 1997; részletek magyarul: Halbwachs 2002.

30 Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az (egyéni) emlékezés és (kollektív) emlékezet nyelvi síkon, nyelvi vonatkozásban is elkülönül. Pl. az angol fogalomhasználatban is: *remembering–memory*, a németben: *Erinnerung–Gedächtnis*, a románban *amintire–memorie*. A franciában különbséget tesznek az emlékezet (*mémoire*) és az írásos visszaemlékezések (*mémoires*) között.

31 A társadalmi osztályokról és hagyományaikról: Halbwachs 1925: 301–368. Az egyéni és kollektív tudatról a szerzőtől másutt: Halbwachs 1939.

gazdagabb és összetettebb, minél nagyobb számú memóriakeret kereszteződésében tűnik fel és szerveződik. Ezek a társadalmi keretek ugyanis átfedik és részben tartalmazzák egymást. „Fel kell tehát adni azt az elgondolást, hogy a múlt önmagában marad fenn az egyének emlékezetében, mintha annyi különböző lenyomat készülné belőle, ahány egyén van.” (Halbwachs 1971: 131.) Az emlékezet szervezésében, a keretek működtetésében természetesen – állította – a nyelv játssza a főszerepet: „A társadalomban élő emberek olyan szavakat használnak, amelyeknek értik a jelentését: ez a kollektív gondolkodás előfeltétele. Minden megértett szót emlékek kísérnek, és nincs olyan emlék, amelynek ne tudnánk szavakat megfeleltetni. Előbb mondjuk ki emlékeinket, mintsem felidéznénk őket; a nyelv, s a vele rokon összes társadalmi konvenciórendszer teszi lehetővé számunkra, hogy bármelyik pillanatban rekonstruáljuk múltunkat.” (Halbwachs 1971: 131.)

A felidézett tartalom tehát társadalmilag jóváhagyott és különféle interakciós folyamatok és konszenzusok mentén szerveződik, amelyeknek az egyének mint résztvevők nincsenek teljesen tudatában.³² Ezért itt a közös tapasztalatoknak a csoportszervező erejét kell még kiemelni. Az összetartozás élményét a közös tapasztalatokon alapuló közös múlt adja. Ebből az észrevételből az is következhet, hogy az individuális emlékezetben is léteznek hasonlóságok.³³ A Jan Assmann által definiált *emlékezetközösség* fogalma (vö: J. Assmann 1999: 41) a közös tapasztalatokkal rendelkezők körét képezi le (azzal a kitételrel, hogy a benne szerveződő kollektív tapasztalat nem jelent teljesen azonos, homogén élményeket).

A nép, a nemzet mint az emlékezet kerete

A kutatók számára a kollektív emlékezet kutatása annyiban releváns, amennyiben az identitás(ok), csoportidentitás(ok) vizsgálatát, megértését teszi lehetővé. Az etnológia és az antropológia az etnicitást olyan koncepciónak tartja, mely a kulturális különbségek térbeli elhatárolódásán alapszik. Egyes kutatók ennek a feltevésnek a birtokában be-

32 Ennek a megállapításnak a nyomán használja több kutató a *megosztott emlékezet* (*distributed memory*) fogalmát, ezzel is hangsúlyozva az emlékezet individuumok szerinti differenciálódását. Ez azt jelenti, hogy a csoport társadalmi emlékezete egyenlőtlenül oszlik meg a csoporttagok között, és ez a megosztott emlékezet a közösen végzett rítusokban, a rituális alkalmakkor kerül felidézésre. Fredrik Barth amellett érvelt, hogy a rítusok bizonyos társadalmakban egyrészt a megosztott emlékezet szervezését szolgálják, másrészt rögzítenek bizonyos reprezentációkat, tudásokat és jelentéseket, amelyek a későbbiekben a percepciókat és a cselekvéseket meghatározzák (Barth 1987).

33 Bár kutatásom szempontjából nincs relevanciája, mégis meg kell jegyezni, hogy a társadalomtudósok empirikus elemzéseikkel felhívták a figyelmet arra is, hogy mindennek – közös tapasztalatok, közösen átélt események – ellenére az individuális emlékezet ugyanazokkal a dolgokkal kapcsolatban nagyon különböző tud lenni. Empirikus bizonyítékok vannak arról, hogy az eseményekről a közös tapasztalatok, közös részvétel ellenére nagyon különböző emlékek lesznek. Pszichológiai kísérletek meggyőzően bizonyítják, hogy ugyanaz a közösen megélt esemény vagy narratíva mennyire különböző – és akár ellentétes – egyéni elbeszélésekben jelentkezik (vö: Pléh 1986). A közösségben zajló, szituacionális és kontextusfüggő történetmondás kutatását a magyar néprajztudományban Réthey Prikkel Miklós és Hoppál Mihály végezték (Réthey Prikkel 1991; Hoppál 1977, 1998).

szélnek nemzeti emlékezetéről, az emlékezet nemzeti karakteréről. Így a kollektív (és kulturális) emlékezetet a csoportot belülről körvonalazó integratív kategóriának tartják.

Szűcs Jenő a nemzeti tudat korai kialakulását a legendák, kódexek, nyelvemlékek, mondák, rovásírások, feliratok anyagán vizsgálva a *gentilizmus* (barbár etnikai tudat) fogalmával mint „az etnoszociológiai »Mi«-tudat” sajátos történeti-tipológiai formájával, mint a korai politikai tudatformával operált. Számunkra fontos megállapítása, hogy az etnikai (nemzeti) tudat az államalapítás után a rendiségben őrződött meg (Szűcs 1997: 334–369, az idézet a 301. oldalon). A szerző kutatásainak nagy érdeme, hogy a nemzeti tudat kialakulását, változását többé-kevésbé töretlen folyamatként tudta értelmezni. A (középkori) történelemszemléletről írva Katona Imre már korábban, ettől a kutatástól és szempontjaitól függetlenül a parasztság (kizárólagos) szerepét emelte ki: „a lineáris időszemlélet megjelenhetett ugyan már a nemzetiségi fokon is, főként a nemzetiségi arisztokrácia körében, e tudatforma azonban még semmiképpen nem válhatott szellemi köztulajdonná, azaz köztudattá” (Katona 1977: 189).

A magyar néprajztudományban is felvetődött a kollektív emlékezetet reprezentáló, leképező és fenntartó nemzeti narratívák problematikája. Voigt Vilmos tanulmányában a címadó kérdést járta körül: van-e kulturális emlékezete a népnek? (Voigt 2008.)³⁴ Azzal a hipotézissel dolgozott, hogy a népi kultúra a kulturális tudás tárolására, hordozására műfajokat termelt, pontosabban: a népmonda, a történeti monda hivatott arra, hogy a múltból való tudást feldolgozza, értelmezze és rendszerezze.³⁵ Ám erre a műfajra a figyelem csak a 19. században irányult. A szerző elfogadta a kollektív tudat meglétét a korábbi korokat illetően, azonban véleménye szerint ezeknek a megszerkesztése, például az Árpádról, Szent Istvánról szóló narratívumok létrejötte jóval későbbi, és éppen a gyűjtő hívta életre ezt a „kulturális emlékezetet”: „...legfeljebb a 19. század második felére datálhatók, és a helybeli értelmiség amatőr régészkedéséből származnak” (Voigt 2008: 17). Tehát nincs egy egykorú és folyamatos (szöveg)hagyomány a korábbi korokból. A társadalom által megélt, a közelmúlt eseményeire vonatkozó történeteknek lehet népi háttere (pl. a kétszeri téesz-szervezés, a beszolgáltatás eseményei). Ettől elválasztja a polgári (városi) (pl. a kitelepítés vagy Recsk élményei), illetve az egyházi hagyományt (Voigt 2008: 19).

Ortutay Gyula a Kossuth Lajossal kapcsolatos népköltészeti anyagot vizsgálta. A magyar és a szomszédos népek folklórjából vett példák alapján megállapította, hogy „ez a hagyomány nem a hivatalos Kossuth-ünnepségek hangján szól” (Ortutay 1952, az idézet a 305. oldalon). Katona Imre a történeti tudat előfeltételének a lineáris időfelfogást tartotta, és a paraszti történelemszemlélet kapcsán megállapította, hogy „tények és vágyak, tapasztalatok és hiedelmek látszólag kusza, a népi valóságban viszont nagyon is jól elrendezett szövevényével állunk szemben. Majdnem mindig megeléghetők a valóságos történeti-társadalmi alapok” (Katona 1977: 191). Ugyanakkor tett egy szá-

34 Az amerikai kutatók *vernakuláris emlékezetnek* (*vernacular memory*), az angolszász szakirodalom pedig *populáris emlékezetnek* (*popular memory*) nevezi a tudás ezen társadalmi formáját (vö: Bodnar 1994, Samuel 1996). A *faji emlékezet* biológiai megfogalmazása Aby Warburghoz köthető (vö: J. Assmann 1988: 9, 1995: 125).

35 A műfaj áttekintése: Voigt 1965, Dobos 1970, Katona 1977: 191–192, Dömötör 1998. Itt említem meg, hogy a múlt eseményeinek sajátos értelmezéseként tartható számon a *hősepika* is. Voigt Vilmos a *helyi epika*, *történeti epika*, *epikus történet* különbségeit is vizsgálta (áttekintése: Voigt 1998). Egyéb műfajok: *élménytörténet*, *igaztörténet* (vö: Dobos 1964, 1986).

munkra fontos megjegyzést a történeti tudat csoportvontakozásaival kapcsolatban: „A parasztság történeti tudata nem eseménytörténeti okmánytár: ez az osztály, ill. egy-egy csoportja sem az egész világ-, sem pedig a hazai történelem menetét nem tekinthette át, nem is tarthatta észben, hanem kizárólag magára (osztályára, falujára stb.) vonatkoztatva tartott meg belőle nem is rossz ízlésre valló válogatást” (Katona 1977: 193).

Dobos Ilona „a szájhagyományban élő történeti emlékek és mondák” kutatása során arra a megállapításra jutott, hogy azok tájilag rendkívül differenciáltak, illetve hogy ezek a narratívumok a személyes érintkezés, közvetlenebb kapcsolat termékei: „Az idős emberek többnyire csak azoknak a történelmi személyiségeknek a nevét ismerik, akiknek falujukhoz valami közük volt, vagy családja valaha a környék földesura volt” (Dobos 1986: 21).³⁶ Ugyanakkor úgy vélte, hogy ebben a hagyományban nem a hivatalos történelem, hanem a lokális történelem a meghatározó: „Az iskolában tankönyvekből a *nemzeti* történelmet tanították, míg a szóhagyományban a *falu és közvetlen környéke* története élt tovább, romokhoz, titokzatos pincékhez, régi épületekhez, dombokhoz, fákhöz vagy éppen emlékoszlopokhoz, táblákhoz kötve” (Dobos 1986: 21).³⁷ A történeti emlékezet régiókhoz, osztályokhoz köthető: a tatárjárás emlékezete a betörés útvonalán volt gyűjthető, az 1849-es szabadságharc és fegyverletétel narratívumai Zemplénben, Tarcalon és Bodrogheresztúron voltak megtalálhatók, Rákóczi Ferenc alakja eltérően él az Alföld és a Felső-Tisza-vidék folklórájában, de a Dél-Dunántúlon alig emlegetik, Kossuth Lajos emlékezetét főleg a „volt birtokos parasztság” őrzi stb. (vö: Dobos 1986: 122–132; ugyanerről: Katona 1977: 197–198).³⁸ Verebéli Kincső megállapítása szerint is a paraszti kultúrában élő emberek emlékezete plasztikus és konkrét, amely „tapad a mindennapok körülményeihez”. (A szerző ebben az értelemben érvel a *mindennapi emlékezet* terminus használata mellett.) (Verebéli 2005a: 84–88, az idézet a 85. oldalon.)

Kósa László szerint a „történelmi emlékezet nem szorítható a folklórműfajok kalodáiba” (Kósa 1973: 48). Ehhez az állításához a későbbiekben is ragaszkodott. A *Megjártam a hadak útját. A magyar nép történeti emlékezete* című munkája (Kósa 1980) az egyik legfontosabb, sajátosan felépített és értelmezett szövegbázis a szakterületen. Ebből idézek: „Sokan elsősorban a történeti mondákban keresték és keresik a történeti néphagyományt, holott az egész sor más népköltészeti műfajban is él. Megtalálható a népdal különfajta csoportjaiban, a balladákban, mesékben, közmondásokban, találós kérdésekben, hiedelmekben, szokásokban. Jelentős hányaduknak nincsen művészi értéke. Pár mondat, kötetlen formájú, rövid magyarázat, puszta tényközlés, töredék, ami még fontos lehet. Sokfélesége miatt legáltalánosabban *történelmi emlékezet*nek nevezhető.” (Kósa 1980: 10.) A szerző a történelmi események sorrendjében haladva közli a népi emlékezet ide vonatkozó folklorisztikai elemeit. Ezek közé tartoznak a magyar kalandozások, Mátyás alakja, a törökvilág, a kuruc szabadságharc, az 1848–1849-es események és szereplőik, a betyárvilág, illetve a 20. századi munkásmozgalmak narratív nyomai.

36 A parasztság történeti emlékezetéről: Dobos 1986: 109–163.

37 Korábbi megállapítása szerint a magyar történeti mondaanyag motívumai nemzetköziek, míg az ezekből szerveződő típus, „amely helyi eseményekre, személyekre utalva *nemzeti* vagy *táji* jelleget ölt magára” (Dobos 1970: 107).

38 A paraszti rétegek közül a legtöbb archaikus vonást a nagyszámú volt uradalmi cselédség őrízte meg” (Dobos 1986: 117).

Bosnyák Sándor a magyar nyelvterületen gyűjtött történeti mondákat (Bosnyák 2001), emellett összeállított egy gyűjteményt az 1956-os forradalom élményelbeszéléseiből is (Bosnyák 2006).

Magyar Zoltán egyszemélyes kutatóműhelyként élte tovább ezt a kutatói iskolát, ő az, aki napjainkban a leginkább továbbviszi ezt a kutatói hagyományt. A teljes magyar nyelvterületen végzett szöveggyűjtést, közléseiben a népi kultúrában élő, a kiemelt történelmi és társadalmi eseményekről, a neves személyiségekről (szentek, uralkodók) forgalmazott narratív szövegeket gyűjtötte/gyűjti egybe.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a folkloristák többnyire az orális emlékezet sajátosságait (formáit, tartalmait), az oralitásban öröklődő narratívumokat vizsgálták. Az emlékezet kutatásakor így nem vették figyelembe annak rituális keretét, nem tartották feladatuknak az emlékezés eseményjellegét is vizsgálni.

Több kutatás a történeti tudat vizsgálatát, a közösségben betöltött szerepét kezdeményezte. Diószegi István a történelmi ismeretek felmérését célzó kutatásról számolt be (Diószegi 1971). Turai Tünde a klézseiek eredettudatát, történeti tudatát elemezte (Turai 1999). Pozsony Ferenc a moldvai csángók történeti tudatáról írt összegzést (legutóbb: Pozsony 2005, 2008).

Hoppál Mihály a mítoszt mint „az emberi közösségek hosszú távú emlékezetét” elgondolva az Attila temetésének folklórmotívumát vizsgálta (Hoppál 2008, az idézet a 43. oldalon). A szerző már korábbi elemzéseiben is *emlékezéskultúráról* beszélt, ez már a műfajszemléleten való túllépésként, a hagyományos gondolkodás megbontásaként értékelhető (vö: Hoppál 1998). Ennek a szemléletnek a jegyében szerkesztett tanulmányköteteket Kríza Ildikó, Hoppál Mihály és Szemerkenyi Ágnes (Kríza szerk. 1998, Hoppál szerk. 2001, Szemerkenyi szerk. 2007). A társadalomtudományos vizsgálatok egyik legújabb eredménye az 1956-os forradalomnak kulturális élményként és néphagyományként való kutatása (Bartha–Keményfi–Marinka szerk. 2009).

A paraszti történelemszemlélettel, népi emlékezettel kapcsolatos kutatásokat áttekintve összegzőképpen kiemelhető, hogy ezekben a narratívumokban a személyes érintettség fontossága tűnik ki, és éppen az involváció révén a lokális kötődés hangsúlyozódik. A kronológia hiánya vagy következtetlenségei, a helyek összetorlódása, a személyek felcserélése figyelhető meg. A történeti tudat szelektív, a felnagyítás, az absztrahálás, az érzelmi telítettség, az azonosulás jellemzi. A paraszti történeti tudat, a népi emlékezet leválik a nemzeti történelemtől, illetve annak sajátos értelmezését és megfogalmazását jelenti.

Többben azon a véleményen voltak, hogy a történeti tudat megerősödése a polgárosodással áll összefüggésben. A 19. századi tankönyvelemzéseiben Czoch Gábor az oktatott történelem kapcsán tett fontos megállapításokat a reformkori polgárság történeti emlékezetére vonatkozóan (vö: Czoch 2006).

Az emlékezet időbeli horizontjai: a múlt tagolása

Az individuálpaszichológia szerint az egyéni emlékezés személyes és behatárolt: az átélt eseményekre terjed ki, ennél fogva időtartama egybeesik az egyéni élet időtartamával. A társadalomtudósok, minthogy figyelmük főként a kollektív emlékezetre összpontosított, úgy vélték, hogy a kollektív emlékezet időbeli horizontjai túlmutatnak az egyéni

életidőn, kiterjednek azokra az eseményekre is, amelyekkel nincs, nem lehet semmiféle involvációjuk. Ezért felmerült annak a kérdése, hogy például a 16. századi események a kollektív emlékezet kategóriájába sorolandók-e, illetve tételezhető-e és ha igen, hol húzódik a határ a történeti tudás és a kollektív emlékezet között? Azokat az eseményeket, amelyek az egyének individuális életén kívül történtek vagy az egyének létezése előtt lezajlottak, azokat is a kollektív emlékezethez kell-e sorolni? Illetve ezen eseményeket le kell-e választani a kulturális vagy társadalmi tudásról?

Az emlékezet és történelem viszonyát Maurice Halbwachs egyfajta linearitásként gondolta el: az előbbi után következik, azt felváltja az utóbbi. Amikor a múltat már nem megélik, amikor az emlékezet elhal, akkor kezdetét veszi a történelem. Ő maga éppen ezért a *kollektív emlékezet* (*mémoire collective*) és *történelmi emlékezet* (*mémoire historique*) fogalmakat használta (Halbwachs 1997: 97–142).

A francia szociológus e tézisének továbbgondolása a német kultúratudomány területén történt meg. Aleida Assmann és Jan Assmann ugyanis a (kollektív) emlékezet fogalmát gyűjtőfogalomként használva 1988-ban javaslatot tett a kommunikatív emlékezet és kulturális emlékezet megkülönböztetésére. Jan Assmann a kollektív emlékezet ezen formáira, időbeli horizontjaira a későbbiekben is kitér: a Jan Vansina nyomán *sodródó hasadéknak* (*floating gap*) nevezett történeti időszakadé két „partját” szerinte a kétféle időhorizont képezi, mely „az emlékezet kétfajta keretének felel meg, melyek lényeges pontokon különböznek egymástól” (J. Assmann 1999: 51). „A *kommunikatív* emlékezet a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel. Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival osztozik. Jellemző példa a nemzedéki emlékezet. Az emlékezetnek ez a válfaja történetileg tapad a csoporthoz; az idők során keletkezik, és idővel – pontosabban hordozóival – elenyészik. [...] Ennek az emlékezési térnek, amelyet a mindenki számára személy szerint adott és kommunikációban közvetített tapasztalás alakít ki [...] három-négy nemzedék felel meg.” (J. Assmann 1999: 51.) Azokra az eseményekre vonatkozik tehát, amelyben az adott társadalomban élő emberek döntő többsége részt vett, így a személyes részvételen, a közelmúlton alapszik.

„A *kulturális* emlékezet a múlt szilárd pontjaira irányul. Benne sem képes megőrizni a múlt mint olyan. A múlt itt szimbolikus alakzatokká alvad, ezekbe kapaszkodik az emlékezés. [...] A mítoszok is az emlékezés alakzatai: a mítosz és a történelem közötti különbség itt érvényét veszti. A kulturális emlékezet szempontjából csak az emlékezetes, nem a tényleges történelem számít. Úgy is mondhatnánk, hogy a kulturális emlékezet a tényszerű múltat emlékezetes múlttá s így mítosszá alakítja. A mítosz olyan alaptörténet, amelyet egy bizonyos jelennek az ősi eredet felőli megvilágítására beszélnek el. [...] A történelem az emlékezés által válik mítosszá. Nem elvalótlanodik, hanem épp ellenkezőleg, így válik csak valósággá, lankadatlan normatív és formatív erővé.” (J. Assmann 1999: 53.) Ez az időintervallum így a nagy időbeli távolságokra vonatkozik, olyan emlékezet, amely az individuumok életét jóval meghaladó korábbi időszakot ölel fel, amelyben személyesen nem vehettek részt, amellyel semmiféle személyes involvációjuk nincsen. Ez részben történeti tudáson keresztül, részben különféle rítusokon, cselekvéseken stb. keresztül jön létre. Jan Assmann éppen ezért az intézményesített mnemotechnika ügyének tartja, a kommunikatív emlékezettel ellentétben a kulturális emlékezetnek megvannak a speciális hordozói, irányításra szorul, kialakul a terjedés ellenőrzése, a beavatottság élménye kötelezettségekkel és jogokkal jár, ennélfogva a határok felállítása is jellemzi (vö: J. Assmann 1999: 53–54).

Vannak ennek az időbeli felosztásnak további vonatkozásai is, amelynek bemutatására Jan Assmann modelljét (J. Assmann 1999: 56) használom:

	<i>kommunikatív emlékezet</i>	<i>kulturális emlékezet</i>
<i>tartalom</i>	történelmi tapasztalatok az egyéni életút keretei között	mitikus őstörténet, az abszolút múlt eseményei
<i>forma</i>	informális, kevésbé megformált, természetadta; személyközi érintkezésen alakul ki; köznapi	alapítást igényel; nagyfokú megformáltság; ceremóniális kommunikáció; ünnep
<i>közvetítő-csatornák</i>	eleven emlékezés az organikus emlékezőképesség révén, személyes tapasztalás és hagyomány	rögzített, tárgyasult kifejezőeszközök; hagyományos szimbolikus rögzítés, ill. szóbeli, képszerű, táncos stb. megjelenítés
<i>időszerkezet</i>	80-100 év; 3-4 nemzedék idő horizontja, mely a jelennel együtt halad tova	a mitikus ősidők abszolút múltja
<i>hordozók</i>	aspecifikus; kortársi emlékezőközösség	a hagyomány szakosodott hordozói

Aleida Assmann az emlékezetben való egyéni viselkedésre érvényesen beszél lakatlan és lakott emlékezetéről. Az előbbi *tárolóemlékezetnek* (*Speichergedächtnis*) nevezi, ez az alaktalan massa a rendezetlen emlékek halmaza. Az utóbbit pedig *funkcióemlékezetnek* (*Funktionsgedächtnis*), ez a kisajátított, megszerkesztett, orientatív szereppel bíró emlékezet.³⁹ Ez a modell szerint vonatkoztatható a kulturális emlékezetre is, ahol funkcióemlékezetként értelmezhető az adott csoportokhoz és értékekhez kötődő, valamilyen aktualitás nyomán szerkesztett, jövőt orientáló, rendszerezett emlékezet, illetve tárolóemlékezetként gondolható el a csoportkötődés nélküli, elavult, hulladékká vált, a funkcióemlékezetből kikerült (kiesett) emlékezet. A funkcióemlékezet mindig közösségre, valamilyen hordozóra (pl. nemzet) vonatkoztatható, a tárolóemlékezet pedig egyszerre senkihez és mindenkihez tartozó archívum (pl. intézmények, amelyek arra szakosodtak, hogy a múlt ne semmisüljön meg), amelynek nincs különösebb orientációs hatása (A. Assmann 1999: 130–149).

Jan Assmann és Aleida Assmann mindkét modell esetében amellet érvel, hogy ezek az emlékezetformák nagyon differenciáltak lehetnek. Az emlékezés módokat nem oppozíciókként képzelik el, ugyanis vannak átjárások, átfonódások. A kommunikatív emlékezet tulajdonképpen a kollektív emlékezet állandó használatát és értelmezését jelenti, érzékeny viszonyt tartva fenn így a kulturális emlékezettel is. Aleida Assmann éppen egyfajta reflexív határt tételez: a funkcióemlékezet mindig a tárolóemlékezetből szerveződik, válogat, a társadalmi konszenzus által kiselejtezett részek pedig ugyanebbe a bármikor aktualizálható archívumba kerülnek vissza. Ebben az értelmezésben a tárolóemlékezet a történelmi események teljes horizontja, amelyből a funkcióemlékezet mint a közösség által aktualizált múlt lép elő a kultúra nyilvános közegében. A német kulturális antropológiában az emlékezetszervezésnek éppen erre a sajátos természetére alkalmazzák az *emlékezetéptészet* (*Gedächtnisarchitektur*) fogalmát.

39 A kulturális tudásnak ez a felosztása – úgy tűnik – hasonlóságot mutat a saussure-i *langue-parole* fogalmakkal.

Az emlékezet térbeli dimenziója és médiumai: az emlékezet helyei

A kontextushatást, a kontextusfüggő emlékezet problematikáját a pszichológiai megközelítés is ismeri (vö: Baddeley 2001: 306–309, 325–328). Az egyén–tárgy kapcsolatban játszik fontos szerepet. Az anyagi dolgok (az egyének által összegyűjtött tárgyak, adatok, termékek) egyedi képességet birtokolnak tekintetben, hogy áthidalják a perceptuális szakadékokat a *tárolt emlékezet* (*archived memory*) és a *működtetett emlékezet* (*performed memory*) között. Az elme által érzékelhető, jelenben létező dolgok felidéznek az elme által már előzetesen birtokolt múltképeket. Az egyén érzelmi élete, én-tudata és annak módja, ahogy önmagát megjeleníti, a külvilág számára elválaszthatatlanul kötődik az *anyagi dolgokhoz* (*material things*). Edward S. Casey, a pszichológiai fenomenológia képviselője szerint a tárgyak nemcsak a helyeknek és így az emlékeknek a sajátos tartalmát képezik, hanem emlékeztető funkciójuk van és egy sajátos képességük arra nézve, hogy összetartsák az emléket és a helyet. Az adatok, tárgyak a mnemotechnikai eljárás során a jelentések fenntartói, az emlékezet gócpontjaiként működnek, megtöltik a helyet emlékekkel. „A dolgok megkötik a helyeket, amire emlékezünk, ahogy a helyek is megkötik a felidézett világokat – és ahogy az emlékezés jelene megkötöti a felidézett múltat. A dolgok a térbe helyezik a múltat; ezek a dolgok az elsődleges forrásai a terek emlékezetben való tényleges elhelyeztettségének.”⁴⁰

Az antropológusokat és azokat a társadalomtudósokat, akik az emlékezet kulturális meghatározottságára helyezték a hangsúlyt, az is foglalkoztatta, hogy mi a közvetlen viszony (kapcsolódási felület) az egyéni mentális folyamatok és az emlékezet között. Émile Durkheim szerint az, amit kollektív tudásnak nevezhetünk, szimbólumokban tárolódik. Ezért a szimbólumok alapvető fontosságúak a társadalmi emlékezet kontinuitása szempontjából. Maurice Halbwachs is úgy gondolta, hogy az eseményeknek, személyeknek vagy helyeknek érzékelhető, konkrét formákban kell megjeleníteniük ahhoz, hogy egy-egy csoport emlékezetében konstans módon megmaradjon, „megszilárduljon egy igazság”. A kollektív emlékezet térbeli kötöttségének vizsgálatára 1925-ben is kitért (vö: Halbwachs 1925: 193–236), ám bizonyítását és módszeres elemzését csak később, *A Szentföld legendás topográfiája* című munkájában (Halbwachs 1941; magyarul: Halbwachs 2000) végezte el. Ebben a csoportok térhez való kötődéseinek kettős sajátosságát is szemlélteti: a tér, alakzat mint fizikai valóság egyrészt önmagában reprezentálja az emlékezetet, másrészt mint jelkép vagy jelentés, amely a csoporttudatban ehhez a valóságdarabhoz kapcsolódik akár az eredetitől elszakadt kontextusban is. „Tegyük fel, hogy a csoport megoszlik. Tagjai közül egyesek ott maradnak helyben, ahol az anyagi tárgy jelen van, és kapcsolatban maradnak vele. Mások eltávoznak, magukkal viszik a tárgy képét. A tárgy azonban mégis megváltozik. Még a hely sem marad ugyanaz, amelyet elfoglalt, mivel körülötte minden átalakul. Nincs többé azonos viszonyban az őt körülvevő anyagi világ különböző részeivel.” (Halbwachs 2000: 48.)

Henri Lefebvre francia szociológus a tér durkheimiánus felfogására alapozva alkotta meg elméletét.⁴¹ Az ő álláspontján vagyunk akkor, amikor kijelentjük, hogy a

40 „Things congeal the places we remember, just as places congeal remembered worlds – and as the present of remembering congeals the past remembered. Things put the past in place; they are the primary source of its concrete emplacement in memory.” (Casey 1987: 206)

41 Nem az 1974-es francia eredetit, hanem az angol fordítást hivatkozom: Lefebvre 1991.

tér társadalmi produktum, az értékek és a jelentések társadalmi termelésén alapuló konstrukció, amely kihat a térhasználatra és térpercepciókra. Ilyen értelemben a tér a társadalmi viszonyokat tartalmazza, azoknak eredménye, alakítója és fenntartója. A *tér termelése* (*production de l'espace*) a tér ellenőrzését, ebből következően pedig a tér uralását is magában rejt (vö: Lefebvre 1991: 26). A tér komplex és ellentmondásos természetű abban rejlik, hogy „a teret átítatják a társadalmi viszonyok; a tér nem csupán a társadalmi viszonyok által fenntartott, nemcsak a társadalmi viszonyok termelik a teret, hanem a tér maga is társadalmi viszonyokat termel”.⁴² Így a tér a társadalmi élet (újra)termelésének a médiuma. Pierre Bourdieu gondolatmenete hasonló, arra ösztönöz, hogy „szakítsunk azzal az elképzeléssel, hogy a szociális világot szubsztanciális létezőként gondoljuk el. A *tér* fogalma – mint olyan – magában foglalja a társadalmi világ mint *viszonyfogalom* megragadhatóságának elvét: mindama »valóság«, amelyet leír, alkotóelemeinek kölcsönös egymásra vonatkozásában gyökerezik. A kívülről közvetlenül látható létezők – legyen szó egyénekről vagy csoportokról – a különbségben és a különbség által léteznek és maradnak fenn, vagyis a helyzetüket mindig a legvalószínűbb valóság [...], a társadalmi tér viszonyai határozzák meg, amelyek bármennyire is láthatatlanok és empirikusan nehezen megjeleníthetőek, mégis szabályozzák az egyének és a csoportok viselkedését [kiemelés az eredetiben – J. A. Zs.]” (Bourdieu 2002: 44.)

A térbeliesítés a társadalmi viszonyoknak és gyakorlatoknak a fizikai és konceptuális értelemben vett lokalizálását jelenti. A kultúra térbeliesítéséről írva Setha M. Low megkülönbözteti a tér anyagi adottságainak, fizikai előállításának folyamatát, azaz a tér társadalmi előállítását (*social production*), illetve a tér társadalmi elsajátítását, azaz a tér társadalmi-kulturális felépítését és értelmezését (*social construction*) (Low 1996, főleg 861–862). „A *társadalmi felépítés* terminus így lehet alkalmas a tér fenomenológiai és szimbolikus tapasztalatára, amennyiben közvetítik az olyan társadalmi folyamatok, mint a változás, konfliktus és ellenőrzés. Ennélfogva a tér társadalmi felépítése a tér aktuális átalakítását jelenti – az emberi társadalom változásain, emlékezetén, képein és az anyagi dolgok mindennapos használatán keresztül – olyan színhelyekké és gyakorlatokká, amelyek szimbolikus jelentést továbbítanak.”⁴³ Természetesen látnunk kell, hogy mindkét aspektusban a szimbolikus jelentések, a kulturális jelentések (vélemények, értékek) és a hatalmi tényezők játszanak szerepet.

A szociológusok és antropológusok egy része nagy fontosságot tulajdonított az anyagi kultúra (*material culture*) szerepének mint a társadalmak emlékezetét kódoló tudatosan választott eljárásoknak (Connerton 2006, Rowlands–Tilley 2006). Az emlékművek létrehozásának célja éppen az, hogy a kiemelt esemény vagy személy ne merüljön feledésbe.⁴⁴ Alois Riegl szerint az emlékmű archívum (*archeion*), amelyet az em-

42 „Space is permeated with social relations; it is not only supported by social relations but it is also producing and produced by social relations.” (Lefebvre 2009: 186.) A tér társadalmi felépítéséről lásd még: Gottdiener 1985, főleg 196–200. Magyar nyelvű áttekintése a társadalmi tér vizsgálatának: Szekeres 2008.

43 „The term *social construction* may then be conveniently reserved for the phenomenological and symbolic experience of space as mediated by social processes such as exchange, conflict, and control. Thus the social construction of space is the actual transformation of space – through people's social exchanges, memories, images, and daily use of the material setting – into scenes and actions that convey symbolic meaning.” (Low 1996: 861–862.)

44 Más elméletek szerint az emlékezet kihelyezése éppen a felejtés intézményesítése.

lékezés művészete termel (Riegl 1903). A háborús emlékművek, szobrok, emléktáblák állításának a törzsi társadalmakban is vannak előzményei: a Madagaszkáron állított, a múlt eseményeit megőrizni hivatott köveket *emlékköveknek* (*standing stones*) nevezik, Új-Guineán a gondosan faragott *térkonfigurációk* (*spatial configurations*) gyakran igen komplex történeteket jelölnek, létrehozásukat és megsemmisítésüket úgy tekintik, mint bizonyos események és szövetségek emlékezetformáinak felidézését, megváltoztatását vagy éppen eltörlését (Küchler 1987, 1988).

A múltról megszerkesztett tudás igyekszik láthatóvá, fizikaivá válni, tulajdonképpen ebben van a változatlan megmaradásának garanciája. Jan Assmann ezt úgy fogalmazta meg, hogy az emlékezetnek „helyszínekre van szüksége és térbeliesítésre hajlik” (J. Assmann 1999: 40), az emlékezés tereket alakít ki és rendez át. A szerző éppen a térbeliesítést nevezi meg mindenfajta *mnemotechnika* (értelemtárolás, -felelevenítés, -közvetítés) legősibb, legeredetibb eszközének (J. Assmann 1999: 60).⁴⁵

A 20. század vége felé egyre inkább megerősödött az az elképzelés, hogy a különféle tárgyaknak való jelentéstulajdonítás, az emlékezetnek a terekbe, tárgyakba való költöztetése helyettesítheti az emlékezetet, a közös társadalmi tudás jelölői ezek. A kulturális tudás vizsgálata a társadalmi élet különböző szinterein megjelenített és nyilvánossá tett reprezentációkon keresztül lehetséges. A kutatás számára ebben az értelemben a kollektív emlékezet nem absztrakció, hanem helyekben reprezentálódik.

Az emlékezet fizikai keretét jelentő közegnek, az emlékezet helyévé változott térnek és magának az emlékezetkutatásnak egyik kidolgozója Pierre Nora. Az emlékezet-té vált hagyomány vizsgálatának nagyszabású vállalkozása az általa szerkesztett *Les Lieux de mémoire* (*Az emlékezet helyei*) című hétkötetes munka (Nora réd. 1984–1992). Provokatív, programadó tanulmányában a történelem felgyorsulásáról, az emlékezet eltűnéséről beszél: „Csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs. [...] A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek [*lieux de mémoire*], mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek [*milieux de mémoire*].” (Magyarul: Nora 1999: 142).⁴⁶ Ezért annak vizsgálatára összpontosított, hogy melyek azok a médiumok, hogyan szerveződnek azok a helyek és valóságok, amelyek az emlékezetet közvetítik. Az általa csak többes számban használt emlékezet helyei lehetnek anyagi szempontúak (hordozható, tárgyi dolgok, levéltárak, földrajzi helyek stb.), ugyanakkor szimbolikus (egyperces néma csend stb.) és funkcionális (tankönyv, végrendelet, szövetség stb.) vetületeket is ötvözhetnek, amelyek érvényesülhetnek egyidejűleg, de különböző mértékben is. Felfogásában az emlékezetnek csak annyiban van létjogosultsága, amennyiben ezekben a helyekben realizálódik, reprezentálódik. Ennek kutatására tett javaslatot, munkatársaival erre az elméletre építve, ennek alapján elemezték a francia társadalom emlékezet helyeit.

45 Itt jegyzem meg, hogy a helyek megtanításának, memorizálásának a magyar folklorisztikából ismert sajátos (egyedi?) esetei közé tartozik az ezen ismeretekbe való beavatandóknak az adott helyszínen való elverése: *az emlékezetet hátuljokra verik* (vö: Scheiber 1955, Szabó T. A. 1956).

46 Maurice Halbwachs a történelmi időt *mesterséges tartamnak* (*durée artificielle*) nevezte, és a történelemtől elhatárolta, azzal szembeállította az emlékezetet, amelyet *átélt időnek* (*temps vécu*) nevezett (Halbwachs 1950: 157–166). Pierre Nora szerint a *lieux de mémoire*-okat az emlékezet és történelem interakciója hozza össze, az emlékezés gesztusa („az emlékezés akarása”) tartja fenn: „Amennyiben hiányzik ez az emlékezési szándék, az emlékezet helyei [*lieux de mémoire*] a történelem helyeivé válnak [*lieux d'histoire*]” (Nora 1999: 152)..

Az emlékezet helyeinek kutatásához később holland (vö: Boer–Frijhoff réd. 1993), olasz (vö: Isnenghi a cura di 1996–1997), német (vö: François–Schulze hrsg. 2001), osztrák (vö: Brix–Bruckmüller–Stekl hrsg. 2004–2005) és svájci (Kreis 2010) társadalomtudósok is csatlakoztak. A magyar társadalomtudomány terén is megfogalmazódott a kérdéskör vizsgálata egy kiállításához kapcsolódó konferencia kapcsán. A Hofer Tamás által szerkesztett kötet (vö: Hofer szerk. 1995)⁴⁷ tanulmányai a magyar nemzeti kultúra témáit, jelképeit, történeti legendáit, mítoszait, szent helyeit, személyiségeit vizsgálták: a fehérló-monda (Kríza 1995, Hofer 1995), a kettős kereszt (Szilárdfy 1995), Mohács mint emlékezhely (Kovács G. 1995), a díszmagyar mint a rendi nemzettudat szimbóluma (Dózsa 1995), Hungária mint a magyar nemzet szimbolikus ábrázolása (Sinkó 1995), a magyar plakátok nemzeti jelképei (Vigh 1995), utcanévadás Budapesten (Holló 1995)⁴⁸ stb. A szövegek mindegyike a magyar nemzeti kultúra eredet helyének és hagyományainak egyik legérzékenyebb és legvitatottabb ellentétpárjára, az egzotikus Kelet és civilizált Nyugat viszonyrendszerére reflektált. A tanulmánykötet alapkonceptiója szerint a magyar emlékezet helyei e kettős kötődésben szerveződtek. Ugyancsak a francia kutatási koncepciót érvényesíti a *Studia Litteraria* folyóirat *Emlékezhelyek* tematikus száma (2012/1–2) is. Az elméleti tanulmányok mellett a magyar kutatásokra vonatkozó reflexiókat, illetve esetelemzéseket tartalmaz az összeállítás. Számunkra a legfontosabbak: a kereszténység védőbástyája toposz bemutatása (Százaz 2012), a *Himnusz* emlékezhelyként való értelmezése (Sinka 2012), illetve a magyarországi nemzeti temetők mint a 20. századi magyar emlékezetpolitika reprezentációinak vizsgálata (György 2012).

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy Kolozsvár vonatkozásában is készült hasonló nemzetközi kutatás.⁴⁹ Magyar, román és francia szakemberek vizsgálták a „kolozsváriság” kulturális örökségét: a város etnikai térszerkezetét és a közösségi térhasználatot, a Házsongárdi temetőkert mint az etnikai konfliktusok szimbolikus terepét, az etnikai és társadalmi csoportjellemzők alapján konstituálódó táplálkozáskultúrát, az élettörténetekben megjelenő etnicitást, a falfirkálásban való viselkedést stb. A terep sajátosságaihoz alkalmazkodva a szerzők a magyar–román interetnikus viszonylatban értelmezték az empirikus anyagot.⁵⁰

Az emlékezet helyeinek, az emlékezet térbeliesítésének ezt a felfogását hasznosnak és hasznosíthatónak tartom a saját kutatásomban is. Az emléktábla- és szoborállítás, illetve a megemlékezéseket az emlékezet helyeiként értelmezem.

Az emlékéllítés kutatásának és az emlékművek vizsgálatának a magyar kutatásokban is vannak eredményei, amelyek bár kevésbé reflektáltak/reflektálhattak a francia kutatásokra, mégsem elhanyagolhatók. Az 1980-as évektől a magyarországi kutatók ideológiatörténeti és művészettörténeti megközelítésben vizsgálták a közteri szobrok, emléktáblák, emlékművek kérdéskörét. Kovalovszky Márta a magyar

47 Hofer Tamás a magyar emlékezet helyeiről másutt: Hofer 1994.

48 Egy későbbi, másképpen kontextualizált kutatás az utcanévek társadalmi jelentéseiről: Birk 1996.

49 A *Patrimoine et dialogue entre les cultures* (Kulturális örökség – kultúrák dialógusa) című, 2001–2002 között zajló kutatási vállalkozásban részt vevő intézmények: Université Lumière II. – Centre de recherches d'études anthropologiques (Lyon), Centrul de Cercetare al Relațiilor Interetnice (Kolozsvár), ELTE BTK Folklore Tanszék (Budapest), Debreceni Egyetem Néprajzi Intézete (Debrecen).

50 A kutatásokból születő tanulmányokról megjelenő francia és magyar válogatások: Cerclet–Lázár dir. 2003; Cerclet–Verebélyi dir. 2003; Verebélyi réd. 2004; Keményfi szerk. 2004a, 2004b.

emlékműszobrászat megszületéséről (Kovalovszky 1978), illetve a meg nem valósított emlékműtervekről írt (Kovalovszky 1982), Sinkó Katalin a nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásait (Sinkó 1983; továbbdolgozása: Sinkó 1991), a millenniumi kultushelyet (Sinkó 1987), illetve Árpád vezér és Szent István ábrázolásait (Sinkó 1989a, 1989b) vizsgálta. Az első világháborús emlékműveket bemutató és elemző tanulmányokat *Monumentumok az első háborúból* címmel (1991) Kovács Ákos szerkesztette kötetbe: Szabó Miklós a történeti mitológia kihelyezéseként értelmezte az emlékműveket (Szabó M. 1991), Hankiss Elemér pedig a nemzetvallás vizuális dokumentumait és reprezentációit vélte megtalálni bennük (Hankiss 1991), Kovalovszky Márta az emlékműállítás szervezettségét, intézményesülését és történetét tekintette át (Kovalovszky 1991), Kovács Ákos a monumentumok eseménytörténetét, az emlékműállítás mozgalmakat szemlélte (Kovács Á. 1991),⁵¹ Nagy Ildikó az emlékművek típusainak és ideológiatörténetének megírására vállalkozott (Nagy I. 1991), Sztrés Erzsébet pedig a társadalmi konszenzusok változásainak nyomaként mutatta be egyetlen emlékmű történetét (Sztrés 1991).

Pótó János politikai hatalom és közgondolkodás kölcsönhatásában vizsgálta az „emlékeztetés helyeit”, az 1945 után állított és lebontott emlékműveket. Az *Emlékművek, politika, közgondolkodás* című művének alapkérdése: „milyen irányban és milyen módon befolyásolják történetiszemléletünket, a történelemtől vallott nézeteinket a köztéri emlékművek?” (Pótó 1989, az idézet a 8. oldalon).⁵² Pozsony Ferenc az emlékezetnek a populáris regiszterben észlelhető reprezentációit elemezte Zabolán (Pozsony 1998). L. Juhász Ilona a szlovákiai magyarság kopjafa- és emlékoszlop-állításait mint a szimbolikus térfoglalás eszközeit tekintette át, illetve összeállította a Szlovákiában állított kopjafák, kopjafa-elemekből álló emlékművek és székelykapuk jegyzékét (Juhász 2005).⁵³ A szerző a dél-szlovákiai világháborús emlékjelek vizsgálatát is elvégezte (Juhász 2010).

Keserü Katalin a totalitárius rendszer hírhedt helyszínének kulturális helyé, történeti múzeumává váló épületét, a budapesti Terror Házát kultushelyként és emlékhelyként mutatta be (Keserü 2005).⁵⁴ A személyi kultusz helyeként vizsgálta Gagyí József a fehéregyházi Petőfi-ünnepet, illetve a nemzeti identitás lokális változataként értelmezte a Petőfi-kultusz kultiválását (Gagyí 2005).

Dankó Imre javasolta a toronygombíratok néprajzi vizsgálatát, illetve kitért azok műfaji vizsgálatára (Dankó 1991, 2000). Keszeg Vilmos az erdélyi toronygombíratokat mint sajátos emlékezési alakzatot és kulturális, szertartásos viselkedést tekintette át. A lokális történelem megteremtéseként és kihelyezéseként értelmezett

51 Kovács Ákos később az ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékparkban elhelyezett Feszty-körkép (*A magyarok bejövetele*) létrehozását, használatát és a társadalmi-politikai kontextusát vizsgálta (Kovács Á. 1997).

52 A kötet átdolgozása: Pótó 2003.

53 1977-ben történt az első kopjafaállítás Szlovákiában, a néprajzkutató értelmiség (Liszka József) kezdeményezésére. A székelykapuk nemzeti szimbolikáját, reprezentatív tárgyként való funkcionálását Pozsony Ferenc mutatta be (Pozsony 2009a: főként 284–297).

54 A budapesti Terror Háza kultushelyként való vizsgálatának vannak más szempontjai is: hogyan lehet az áldozatok mellett a terrornak is emléket állítani, illetve annak kérdése, hogy a társadalomnak fent kell-e tartani egyáltalán az elnyomók, „tömeggyilkosok” emlékeztétét. A kultushelyről született fontos elemzés: Frazon–Horváth 2002.

toronygombíratoknak az alapos elemzése, funkcióinak leírása mellett az általa feltárt korpuszát is közölte (Keszeg 2006). A toronygombíratok mellett az aranyosszéki régió kihelyezett lokális emlékezeteiként mutatta be az egyházmegyei és egyházkerületi monográfiákat, a közigazgatási egységek monográfiáit, a tananyagként használt településtörténelmeket és a településmonográfiákat (Keszeg 2008: 328–350).

Szeretném kiemelni Vér Eszter Virág vállalkozását. A szerző Erzsébet királyné kultuszát vizsgálta az 1898–1914 közötti időszakban: a mítoszképzést, az emlékezet helyeit, alakzatait (közterek elnevezései, ligetek, emlékművek, emlékhelyek, múzeumok, templomok, megemlékezési szertartások). Az Erzsébet-emlékművek jegyzéke mellett közölte a biografikus narratívumokat (nekrológ, emlékbeszéd), az esemény adminisztrációs vonzatait (a királyné halálát követő intézkedések, jogszabályok), a kultusz publicisztikai (híradás, újsághír), populáris (anekdota) és irodalmi reprezentációit (napló, visszaemlékezés, elbeszélés, színjáték, mese, vers) (Vér összeáll. 2006).

Ezek a vizsgálatok is nagyrészt annak a kérdését járták körül, hogy miként lehet a történelmi emlékezeteket rávetíteni a térképre, milyen virtuális topológiája, rendszere jön létre a különböző történelmi helyeknek, eseményeknek. Ebben a felfogásban a kollektív emlékezet a térbe való kivetítődés révén képes szervezni a közösséget.⁵⁵ És itt nem annyira a megjelenített történelmi idők a fontosak számunkra, hanem az, hogy az emlékezetnek ebben a virtuális topológiájában kialakul, megszerveződik a történelmi helyeknek egyfajta rendszere, a történelmi eseményeknek egyfajta hálója, amelyben az individuumok és csoportok tájékozódnak. És mivel ezeknek nagy része így helyszínhez kötődik, a terek bejárásával, meglátogatásával, megélésével ezek az individuumok és csoportok a kollektív (vagy társadalmi, vagy történelmi) emlékezetbe is bekapcsolódhatnak vagy alámerülhetnek.

Az emlékezet létrehozásának folyamatára érvényesen használja Aleida Assmann a *monumentum*, *monumentalizálás* fogalmakat (A. Assmann 1991, hivatkozva Niedermüller 2000 is). Ez annyiban köthető az emlékezet helyeinek problematikájához, amennyiben a (nemzeti/történelmi) emlékezet előállításának és megjelenítésének folyamatára úgy tekintünk, mint a történelem és a kultúra monumentalizálására. Ebben a folyamatban a szimbolikus önreprezentációként működő történelem és kultúra monumentummá válik, olyan „jellé, amely önmagára utal”, „saját magát állítja színpadra, [...] közszemlére bocsátja önmagát a jelen- és az utókor számára, [...] azt akarja, hogy lássák, megőrizték, emlékezzenek rá” (Aleida Assmann idézi Niedermüller 2000: 107). Minthogy az emlékezetnek az így meghatározott monumentalizálása a látás, meg-

55 Az emlékezet helyeinek létezik egy kritikai irodalma is, amely azzal érvel, hogy ez az elmélet a nemzeteket kulturálisan homogénnek tekinti, és ezáltal a nemzeti keretben szerveződő kollektív emlékezetből kizárja pl. a Franciaországban élő algériaiakat, a Hollandiában élő marokkóiakat, a Németországban élő törököket. Tehát a nemzetfelfogása primordialista, így a vállalkozás nem tudott szakítani a nemzeti múlt szakralizálásával, a nacionalista önreprezentációval (vö: Willaime 1988). Ennek az argumentumnak a súlypontja az, hogy a Pierre Nora-féle emlékezetfelfogás csupán az uralkodó vagy domináns emlékezetre terjed ki. Ezzel szemben, emellett azonban létezik a kiszorított, alávetett, stigmatizált csoportoknak az emlékezete is. A történelem alulnézetből való szemlélésének úttörője Edward Palmer Thompson, aki a munkásosztály, az egyszerű közember (*ordinary people*) perspektívájából végzett társadalomtörténelmi elemzést (Thompson 1963, vö: Thompson 1978). A klasszikus történelemfelfogás maszkulin, férfiközpontú felfogásával szemben a *gender studies* felhívta a figyelmet arra, hogy a nők sokáig nem vagy csak alig jelentek meg a történelemben (vö: Hirsch–Smith 2002)..

őrzés és emlékezés nyilvánosnak tételezett gesztusaival, nyilvános aktusai által lett meghatározott, az a következtetés vonható le, hogy ami monumentumnak minősül, az mindenki számára észlelhető, hozzáférhető és valamilyen szimbolikus értelemben használható. Tehát fontos hangsúlyozni, hogy a nyilvánosság ebben az összefüggésében a kollektív emlékezet meghatározó összetevője, konstitutív eleme.

Az Aleida Assmann-féle monumentum ugyan értelmezhető térbeli alakzatként is, de szimbolikus vonatkozásai is vannak. Jan Assmann különböző térmetaforákat használ a nemzet történelmi szubsztanciájának a hétköznapiakban való reprezentációira: *emlékfigurák, időszigetek, emléktextúrák, emlékterek* (J. Assmann 1995: 129).⁵⁶ Ebben az értelemben csatlakozom én is ahhoz a felfogáshoz, amely szerint az emlékezet térbeli vonatkozása nemcsak azt jelenti, hogy a kollektív tudat kötődik valamilyen módon a térhez vagy megtalálja a reprezentációs lehetőségeit a fizikai valóságban, hanem maga is tereket alakít ki, térbeli valóságokat termel és ezen keresztül társadalmi csoportokat alakít ki.

A tér társadalmi konstrukcióját célzó, a kelet- és közép-európai városokban zajló kutatások arról számolnak be, hogy a társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatok kihatottak a városi terek és kultúrák jegyeinek a megváltozására. A városi átalakulás faktorait Budapest példáján Fejős Zoltán szemléltette, rámutatva arra, hogy a múltértelmezésnek vannak más alakzatai is. A tér, a kép és az idő dimenziójáról szólva kitért a kávéház (újraéledő) kultuszára, amelyeket „a múltból visszaszerzett tér”, „a városi emlékezetben nevezetes épületek” kifejezésekkel illetett. A tér és idő kapcsolatáról van itt szó (elfeledett helyek birtokbavétele, a városi emlékezet egyes tartományainak megújítása), a nyilvános tér folyamatos fizikai és társadalmi újraalkotása „egy hagyományos városi viselkedésforma restaurációja és új használati értékkel való felruházása” iránti igény jegyében zajlik (Fejős 2003, az idézetek a 97–98. oldalakon).

A (kollektív) emlékezet szervezése és felmutatása: az emlékezés folyamata

Az egyéni emlékezés többnyire spontán folyamataival szemben a kollektív emlékezet szervezést igényel és a társadalom tagjainak a figyelmét feltételezi. Az emlékezetkutatók számára így nem is vitás, hogy a kollektív emlékezet szervezése, alakítása, megélése a nyilvánosságban zajlik. A nyilvánosságot a Jürgen Habermas-féle kommunikációelmélet értelmében magyarázom, aki interszubjektív és kultúraközi folyamatként értelmezi azt, olyanként, amely lehetővé teszi az emberek közötti együttélést és megvalósítja az együttélés módjainak változását is. A frankfurti iskola képviselője és a társadalmi nyilvánosság teoretikusa szerint a társadalmi formációk a társadalmi rend típusváltozása során egyfajta evolúción mentek át. Ez – a feudális rendből a polgári rendbe való átlépés, majd a modern társadalmi rendbe való átmenet – magával hozta a társadalmi nyilvánosság szerkezetének változását, a közvélemény kialakításának és szervezésének felületeit. Ez azt jelenti, hogy a 19. századra kialakult az a szféra, a közszféra, amelyben viták, eszmecserék és információáramlások zajlottak, amelynek közegében létrejött, szerveződött, kitérgyalásra került a közügy, a közvélemény formálása (Habermas 1971).

56 Szerinte ezek a metaforák a történelmi emlékezet rétegződésére is utalnak.

A társadalmi nyilvánosság és a közvélemény elméletének bemutatását azért tartottam fontosnak, mert a kollektív emlékezet kutatásakor a kutatók többnyire azon az állásponton vannak, hogy az folyamatában vizsgálható és a nyilvánosságban történik. Megfigyelhető a kommunikatív emlékezettel kapcsolatban, hogy kialakít egyfajta *diskurzusteret*, amelyben ez a személyi kötődésű közös tudás szerveződik, kanonizálódik.⁵⁷ Ez azt jelenti, hogy ebben a diskurzustérben a különböző emlékek/emlékezések, miközben az egyének/csoportok folyamatosan egyeztetnek, megpróbálnak egyfajta kollektív emlékezetet létrehozni. Minthogy a kollektív emlékezet éppen a személyi kötődések miatt nem stabil, lezáratlan, a kollektív emlékezet létrejötte mindig a véleményalkuk eredményeképpen értelmezhető. „A diskurzusok meghatározott kulturális formákon keresztül hatnak, s hatásuk azoktól a médiumoktól függ, amelyek segítségével valamely diskurzus témái, koncepciói és stratégiái egyáltalán megjeleníthetők és reprezentálhatók.” (Niedermüller 2000: 95.) Niedermüller Péter nyomán a diskurzusok alapvető kulturális formáinak a következőket tarthatjuk: 1. verbális és írott, politikai és tudományos szövegek (politikai beszédek, viták, könyvek, publikációk, újságcikkek és esszék stb.), amelyek a diskurzus *nyelvi síkját* alkotják; 2. társadalmi és kulturális rituálék, definíciós szertartások (politikai és kulturális rendezvények, nemzeti ünnepek és történelmi emléknapiak, szimbolikus megemlékezési aktusok stb.), amelyek a diskurzus *rituális síkját* jelentik; 3. vizuális ábrázolás és megjelenítés a médiákon keresztül (filmek, különböző kiállítások stb.), amelyek a diskurzus *vizuális síkját* képezik (Niedermüller 2000: 95).⁵⁸ A diskurzusoknak ezek a kulturális formái nem választhatók el élesen egymástól, az emlékezés gyakorlatában ezek egymást kiegészítve fejtik ki hatásukat (vö: Niedermüller 2000: 95).

A különböző emlékterek, kultuszhelyek többnyire meghatározott helyszínekhez kötődnek, de valódi életüket használatuknak köszönhetik, jelentőségüket az ünnepekben, rítusokban nyerik el. Itt is a tér és idő kölcsönhatását érhetjük tetten: a rítusok teremtik meg a helyeket. Arjun Appadurai-nak a lokalitás termeléséről szóló elmélete nyomán (vö: Appadurai 2001) állítja Fejős Zoltán, hogy „a rituális munka nélkül a fizikai terek egyszerűbb jelentésű, sőt akár üres helyek, legfeljebb az épített környezet esztétikai értékei miatt tartják egyébként is számon őket. A kultuszhelyek a kulturális átértelmezések, jelentésváltozások fontos színterei.” (Fejős 2003: 103.)

Más szerzők szintén amellett érvelnek, hogy az emlékezés kollektív formái mindig rituális formák, a (meg)emlékezések mindig ritualizálva vannak. Az emlékezés kollektív módjának rituális, különféle rítusokon keresztül való történésére hívja fel a figyelmet Paul Connerton is, aki az emlékezés nyilvános akcióinak szerkezetét elemzi (Connerton 1991: 41–71).⁵⁹ A kollektív emlékezet használata többnyire fesztív időkeretben zajlik. A megemlékezési rítus során egy *alappnarratíva* (*master narrative*) segítségével emlékezik a közösség saját identitására. „A megemlékezési szertartásokat megkülönbözteti más rítusoktól az a tény, hogy nyíltan utalnak mintaképnek tekintett személyekre vagy ese-

57 Az itt említett *diskurzustér* ontológiai elgondolása rokonságot mutat a halbwechs-i keretelmélettel, mint az emlékezet kereteinek működési tere, folyamata.

58 Jan Assmann is hangsúlyozta az emlékezet nyelvi, képi és rituális megformáltságát (J. Assmann 1988: 14), felfogásában a rítus és az ünnep a kulturális emlékezet elsődleges szerveződésformái (J. Assmann 1999: 57–59).

59 A könyv egyik fejezete magyarul: Connerton 1997. A *kommemoratív emlékezet* (*commemoration*) fogalmát használta a John R. Gillis által szerkesztett kötet (Gillis ed. 1994).

ményekre, akár történeti, akár mitológiai létezést tulajdonítanak ezeknek; ebből következően az ilyesfajta rítusok rendelkeznek egy kizárólag rájuk jellemző további tulajdonsággal. Ezt a sajátosságot rituális újraelőadásnak [ritual re-enactment] nevezhetjük, amely alapvető jelentőségű a közösségi emlékezet kialakításában.” (Connerton 1997: 75.)

Az újraelőadás retorikáját (*a rhetoric of re-enactment*) a *naptári* (*calendarically observed repetition*), *verbális* (*verbal repetition*) és *gesztusok* (*gestural repetition*) révén történő artikulációs módok alkalmazása jelenti (Connerton 1997: 76). A periodikusan ismétlődő ünnepek számára a *kronologikus hasonlóság* (*chronological similarity*) magával hozza és megengedi ugyanazoknak a cselekvéseknek az ismétlését (Connerton 1997: 77). A kollektív emlékezet folytonosságát éppen az időnek ez a strukturálása és a felidézés állandósága biztosítja.⁶⁰

A kollektív emlékezet folyamatát a jelentésszerű múlttal való kapcsolattartásban, annak szelekciójában és megszerkesztésében fogja fel a kulturális antropológiai hagyomány. Ehhez a folyamathoz egyformán hozzátartozik az emlékezés és a felejtés. Maurice Halbwachs szerint a felejtés maga is társadalmi jelenség, a folyamatot magát az emlékezet társadalmi keretének megváltozásával magyarázza. „A felejtést e keretek vagy egy részük eltűnése magyarázza: nem tudjuk rögzíteni rajtuk – vagy más köti le a figyelmünket [...]. De a felejtést vagy bizonyos emlékeink megváltozását az a tény is magyarázza, hogy emlékezetünk keretei egyik korszakról a másikra megváltoznak. A társadalom – a körülményeknek és az idő múlásának megfelelően – különböző módon képzelel el a múltat: módosítja konvencióit. Mivel minden tagja e konvenciókra támaszkodik, ugyanabban az irányban hajlítja emlékeit, amelyben a kollektív emlékezet fejlődik.” (Halbwachs 1971: 131.)

Sinfree Makoni inkább a *nem-emlékezés* (*unremember*) kifejezést javasolta a felejtéssel (*forget*) szemben, mivel véleménye szerint ez jobban nyomatékosítja a felejtés folyamatának aktív voltát (Makoni 1998). Ha nem is tartjuk a legszerencsésebb fogalomkísérletnek, azt el kell fogadnunk, hogy a felejtés is kulturális viselkedésnek számít: a múltból való reprezentáció használatának mellőzését jelenti. Ebben az értelemben csatlakozunk ahhoz a nézethez, mely szerint az emlékezést és felejtést egymást kiegészítő folyamatként kell tekintenünk akkor, amikor a kollektív emlékezet szerveződését kutatjuk. Az emlékezet szervezésének folyamatában ez a két mechanizmus feltételezi egymást.

Michael Schudson is elkerülhetetlennek tartotta az emlékezet torzulását a felidezés és használat során. Szerinte az emlékezet *torzítás* (*distortion*) is, mivel emlékezet mindig és elkerülhetetlenül szelektív: „a látás módja egyszerre a nem-látás módja is, az emlékezés módja egyszerre a felejtés módja is”.⁶¹ Felfogásában a kollektív emlékezet folyamatában a torzításnak legalább négy fontos típusa különíthető el: 1. az *eltávolítás* (*distanciation*), az idők folyamán a részletek megfakulnak és az emocionális intenzi-

60 Itt említhető meg, hogy a politikai rendszerváltások nyomán történő újratemetések is a kollektív emlékezet felmutatásaként, kitérőalként értelmezhetők, mert azok a korábban érvényes kollektív emlékezettel kapcsolatos konszenzusok megbontását, átértelmezését is jelentik (vö: Zempléni 2009). Ugyanakkor a kollektív emlékezet rítusainak fontos összetevői, hogy milyen kulturális érzéseket, nosztalgiákat, emóciókat (*cultural feeling*) ébresztenek vagy tartanak fenn a (lokális) közösségben (Rosaldo 1989a: 68–90, 1989b).

61 „A way of seeing is a way of not seeing; a way of remembering is a way of forgetting, too.” (Schudson 1995: 348.)

tás csökken; 2. az *instrumentalizálás* (*instrumentalization*), a múltnak a jelen szolgálataba való állítása; 3. a *narrativizálás* (*narrativization*), a múltnak különböző kulturális formákba (többnyire narratívumokban) való elkülönítése; 4. a *konvencionalizálás* (*conventionalization*), a múlt (köz)ismerté tétele a kulturális konvenciókon (autobiográfia, emlékművek, megemlékezések stb.) keresztül (Schudson 1995).

Az angolszász antropológusok közül korábban már többen (Bronislaw Malinowski, Alfred Reginald Radcliffe-Brown, Edmund Leach) az emlékezet pragmatikus oldalát hangsúlyozták. A funkcionalisták azzal érveltek, hogy amit az egyének a társadalmi kontextusban felidéznek vagy megjelenítenek, tulajdonképpen a társadalmi intézmények fenntartását szolgálják, illetve a különféle társadalmi státusok, jogok vagy presztízsek legitimizációját erősítik. Így ezek a szerzők többnyire a szelektív felejtés kérdéskörével foglalkoztak, amelyet *strukturális amnéziának* neveztek. Laura Bohannon bizonyította, hogy az afrikai tiveknél a genealógia szervezése csak a társadalmi jelen szempontjából releváns ősökre terjed ki, a múlt más alakjai kikerülnek a leszármazási vonalból, őket így a társadalmi felejtés övezi (Bohannon 1952).⁶² Ennek nyomán több szerzőt foglalkoztatott annak kérdése, hogy a múlt narratívumainak értelmezését mennyiben befolyásolja annak a társadalomnak a természete, amelyben elmondásra, előadásra kerülnek, és ezekben a társadalmakban a személyi konstrukciók és rokonsági rendszerek mennyiben meghatározók a narratívumok alakításában (Bloch 1992, 1996: 67–84; Dakhliya 1990; Kilani 1992).

Peter Burke a *társadalmi amnéziát* az emlékezet kiegészítő fogalmaként definiálta. Úgy vélte, hogy az amnéziának az emlékezethez hasonlóan közösségformáló funkciója van. A halbwachs-i felfogással megegyezően állította, hogy a múlt társadalmi rekonstrukciójában ugyanolyan fontos a különböző események kiszűrése, mint a többiek felidézése. Ugyanis a szervezett felejtés az emlékezet kompromittáló tartalmainak cenzúrázását is szolgálja (vö: Burke 2001). Az emlékezet hivatalos cenzúrázására Paul Connerton a *szervezett felejtés* (*organised forgetting*) fogalmát használja (Connerton 1991: 14–15).⁶³

Az emlékezet kultúraszervező és -közvetítő szerepét kutatta Michael Rowlands (Rowlands 1993). Harvey Whitehouse bizonyos vallási tapasztalatok és az emlékezet

62 Keszeg Vilmos a genealógiai emlékezet szövegtípusait (halottbúcsúztató, epitáfium, gyászjelentő, végrendelet) kutatva megállapította, hogy megszerkesztésük kommemorációs szertartás, a leszármazás megtanulását teszik lehetővé, szabályozzák a generációk közötti viszonyokat (Keszeg 2002, 2008: 310–328). Megalkotásuk tehát társadalmi funkcióknak rendelődik alá. A két-három generációra kiterjedő leszármazási rendek, a genealógiák azonban „nem kegyeletből őrződnek meg az emlékezetben, hanem – mint J. Goody és J. Watt rámutatott – »a társadalmi viszonyok rendszerét rögzítő mnemotechnikai közegként« szolgálnak [...]. Emellett szól az is, hogy a társadalmi viszonyok megváltozásakor ezeket a genealógiákat is az új viszonyokhoz igazítják.” (Bergmann 1990: 137.).

63 Paul Connerton későbbi tanulmányában a felejtés hét típusát nevezi meg: *erőszakos törlés* (*repressive erasure*), *előírt felejtés* (*prescriptive forgetting*), *új identitást megalapozó felejtés* (*forgetting that is constitutive in the formation of a new identity*), *strukturális amnézia* (*structural amnesia*), *felejtés mint érvénytelenítés* (*forgetting as annulment*), *felejtés mint tervszerű elavulás* (*forgetting as planned obsolescence*), *felejtés mint megalázó némaság* (*forgetting as humiliated silence*) (Connerton 2008). A kulturális felejtést a szerző a modernitás jellemzőjének tartja (Connerton 2009).

szerveződése közötti hasonlóságokra hívta fel a figyelmet az írásbeliség nélküli társadalmakat vizsgálva (Whitehouse 1992).⁶⁴

A legradikálisabb és legvitatottabb értelmezése az emlékezet és kultúra kapcsolatának Dan Sperbertől származik. A szerző a generatív grammatika teoretikusától, Noam Chomskytól merítette ötletét, aki azt állította, hogy az emberek azért tanulják meg a nyelvet viszonylag gyorsan és kielégítően, mert genetikailag eleve fogékonyak az emberi nyelv specifikus formáinak a megértésére, amely minden emberi nyelvben közös. Miután a kisgyerek felismeri ezeket a formákat, könnyűszerrel emlékezni tud majd rájuk (vö: Chomsky 1988). Dan Sperber így amellet érvelt, hogy ez a megállapítás a különböző kulturális formák és narratívátípusok percepciójára is vonatkoztatható. Az emberek genetikailag eleve fogékonyak bizonyos információtípusok felidézésére az emlékezés során, míg másokat nem képesek megőrizni vagy továbbadni. Ez a pszichológiai hajlam ezért hosszabb távon az emberi kultúra lehetséges alakításának erős meghatározója és korlátozója (Sperber 1985).⁶⁵ A szerző a fertőzéselmélet természeti modelljével, a reprezentációs epidemiológiai felfogással magyarázta a kulturális tudás és emberi gondolatrendszerek terjedését a társadalomban.

Az emlékezet diskurzusai és technikái – a társadalom értelmezési stratégiái

Az emlékezés és felejtés fenti koncepciói megerősítik azt a kutatói felfogást, hogy a kollektív emlékezet egyrészt kumulatív és folyamatosnak mondható, másrészt változó, átmeneti jellegű és feltételekhez kötött, képlékeny, esetleges tudáshalmaz. Ezzel magyarázható az, hogy állandó megszervezésre, megjelenítésre és használatra szorul.

A 20. század végére megerősödött az az elképzelés, hogy a történelem a különféle narratívák pluralitását jelenti, egy eseményhez több történet, értelmezés kapcsolódik. A történészek egy csoportja a maga tudományterületét teszi az emlékezetkutatás tárgyává, megállapítva, hogy a történetírás nyomán a történelem megalkotása (feltárás, szelekció, formába öntés) nagyban hasonlít az emlékezés szerveződéséhez. Ezt a folyamatot főként az amerikai történész, Hayden White munkássága képviseli.⁶⁶ A ténylegesen megtörtént történelem felfogásával szemben arra hívta fel a figyelmet, hogy a megtörtént esemény és a róla szóló értelmezések között ismeretelméleti különbség van. Nem magát a történelmet, hanem valójában a történelemről szóló elbeszéléseket ismerjük. A történész gesztusa, amikor megállapítja egy adat hitelességét, használhatóságát, maga hozza létre az archivális forrásokat. A történettudomány ezeket a történelemről szóló elbeszéléseket, szövegeket, forrásokat rendszerezi, rögzíti, tudássá szervezi és kanonizálja. Éppen ez a történettudomány felőli megközelítés hozta magával

64 A szerző tulajdonképpen a korábban már ismertetett tulvingi modellel építette elméletét.

65 Magyarul megjelent kötete: Sperber 2001. Ezzel az elmélettel összefüggésben áll Richard Dawkins *mém-elmélete: a mém mint kulturális replikátor az öröklődés hipotetikus egysége* (Dawkins 1989: 380).

66 A leghivatkozottabb munkája: White 1973. Magyarul: White 1997. A magyar szakirodalomból a történettudomány önreflexív megközelítésmódjára Gyáni Gábor munkássága emelhető ki (vö: Gyáni 2000a, 2002a, 2007). Lucian Boia a történelmet mint valóságot és mint diskurzust állította szembe a történelem mitizálásáról szóló elemzéseiben (vö: magyarul: Boia 1999).

azt, hogy a történelemre és a kollektív emlékezetre úgy tekintünk mint értelmezéssel, jelentéssel felruházott múlt. ⁶⁷

A történeti narratívák elrendezik és megmutatják azt, hogyan lehet, hogyan kell a múltról beszélni. Ezeket a narratívákat nemcsak szövegeknek és értelmezéseknek tekintjük, hanem kulturális reprezentációknak és diskurzusoknak, illetve a múlt pre-parálásának technikáiként fogjuk fel. Niedermüller Péter a „nemzeti” diskurzusának elemzésekor úgy véli, hogy annak középpontjában éppen a történelem mint értelmezett idő és a múlt kulturális reprezentációja áll. A történelem és a kollektív emlékezet tehát nem egy objektíve létező adathalmaz. Megállapítását ugyan a posztoszocializmus kontextusára alapozza, azonban az általa elemzett reprezentációs metaforák általánosabb érvénnyel is bírnak. Ezért úgy gondolom, hogy a *megőrzés, helyreállítás, rekonstrukció, nacionalizálás* metaforái és stratégiái a kollektív emlékezet szervezésének folyamatára általánosan is vonatkoztathatók (vö: Niedermüller 2000: 96–106). ⁶⁸ Mindezek úgy értelmezhetők, mint a csoportoknak, társadalmaknak a múltjukkal fenntartott érzékeny viszonyulásai. A továbbiakban a múlt értelmezésének, használatának és a kollektív emlékezetnek ezeket a diskurzusstratégiáit és technikáit veszem szemügyre.

A történelemmel, múlttal kapcsolatos és az emlékezetszervezésre is érvényes technikákhoz tartozik a *feltárás, a dokumentálás és a megőrzés* stratégiája. Ennek lényege, hogy a felhalmozott idő a jelen társadalom szempontjából is aktualitással, jelentéssel rendelkezik. Edward Shils a hagyományelméleti fejtegetésében elkülöníti a ténylegesen megtörtént múltat az egyes csoportmúltaktól, illetve a kitalált, imaginárius múlttól (Shils 1981: 162–194, 228–235). ⁶⁹ Ennek a valóságos múltnak fizikai nyomai vannak (pl. épületek, archeológiai ásatások, romok). A történettudomány (de a néprajz és az antropológia is) fontos feladatának tartotta, hogy ezt a megtörtént múltat megmutassa, feltárja, dokumentálja, megőrizze. Azonban ez a tisztán tudományosként tétéleződő attitűd sem jelent objektivitást, amint azt a fentiekből láthattuk: az értelmezés, a szelekció szubjektivitása tapad hozzá.

A történelem változásával kapcsolatos általánosan elterjedt képzet, hogy a múlt-ról alkotott és őrzött kép valamiféle erózió ment keresztül. A *helyreállítás* technikája abból indul ki, hogy ezt a tudatos rombolást vagy a felejtés okozta változást ki kell igazítani, a múlttal kapcsolatos tudást ki kell egészíteni: „...e stratégia történelmi folyamatokat és eseményeket új perspektívába helyez, illetve eltolja a történelmi esemé-

67 A múlt-ról való tudományos diskurzus szakmai igényként jelentkezett a hazai kutatásokban. A bukaresti *A Hét* hasábjain 1987–1988-ban, a társadalomkutatók között lezajlott az oral history módszertana kapcsán egy vita az emlékezésről, emlékeztetésről, illetve a gyűjtői interpretációnak a dokumentum előállításában játszott szerepéről (vö: Biró Zoltán: Az emlékeztetés értéke és ára. *A Hét* XVIII. évf. 1987. okt. 15. 42. sz. 8.; Rostás Zoltán: Hogyan járunk a forráshoz? *A Hét*. XVIII. évf. 1987. okt. 22. 43. sz. 10.; Biró Zoltán: Nem elég a jó szándék. *A Hét*. XIX. évf. 1988. febr. 4. 6. sz. 4.; Imreh Lajos: Dokumentum-e? *A Hét*. XIX. évf. 1988. febr. 4. 6. sz. 4.; Nagy Olga: Egy félreértett könyv esélyei. *A Hét*. XIX. évf. 1988. márc. 17. 12. sz. 4.; Oláh Sándor: A hitelesség útvesztői. *A Hét*. XIX. évf. 1988. márc. 31. 14. sz. 5.; Gagyí József: Dokumentum és/vagy szimbólum. *A Hét*. XIX. évf. 1988. ápr. 14. 16. sz. 5.; Magyarai Nándor László: Érvényes szövegért. *A Hét*. XIX. évf. 1988. máj. 5. 19. sz. 4.; Horváth Arany: A néprajzi gyűjtőt magnójáról... *A Hét*. XIX. évf. 1988. máj. 5. 19. sz. 4.; *A Hét* szerkesztősége: A fogalmak tisztázásáért. *A Hét*. XIX. évf. 1988. máj. 5. 19. sz. 4.).

68 *A történelmi rekonstrukció* tevékenységéről lásd: Connerton 1991: 13–14. A jelen kontextusában reprezentálódó történelem metaforáiról, stílusáról, nyelvéről: White 1997, különösen 68–102.

69 A hagyományfelfogásáról magyarul: Shils: 1987.

nyek értékelésének és értelmezésének szemantikai hangsúlyait”. Alapfeltevés, hogy a múltból kiszorultak tények, elfelejtődtek események, személyek, ezért az egyéni és csoportemlékek alapján kell történelmet konstruálni. A „történeti igazság”, az „objektív történelem” létrehozására irányul tehát a helyreállítás metaforája, amely a „meghamisított” történelemmel szemben valójában egy új történelem, emlékezet létrehozását célozza (Niedermüller 2000: 97–99, az idézet a 97. oldalon).

A helyreállításhoz szorosan kapcsolódik és a történelem elpusztulásának, megsemmisülésének metaforikus tézisére épít a *rekonstrukció* technikája. A korábbi múltképet megalapozó történeti narratívák és az értelmezési keretek is egyaránt tévesekként tételeződnek a jelen számára, amely így a megszüntetés és érvénytelenítés gesztusával a múlt újraértelmezését indítványozza. Ezáltal egy új történelmi horizontot nyit és jelenít meg, amely politikai, morális, de tudományos szempontból is szükséges. „Visszaállítás, magyarázat, értelmezés, megtisztítás – ezek a fogalmak a rekonstrukció stratégiájának a lényegére, azaz a történelem szimbolikus újjáteremtésére utalnak.” Niedermüller Péter az utcanév és emlékhelyek szimbolikus textúrájának megváltoztatását, a városok mentális térképének átszervezését, a történelem időbeli horizontjának és szimbolikus terének (dátumok, nemzeti ünnepek, emléknapok) rekonstrukcióját sorolja ide (Niedermüller 2000: 100–103, az idézet a 101. oldalon).⁷⁰

A *nacionalizálás* diskurzusának célja a helyreállított vagy rekonstruált „történelmi folyamatokat és eseményeket szélesebb politikai és ideológiai kontextusba helyezni és ezáltal az új politikai rendszer eredetmítoszait megteremteni” (Niedermüller 2000: 103). Niedermüller Péter szerint a történelem és a múlt nacionalizálásához tartoznak a történeti, társadalmi és kulturális eredetmítoszok, melyek funkciói, hogy egyrészt magyaráznak, másrészt indokolnak.

A történeti eredetmítoszok a történeti idő megteremtésével foglalkoznak, „egy képzeletbeli, időn és történelmen átnyúló kontinuitást céloznak meg, amelynek kontextusában aztán megfogalmazható a nemzeti identitás. Minél messzebbre lehet az időben, a történelemben a nemzet történetét visszavezetni, annál mélyebb és intenzívebb a nemzeti önértékelés, és annál szilárdabb a nemzeti identitás – ez a történeti eredetmítoszok legfőbb üzenete” (Niedermüller 2000: 104). Ezek a mítoszok, amelyek így a történeti kontinuitást teremtik meg és kötik össze a nemzeti identitás koncepciójával nemcsak perspektivikusan, hanem a rövid időtartamokra is érvényesek. Fontos mozzanatuk, hogy a történeti fejlődés összefüggéseit, kontextusát jelenítik meg.⁷¹

A társadalmi eredetmítoszok a szociokulturális eredetet mitologizálják, különböző életmódoknak vagy társadalmi berendezkedéseknek politikai és szociokulturális

70 Peter Burke szerint a történelem rekonstrukciója nagyon gyakran mitikus történetek létrehozásába fordul át, ezt a mitogenezist a társadalmi emlékezet átadása kapcsán bizonyítja (vö: Burke 2001: 7–12)..

71 A kelet-európai és posztiszocialista társadalmak történetírását és történelmi emlékezetét több szerző vizsgálta: Lajtai L. László az 1777–1848 közötti magyar történelemkönyveket elemezte (Lajtai 2004, 2009: 38–40), Czoch Gábor a 19. század második felének tankönyveit tekintette át (Czoch 2006), Miroslav Michela a szlovák történelmi kultúra (a társadalom és a múlt közötti kapcsolat) tendenciáit, kontextualizációját vizsgálta (Michela 2008), Mirela-Luminița Murgescu a román történelemtankönyveket vizsgálva megállapította, hogy azok a román identitás mítoszokat szolgálják ki, maszkulin világot jelenítenek meg (Murgescu 2004). A kontextualizáció elméleti vonatkozásairól: Gyáni 2007: 241–259.

eredetét mutatják be. Azokról a mítoszokról van szó, amelyek azt mutatják meg, hogy bizonyos életformáknak melyek a társadalmi előzményei. Ezáltal bizonyos életformák, bizonyos társadalmi és kulturális formák szimbolikus tökével töltődnek föl. A társadalmi eredetmítoszokat a polgári életmód kulturális koncepciójával, illetve a politikai és ideológiai elődök példájával szemlélteti Niedermüller Péter (Niedermüller 2000: 104–105).

A kulturális eredetmítoszok az új társadalmi rend kulturális horizontját vázolják fel, „kulcsfogalmait a népi kultúra és a nemzeti kultúra jelentik. Ezek reprezentálják az »igazi«, eredeti kultúrát, a »nép kultúráját«, annak kontinuitását, autenticitását, archaizmusát és szépségét.” Ezek a mítoszok a kultúrát lakhatóvá teszik, a társadalom tagjait homogén kulturális közösségnek tekintik, s abból indulnak ki, hogy „az »azonos« kultúra, az »azonos« kulturális eredet szükségszerűen azonos politikai célokat, és a társadalmi rendnek azonos elképzeléseit teremti meg” (Niedermüller 2000: 105).

A nacionalizálás diskurzusa mellett, azzal összefonódva egyre erőteljesebben érvényesül a *patrimonizálás* diskurzusa is. Ez a jelentéssel felruházott, értelmezett múltat a tágabb, általánosabb társadalmi horizontok felé mozdítja el. A 19. századtól az idő maga, illetve a nemzeti múlt is köztulajdonná, kollektív/kulturális örökséggé válik (Nora 1986: 359).

A kitalált hagyomány koncepciója és társadalmi funkciói

A kollektív emlékezet megteremtése, létrehozása tehát összefügg a társadalomnak azzal az igényével, hogy a jelenét legitimálja, illetve, hogy megteremtessen egyfajta folytonosságot a történeti térben. A törzsi társadalmak vagy az archaikus közösségek kutatói a hagyomány fogalmával jelölték azt a viszonyt és tudásrendszert, amelyet annak tagjai fenntartanak, elfogadnak, illetve amely meghatározza jelenüket és kijelöli a közösség határait.

Először a fentiekben már idézett Edward Shilsnek a kutatás szempontjából fontos állítására kell utalnom. Ezen társadalomtudományi felfogás szerint a *hagyomány* (*tradition*) az, ami a múltat közvetíti. A hagyomány egyrészt *traditum*, átadott dolog: „A hagyomány – vagyis az, amit átadunk, illetve átveszünk – magában foglalhat tárgyakat, különböző eszméket, emberekről és eseményekről alkotott képeket, gyakorlatokat és intézményeket. Felölelhet épületeket, emlékműveket, tájakat, szobrokat, festményeket, könyveket, szerszámokat és gépeket. A hagyomány tartalmazza mindazt, amivel egy adott társadalom rendelkezik, és ami már akkor is létezett, amikor a jelenlegi tulajdonosai átvették...” (Shils 1987: 31) Ebben a felfogásban a periodikusan ismétlődő, „legalább három – rövid vagy hosszú – generáción” keresztül haladó, a közösség által szervezett és megélt gyakorlat és értékrend számít hagyománynak (Shils 1987: 35). A hagyomány emellett változó és szelekciós folyamat is.

Ebben a vonatkozásban még fontos kiemelni azt, hogy a hagyomány feltételezi a (lokális) közösséget, a szorosabb társadalmi kötelékek meglétét. Azonban amikor ezek a társadalmi kötelékek meglazulnak, akkor, a kutatók megfigyelése szerint, a társadalmak mesterséges kontextusokat teremtenek, rituális kommunikációs helyzeteket építenek ki, amelyek koherenciát biztosíthatnak a társadalmi együttélés számára. Azaz új hagyományokat találnak ki, hoznak létre. Éppen ezért Eric Hobsbawm a kollektív emlékezetet

kitalált hagyományként (*invented tradition*), a 19. századi, gyors társadalmi-gazdasági változásokat mutató Európa hagyományteremtéseként értelmezi. A tömeges hagyománytermelés időszaka az 1870 és 1914 közötti ötödfél évtized (magyarul: Hobsbawm 1987). Létrehozásukban nem annyira a közösség, mint inkább az intézmények játszanak szerepet. Ugyanakkor a kulturális hagyományokhoz nagyon szorosan kötődnek a politikai reprezentációk, azokat nagyban meghatározzák a különböző politikai intenciók is. Ezt a két (kulturális és politikai) kategóriát és intenciót nem érdemes szétválasztani, mert látnunk kell, hogy nagyon sok olyan hagyomány, múltkép van, amely éppen a politikai ideológiák és mozgalmak kontextusában szerveződött vagy került kitalálásra. „A »kitalált hagyományoknak« jelentős társadalmi és politikai funkciójuk van. És enélkül nem is jelennének meg és nem is szilárdulnának meg.” (Hobsbawm 1987: 181.)⁷² Ezért a manipulációs szándékot is fel kell ismernünk. Itt többnyire azokat a társadalmi-politikai kezdeményezéseket kell kiemelnünk, amelyek nyomán bizonyos politikai szereplők és történelmi események, folyamatok másfajta összefüggésben, másfajta kontextusban kerülnek bemutatásra, és ezek által egy másfajta múltkép és történelemkép termelődik. A folyamat tömegessé válása, a korszak legáltalánosabban kitalált politikai tradíciója a nacionalizmussal, az államok megteremtésével függött össze: „a kibontakozó tömegmozgalmak [...] valamint a nacionalizmus különböző fajtái nagyon is tisztában voltak a szertartások, ceremóniák, mítoszok, és rendszerint még a mitológiai múlt fontosságával is.” (Hobsbawm 1987: 153.)

Eric Hobsbawm a május elsejei ünnepek kialakulásával (1890) illusztrálta a hagyomány kitalálásának és politikai felhasználásának kapcsolatát. Az ünnep „meglepően rövid idő alatt spontán módon fejlődött ki”, a történelmi fejlődés során a nap eredeti politikai tartalma, üzenete (a chicagói munkások követelése a nyolcórás munkanapért) háttérbe szorult, és a munkásosztály jelenlétének változó, aktuális manifesztumaként jelentkezett (vö: Hobsbawm 1987: 153–157, az idézet a 153. oldalon).

Magyar társadalomkutatók kutatást kezdeményeztek a budapesti május elsejei ünnepek vizsgálatára. Bár szempontjaik főként szemiotikai jellegűek voltak, a felvonulás jeleit, az ünnepi idő- és térstruktúrát, az öltözetet kutatták, megfigyeléseik mindenképpen hasznosak a mi szempontunkból is: május elseje a budapesti munkások számára teremtett periodikus manifesztációs lehetőséget, a társadalmi kohéziót biztosította és mutatta fel.⁷³

Kovács Ákos, a kitalált hagyomány elméletére építette a Szent István kultusznak, a Szent István-napi ünnepek történelmi változásainak kutatását. A népi aratóünnep hagyományának felújításaként, megszerkesztéseként értelmezte az (új) kenyér ünnepét. A tárogató magyar nemzeti hangszerré válását és a (politikai jellegű) ünnepeken való jelenlétét, kultuszának feléledését szintén kitalált hagyományként mutatta be (Kovács Á. 2006). Magyar néprajzkutatók átfogó kutatást végeztek egy település kapcsán a „megalkotott hagyományok” és a falusi turizmus vizsgálatára (vö: Pusztai szerk. 2003).

72 Az Eric Hobsbawm és Terence Ranger által szerkesztett *The Invention of Tradition* (A hagyomány kitalálása) című kötet tanulmányai a 19. századi Anglia kapcsán meggyőzően bizonyítják ezeknek a funkcióknak a meglétét. A kötetben megjelenített (skóciai, velszi, brit, viktoriánus indiai és afrikai gyarmati) kutatások éppen arra világítanak rá, hogy az angol társadalom modernizálódása során hogyan jöttek létre különböző hagyományok, olyanok, amelyeket ma is az angol társadalom fontos sajátosságaként ismerünk (vö: Hobsbawm–Ranger ed. 1983).

73 Elemzések és beszámolók a kutatásokról: Munkaközösség 1975, Munkaközösség 1981, Voigt 1994.

Viktoria Isabela Corduneanu a romániai magyar kisebbség emlékezetszervezését és identitásépítési törekvéseit tekintette kitalált hagyománynak (Corduneanu 1998).

Anthony Giddens a hagyományoknak ezen politikai, ideológiai természete kapcsán állította, hogy ezeknek a társadalom felépítése (*constitution of society*) szempontjából nem is a tartalmuk bír elsődleges fontossággal, mint inkább a funkciójuk. Két általánosabb, minden konkrét helyzettől független, alapvető társadalmi funkciót állapított meg. Egyrészt, amit egy társadalom hagyományként fogad el, ami hagyományként artikulálódik egy társadalomban, az mindig *nehezen megkérdőjelezhető és normatív* (morális és emocionális tartalmú) entitásként funkcionál. Másrészt – ebből következően –, a hagyományokhoz való ragaszkodás, a hagyományoknak a fenntartása vagy a megmentése a társadalmak morális feladata, így a hagyomány mindig *egy történetileg legitimált moralitás* (az előző korszakok, társadalmi formák tekintélye alapozza meg) (Giddens 1994: 63–66).

Más vélemények szerint a későmodern társadalmakban a hagyományok elveszítik ezt a giddensi értelemben vett morális jelentőségüket, a társadalmak életét befolyásoló funkciójukat. A „hagyomány utáni társadalmakra” (*post-traditional societies*) alkalmazva ezt a *hagyománytalanítás* (*detraditionalization*) terminológiával jelölik. Ezt az érvelést a következő állításokkal tartják fenn: a nemzeti társadalmak kulturális pluralizálódása, a múlt és hagyomány differenciálódása, fragmentálódása.⁷⁴ Azt Anthony Giddens sem vitatja egyrészt, hogy a hagyomány utáni társadalmak számítanak az első globális társadalmaknak, másrészt rávilágít arra, hogy a hagyomány átértelmeződése nem jelenti a múlttal való szakítás vagy teljes szembefordulás élményét sem.⁷⁵

A gyors társadalmi-politikai változásoknak egy másik következménye vagy sajátossága az, ahogy a hagyományok a kollektív emlékezetben tovább élnek. A kulturális javak kanonizált, anyagiasított vagy szimbolikus formáit az utóbbi évtizedekben az *örökség* (*patrimoine, cultural heritage*) fogalmával írják le.⁷⁶ A fogalom a „megemlékezések korának” emlékezetdömpingje (Nora 2007) nyomán meglehetősen leterhelődött: „tizenöt év alatt az örökség fogalma magába vonta a közelmúltat, az öntött elemes építészetet és a haszonépületeket, a pályaudvarokat és a piacokat, amelyekre ma már másképp tekintünk”.⁷⁷

74 Vö: Morris 1996 és a Paul Heelas, Scott Lash és Paul Morris által szerkesztett kötet (Heelas–Lash–Morris ed. 1996).

75 A fundamentalizmusnak a későmodern társadalmakban való megjelenését is a hagyomány funkcióinak megváltozásával magyarázza (Giddens 1994: 96–100).

76 Sonkoly Gábor megállapítása szerint a kulturális örökség fogalma az 1980-as évektől kezdődően a kultúra 19. századi keretfogalmát is kezdi felváltani (vö: Sonkoly 2009).

77 Az 1986-os tanulmány magyarul: Chastel 2004: 125. Az örökség romániai valóságáról: Light–Dumbrăveanu–Andone 2004.

Szeptikusabb vélemények szerint a kulturális örökség eliparosodott, a hagyományok szinte kezelhetetlenül kommercializálódnak, gazdasági tőkévé konvertálódnak, óhatatlanul részévé válnak a *kulturális örökségiparnak* (*cultural heritage industry*). A nemzeti örökség mellett a hely öröksége is megteremtődött. A történelmi műemlékek használatára, a múlt élménnyé avatására a turizmus intézménye is rátelepedett: a hely történetének ismertetéséhez, a lokalitás forgalmazásához, városlátogatásokhoz elengedhetetlenül hozzátartoznak az emlékművek, emlékházak, emlékterek bejárása, felkeresése is. A múzeumok a (korábbi) életformák élményeit, az álmokat árulják (Mension–Rigau 2000: 92–102).

A kollektív emlékezet mint folytonos küzdelem: szimbolikus harcok

A kollektív emlékezetnek a fentiekben meghatározott diskurzusainak és stratégiáinak bemutatására azért volt szükség, mivel az emlékezetkutatók nagyjából éppen ezeknek a koncepcióknak és mechanizmusoknak a vizsgálatával közelítenek a témához. Ezek mögött a diskurzusok mögött talán az a legszembeötlőbb, hogy a tágran értelmezett, megtörtént eseményekhez a jelen mindig értelmezési keretekkel viszonyul. A múlt a jelenből történő visszatekintés, megítélés ambivalens perspektívájában mutatkozik meg. A jelen múltért folytatott diskurzusainak a múlttal kapcsolatos (társadalmi) önlegitimizációs stratégiák is részei: a megtörtént eseményekkel, a történelemmel mint folytonossággal számoló viselkedés (kontinuitás élménye), valamint az azzal elmentesen konstituálódó társadalmi viszonyulás (diszkontinuitás hangsúlyozása).⁷⁸

Alfred Schütz, a fenomenológiai szociológia atyja más megközelítésben ugyan, de vizsgálta a kontinuitás–diszkontinuitás kérdését a társadalmi valóság sajátos szerkezetét elemezve. Edmund Husserl nyomán *életvilágnak* nevezte a közvetlen módon megtapasztalható, empirikus és konkrét világot, amelyben az egyén él, kommunikál, cselekszik. Ez a direkt világ, a közvetlen társadalmi és kulturális valóság, a „minden napok világa” az, amely mindig a jelenre irányul. Ezt a mindenkori jelent megelőzik az *elővilágok* (*Vorwelt*), amelyekről az egyén már nem tud függetlennedni. „Az elővilág végérvényesen lezárult; nemcsak azok a tapasztalatok értek véget, amelyet elődeim átéltek; végérvényesen kész az az élettörténeti tagolódás is, amelybe az egyes tapasztalatok illeszkedtek. Az elővilágtól már nem várhatunk semmit. [...] Az egész elővilágot a változatlanosság jellemzi.” (Schütz–Luckmann 2002: 293.)⁷⁹ Az elővilág fogalma, amelyben a múlt fogalmával kapcsolatos hasonlóságot fedezhetünk fel, olyan tapasztalatokat jelent, amelyről az egyén már nem tud szabadulni, amelyet magával visz a jelenbe: így viselkedését jelentős mértékben meghatározzák, befolyásolják az elővilágban szerzett tapasztalatok.

Kutatásaim szempontjából annak a megállapításnak van relevanciája, hogy az életvilág és az elővilág között feloldatlan különbség van: az elővilágot nem lehet többé megváltoztatni, befolyásolni, mert az már lezárult, befejezett. Az elődök elővilága hat ránk, de mi már nem tudunk hatni rá. Ugyanakkor ez az elmélet azt mondja ki, hogy azáltal, hogy ezeket a tapasztalatokat magunkkal visszük, az elővilág jeleket hagy a jelenben. Ez pedig az elővilágra vonatkozó, irányuló érdeklődést generál. Ebben az összefüggésben a múlt az, ami a jelen előzményeiből, ebből az elővilágból valamilyen módon értelmezésre, megmutatásra kerül.

A fenti műtfelfogásból az következik, hogy a múltban működött és a jelenben létező értelem-összefüggések nagyban eltérhetnek. Alfred Schütz a nemzedéki különbségek meglétét éppen ezzel magyarázza: „...az értelem-összefüggések, amelyekbe elődeink tapasztalatai ágyazódtak, döntő pontokon eltérnek a mai értelem-összefüggésektől. Ennek oka a *nemzedékek* világszemléletében rejlő különbségek tapasztalásában rejlik” (Schütz–Luckmann 2002: 294). Ez a megállapítása nemcsak úgy értelmezhető, mint generációk közötti különbség, hanem véleményem szerint alkalmazható a generációk

78 A kontinuitás–diszkontinuitás kérdésköréről mint a modernitás társadalmi stratégiáiról bővebben: Giddens 1996: 4–6.

79 Alfred Schütz harmadik fogalma ebben a vonatkozásban az *utóvilág* (*Nachwelt*), amely alapvetően „nyitott” és meghatározhatatlan (vö: Schütz–Luckmann 2002: 295–296).

közötti, a társadalmat alkotó különböző csoportok, etnikumok, felekezetek stb. múltkezelésére is. Az azonos múltbeli, közösen átélt eseményeket a jelenből eltérően, különbözőképpen értékelhetnek egyének, csoportok.

„A múlt nem halott. A múlt még nem múlt el”:⁸⁰ a múlt lezáratlan, éppen az állandó értelmezések teszik azzá. A múlt társadalmi tárgyalása, értelmezése a jelenben zajlik. A megemlékezések lényegi pontjai nem a múltra, hanem a jelenre vonatkoznak, a társadalmi valóság értelmezésének módjai ezek a versengő csoportok számára autoritást biztosítanak (Bodnar 1992: 15–16). A múlt megmutatása, a kollektív emlékezet szervezése a társadalomtudományban általánosan elfogadott nézet szerint feszültségekkel jár. Ennek alapját éppen a sajátos csoportvonatkozásokból konstituálódó véleménykülönbségek képezik. A kollektív emlékezet a társadalomban zajló konszenzusoknak, a szimbolikus viselkedésnek egyik meghatározó terepe.

A kollektív emlékezet szerveződéséhez a modern társadalmakban rendkívül sok konfliktus, szimbolikus harc kapcsolódik. Ennek összetevői: 1. a saját vagy ideológiailag azonos jelentés építésének, erősítésének, forgalmazásának szándéka, illetve 2. a másik vagy ideológiailag idegen jelentés leépítésének, gyengítésének, vandalizálásának szándéka. Sok társadalomtudós éppen a különféle konfliktusok mentén vizsgálta a különböző csoportok, közösségek emlékezetszervezéseit. Elemzésüket általában arra a hipotézisre alapozták, hogy a különféle konfliktusok rávilágítanak a társadalom szövetére, lehetővé teszik az etnikai, nemi, faji, vallási stb. különbségek, eltérések, ellentétek megértéseit. Ugyanakkor több esettanulmány készült arról is, hogy a nagy társadalmi-politikai változások (háborúk, impériumváltások, forradalmak stb.) nyomán éppen az emlékezetszervezésben, a kollektív emlékezet megváltoztatására irányuló törekvésekben jönnek létre cezúrák, új korszakok.

Paul Connerton a két világháború közötti Németország megemlékezési gyakorlatára alapozta elméletét (Connerton 1991), több szerző a zsidó vagy roma holokauszt kollektív emlékezetét elemezve alkalmazott új megközelítéseket, szempontokat (Young 1993 – magyarul megjelent fejezet: Young 2002 –, Finkelstein 2000, Yerusalmi 2000, Stewart 2004).⁸¹ John Bodnar az Amerikai Egyesült Államok nyilvánosságának újraépítéseként értelmezte a (politikai) megemlékezések folytonos gyakorlatát (Bodnar 1992).

Kelet-Európa posztszocialista, posztdiktatórikus társadalmában végzett kutatások is arra az eredményre jutottak, hogy a 20. századi közgondolkodás és közpolitika egyik legérzékenyebb területe a kollektív emlékezethez való viszonyulás. A kollektív emlékezet befolyásolására, szervezésére tett kísérletek a múlt szimbolikus és morális lezárásaként, illetve a nemzeti identitások újragondolásaként is értelmezhetők.⁸² Magyarországi és csehországi élményeket vizsgált Christoph Reinprecht (Reinprecht 1994), lengyel-ukrán viszonylatban Jerzy Jedlicki végzett kutatásokat (Jedlicki 1999), Elena Mannová pedig a szlovák–magyar konfliktusokat elemezte a kollektív emlékezet szervezésének vizsgálatával (Mannová 2002). A magyarországi 1989-es rendszerváltást a kollektív emlékezetért folytatott harc szimbolikus mezőjében értelmezte Hofer Tamás (Hofer 1992). Kenneth E. Foote, Tóth Attila és Árvay Anett elemzésükben az 1989 utáni

80 „The past is not dead. It is not even past yet.” (William Faulkner)

81 Ehhez a problematikához kapcsolódó magyar kutatások: Erős-Kovács-Lévai 1985, részben Braun 1995 is.

82 Elméleti problémafelvetések: Reinprecht 1994, Niedermüller 2000.

politikai képrombolás eseményeit és kontextusait tárták fel, áttekintésüket a Magyarország területéről vett példákkal illusztrálták (Foote–Tóth–Árvay 2000). Sinkó Katalin szintén a politika rítusaiként, a „politikai liturgia” részeként értelmezte már korábban az emlékműállításokat, illetve -lebontásokat, szobordöntéseket (Sinkó 1992).⁸³ Az emlékmű rituális használatát a kollektív múlt és politikai ideológiák kitárgyalásának, az új jelentések megalkotásának helyeként definiálta. Ezt a budapesti Millenniumi emlékmű jelentéstörténetével igazolta (vö: Sinkó 1991, 1993).

Több kutatást kezdeményezett a témában a csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoport (vö: Bodó szerk. 2000). Bodó Julianna és Biró A. Zoltán sokat hivatkozott tanulmányukban a székelyföldi régióban tapasztalható emlékezetkihelyezési és -használati gyakorlatokat tekintették át. A köztéri szobrok felállítása és általában a társadalmi nyilvánosság eseményeinek a lezajlása ebben a térségben az állandó román–magyar szimbolikus térbeélés, térhasználat, térfoglalás eljárásainak számitanak. Így a szerzők annak leírására és értelmezésére vállalkoztak, „hogyan ugyanarra a fizikai térre irányuló kettős térfoglalási-térbirtoklási gyakorlat milyen eljárások révén ment végbe” (Bodó–Biró 2000, az idézet a 13. oldalon).

Bodó Julianna „az ünnep mint életvilág kiépülési folyamatát” tette meg az elemzés tárgyának: az ünnepi térhasználatot, az ünnepi látványt, az ünnepi kapcsolatvilág működését és az ünnepi szimbólumhasználatot (Bodó 2000a, az idézet a 46. oldalon). Az ünnepnek a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében játszott szerepe mellett, a szimbolikus térfoglalási eseményeknek a regionális írott sajtóban tükröződő hatásait kutatta, megállapítva azt, hogy a „lokális vagy regionális léptékű kollektív reprezentáció termelésében a média kiemelten fontos szerepet vállal” (Bodó 2000b; 2000c, az idézet a 197–198. oldalakon). Gagyí József a posztiszocialista, interetnikus kontextusban szerveződő társadalmi emlékezet(ek) térhasználatát elemezte, illetve egy helyi közösség térszervezési gyakorlatát (Gagyí 2000a, 2000b). Biró A. Zoltán és Oláh Sándor egy falusi emlékmű újjáépítését kísérő folyamatos társadalmi konszenzusokat és konfliktusait vizsgálta (Biró–Oláh 2000). Az utóbbi szerző elemzéseiben az etnikumok szimbolikus térteremtéseit, intézménynévadásait rítusként írta le, amelyet a helyi értelmiség szabályoz (Oláh 2000a, 2000b).

A néprajztudomány a megemlékezéseket a nemzeti és politikai ünnepek közé sorolja (vö: Verebélyi 2005a: 23).⁸⁴ Pozsony Ferenc a népszokások kutatása felől közelített az emlékünnepekhez, amelyeket kitalált hagyományként és a társadalmi-politikai kontextustól függő diskurzusként mutatott be, az erdélyi városokban szervezett megemlékezésekkel példázva mindezt (Pozsony 2006; ugyanez kapcsolódik: Pozsony 2007, 2009b). Keszeg Vilmos a 19. századi Torda március 15-ei ünnepeit elemezte (Keszeg 2004). Több esettanulmány készült a kollektív emlékezet és a szimbolikus viselkedés/cselekvés kapcsolatáról, a politikai és nemzeti rítusokként elemzett megemlékezésekről, a nyilvános ünnepekről. Péter László az aradi október 6-ai megemlékezés politikai rítusát, diskurzusait (Péter 2003), Plainer Zsuzsa a nagyváradi március 15-ei kommemorációs események kisajátításáért folytatott generációs és etnikus diskurzusokat elemezte (Plainer 2001).

83 „A hivatalos állásfoglalások nyomán elrendelt emlékműbontásokat meg kell különböztetnünk a népítélet-szerű rituális szobordöntésektől. Ez utóbbiak esetében mágikus cselekedetről, rítusról, valamilyen tabu szimbolikus megsemmisítéséről van szó...” (Sinkó 1992: 67)

84 Az ünnepkutatásokról összefoglalóan, illetve az ünnepelméletről, ünnep típusokról: Verebélyi 2005a: 92–160.

Fejős Zoltán az Egyesült Államokban állított Kossuth-szobrok elemzésével arra mutatott rá, hogy az emlékállítások során a forradalmár alakjának megformálásában a legenda népi kialakulása, a kultusz hivatalos/intézményesített eljárásai, illetve a nemzeti ideológia folyamatos újraértelmezései játszottak szerepet (Fejős 1998). Feischmidt Margit az aradi Szabadság-szobor újraállításának, illetve a román–magyar Megbékélési Emlékpark létrehozása alatt kitermelődött kollektív reprezentációknak a vizsgálatát tűzte ki célul (Feischmidt 2006).

Itt szükséges megjegyezni, hogy a politikai rendszerváltások nyomán történő újratemetések is a kollektív emlékezet felmutatásaként, megtárgyalásaként értelmezhetők. Esettanulmányok születtek Batthyányi Lajos 1848-as miniszterelnök 1870-es (vö: Stéfán 1993, Zempléni 2009), Bartók Béla zeneszerző 1988-as (vö: Gal 1991), Nagy Imre miniszterelnök 1989-es (vö: György 2000: 247–277, Réti 2012), Horthy Miklós kormányzó 1993-as stb. nyilvános újratemetéséről mint olyan eseményekről, amelyek a korábban érvényes kollektív emlékezettel kapcsolatos konszenzusok megbontását, átértelmezését is jelentették.⁸⁵

Román szociológusok és kultúrakutatók elemezték a román nemzeti ünnepek szervezését. Maria Bucur azt kutatta, hogy a totalitárius rendszer vezérkultusza hogyan használta fel és üresítette ki a román nemzeti ünnepet (Bucur 2001). Ugyancsak ő végezte el az 1918 utáni román világháborús emlékmű-állítási stratégiáknak az elemzését, illetve tekintette át az ezekhez rendelt megemlékezési gyakorlatokat (Bucur 2004). Natalia Cojocaru és Stela Suhan a transznisztriai fegyveres konfliktus társadalmi kezeléseként és feloldásaként értelmezték az (újja)szervezett kollektív emlékezetet, illetve félig strukturált interjúk segítségével azt vizsgálták, hogy milyen társadalmi reprezentációi vannak ennek a konfliktusnak (Cojocaru–Suhan 2003).

85 A magyarországi 1870–2010 közötti közéleti újratemetések adatait Zempléni András közli: Zempléni 2009: 64–72.

Kolozsvár kutatásának irodalma

Ennek a fejezetnek a létrejöttét egyrészt a kutatásaim szempontjából fontos munkák megnevezése, bemutatása indokolta, másrészt az a kutatói magatartás, amely minden szakmabelit jellemez. Pontosabban arról van szó, hogy a kutatás önreflexivitása megköveteli az elődök eredményeinek felhasználását, illetve az újabb vizsgálódások szakmai örökségének, a hagyomány folytatásának felmutatását. Itt nem annyira a kutatástörténet megalkotása a fő szempont, mint inkább az emlékezetről és az azt reprezentáló alakzatokról, illetve a helyről való beszéd bemutatása.

Kitérő. A múlt narratívái – historizmus és mentalitástörténet

A múltra, az idő felhalmozására, az emberiség emlékezetszervezésére való figyelés mindig is egyik jellemzője volt a tudatos emberi cselekvéseknek. Ha egészen távolról szeretnénk közelíteni e témához, akkor azt is mondhatnánk, hogy az emlékezet megszervezésének előzményei az olyan műfajokban keresendők, mint a történelmi emlékezetet kialakító geszták, krónikák, történelmi mondák, az egyéni életet felmutató genealógiák, epitáfiumok, naplók, memoárok, emlékiratok. Közös jellemzőjük, hogy megköveteltek vagy kialakítottak egy olyan reflexív hozzáállást a múlt történéseihez, az élet elmúlt eseményeihez, amelyek nyomán kialakult és megerősödött egyfajta történelmi érzékenység. Úgy vélem, hogy egyrészt ez a retrospektív viszonyulás (nyitottság az elmúlt korok és elődök teljesítményére), az akkumulált időhöz kötődő társadalmi jelentéstermelés (eredményekként vagy kudarcokként való értelmezés) és szimbolizáció alapozta meg a társadalmak, társadalmi csoportok történelmi tudatát.

A múltra való tudatosabb odafigyelés, illetve a történelmi tudat szervezésének, ápolásának hangsúlyosan megfogalmazott szándéka az általam – főként a magyar nyelvterületen – vizsgáltak alapján úgy tűnik, hogy a reformkor, illetve a 19. század idején bontakozik ki.⁸⁶ Ez a történelmi érzékenység a múlthoz és a jelenhez való viszonyulásban ragadható meg: 1. egyrészt a múlt felértékelődését, patrimonizálódását jelentette, 2. másrészt az időben-élés élményét, az idő megtapasztalásának és a benne való tájékozódásnak alapját, a történelem megszerkesztésének és használatának gyakorlatát, az időrezsím és korszaktudat társadalmi megképződését hozta magával.

Laurent Theis a múlt dokumentumainak felértékelődésére François Guizot-nak a források feltárására, közzétételére irányuló tevékenységét mutatta be. Az 1832-ben közoktatási miniszterré lett történész felszólítására elkezdődött a nemzeti múlttal kap-

86 Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár az 'emlékezhetik' (1560), 'emlékezet' (1562), 'emlékezetű' (1566), 'emlékezik' (1568), 'emlékeztet' (1568), 'emlék' (1585), 'emlékezés' (1620), 'emlékezetre' (1635), 'emlékezetes' (1676/1681) jelentéseket már a 16. század második felétől kezdődően ki-mutatta. Az emlékezés alakzataira utaló adatok közül későbbiek, a 18–19. századtól regisztrál-tak: *emlékeztetés-levél* (1756), *emlékeztetpénz* (1814), *emlékpénz* (1837), *emlékezés* (1849), *emlékirat* (1854), *emlékkép* (1854) és *emléklap* (1871) (SZT 1982 vonatkozó címszavai, 173–181).

A *monumentum* 'emlékmű' jelentésben 1580-ból, 'síremlék' jelentésben 1653-ból, 'emléktárgy' jelentésben pedig 1823–1830-ból ismert (SZT 1997: 360). A *státua* 'szobor' jelentésben 1662-ből datálódik (SZT 2002: 925).

csolatos források feltárása, összegyűjtése, a társadalmi emlékezet megkonstruálása. Felfogásában a társadalmi emlékezet megszilárdítása a jelent szilárdítja meg. A francia akadémia már 1818-ban jelentést készített azokról a régi épületekről (és az antikvitás azon tárgyi emlékeiről), amelyeket restaurálásra, megőrzésre méltónak ítélt. 1834-ben történelmi társaság alakult a kéziratok felkutatása és közzététele végett. A királyi költségvetésből térképeket, évkönyveket, elbeszéléseket, krónikákat adtak ki. Ezek a dokumentumok ekkor már nem csupán a politikát, a hatalmat, a jogot jelenítették meg, hanem a szociális, kulturális, morális életet is. A különböző települések könyvtáraiból, archívumaiból felszínre hozott, publikussá lett múlt így közös patrimoniummá vált (Theis 1986: 573–583).⁸⁷

Keszeg Vilmos ennek a nagy ívű folyamatnak az értékelése nyomán állapította meg, hogy „a változás, amire a 19. század végén sor kerül, gyökeresen új, átformálja az európai mentalitást. Megszületik a történelem. Narratív formája révén követhető és memorizálható. Helyszínekhez és tárgyakhoz való kötődése révén megtapasztalható és átélhető. Megszületik a történelem iránti igény, érdeklődés. Megismerése, birtoklása, a vele való rendelkezés, a vele való foglalkozás, a róla való beszélés habitussá alakul át. Patrimonizálódik a múlt, felértékelődnek a nagy idődimenziók. Az időben való létezés, az időbe való belehelyezés a dolgok és események tulajdonsága lesz. Tudatosodik a környezeti elemek (épületek, tárgyak) életkora.” (Keszeg 2008: 329.)

Az Európa-szerte a nemzetek létrejöttét létrehozó és kísérő nacionalizmus, patriotizmus nyomán kitermelődött közös történelmi-politikai eredet igénye elengedhetetlen velejárójává tette a nemzeti történelem, nemzeti tér megteremtését. A kutatások professzionalizálódása, a történelmi diszciplínák kialakulása és intézményesülése ekkor zajlott. A nemzettudat kialakulása, a nemzetállamok létrejötte már a közös történelmi múlt (nemzeti történelem), a közös kultúrára és hagyományra (néprajz), valamint annak tárgyi emlékeire (néprajz, művészettörténet és építészettörténet) való odafigyelést eredményezte.

A múlt tárgyi emlékeivel való foglalatosságot célul kitűző diszciplína a nemzeti múlt ideológiájának fenntartójává is vált. Henszlmann Imre a műemlékvédelem intézményesülését, majd Ipolyi Arnold – aki a műemlékekben „élő történelemkönyvet” látott (Horler 1996: 97) – a gyűjtemények létrehozását kezdeményezte: „Őrizzük, tartsuk fenn emlékeinket, gyűjtsük össze töredékeinket, nehogy végleg elveszenek, s ezáltal üresebb is legyen a múlt, szegényebb a jelen és kétesebb a jövő!” (Ipolyi 1878: 84.)

Rómer Flóris művészettörténész a „tevékeny hazafiság” fontos programjaként „történelmi érzék” kialakítását nevezte meg: a múzeumok, történelmi képek, történelmi kiállítások, előadások, ünnepi menetek és rendezvények tehetnek „azon maradandó benyomásokról, melyeket a hathatós látványosságok idéznek elő, midőn magukat akarattunk ellenére is szíveinkbe behízelgik és állandósítják” (Rómer 1885: 114). A nemzeti múlt nyilvános megjelenítésének és társadalmi használatának megszervezését a tudomány céljának tekintette: „Nyilvános helyeken álló nagy férfiak szobrai, a tereknek és utcáknak történelmi elnevezései, a szülő-, vagy lakóházaknak emléktáblákkal való megjelölései; a hazai régiségeknek minél gyakoribb kiállításai; építményi emlékek, legyenek azok várak, házak, vagy templomok fentartásai, mindég a kívánt czélt fogják előmozdítani. A történelmileg nevezetesebbé lett helyek, fasorok, messzelátó hegycsúcsok minél többször való látogatása,

⁸⁷ A történelem domesztikálásáról és a történelmi emlékezet alakzatairól másutt: Keszeg 2007, 2008: 328–331.

árnyékos helyeken tartandó beszédek, költemények elszavalásai, a külföldi városok, nagy emberek elnevezéseinek, hazai hírneves városok, csatahelyek, és nagy hazafiak rajzainak a címereken, emléktáblákon való használása, mulatto kertjeinkben, sétáinkon, gőzhajóinkon és burcellákon, biztosan megteendik hatásukat!” (Rómer 1885: 134–135.) Rómer Flóris programadó írásában úgy kezelte a történelmet – amelyet minden érzék számára megjeleníteni kívánt – mint a kulturális emlékezetet. Csak ő éppen másként nevezte: olyan entitás, melynek „kidomborítása olyan helyről történik, mely már a csörgedező kútfoktól elég távol fekszik, és a kérdezősködésre sem egész alkalmas” (Rómer 1885: 114).

„A múlt emlékei a közös nemzeti sajátosságok, képességek és a nemzeti identitás távoli múltba visszanyúló gyökereinek szimbolikus jelentéstartalmú tanúivá nemesednek” – írja Horler Miklós (Horler 1996: 79), aki a műemlékvédelem intézményesülésének egyik fontos hozzájárulását a múlt tárhelyeinek (múzeumok, gyűjtemények) létrejöttében látja.

A műemlékvédelem létjogosultságát éppen az a szándék jelentette, hogy létrehozni, restaurálni akart egy – aktuálisan elfogadott – történelmi múltat. A 19. század második felében például megnevezte a *helyesnek* tartott gótikus kort, stílust, melyet a haza fénykorának stílusaként értékelt. A *dicső* magyar királyok kora annyira követendő példaként tételeződött, hogy különféle ízlésű műemlékeket restauráltak gótikus stílusban: „A műemlék megszűnt a történelmi folyamat kifejezője lenni egy abszolutizált és idealizált korszak szimbólummá merevítése érdekében” (Horler 1996: 97, 98). Az emlékművekre, műemlékekre szakosodott tudomány maga is az emlékállításnak egyfajta szándékát jelentette: a restaurálás korának ideológiai lenyomatává vált azzal, hogy a több esetben gótikus stílusban állítottak helyre épületeket ott is, ahol más – későbbi – ízlésben építkeztek. „A historizmusnak mint magatartásformának egyik alapvető igénye ez a beavatkozás az idő menetébe, az utólagos korrekció.” (Marosi 1996: 10.)

A kolozsvári múlt reprezentációi. A hely irodalma

Az alábbiakban a helytörténeti kutatások szerveződését és irodalmát követem nyomon. Nem célom a város narratív reprezentációinak teljes áttekintése, inkább azokat a történeti, művészettörténeti és turisztikai szövegrepresentációkat tekintem át, amelyekben a helyi emléktárhelyek (feliratok, emléktáblák és szobrok leírásai, bemutatásai) is megjelenítésre kerültek.

Történeti munkák

Egyrészt a történelmi kontextus megfelelő ismeretének hiányában, másrészt mivel kutatásomat túlságosan széles mederbe terelné, nem térhetek ki a kolozsvári élményeiről beszámolókat, emlékiratokat, naplóbejegyzéseket létrehozó személyek munkáira.⁸⁸ Szükséges azonban megemlíteni Páter Pál, id. Pataki István, Gyergyai Pál és Füzéri György *Descriptio civitatis Claudiopolis...* kezdetű címmel 1734-ben összeállított – mára

88 Áttekintést és válogatást nyújt: Bálint–Pataki szerk. 1990.

dokumentumértékkel bíró – városleírását.⁸⁹ A kiküldöttek Kolozsvár városának (társadalmának és felekezetének) a leírását nagyrészt a várfalak és vártornyok, a templomok és imaházak emléktábláinak bemutatásával, közlésével teszik.

Vass József 1863-ban lefordította a kiadatlan latin városleírást. Ahogy ő mondta: „egy kézirati példányokban kézről-kézre járó, s beltartalmilag több oknál fogva figyelmet érdemlő latin szerkesztmény nyomán »Emléklapokat« fessek Kolozsvár előkorából.” Az előszóban indokolta a közlés és fordítás szükségességét is: egyrészt nem kívánta jegyzetekkel, kiegészítésekkel ellátni az 1734-es munkát, mert azzal a forrásközlemény város-történetté vált volna, „terjedelmes egyedírat (monographia), nem pedig kutfő-közlemény jelleget öltvén magára”; másrészt a feliratok ellenőrzését az eltávolított emlékkövek már nem tették lehetővé, „mielőtt e nemes város nyugoti kapuján először (1850.) beköszöntöttem, a közhelyeken létezett feliratoknak s egyéb emlékeknek már egész serege eltűnt volt. Nekem tehát ezen *Emléklapokkal* nem lehetett egyéb feladatom, mint adni azt nemzeti nyelven, mit latin nyelven reánk hagytak a lelkes honpolgárok, s ezt is azért úgy, hogy többeknek szolgálhasson élményül.” (Vass 1863, az idézetek az 5. és 9. oldalon.)

Ezen a városleíráson alapszik Letavay Sándor munkája is (1818), aki már 1806-ban leírást készített „azon kő írások”-ról, „mellyek Kolosvár Városának kő-falain, vagy nevezetes épületein találtnak” (Letavay 1818: 134). Az anyag közlését Jankovich Miklósnak a Bocskai-emléktáblát bemutató írása váltotta ki (Jankovich 1818). Letavay Sándor célja főleg a várfal feliratainak, emléktábláinak lejegyzése és átmentése volt a későbbi korok számára: „azon gondolatra jöttem, hogy én ezen írásokat, a’ mellyeket már régiségek miatt nem sokára bajos lesz elolvasni, és mivel a’ falak is lassan lerontattnak, és azok helyett házak építettnek, talán egészen elenyészvén feledékenységbe jönnek, leírom” (Letavay 1818: 133).

A kutatásom szempontjából fontos források feltárását, bemutatását Nagyajtai Kovács István, az erdélyi tudományos történetírás elindítója folytatta. A város 19. századi terjeszkedése okán úgy vélte, hogy időszerű lenne a városfalak, várkapuk és vártornyok lebontása előtt áttekinteni Kolozsvár műemlékeit. Feliratokat, címereket és tárgyi emlékeket kutatott fel, rajzoltatott le,⁹⁰ majd közölte a *Vándorlások Kolozsvár’ várfalai körül*.

89 A teljes cím: „Descriptio civitatis Claudiopolis ab origine repetita cum inscriptionibus, in moenibus et aliis notabilibus aedificiis undique conspicuis, pro augmento et varietate incolarum ac religionum, vicissitudinibus factorum, directione item politica, usque ad modernum statum, continuata et compendiose concinnata. Per deputatos pro hoc negotio civitatis amplissimos dominos Paulum Pater, Stephanum Pataki seniore, Paulum Gyergyai senatores et Georgium Füzéri juratum civitatis notarium.” Magyarul: „Kolozsvár város leírása eredetétől visszamenőleg; továbbá azok a fölíratok, amelyek a bástyákon és más nevezetes épületeken mindenütt láthatók, aszerint, amint a város lakói a sors fordulataival gyarapodtak, különféle vallásra oszlottak, s az államkormányzat rendén is változtak, egészen a mai állapotig folytatólag. Röviden egybefoglalták a városnak ez ügyben kiküldött előkelő urai, ú. m. Péter Pál, Idősb Pataki István, Gyergyai Pál tanácsosok és Füzéri György, a város esküdt jegyzője.” Fordítása és kiadása: Márkos szerk. 1944.

90 A rajzokat gyűjtőtársa, az angol John Paget készítette. Ő volt a vállalkozás ötletgazdája is, amelyről Nagyajtai Kovács István így ír: „Illy javaslat – angol úrtól – megvallom nem kissé lepett ’s hatott meg; mert 1838ban és 1839-ben én magam szólítottam vala fel többeket, hogy írni le a’ Nemzeti Társalkodó’ számára Kolozsvárt minden tekintetben, egyik egyben, másik másban; ajánlkozott is mindenik felszólított, megkért tag a’ közös munkálkodásra, de aztán valósággal csak egyik írt [...]. És im, a’ mit mi hazafiak, kolozsváriak megtenni elrestellénk: annak legalább némi részben teljesítésére most Angolország’ egyik fia ébreszte, ’s tetteges segedelmét önként ajánlá.” (Nagyajtai Kovács 1840: 41.)

1840-ben *majusban* című tanulmányában (közli a *Nemzeti Társalkodó* 1840. évi folyamában), amelyet így zárt: „Azonban, ha csakugyan enyészniök kell is – minden kolozsvári várfalak, tornyok és bástyáknak, kérdem: vajon elenyésszék-e azoknak emlékezete is? – Ezt úgy hiszem a’ kolozsváriak közül senki sem akarja; következésképpen azt sem akarhatja, hogy az adatok, melyek amaz emlékezetet fentartják, elpusztuljanak; bővebb adatok pedig arra nézve nincsenek, mint a’ várfalakon, vártornyokon és bástyákon találtatott és még most is találtató címeres, felírtos emlékkövek. Öszve kellene tehát azokat, mint nem csak Kolozsvárra, hanem graphikai, heraldikai ’s historiai tekintetben egész hazánkra nézve nevezetes ritkaságokat, mind gyűjteni ’s illő helyen gondosan tartani. – Ilyesmit a’ 19ik. században lehetetlen egy ország’ fővárosától nem kívánni; és Kolozsvár Erdélyország’ fővárosának tartatik.” (Nagyajtai Kovács 1840: 76.)⁹¹

Nagyajtai Kovács István a „kolozsvári ritkaságok” ismertetésére 1841-ben és 1843-ban ismét kitért, további adatokat közölt (Nagyajtai Kovács 1841, 1843). A múlt felhasználásának intézményesedési igényeként értékelhető ez a gesztus. A múlt reprezentációinak meghatározását és megalkotását éppen ekkor, már 1842-ben kezdeményezték Kolozsváron: „felvetődik a múlt emlékeinek, leleteinek törvény általi védelme, szakmai intézetek létrehozása, a gyűjtemények összefogása” (Fekete 2004: 373).⁹² Ez nemcsak eredménye volt a múlt iránti vagy történelmi érzékenységnek, hanem a fenntartója is: a múlt egyre jelentésesebbé, hasznosíthatóbbá vált. Ebben a kezdeményezésben tettenérhető a múltnak örökségként, a történelemnek és a „történelmi emlékeknek” közügyként való felfogása. Megfigyelhető, hogy éppen akkor irányult a figyelem ezekre az alakzatokra (a kolozsvári várfalak, vártornyok felírataira és emléktábláira), amikor azokat a felszámolódás veszélye fenyegette. Ez a tudományos hozzáállás felvállalta ennek a hagyománynak a folytonossá tételét, más alakzatokban (tudományos szöveg vagy tudománynépszerűsítő közlemény) való fenntartását.⁹³

Szilágyi Sándor 1848–1849-ben közölte Kolozsvár krónikáját (Szilágyi 1848a, 1849b), Kőváry László 1851-ben közölt várostörténeti adatokat (Kőváry 1851). Mikó Ádám 1860-ban írt, kéziratban maradt Kolozsvár-történetét is itt szükséges megemlíteni (Mikó Á. 1860). Kőváry László 1852-ben adta közre *Erdély régiségeit*, amelyet átdolgozva és kibővítve előbb 1866-ban *Erdély építészeti emlékei*, végül 1892-ben *Erdély régiségei és történelmi emlékei* címmel jelentetett meg újra. Ebben a munkájában Erdélyt és történelmét – és vele Kolozsvárt – az „építészeti emlékei”, „történelmi emlékei” alapján ismertette, mely emlékeket a történelem terepeiként, lezajlásának helyeiként értelmezett: „Erdély egy gazdag, de ismeretlen muzeum. [...] Ezen gazdag ismeretlen muzeum propyleumába kívánom vezetni olvasóimat. Mit ezennel feltárok, az az építészeti em-

91 Másutt így indokolta vállalkozása fontosságát: „kívánnván ezen címer- és felíratrégiségeinknek legalább emlékezetét fenntartani” (Nagyajtai Kovács 1843: 68).

92 Henszlmann Imre már 1848-ban javasolta egy Régészeti Bizottság megszervezését a Magyar Tudományos Akadémia keretei között; a forradalom bukása után az Akadémia Archeológiai osztályára hárult a műemlékek védelmének feladata. 1869-ben Henszlmann Imre műemlékvédelmi törvényt kezdeményezett, a javaslatot 1871-ben Ipolyi Arnold és Rómer Flóris kibővítette. 1872-ben létrejött a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága, az 1881. évi XXXIX. műemlékvédelmi törvénnyel pedig megalakult a Műemlékek Országos Bizottsága (vö: Fekete 2004: 373–374). Lásd még Rómer Flóris 1885-ös felhívását: Rómer 1885.

93 A 19. század végén, a várfal- és lakóházbontások folytán, a múzeum feladata lett „Kolozsvár faragott emlékeinek” megőrzése. A múzeum középkori és kora újkori kötáráról: Kerny 2002, Mihály 2009.

lékek osztálya: a dák, római s hún reliquiák, őseink várai, váraink romjai, összedült oltáraink, az elvérzetteink sirdombjai, miket felmutatok.” (Kövár 1892: 1.)

A dokumentumok feltárásával, a források közzétételével, a statisztikák közlésével és a nagy nemzeti/történelmi narratívák megalkotásával a történelem elvesztette korábbi, a királyi irattárak és városi levéltárak intimitásába száműzött státusát, titokjellegét.⁹⁴ Az 1896-os millenniumra megszülető vármegye-monográfiák még az országtörténelem részeként jöttek létre: ezt példázza maga a tény is, hogy a királyi vármegyék történetét, hagyományát szándékozták létrehozni, megörökíteni – az országtörténelmet a királyi közigazgatás területi felosztása alapján reprezentálták. Azonban a nagyrészt ugyanebben az időszakban (a 19–20. század fordulójára) általánosan elterjedt másik gyakorlat, a várostörténelmek megalkotása már más perspektívákat érvényesített: ezek már kisebb társadalmi csoportok, nemesi családok, polgári egyletek stb. partikuláris érdekei mentén szervezték, mutatták be a múltat.⁹⁵

Ennek a századfordulóra kibontakozó, egyre inkább elterjedt tudományos magatartásnak a nyomán a nagy, nemzeti történelem mellett – vagy azzal szemben – megjelent és egyre hangsúlyosabbá vált a kis, lokális történelem.⁹⁶ A kétfajta történelem viszonya abban állt, hogy a kis történelem lokalizálta a nagyot, a nemzeti történelem pedig legitimizálta a lokális történelmet.⁹⁷ A kis történelem megszerkesztése, a várostörténet a nagy történelmet lokalizálta, a térhez, a helyekhez kötötte.⁹⁸

Kövár László 1853-ban a város történetének rövid áttekintését adta (Kövár 1853). A szöveget a főter bemutatásával indította: „Erdély legszebb piacán nyugszik tekintetünk. Nincs piacza e honnak, mely tiszta négyszögben oly szépen volna

94 Hervé le Bras franciaországi kutatásai alapján ismert, hogy a társadalomról szóló adatok a miniszterek személyes archívumába tartoztak. Az adatok beszerzése és nyilvántartása még nem számított tudománynak: a kémkedés, a statisztikai kutatás, a rendőri érdeklődés és a közvéleménykutatás szempontjai keveredtek benne (Brass 1986: 320–322). Az államtitok nyilvánossá válásáról: Nora 1986, vö: Keszeg 2008: 329.

95 Gyáni Gábortól idézek: „A honi városbiográfia-írás aranykora a XIX. század végére és a XX. század elejére esett. Ezekben az évtizedekben szinte minden valamirevaló városunkról született történelmi monográfia. Ezekben a szerző (akkoriban ezeket a munkákat rendszerint egyetlen helytörténész írta) az ősidőktől kezdve követte nyomon a helység írásos forrásokkal dokumentált múltját az akkori közelmúltig (többnyire 1848-ig). [...] Ekkortájt ugyanis a közösségi, tehát egyszerre nemzeti és helyi, főként a polgárral azonos városi identitás történelmi megalapozása különösen aktuális szükségletnek tűnt. [...] A századfordulón egyre szaporodó városbiográfiákat ugyanakkor azok megrendelői, a munkákat finanszírozó városok a polgár történelmi emlékezete monumentumainak szánták. Ha a nemzetállam történelmi kategóriákba öntötte saját legitimációját, a polgárságnak talán még nagyobb szüksége volt léte historizálására.” (Gyáni 2002b: 59.)

96 Ezt francia példákön igazolta Daniel Fabre, aki a településmonográfia megszületését 1850-re teszi (Fabre 2001: 19).

97 Vö: „Le lien entre le grande et la petite patrie me semble reprendre fidèlement la logique de cette construction catolique: le local détient une spécificité du moment où il *localise* la grande patrie et son histoire qui, en échange, lui confère une existence légitime.” (Fabre 2001: 20.)

98 A lokalizálásra partikulárisabb példa: Szádeczky Lajos történész a Mátyás-szoborcsoport felállítása előtt levéltári források alapján újra beazonosította Mátyás király szülőházát, illetve feltárta a ház történetét (Szádeczky 1901). A kor nemzetiségi viszonyait tükrözi, hogy fontosnak tartotta hangsúlyozni: „Így Mátyás király nem a szász Kolb István, hanem a magyar Méhffi Jakab házában született [kiemelés az eredetiben].” (Szádeczky 1901: 376).

A Dávid Ferenc kövéről szóló hagyományt – az emlékállítás előtt jóval – az életrajzíró egyháztörténész elevenítette fel (vö: Székely 1840: 62).

körülépítve, s melynek négyszögén az utcák oly tervszerűn és egyenest sugározának ki. De nincs egy talpalatnyi tére e honnak, mely annyi óriási eseményeket látott volna, mint épen Kolozsvár piacza. E néhány négyszög földben termett legtöbb eszme, e téren emelkedék föl Erdélynek legtöbb nagy embere.” (Kőváry 1853: 76.)

1863-ban Kolozsvár városa pályázatot írt ki a várostörténet megírására. Ebből idézek: „Irassék meg *Kolozsvár városának ó- közép és újabbkori történelme az 1848-ik évig*, feliratok, műemlékek, pénzek, eredeti oklevelek, szóval: első hitelességű adatok alapján, oknyomozólag, kritikai megválasztással s a pályázó tetszése szerinti kiterjedésben.

A szerkesztményhez *Oklevéltár* melléklendő, mi végre a város levéltára a pályázók előtt, a kellő tekintetek figyelembe tartásával, nyitva van. Az alak meghatározása az írótól függ. Az előadásban a bőség kerülendő.” (Közli Jakab 1870a: 5.)

A fenti pályázat indította el Jakab Elek nagyszabású vállalkozását, a szerző 1870-re, illetve 1888-ra írta meg és adta ki Kolozsvár történetét. Ez a városmonográfia valójában egy háromkötetes várostörténet (Jakab 1870a, 1888a és 1888b), amelyet két levéltári anyagokat – több száz latin nyelvű iratot és okiratot – tartalmazó forráskiadvány követ (Jakab 1870b és 1888c). A monográfiához két illusztrációs kiadvány is tartozik, amely Kolozsvár-térképeket és a város műemlékeinek rajzait tartalmazza (Jakab 1870c és 1888d). Monumentális munkája országos mércével mérve is egyedülállónak számított. A társadalomról való tudásnak ez a felhalmozása, rendszerezése, értelmezése és megjelentetése a tudósok territóriumáról a nyilvános szférába helyezte át az emlékezetet és a történelemtől való beszélést. „A nemzet múltja mindeddig a tudósok »tulajdona« volt, most köztulajdonná, kollektív patrimoniummá alakul át.” (Keszeg 2008: 95.) Ez a folyamat a múlttól való tudás demokratizálódásának, össztársadalmi tulajdonná és habitussá válásának gyakorlataként értelmezhető (Nora 1986: 359–364, hivatkozva Keszeg 2008: 329).

Jakab Elek figyelmét, amellet hogy módszeresen bemutatta és elemezte a forrásait, nem kerülték el a város terében még létező, illetve az elsődleges fizikai környezetében már nem, csak levéltárakban vagy múzeumokban fellelhető feliratok, emléktáblák és szobrok sem. A múltnak és jelennek állított emlékeztetők szövegét, több esetben rajzát is és – amennyiben szükség volt rá – fordítását is közreadta. A szerzőt főként a város történetének alakulása, vizsgálata érdekelte, az egyes feliratok, emléktáblák vagy szobrok leírása mint történeti dokumentum vagy művelődéstörténeti kuriózum volt fontos számára.

Sándor Imre, a kolozsvári nemesi címeres feliratokat, emléktáblákat mint a nemesiség reprezentációit mutatta be. Közlésének a *Genealogiai Füzetek* adott helyet (Sándor 1913a és 1914; szerző további munkája: Sándor 1913b), amely legfőbb feladatának éppen ezen társadalmi osztály emlékezetének jellemző alakzatát, a genealógia kutatását, illetve a nemesi családfák megalkotását tartotta. Ez a tudományos gyakorlat azzal, hogy feltárta a nemesi családok leszármazási vonalát, az így megkonstruált családtörténettel és genealógiai táblákkal valójában a társadalom ezen rétegének történelmét, múltját vezette vissza az időben.

A múltra irányított figyelem sajátos eszközei az emléktáblák, szobrok létrehozásával egyidőben megjelenő emlékkönyvek és emléklapok, amelyek az objektumok leírása és a történészi legitimizációk (források feltárása, közzététele és bemutatása, a korszaknak és jelentőségének felvázolása) mellett az esemény által kitermelt szövegeket (irodalmi alkotások, ünnepi beszédek, visszaemlékezések) is közölték (például: *Emlék-*

könyv... 1889, Kuzskó összeáll. 1896, Kovács–Szabó szerk. 1902, Márki szerk. 1902, Perl 1902, *Bolyai János*... 1903, Szász–Nagy szerk. 1915).

A kolozsvári tér újrafelfedezéséhez, megörökítéséhez és népszerűsítéséhez nagyban hozzájárult Veress Ferenc, aki 1859-től kezdődően fényképezte a város tereit, épületeit, emlékműveit, eseményeit (megjelentetése: Sas–Veress 2003, Sas 2014). Az általa készített vizuális anyag (fényképek, illusztrációk) a századforduló helyi reprezentációjaként jelenik meg a mai helytörténeti irodalomban is.

Kolozsvár történészeinek, főként Jakab Eleknek a munkássága nyomán a hozzáférhetővé vált anyag, a kolozsvári múlt egyik állandó hivatkozási alapját és anyagát szolgáltatta a továbbiakban is, mind a tudományos, mind a féltudományos diskurzusokban. Ugyanakkor túlzás nélkül állítható, hogy ez a hét impozáns kötet, illetve Veress Ferenc fényképalbuma a Pierre Nora-féle elmélet jegyében a kolozsvári (magyar) emlékezet helyeként is értelmezhető.

A román és magyar impériumváltás más-más perspektívákat érvényesített a várostörténet-írásban. A román munkákra itt nem, csak a városismertetőknél térünk ki. Ezúttal megemlíthetjük az 1942-ben megjelentetett, Makkai László és Vásárhelyi Z. Emil által szerkesztett várostörténeti könyvet, amely a múltnak a (magyar) jelent legitimáló áttekintése volt (Makkai–Vásárhelyi szerk. 1942).⁹⁹ Szabó T. Attila a város történeti és aktuális (magyar) helyneveinek közreadásával és magyarázatával szolgáltatott forrásanyagot, illetve írt várostörténetet (Szabó T. A. 1946). Herepei János egy évtizeddel később, az 1950-es években indított történeti kutatásokat. (A kiadására csak 2004-ben került sor.) (Herepei 2004b.)

A 20. század második felében történt kísérlet a város történetének újbóli megírására. A középkori város történetét Ștefan Pascu történész és Viorica Marica művészettörténész írták meg (Pascu–Marica 1969). A későbbi és nagyobb, Ștefan Pascu által irányított és szerkesztett vállalkozás 1974-ben, a Napoca latin város 1850. évfordulójára készült el, abban az évben, amikor Kolozsvár városa felvette a Napoca nevet (Pascu red. 1974). A múlt ezúttal a román nemzet fejlődésének, illetve a munkásosztály megjelenésének és megerősödésének perspektíváját jelentette. Ez a mű mindmáig meghatározó a helyi román várostörténet-írás számára. Komolyabb (román) kísérlet a város történetének a megírására máig sem történt.

Művészettörténeti munkák

A történészek a múlt eseményeinek feltárására, egyfajta diskurzív hagyomány megformálására vállalkoztak; a számomra fontos más diszciplínák művelői, a művészettörténészek, építészettörténészek és epigrafikusok pedig a múlt tárgyi termékeinek kanonizálását végezték el. A közös múlt mérhetővé, elemeire bonthatóvá és bemutathatóvá vált, illetve az esztétikai és ízléskategóriák alapján csoportosítható lett. Ebben a konceptuális mezőben kapott helyet az az anyag is, amelynek néprajzi-antropológiai vizsgálatára vállalkoztam. A kolozsvári művészettörténeti és építészettörténeti ismeretekben, tanulmányokban, kötetekben nagyon gyakran leírásra, bemutatásra kerültek a különböző feliratok, datálások, emléktáblák és szobrok is mint a magas kultúra

⁹⁹ A régi magyar Kolozsvárról szóló tanulmányokat a *Kolozsvári Szemle* (1942–1944) is közölte.

reprezentatív megvalósulásai és tárgyi emlékei. Nem lehet szétválasztani ennek az anyagnak a kutatását a vizsgálat szándékától. A vizsgálat tárgyát többnyire mint *műemléket* nevezték meg, és a műemlékeket a (nemzeti) történelmet materiális formában megjelenítő produktumokként értelmezték; az explicit vagy implicit patriotizmus és múlttiszteltet jellemzi ezeket a munkákat.

Gróf Eszterházy János 1862–1873 között Kolozsvár templomairól készített művészettörténeti leírásokat. Ezekben a munkáiban közli a templomok feliratait (emléktáblák, sírfeliratok) is.¹⁰⁰ Sándor Imre a Szent Mihály-templom „művészi emlékeit” közölve tért ki az egyházi feliratokra, emléktáblákra és szobrokra (Sándor 1924).

Pákei Lajos építésznek a 19–20. század fordulóján Kolozsvár „építészeti emlékeiről” készült rajzait, felméréseit Balogh Jolán tette közzé 1944-ben (Balogh 1944). Ezeken a város templomainak, bástyáinak, várfalainak, polgári házainak, ajtó- és kapudíszainak rajza mellett az építményeken található emléktáblák, címerek, feliratok szövegét is megörökítette. Az építész hagyatékának (tervrajzok, rajztervek, gyűjtemények) számbavételére Gy. Dávid Gyula vállalkozott 2019-ben (Dávid 2019).

Balogh Jolán *Kolozsvár műemlékei* című könyvében „csak a város jelentősebb műemlékeinek seregszemláját” végezte el (Balogh 1935, az idézet az 5. oldalon).¹⁰¹ Célja az örökség hagyományozása, az általa műemlékeként definiált és kezelt emlékezet fenntartása, az esztétikailag értékelhető teljesítmény bemutatása volt. A művészettörténész később még két nagy kutatást végzett el: egyik egy nagyszabású vállalkozás az erdélyi reneszánsz bemutatására (Balogh 1943),¹⁰² a másik pedig a 16. századi kolozsvári kőfaragó műhelyek és termékeik módszeres leírása levéltári források bevonásával (a gyűjteményes kiadás: Balogh 1985).

Rados Jenő a kolozsvári műemlékeket rajzoltatta le diákjaival 1941 és 1942 között: a művészettörténeti felmérés a gótikus és barokk templomra, palotákra, illetve a reneszánsz házakra terjedt ki (Rados 1942).

Vásárhelyi Z. Emil a „művészetében élő Kolozsvár” épített öröksége, eredményei között tartotta számon a köztéri szobrokat, domborműveket és emléktáblákat (Vásárhelyi 1942). Herepei János a városkép nosztalgikus elemeiként tekintett rájuk (Herepei 1943).

Szakszerű és kiterjedt kutatásokat végzett a 19–20. század fordulójától a 20. század közepéig Kelemen Lajos művészettörténész, iskolateremtő. Kolozsvár építészeti és művészeti emlékeiről több tanulmányt is megjelentetett, melyek nagy része később két gyűjteményes kötetben jelent meg. Kolozsvár templomait és síremlékeit, a város „fara-gott köemlékeit”, régi és/vagy lebontott házait, palotáit, a középkori falakat, bástyákat és kapukat, a szobrokat és emlékoszlopokat mutatta be.¹⁰³ Ezekben a tanulmányokban

100 Jelen esetben forrásértékkel bír: Eszterházy 1862, 1864, 1866, 1868.

101 Hasonló címmel, kevésbé részletesen még: Balogh 1942.

102 A munka létrejöttének körülményeit így látta a szerző: „E munka eszméje, terve akkor vetődött fel, amikor a trianoni szomorú esztendőknél művészettörténeti kézikönyveink és szaktanulmányaink Erdélyről alig tudtak valamit, az erdélyi renaissance pedig teljesen ismeretlen fogalom volt. [...] Ez a könyv is azért készült hosszú esztendőknél keresztül, hogy az erdélyi múlt egy darabjának széjjel hullott köveit ismét összerakosgassa.” (Balogh 1943: 7).

103 Kelemen Lajos munkáit B. Nagy Margit rendezte sajtó alá két kötetben (Kelemen 1977 és 1982). A második tanulmánykötetben *A kincses város* fejezet (45–164.) alatt 14 kolozsvári műemlékekkel foglalkozó tanulmány sorakozik (Kelemen 1982a–1982h). Kolozsvári kutatásaiból összeál-

többnyire számba veszi a vizsgált épületeken és épületekben található emléktáblákat, szöveges emlékeket is.

Debreczeni László építészettörténész közölte az 1953-as kolozsvári műemlék-összeírás építéstörténeti eredményeit (Debreczeni 1957). Bodor András a (Napoca) város római kori felirataanyagát tekintette át és közölte 1957-ben (Bodor 1957).¹⁰⁴

A 20. század első fele művészettörténészeinek és építészettörténészeinek alapmunkái mára a helytörténészek számára forrásként hasznosíthatóak: a megbízható leírások és pontos illusztrációk a ma már nem létező emléktáblákról, feliratokról is tudósítanak. Így, akárcsak a fent említett munkák, dokumentumjelleggel bírnak a történeti vizsgálatok számára is.

Kevés hazai szakmai jellegű – helytörténeti vagy művészettörténeti – kutatás történt a 20. század második felétől az 1989-es rendszerváltásig, amely a kolozsvári emléktáblákat vizsgálta volna. Legfontosabbaknak Murádin Jenő (1965), az Eugen Chirilă és Viorica Guy Marica szerzőpáros közlését (1978), illetve Kelemen Lajos összegyűjtött tanulmányainak kiadását (1977 és 1982) tartom.¹⁰⁵ Rezi Elek a Dávid Ferenc halálának 400. évfordulójának apropóján mutatta be a „kerekő” – a hitújító emlékkövének – történetét (Rezi 1979). Mircea Țoca a kolozsvári barokk művészet kutatásakor közölt idevágó anyagot (Țoca 1983).

Szükséges kiemelni, hogy Magyarországon jelent meg olyan tanulmányválogatás (*Kincses Kolozsvár* címmel, 1987), amely a (magyar) kolozsváriság reprezentatív kiadványának tekinthető (Bálint szerk. 1987). Válogatást nyújtott az emlékirók és utazók kolozsvári élményeiről, helyet kaptak benne olyan tanulmányok és cikkek, amelyek a város gazdasági és társadalmi szervezeteinek (céhek, társulatok, egyletek, egyházközségek) történetét, a társadalmi és kulturális élet szegmenseit mutatják be, de tartalmazznak művészettörténeti és építészettörténeti leírásokat, illetve szépirodalmi reprezentációkat is. (A felsorolás korántsem teljes.) Az én szempontomból fontos, hogy ebben a kontextusban jelentek meg a műemlékekkel, feliratokkal, emléktáblákkal és szobrokkal kapcsolatos leírások.

Turisztikai irodalom

A történelmi és művészettörténeti munkák mellett, azokkal sokszor összefonódva megjelent, és a város hagyományának bemutatására és forgalmazására szakosodott egy további sajátos reprezentációs műfaj is: a városismertető, városkalauz mint helytörténeti alakzat. Létrejöttét és fennmaradását a város változó, terjeszkedő, a múltat felhalmozó természete indokolta. Célja az eligazítás a város terében, útmutató a város megértéséhez és értelmezéséhez, illetve – a különféle címtárak közlésével – tájékoztatás a város társadalmában.

lított későbbi kiadványok: Kelemen 1989, illetve részben Kelemen 2006 (a *Transilvaniae civitas primaria* fejezetcím alatti tanulmányok).

104 A város római kori felirataanyagából legkorábban (1734) Páter Pál, Pataki István, Gyergyai Pál és Füzéri György közölt (vö: Márkos szerk. 1944: 9–11, 19), később Torma Károly (vö: Torma 1863–1866) és Jakab Elek tekintette át (vö: Jakab 1870a: 116–167).

105 Mivel kutatásomat nem terjesztettem ki a kolozsvári temetők feliratainak vizsgálatára, csak itt említem meg Herepei János munkásságát, aki a Házsongárd felirataanyagát vizsgálva várostörténeti és társadalomtörténeti anyagot is feltárt (vö: Herepei 1988).

1865 és 1883 között Pánczél Ferenc több ízben megjelentette az iskolai oktatásra szánt Kolozsvár-leírását. A kötet Kolozsvár központjának, jellegzetességeinek bemutatása után a város környékét és történetét, majd Erdély földrajzát és történelmét ismereti röviden (vö: Pánczél 1879 [1883]).

1894-ben az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület szerkesztette és adta ki az első, kutatásom szempontjából is hasznosítható munkát. Ebben az általános tájékoztató (gyakorlati jellegű információk) illetve a rövid várostörténet mellett a város (terek és utcák szerinti) bemutatására, a környék kirándulóhelyeinek áttekintésére, végül az EKE ismertetésére került sor. (Gyalui–Hamvas szerk. 1894.)

Kelemen Lajos és K. Fodor János 1902-ben írták az újabb városkalauzt (Kelemen–Fodor 1902). A kötet első része Kolozsvárt, második része a Kolozsvár környéki kirándulóhelyeket mutatja be. A kötetet várostérkép zárja. Az első tömb a tulajdonképpeni városismertető, felosztása a következő: helyrajz, általános tájékoztató, a város története, népesség és kulturális viszonyok, illetve a belváros és majd a külvárosok részletes kalauza. A belváros és külvárosok bemutatása a központtól a peremvidékekig ház- és utcasoronként haladva történik meg. A nevezetes házak, emlékművek és emléktáblák apropóján a szerzők a tér narratív bemutatását végzik el. Az olvasót a lokális múltnak állított emlékművek, emléktáblák megtekintésével vezetik végig a városon: a lokális történelmet teszik láthatóvá, szerkesztik bejárhatóvá, sétává. Ez a munka a továbbiakban, a 20. századi városismertetők számára is alapanyagot szolgáltatott.

Békésy Károly 1903-ban publikálta Kolozsvár-monográfiáját, melyet esszének nevezett, megírása az írói indoklás szerint „csekély jele a kegyeletnek, a melylyel az író szülővárosának mindenha adózik” (Békésy 1903, az idézet a 4. oldalon). A kötet a város történelmét is ismerteti, az együtt élő nemzetiségeket, azok viseleteit, szokásait is bemutatja, emellett kitér a fontosabb középületek és templomok bemutatására, illetve a városhoz kötődő, a városért tevékenykedő neves személyiségekre is.

Orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének résztvevői számára mutatta be a várost és írt városvezetőt Rigler Gusztáv és Filep Gyula (Rigler–Filep 1903). Munkájukat Békésy Károly monográfiájára és a fent ismertetett városkalauzra alapozták, amelyhez képest a tartalmi felosztás bővített: általános tudnivalók, várostörténet, látnivalók, gyűjtemények és táruk, tanító- és nevelő intézetek, nagyobb gyárak és ipartelepek, egészségügyi berendezések, végül a Kolozsvár környéki séták és kirándulások útvonalai.

Csiky Béla a „földrajz helyes tanítása” érdekében készítette el Kolozsvár leírását. A tanítóknak és elemi iskolásoknak szánt módszertani kézikönyv a pedagógiai szándék alapján a „közelebbiről a távolabbira” vezeti a várossal, a megyével és az erdélyi országrésszel ismerkedőket (Csiky 1909, az idézetek a 3. oldalon). A város módszeres bemutatásakor a neves házak és középületek mellett az emléktáblák és emlékművek ismertetésére is kitért a szerző.

A trianoni döntés értelmében a román fennhatóság alá került Kolozsváron a tér használata és értelmezése egy másik, a román igény és szándék jegyében (is) szerveződött. Veress Nicolae 1923-ban a város megváltozott utcanév- és címjegyzékét közölte (Veress 1923), Petru Borteş pedig a megváltozott viszonyoknak megfelelően elkészítette a város és környéke első román városkalauzát (Borteş 1923). Létrejöttét Ioan Lupăştól vett idézettel indokolta: „Íme amiért Kolozsvárnak – amely hosszabban és makacsabban ellenszegült a román elem minden beható törekvésének – más erdélyi városoknál

*hamarabb nemzetisednie kell és a román élet és kultúra központjává kell válnia.*¹⁰⁶ Ennek megfelelően a látogatóknak és a városlakóknak szánt kalauzt igyekezett „e város múltjának a román szempontból fontosabb adatait és eseményeit” bemutatva felépíteni.¹⁰⁷ Forrásként a Kelemen Lajos és K. Fodor János munkáját nevezte meg a szerző. Elterést a várostörténeti fejezetben a bővített és részletezett ókori latin Napocának és régészeti anyagának bemutatása jelent, illetve a város helyeinek a narratív bejárásakor pedig – a korábbi hagyományokhoz képest – a (magyar) emlékművek és emléktáblák bemutatásának mellőzése vagy elnagyolása tűnik fel.

Hasonló vállalkozás Victor Lazăr munkája, aki egy romániai városmonográfia-sorozatba illesztette bele Kolozsvár bemutatását. A kötet a földrajzi adottságok, a történelmi múlt bemutatása után a jelenkori Kolozsvár ismertetésére tér át, a következőket részletezve: népesség, vallás, oktatás, társaságok és múzeumok, színházak, nyomdák, sajtó és emlékművek, ipar, kereskedelem. A kötetet a szerző Kolozsvár környékének bemutatásával zárta (Lazăr 1923).

A Kultúrliga 1929-ben zajló kongresszusára készült városismertető a címében is jelezte a sajátos perspektívát: *Kolozsvár. Román kulturális élet*.¹⁰⁸ Az I. Ferdinánd román király arcképével és egy neki tulajdonított, Nicolae Iorga történészről vett idézettel indított kiadvány a románok őshonosságát taglalja, a várost pedig utcák szerint tekinti át, ismerteti a liga tevékenységeit, majd a román egyházak történetét, végül az oktatási intézményeket és társadalmi egyleteket mutatja be.

A magyar közönség számára (is) készült az 1933-as *Cluj–kolozsvári kalauz és címtár* (Orosz 1933). Orosz Ferenc az 1902-es és 1903-as magyar kalauzokra alapozta ismeretanyagát, annak a műemlékeket is alaposan részletező hagyományát követte. „Munkámmal az azóta eltelt harminc év alatti változást és fejlődést próbáltam visszaadni úgy, hogy ne csak a jelen, hanem a múlt Kolozsvárját is megismerthessem. Különös figyelemmel voltam a város történelmi nevezetességeire és a városban lévő múzeumokra, melyeknél igyekszem könyvemmel a »Cicerone« szerepét betölteni.” (Orosz 1933: 3.)

Octavian Buzea két évtized román uralmának mérlegét, a jelen számvetését készítette el. Kettős cél vezette: egyrészt a román nemzeti presztízstermelés, másrészt válasz a magyar revizionizmusra. A román király (II. Károly) kolozsvári látogatásának és beszédeinek felidézésével indító kötet előszavainak méltatásaiból idézek: „a munka [...] felbecsülhetetlen szolgálatot tesz a román propaganda számára. Megsemmisíti a magyar kritikusok egyik hozzánk címzett kedvenc szövegét, és, ezenfelül, a kolozsvári román örökség lenyűgöző tábláján keresztül a valóságra ébresztés jelentőségét kapja, arra kényszerítve, hogy ezentúl egyre inkább a saját megvalósításaink bizalmát és a reményt adó forrásaiból táplálkozzunk.”¹⁰⁹ „A helyi fejlődés tömör képét vázolja ez a

106 „Iată pentru ce Clujul, care s'a împotrivit mai îndelungat și mai îndârjit oricărei tendințe de pătrundere a elementului românesc într'ânsul, trebuie să se naționalizeze și să devină centru de cultură și de viață românească mai curând decât alte orașe ardeleni!” (Borteș 1923: 3.)

107 Teljes idézet: „Intrucât mi-a stat în putintă am cercat să strâng datele și evenimentele mai însemnate asupra trecutului acestui oraș, din punct de vedere românesc.” (Borteș 1923: 5–6.)

108 *Clujul. Viața culturală românească*. (Clujul... 1929).

109 „...lucrarea [...] aduce un neprețuit serviciu propagandei românești. Ea spulberă una dintre platformele favorite ale criticilor ungurești la adresa noastră, iar, mai presus de aceasta, prin impresionantul tablou al înzeestrărilor românești dela Cluj, primește semnificația unei chemări la realitate, impunându-ne să ne adăpăm de acum înainte, în tot mai mare măsură, la izvorul de încredere și de nădejdi al propriilor noastre înfăptuiri.” (Buzea 1939: 18, Coriolan Tătaru, a Szamos tartomány királyi ügyvivője.)

munka [...] kiváló válasz a revizionista hadjáratokra, amelyek Erdély városainak képzelt hanyatlását tárják fel.”¹¹⁰ Egyébként maga a szerző is ugyanezeket a célokat emelte ki, ismét hosszasan idézek: „Azon érdeklődés feltámasztására, amely a nemzet lelkének a felélesztésére irányul, azon fáradozás érdekében, hogy a jövőben ránk leselkedő nehézségeket le tudjuk győzni, az alábbiakban összegyűjtöttem a kolozsvári román sikereket, amelyek lehetőséget teremtenek az egykori magyar Kolozsvár valós arcával való sokatmondó összehasonlításra. [...]”

Másrészt egy ilyen összegző munkának a megjelenését az indokolja – minden egyéb érdeménél jobban –, hogy a magyar revizionisták megátalkodottan kétségbevonják, hogy valamit is tettünk a városfejlesztés vagy a városi élet egyéb területein. És mi – ami minket illet – még mindig letaglózva a kétségbeejtő látványtól, a kisebbségi elemnek a mi városi településeinken való számbeli és gazdasági fölényétől nem ismerjük fel a haladás útján tett jelentős vívmányokat – amelyeket a román uralom fémjelez – az erdélyi városok túlnyomó többségében.”¹¹¹

A szerző a mérleg elkészítésekor a román nemzeti teljesítmények között értékelte a város újabb (román vonatkozású) emlékműveit. A kötet – amellett, hogy az első román városismertetőként tartható számon – a múlt megvalósításainak etnikus interpretációját valósította meg, elindítva a városházaknak egy olyan hagyományát, amelyben a kulturális emlékezetként megjelenő anyag óhatatlanul és szándékoltan a magyar–román összehasonlítás tárgyaként jelent meg, a nemzeti (és nacionalista) retorika eszközeként szolgálva.

Az újabb hatalomváltás után, 1941-ben megjelenő útmutatójában Ferenczi Sándor a város történetét bemutatva érthetően nagyobb figyelmet szentelt a román fennhatóság alatt végbement folyamatoknak. A kisebbségi sors és városi közélet vélt jellemzőinek bemutatása után Kolozsvár környékének növény- és állatvilágát ismertette a szerző. A város „érdekes látnivalói” előszámlálásánál a Mátyás király szülőházának és a főtérsi szoborcsoportnak ismertetésével nyitott. Ez a magyar király újjáéledő kultuszának megfelelően történt, az uralkodó a magyar múlt legfőbb legitimálója volt (Ferenczi 1941).

A Vályi László által összeállított kalauz előszava is kitér a közelmúltra: „Mind az, ami Kolozsvárból a régi, az sötét napok elé tekintett. A jövevények boldog-boldogtalanja, azt tehetett a sors végzéséből neki jutott műemlékekkel, vagy házzal, amit éppen akart. Amihez mégsem mertek nyúlni, azt rábízták az idő vasfogára.

Mindennek azonban vége s a rossz emlék maradt meg csupán. A régi Kolozsvár, hazánk egyik legszebb magyar városa immár meg van mentve s a történelmi emlékeit kegyelettel istápolja és őrzi az egész magyarság.” (Vályi összeáll. 1941: 3.)

110 „Schitând tabloul succint al evoluției locale, lucrarea [...] este un excellent răspuns campaniilor revizioniste, care descopăr regrese imaginare în așezările urbane din Ardeal.” (Buzea 1939: 22, Emil Hațieganu, az ASTRA elnöke.)

111 „Spre a stărni asemenea preocupări, ce se situiază pe planul operei de redresare suflatească a neamului, în vederea efortului pe care avem să-l facem pentru înfruntarea greutăților ce ne pândesc în viitor, înmănunchiez în cele ce urmează izbânzile românești dela Cluj, ce oferă posibilitatea unei elocvente comparații cu contururile reale ale Clujului unguresc de ieri. [...] În al doilea rând, apariția unei asemenea lucrări bilanțiere este motivată prin faptul că, mai mult decât orice alt merit, revizionistii unguri se încapăținează a ne trage la îndoială pe acela de-a fi înfăptuit cât de puțin pe terenul urbanistice, sau în celelalte compartimente ale vieții orășenești. Iar noi, la rândul-ne, stăpânim încă de aspectul dezolant, al superiorității numerice și economice a elementului minoritar în așezările noastre urbane, nu recunoștem realitatea însemnatelor cuceriri pe calea progresului, marcate sub stăpânirea românească, în majoritatea covârșitoare a orașelor ardelenesti.” (Buzea 1939: 28.)

Az 1942-ben Makkai László és Vásárhelyi Z. Emil szerkesztésében megjelentetett várostörténet már a címében hordozza a nemzeti retorikára épülő kutatói perspektívát: *Kolozsvár. Egy magyar város ezer esztendeje*. A reprezentatívnak szánt, terjedelmesebb kötet ugyan kilóg a városismertető sorából, de fejezetei hasonló logika szerint a magyar nemzeti hagyományt mutatják be. Horthy Miklós kormányzó kolozsvári üdvözlő beszéde után, a várostörténeti, művelődéstörténeti írások és a „román uralom” bemutatása között kapott helyet a város tereit megtöltő, a magyar várost reprezentáló tárgyi hagyománynak a bemutatása (vö: Vásárhelyi 1942).

A városismertető és várostörténet természetesen a továbbiakban is leképezte a hatalmi és politikai változásokat. A Ștefan Pascu, Pataki József és Vasile Popa által összeállított munka a „legjellegzetesebb művelődési és művészeti emlékeket” mutatta be: „A legnevezetesebb műemlékeket, épületeket és művelődési intézményeket jegyzékbe foglaltuk azért, hogy ezeket föltétlenül nézze meg, aki Kolozsvárra látogat.” (Pascu–Pataki–Popa összeáll. 1957, az idézetek az 5. oldalon.) A Napoca tetepülés – már megszozottan – terjedelmes bemutatása után a városiasodó és terjeszkedő település, a „régí Kolozsvár”, majd a két világháború közötti fejlődés végén, a folyamat eredményeként megjelenő szocialista ipar, a gyártelepek és a munkásmozgalmak tárgyi emlékeinek bemutatása számít új elemnek. A bemutató hangsúlyosan nyit a centrumtól a periféria felé, a múlt eredményeitől a jelen nagyszerűségéig, a munkásosztály perspektíváját érvényesítve a város és megvalósításai szemrevételezésében.

Ugyanezt a hagyományt követte a Constantin Daicoviciu jegyezte ismertető: „A város műemlékei, épületei, üzemei, intézményei együttvéve többet mondanak Kolozsvár mozgalmas múltjáról, nagyszerű jelenéről, napfényes jövőjéről, mint a levéltárak poros iratai vagy könyvek adathalmaza.” (Daicoviciu 1962, az idézet az 5–6. oldalon.) Ebben az összeállításban a régmúlt és a közelmúlt öröksége egyenértékűként jelent meg: „A különböző korok műemlékei harmonikus egységben tárulnak a látogató elé. Csodálatba ejtenek a népi demokratikus rendszer éveiben emelt modern tömbházak s tőlük pár lépésnyire a múlt kézjegyei, emlékei. Mindezek együttesen a város eseményekben gazdag történelmének a tanújai.” (Daicoviciu 1962: 6.) Anatol E. Baconsky románul és magyarul is megjelent útikalauza ugyanezt a szemléletet erősítette fel (Baconsky 1963). Gheorghe I. Bodea, Fodor László és Vajda Lajos még hangsúlyosabban és már csak a munkásosztály 1848–1971 közötti történelmeként mutatta be a várost (Bodea–Fodor–Vajda 1971). A Nicolae Ceaușescu államelnök városjellemezése által megnyitott munka a munkásosztály emancipálódásának eseményeit értékelte, szereplőit és személyiségeit mutatta be, a munkásmozgalmak helyeit és emlékeit, emlékműveit ismertette.

Ebbe a paradigmába sorolhatók az országot bemutató útikönyvek is, amelyekben megyékre lebontva vannak csoportosítva a történelmi emlékek, emlékművek. Ezek a kiadványok a lokális teljesítményeket az ország örökségeként tartják számon, a helyi múltat az ország múltjaként forgalmazzák. Vasile Cucu és Marian Ștefan összeállította az ország történelmi emlékmű kalauzát (Cucu–Ștefan 1974: 161–171, bővített kiadása: Cucu–Ștefan 1979: 169–179).

Itt említem meg azokat a munkákat is, amelyek a különféle történelmi eseményeknek állított emlékművek egyfajta országos kataszterét valósították meg. Ezek a jobbra Florian Tucă nevéhez köthető eredmények rendre megjelenítették a 1848–1849-es eseményeknek (Tucă–Ucrain 1978: 174–176, bővített, illetve módosított kiadása: Tucă–Ucrain 1988: 177–179), a Románia fasisztaellenes háborújának (Tucă 1974: 218–231)

történelmeit, fontosabb harcainak és történelmi személyiségeinek (Tucă–Cociu 1983: 142–151) történeteit, illetve bemutatták az azoknak szentelt emlékműveket, szobrokat és emléktáblákat.

A sajtó (napilap, hetilap) is a város ismertetésének fontos orgánumát jelentette a vizsgált időszakban. Az *Igazságban* és az *Utunkban* helytörténeti és művelődéstörténeti anyagokat közölt (főként az 1960–1980-as években) Murádin Jenő, Herédi Gusztáv, Imreh István, Kiss András, Pataki József stb., az *Igazságban* várostörténeti, illetve szobrokat bemutató sorozatot közölt Miklósi-Sikes Csaba.

Az 1989 utáni kutatások

Az újabb francia kutatások arra figyelmeztetnek, hogy Európában a 19. században a jelentős gazdasági-társadalmi átalakulások hatására a nagy nemzeti, történelmi narratívák helyett a periférikus és lokális narratívák értékelték fel. Ennek a tendenciának a megerősödését a 20. századra, pontosabban a század utolsó évtizedeire lehetett beazonosítani (Fabre 2001: 21).¹¹² A kutatások a történelem újraértelmezését, újraértékelését jelezték: a történelem nem diszciplínaként, hanem kulturális és társadalmi gyakorlatként artikulálódik. A történelem csak ebben a referenciális keretben, ezek tükrében látható. A tér a társadalmi mechanizmusok révén *helyként* kezd értelmeződni, amelyet a *hely fabrikálása* (*le fabrique de lieu*) terminussal ragadhatunk meg.

A tér újraértékesítésének ezt a folyamatát Hermann Bausinger a horizontváltásnak nevezi, a horizont elmozdulásaként, felbomlásaként értelmezi (Bausinger 1995: 53–87), amely nyomán a történelem új értelmezése válik szükségessé. Hasonló véleményen van Alban Bensa, szerinte a tér újradefiniálása és újraértékesítése a tér újrafelhasználását jelenti. Ez szükségessé teszi az időbeliség újraalkotását. Ennek nyomán új történelem kezdődik. A narratívák helyekké változtatják a teret – állítja –, és csupán annak a helynek van (társadalmi) relevanciája, aminek van története: *elmondott hely* (*lieux-dits*) (Bensa 2001: 2–4).

Kolozsváron a lokális történelem és a tér narratív újrafelfedezése az 1989-es rendszerváltás után történt meg. Létrejött az intézményes támogatottság: az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1991-ben pályázatot írt ki a helytörténeti munkák felszínre hozatalára, illetve létrehozására. Ugyanakkor a szempontok pluralizálódtak abban a tekintetben is, hogy a szakkutatók mellett megjelent a lokális múlttal, történelemmel foglalkozó helyi értelmiség, a helytörténész.

A továbbiakban is csak azokra a munkákra térek ki, amelyeket forrásként hasznosíthatok.

Kolozsvár emléktábláinak, feliratainak, címereinek leírását Lőwy Dániel, Demeter V. János és Asztalos Lajos végezték el a *Kőbe írt Kolozsvár. Emléktáblák, feliratok, címerek* című munkájukban (Lőwy–Demeter–Asztalos 1996). A szerzők az 1970-es évektől kezdték felkutatni és lejegyezni ezt az anyagot: „A parancsuralmi rendszer idején az anyaggyűjtés valamiféle ellenállás, a történelemtípró, művelődési örökségünket megsemmisítő viszonyok elleni dacszövetség volt” (Lőwy–Demeter–Asztalos 1996: 8). A

¹¹² Gyáni Gábor is az 1980-as, 1990-es évekre datálja a helytörténetírás fellendülését (Gyáni 1990, 2002c: 67).

szerzők a nyilvános (és kvázi-nyilvános) térbe kihelyezett emléktáblákat, feliratokat, szobrokat tárták fel és írták le, illetve gyűjtötték össze a már nem létezőket a korábbi – az előbbi alfejezetekben bemutatott – munkákból. Mivelhogy a cenzúra nem engedélyezte az anyag publikálását, az csak 1996-ban jelent meg, így a szerzők az 1996-ig állított emléktáblák és szobrok bemutatását is elvégezték.

Ez számít a legigényesebb emlékgyakorlatnak: a szerzők a szövegek bemutatása mellett az emléktáblákhoz, szobrokhoz, feliratokhoz kapcsolódó személyekről is igyekeztek részletes tájékoztatást adni. Művelődéstörténeti és történelmi adatokat szolgáltatva kontextualizálták egy-egy emléktábla vagy szobor létrejöttének, utóéletének a mikrotörténetét. Ezek bemutatásában a hangsúly láthatóan a 20. század közepéig létrehozott köztéri alkotásokra tevődött, a 20. század utolsó évtizedeiben állított emlékjelek bemutatása az előbbiekhöz képest elnagyoltabb lett vagy kimaradt. Az elemzéseim szempontjából primér anyagnak számítható ez az adathalmaz, amely nagyban hozzájárul az emléktábla és szoborállítás történeti vizsgálatához.

A források feltárását és közzétételét a fenti munka egyik társszerzője, Asztalos Lajos folytatta. Megjelentette Kolozsvár helynév- és településtörténeti adattárát (Asztalos 2004),¹¹³ amelyben helyet adott sok – csupán magyar vonatkozású – emléktárgy újbóli leírásának.

Kolozsvár emléktábláinak és szobrainak leírása a továbbiakban is főként a helytörténeti jellegű kutatásokban jelent meg. Az iskolák, a társaságok és az egyesületek is helyet adtak a maguk történelmében ezeknek a reprezentációknak. Több művészettörténész, történész, helytörténész arra vállalkozott, hogy egy-egy gyülekezet, városrész vagy utca, templom, épület, szobor történetét megírja. Mindegyik szerző ismertetett emléktáblákat, szobrokat, feliratokat, melyeknek szövegét vagy fordítását többnyire a fent említett szerzők (Nagyajtai Kovács István, Jakab Elek, Balogh Jolán, Kelemen Lajos stb.) munkáira való hivatkozással tette közzé. Ezeknek a munkáknak fő célkitűzései közé tartozott a (hosszú) előzményekre, a társadalmi presztízst termelő múltra hivatkozni.

Városrészek és társadalmi csoportok • Gaal György a Magyar utca történetének monografikus feltárására vállalkozott (Gaal 1995, 2001c), majd a központ, a „történelmi Kolozsvár” épületeinek leírását végezte el (Gaal 2001a; átdolgozott városleírása: Gaal 2007). Emellett számos helytörténeti (templomokat, iskolákat, életutakat, történelmi eseményeket bemutató) tanulmány szerzője is (összegyűjtött tanulmányai: Gaal 2005). Mihály Melinda a Belmagyar utca társadalmáról és háztulajdonosairól írt (Mihály 2004). Asztalos Lajos Kolozsvár „épített kincsei” számbavételével mutatta be a várost (Asztalos 2008). Vincze Zoltán a Farkas utcáról készített művelődéstörténeti áttekintést (Vincze 2003). Kerekes György összeállításában a városrészek nevezetes helyeit mutatta be (Kerekes összeáll. 1998). Lukács József a „kincses várost” és műemlékeit, a város legendáit ismertette (Lukács 2005). Herepei Jánosnak az 1953 óta kéziratban lévő, Kolozsvár történeti kutatásait tartalmazó munkáját jelentették meg (Herepei 2004b). A szerző nagymérvű forrásfeltárást és alapos elemzést végzett. Löwy Dániel Kolozsvár zsidó lakosságának 20. századi történetét írta meg (Löwy 1998, illetve bővített és átdolgozott kiadása: Löwy 2005).¹¹⁴ Ilyés Sándor a helyi munkáskultúra elemzésével a munkások szá-

113 A kötet anyagát a szerző a kolozsvári *Szabadság* napilap *Helytörténet*, illetve *Múltidéző* című rovatában folytatásokban is leközölte 2003–2007 között.

114 A szerző függeléként közölte a zsidó vonatkozású emléktáblák szövegeit is.

badidő-használatát is bemutatta (Ilyés 2010). A temetők bemutatása és leírása ugyanitt említhető. Kiss András a Kalandos társaságról és temetőjéről (Kiss 1994b), Lászlóffy Aladár és Gaal György pedig a Házsongárdi temetőről írt több ízben (Lászlóffy 1989, Gaal 2003; utóbbi bővített kiadása: Gaal 2010).¹¹⁵ Gaal György és Gránitz Miklós legutóbb a temetőt és a várost ugyanabban a narratív keretben mutatta be (Gaal–Gránitz 2010).

Templomok és gyülekezeteik • Entz Géza és Kovács András a Farkas utcai református templom emléktábláinak és címereinek jegyzékét, illetve a templom történetének bemutatását tette közzé (Entz–Kovács 1995). Herepei Jánosnak ugyanerről a templomról, illetve a református kollégiumról írott munkáit rendezték sajtó alá (Herepei 2002, 2004a). Sas Péter a kolozsvári katolikus templomokról írott, gazdag adattárral ellátott könyveit jelentette meg,¹¹⁶ illetve az egykori minorita templom sírfeliratait (Sas 2005) és a piarista templom sírfeliratait, halotti címereit publikálta (Sas 2007, 2010c). Kovács András a kolozsmonostori templom művészettörténeti vizsgálatát végezte el (Kovács A. 2007b).

Épületek és építmények • Kiss András az egykori fogdáról (Torony), az ötvös házáról, és a város kedvelt szállójáról (Biasini) közölt és értelmezett forrásokat (Kiss 1994a, 1994c, 1994d), Flóra Ágnes a kora újkori tanácsházról (Flóra 2011), Gaal György a Rhédeyházról (Gaal 2004a), Lupescu Radu a Mátyás király szülőházáról (Lupescu 2012), Kovács András a reneszánsz építészetéről (Kovács A. 2003), a Wolphard–Kakas-házról (Kovács A. 2006, 2007a), illetve a Rodner-házról (Kovács A. 2012), Mihály Melinda Kolozsvár erődtítményeiről (Mihály 2005, 2008b), a Filstich–Kemény-házról (Mihály 2003), a reneszánsz polgárházakról (Mihály 2008a; kapcsolódó: Mihály 2009), illetve a Henczel és Hensler-házról (Mihály 2011) tett közzé tanulmányt. Gaal György és Lupescu Radu is vizsgálta a várfalakat és a bástyákat (Gaal 2006; Lupescu 2018, 2021).

Emlékművek és feliratok • Itt a napisajtóban tömegesen jelentkező cikkek nem térhetek ki.¹¹⁷ Szükséges azonban megemlíteni azokat a tanulmányokat és könyveket, amelyek egy-egy szobor vagy emléktábla, illetve feliratcsoport létrehozását és utóéletét, azaz az emlékállítás kontextusát és használatát mutatják be. Murádin Jenő a Mátyás-szoborcsoportot, illetve a Mikó-szobrot vizsgálta (Murádin 2002, 2006, 2008a),¹¹⁸ Prokopp Mária a Szent György-szoborról (Prokopp 2001), Kovács András a Bethlen-emléktábláról és a Bocskai-emléktáblákról (Kovács A. 1990, 2008), Kovács Zsolt a Mária-oszlopról (Kovács Zs. 2012) írt művészettörténeti és történeti jellegű elemzést. A feliratok és feliratcsoportok közül a reneszánsz koriak leírása a legszámottevőbb: ezeknek a kutatását Lőwy Dániel és Demeter V. János, Viorica Guy Marica, P. Kovács Klára, Mihály Melinda végezték rendszeresebben (Lőwy–Demeter 1990; Guy Marica 1998;

115 A temetőről más: Herepei 2004b: 628–669.

116 Mindeddig több templom történetét írta meg. Ezek közül időrendben az első *A kolozsvári Szent Mihály-templom* (Sas 1998), ezt követi *A kolozsvári ferences templom* (Sas 1999a) és *A kolozsvári piarista templom* (Sas 1999b). Utóbbi munkái és forrásközlései: *A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye* (Sas 2009), *A kolozsmonostori Fájdalmas Szűzanya plébániatemplom és egyházközség története* (Sas 2010a), *A kolozsmonostori bencés apátsági, majd Nagyboldogasszony-templom* (Sas 2010b), *A Farkas utcai református templom történelmi emlékei* (Sas 2015).

117 Itt kiemelhető Asztalos Lajos és Gaal György munkássága.

118 A szerző elkészítette az erdélyi, elpusztult vagy megsérült szobrok repertóriumát is: Murádin 2008b.

Kovács K. 2006, 2008; Mihály 2009, 2011), Lupescu Radu pedig a városfalak heraldikai reprezentációit vizsgálta (Lupescu 2014, 2021). Miklósi-Sikes Csaba a 19. századi erdélyi köztéri szobrászat adattárát adta közre, amelyben szerepelnek kolozsvári alkotások is (Miklósi-Sikes 2001, 2003).

Gaal György összeállította a kolozsvári történelmi műemlékek jegyzékét, amit lekötött a Szabadság napilap 2005–2006-os évfolyamaiban (Gaal 2005–2006). Ez a jegyzék tartalmazza tételszerűen a hivatalos (vagy félhivatalos) műemlékeket a következő csoportosításban: 1. régészeti lelőhelyek; 2. parkok, épületek, épületegyüttesek; 3. szobrok, emlékművek; 4. emlékházak és emlékhelyek.

Vizuális reprezentációk: képeskönyvek, képeslapok • A régi Kolozsvárról szóló vizuális reprezentációkat (képeslapok, meghívók, felvételek) gyűjtötte és abból képeskönyveket szerkesztett Fodor András (Fodor 1995, 2002). A szerző az 1897 és 1945 között használatos képeslapokból közölt. Sas Péter 1867 és 1919 közötti képeslapokból nyújtott válogatást (Sas 2003). Gaal György a belváros képes albumát adta közre (Gaal 2007). Ezek a munkák, ha bővebb leírásokat nem is, de esetenként jobb minőségű fotókat közölnek azokról a – létező vagy már ne létező – tárgyakról, amelyek a kutatásom tárgyait képezik. A hivatalos(abb) várostörténeti kiadványok is ide sorolhatók (vö: Brudascu coord. 1999a, 1999b), ezek esetében számolni kell az aktuális politikai hatalom lenyomatával is.

Ha tételesen nem is mutatom be és nem is hivatkozom rájuk a későbbiekben, mégis fontosnak tartom megjegyezni, hogy a kolozsvári emléktárhelyek forrásaiként olyan művek is szolgálnak, amelyek egyáltalán nem a tudományosság szándékával jöttek létre.

A helyi lapok napi rendszerességgel közölnek helytörténeti írásokat. Az emlékkálitással, -lebontással, megemlékezésekkel kapcsolatos információk címlapon jelennek meg; folyamatosan közlik a helytörténészek tudományos vagy ismeretterjesztő szövegeit is, külön rovatokat tartva fenn ezekre a tartalmakra (*Múltidéző, Élő emlékezet, Helytörténet, Kolozsvár – közelről, Évforduló, Művelődés* stb.). A legtermékenyebb helytörténészeknek Asztalos Lajos, Gaal György, Killyéni András, Kolozsvári József, Löwy Dániel, Máthé János, Sas Péter stb. számítanak.

Összegzés. A lokális emlékezet termelése

Kolozsvár felfedezése, kutatása, narratív megalkotása a 19. század elején-közepén kezdődött meg, a helyi örökség tudatosodása és kutatása azóta erősödőnek és folyamatosnak mondható. A helytörténeti irodalom áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a kollektív/kulturális emlékezetnek nem volt tudatos kutatása, vizsgálata. Úgy tűnik, a hely történetének számontartása, a múlt megjelenítése, a műemlékekről és az emlékkálításokról való beszélés, az elmúlt idő és az emlékezet patrimonizálása három nagyobb paradigmában helyezkedett el. Ez a múlthoz való pragmatikai viszonyulások különbözőségeit is leképezte.

1. A történeti reprezentációk a megtörtént és felhalmozott múltra mint (nemzeti) értékre irányították a figyelmet. A történelem és a múlt láthatóvá tétele a reformkorban bontakozott ki, legitimáló és presztízstermelő funkciója a nagy hatalomváltások során (trianoni és bécsi döntés, kommunista hatalomátvétel, 1989-es rendszerváltás) mindig előtérbe került, a helyről való beszélés újrakezdődött. A kisebbségi és többségi

pozíciók, az aktuális magyar–román hatalmi viszonyok eltérő perspektívákban értelmezték újra a (lokális) hagyományt.

2. A művészettörténeti munkák a múltat reprezentáló alkotások esztétikai értékére, funkciójára irányították a figyelmet. Nemzeti teljesítményként artikulálódott az elődök által létrehozott szellemi és tárgyi hagyomány.

3. A turisztikai irodalom a lokális múlthoz látványossággként viszonyult. A kalauzok és városismertető a kiállított, megmutatható és megcsodálható örökséget avatták élménnyé. A múlt érzékelhetővé, bejárhatóvá, használhatóvá tételét szolgálták.

A 20. század második felétől az 1989-es rendszerváltásig, a történelemtől való (hivatalos) beszédmód átszerveződése (a társadalmi osztályok harcának ideológiája), a nemzetiségi viszonyok hatalmi mezőben való artikulálódása (főként a román–magyar hatalmi viszonyrendszer), illetve a média felügyelése (cenzúra) miatt a lokális történelemtől szóló (nem hivatalos) diskurzus a média nyilvánossága alá szorult. Úgy tűnik, hogy a nemzeti szocializmus ideológiája maga alá gyűrte a nagy lokális narratívákat.

Az 1989-es rendszerváltás után megjelenő és tevékenykedő eruditák az elődök munkáira építve megalkottak egy olyan szöveghagyományt és rítust, amelyik a kolozsvári történelmi emlékezetről szólt, amelyben a felértékelődött múlt, identitáshagyomány játssza a főszerepet. Kijelölték a Kolozsvár múltjával kapcsolatos diskurzus terét, meghatározták e beszédmód összetevőit, kiemelték a jelen szempontjából fontos elemeit; a helytörténészek tehát a múltat őrzik és aktualizálják (vö: Bensa 2001: 7).

A helytörténészek jogot éreznek a lokális közösségről való beszéléshez. Mindegyre közlik és újratermelik a múlt reprezentációit, ébren tartják, korrigálják a kollektív emlékezetet. Azokat az eseményeket, amelyek kihullnak a nagyobb léptékű nemzettörténelemből, a helytörténet kronológiájába illesztik. Ezáltal a helytörténet függetlenedik a hivatalos történelemtől. A lokális közösségre fókuszál és ehhez a múltat használja referenciaként. Megfigyelhető ennek az alakzatnak a médiában (visszaemlékezések, épülettörténetek stb.) és a nyilvános szférában (konferenciák, emlékestek, emléknapok, avatőünnepségek, megemlékezések, emléktúrák stb.) való állandó jelenléte.

A helytörténészek két eljárásmodja érdemel említést. Egyrészt, azáltal, hogy a forrásokat feltárják, a levéltárakból előhozzák, megjelenítik a múltat, igyekezetükkel hozzájárulnak ahhoz, hogy a múlt közkinccsé, örökséggé váljon. Az elvont történelmet láthatóvá teszik, demokratizálják a (helyi) társadalomról való tudást. Másrészt, azáltal, hogy a korábban szobrok, emléktáblák, emlékművek állításával térbeliesített kollektív emlékezetnek, azaz a múlt reprezentációinak fényképeit, szövegeit megjelentetik munkáikban, a reprezentációk reprezentációit forgalmazzák. Ezek egy része lecserélődött, felszámolódott: ma már nincs referenciális alapjuk a város terében. Ebben az értelemben egyes helytörténeti munkák már csak a kollektív emlékezet emlékezetét mutatják fel. A helytörténet számára azonban továbbra is a múlt lokális alakzataként kapnak helyet, mert ezek – a közhasznú események és fontos egyéni teljesítmények lenyomataként – legitimálják a múlttól való beszélést.

A Kolozsvárról való beszélés tulajdonképpen egy megszűnt Kolozsvárnak a narrativizálása, a mentális képzelőerő kultiválása: célja megteremteni egy olyat, aminek látható nyoma nemigen van vagy éppenséggel nincs.¹¹⁹

119 Egy nem létező Kolozsvár narratív újrateremtésére kiragadott példa: „Ez a munka az 1980-as évek első felének a terméke. [...] Egy utca bemutatásában egyeztünk meg. S mivel akkor a régi város legveszélyeztetettebb utcája a részben már bontás alá került Bel- és Külmagyar utca volt, ezek feldolgozásához fogtam hozzá.” (Gaal 1995: 3.)

A lokális múltból való beszélésnek, a lokális emlékezet termelésének egyéb összetevői és funkciói: 1. a felhalmozott szellemi és tárgyi emlék valamiféle nemzeterkölcsei hagyomány (a nemzeti teljesítmény) része, amit meg kell menteni a felejtéstől, pusztulástól; 2. ez a jelentésselített múlt szembeállítható a jelennel, és ebben a viszonyban a múlt a jelen (nemzet)erkölcsi fölérendeltje; 3. a beszédmód maga cselekvésként artikulálható: a múltat őrzi, az identitást újratemti, a lokális és nemzeti viszonyokat meghatározza és fenntartja; 4. a múltat szociálisan használatba veszik: kiállítják, láthatóvá válik, beépül a mindennapokba; a családi emlékezet részeként a *történelem házasítása* (*domestiquer l'histoire* – vö: Fabre dir. 2000) történik meg; 5. a lokális identitást (lokálpatriotizmust) (vö: Gyáni 2002c: 67) hozza létre és tartja fenn.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a diszciplína, amelyik regisztrálja ezt az emlékezési gyakorlatot, visszahat az emlékezési gyakorlatra: miközben a múlt reprezentációit kutatja, reprezentációkat termel maga is. Természetesen tudatában vagyok annak is, hogy az én vállalkozásomnak is lehet ilyen eredménye.

Néprajzi, antropológiai és szociológiai kutatások

A kolozsvári kollektív és kulturális emlékezet módszeres kutatása mindeddig nem történt meg. Azonban 1989 után készültek fontos szociológiai, néprajzi és kulturális antropológiai elemzések, amelyek, ha a témát nem is teljességében, de különböző aspektusai felől megközelítve vizsgálták, illetve érintették. Éppen a rendszerváltás utáni sajátos helyzet szolgáltatta az alapot ezekhez a kutatásokhoz.¹²⁰ Ezek a megközelítési szempontok az alábbi – egymással is összefüggő – csoportokba szervezhetők.

A kulturális örökségként, patrimoniumként konstituálódó Kolozsvárt kutatták hazai és külföldi szakemberek a *Patrimoine et dialogue entre les cultures* (Kulturális örökség – kultúrák dialógusa) című nemzetközi projekt keretében (2001–2002). A heterogén kutatói témaválasztással annak kérdését járták körül, hogy mit jelent Kolozsvár az együtt élő etnikumok percepcióiban, hogyan jelenik meg a kolozsváriság a mindennapi élet különböző területein (táplálkozáskultúra, falfirkálás, térhasználatok, élettörténetek stb.).¹²¹

A magyar és román etnikumok egymás melletti és egymással szembeni szimbolikus térszervezési és térhasználati stratégiáit elemezte több társadalomkutató. Ezek a kutatások többnyire annak kérdését járták körül, hogy a mindenkor elít hogyan szervezi a város tereit, milyen szándék jegyében próbál hatni a terek mentális használatára, illetve – ezeket az eljárásokat az eredményei felől megközelítve – az együtt élő etnikumok, városlakók milyen percepciók mentén élik meg a terek társadalmi használatát. Lőnhárt Tamás és Virgiliu Țărau történészek kutatása a kommunista rezsim Kolozsvárjának társadalmi, etnikai és építészeti változásait célozta meg (Lőnhárt–Țărau 2014). A hatalmi diskurzusok által a fizikai terekhez rendelt szimbolikus (a *miénk* és *övék* dichotómiájára építkező nemzeterősítő) jelentések vizsgálatát Kolozsvár példáján Szabó Árpád Tőhötöm végezte el (Szabó Á. T. 2004). A legtöbb kutatás a Fő-

120 Katherine Verdery szerint a rendszerváltás a nemzeti érzések újjáéledését és a régi szimbolikus harcok revitalizációjának esélyét is magával hozta (Verdery 1996: 83–103).

121 A kutatásokból közölt francia és magyar válogatások: Cerclet–Lazár dir. 2003; Cerclet–Verebélyi dir. 2003; Verebélyi r. 2004; Keményfi szerk. 2004a, 2004b.

tér szimbolikus felépítését és átépítését kísérő diskurzusokat elemezte. Péter László az 1943-as magyar és az 1994-es román régészeti ásatásokat mint múltteremtési kísérleteket elemezte, ugyanakkor vizsgálta a nyilvános beszédben megjelenő etnicitás, nemzeti diskurzusok kérdéskörét is (Péter 1996, 2006, 2011). Pásztor Gyöngyi és Péter László a Főtér átépítését, a régi-új térrel kapcsolatos véleményeket és társadalmi gyakorlatokat értelmezték (Pásztor–Péter 2007a, 2007b). Esettanulmányukban a mentális térképeket és a szimbolikus térharcokat kutatva interjúkon is alapuló elemzést végeztek Plugor Réka és Iulia Hossu (Plugor 2006, Hossu 2007). A történeti belvárosban zajló szimbolikus térhasználatot vizsgálta Benedek József és Bartos-Elekes Zsombor (Benedek–Bartos-Elekes 2009). Barna Gábor a kolozsvári utcanevhasználatot vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a város két meghatározó etnikuma eltérően, másképp vagy ellentétesen szervezi a mentális tereit. A románokkal szemben a magyarok nem az aktuális és hivatalos, hanem a korábbi és magyar utcaneveket használják (Barna 2000a, 2000b), így párhuzamosan és egyidejűleg több „megnevezett világ”, „etnoscapes” létezik (Barna 2000b: 693).

Ezzel a tömbbel szorosan összefüggnek azok a kutatások, amelyek a nemzetépítés diskurzusait emelték a kutatások homlokterébe. Marius Lazăr szerint a kollektív imaginárius területén folyó harcok ugyanúgy valóságosak, mint a terület fizikai meghódítására irányuló törekvések (Lazăr 2003). Több szerző vizsgálta a város tereinek nemzetiesítési kísérleteit. Mihaela Frunză a „trikolór Kolozsvár” nacionalista és valóságos szimbolikáját bontotta ki (Frunză 2002), T. Szabó Levente a nemzetisín kukák jelenségkörét, annak etnikai szimbolizmusát mint a nemzetépítés új eljárását elemezte (Szabó L. 2007). Rogers Brubaker vezetésével és elméleti megalapozásával Feischmidt Margit, Jon Fox és Liana Grancea a városban végzett átfogó kutatásaik alapján a nacionalizmuspolitikák és a hétköznapi etnicitás terepeként értelmezték Kolozsvárt (Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2006). Feischmidt Margit a Mátyás-szobor körül csomósodó emlékezetpolitikai és szimbolikus konfliktusokat, politikai rítusokat külön is vizsgálta (vö: Feischmidt 1994, 2001a, 2001b, 2002). A szerző a városban végzett, az interetnikus viszonyokat megcélzó kutatásait kötetben is összegezte (Feischmidt 2003). Stephanie K. Medvigy az aradi Szabadság-szobor mellett éppen a kolozsvári Mátyás-szoborcsoport példájával modellezte a román többség–magyar kisebbség szimbolikus konfliktusait (Medvigy 2005).

A politikai megemlékezéseket, a nyilvános rítusokat értelmező társadalomkutatók azzal a hipotézissel kutattak, hogy a rituális formák és megnyilvánulások modellezik a város interetnikus viszonyait, a kollektív tudással és térhasználattal kapcsolatos szimbolikus gyakorlatait. Rogers Brubaker és Feischmidt Margit összehasonlító elemzéseikhez a kolozsvári március 15-ei ünnepségek is empirikus anyagot szolgáltatottak (Brubaker–Feischmidt 1999, 2002). Incze Éva egy politikai áltemetés – a magyar–román békeszerződés eltemetésének – szimbólumait mutatta be és értelmezte, illetve az ezek mentén szerveződő nyilvános véleményeket, az esemény etnikus recepcióit elemezte (Incze 1997, 2004).

A kolozsvári kutatásokból tanulmányközléseket vállaltak különféle periodikák, illetve készültek gyűjteményes kötetek. A *Korunk* az erdélyi városoknak különszámot szentelt (2004/10), a *Rubicon* folyóirat *Kincses Kolozsvár* címmel közölt összeállítást (2005/2–3), illetve az *Erdélyi Társadalom* nyújtott válogatást (2006/2).

Korábbi kutatásaim egyes részeredményeit magam is megjelentettem. A kolozsvári emlékállításokkal és emlékezési gyakorlattal kapcsolatos megállapításaimat azóta továbbgondoltam, és azt, amit továbbra is hasznosíthatónak tartottam, beépítettem ebbe a kötetbe.¹²²

A bemutatott kutatásokban közös, hogy a kutatói szempontot az etnicitás és nacionalizmus problémaköre szervezte. A kutatók a nemzetépítés – és ezzel érintkezően az emlékezetszervezések – diskurzusait a szimbolikus vagy valós (etnikai) konfliktusok mentén vizsgálták. A kimondott vagy elhallgatott hipotézis fontos összetevője, hogy a konfliktusok kutatói felértékelése a megértést szolgálja, azaz a szimbolikus harcokban vizsgálható és érthető meg az interetnikus viszonyrendszer, a lokális mechanizmusok. A kutatások egyike sem terjedt ki a teljes városra, hanem a Főtéren és a központban folyó társadalmi gyakorlatokban találták meg azokat a modelleket, amelyek az empirikus anyagot biztosították és a kutatásokat hitelesítették.

Az említett kutatásoknak, amennyiben vizsgálták vagy érintették az emlékezetszervezés lokális folyamatait (a terek nemzetiesítési kísérletei, a térért folytatott szimbolikus törekvések, a saját történelem szimbolikus megjelenítései), volt egy közös érvrendszerük. Mivel az emlékezetszervezés diskurzusát a (szimbolikus) konfliktusok modellezésében találták meg, arra hajlottak, hogy az „együtt élő” magyar és román „felet” ezekben az elemzésekben (politikailag és szimbolikus háttér szempontjából) egyenrangú közösségekként írják le.¹²³ A többségi nacionalizmus és a kisebbségi nacionalizmus – egyébként imponáló – fogalmaival magyarázott konfliktushelyzetek véleményem szerint az interetnikus viszonyokat egyfajta kiegyenlített küzdelemben láttatták, ahol a nagyobb keretnek, az államnak (a hely „tulajdonosának”) nem tulajdonítottak kellő fontosságot. Ez néhol nem szerencsés, mivel ezek az elemzések figyelmen kívül hagyták, hogy ezek a folyamatok és konfliktusok nem semleges terepen, hanem a román állam keretében zajlanak. Mindez megítélésem szerint kizökkentheti ezt az értelmezések által megalkotott paritásosságot, egyensúlyt.

122 A bibliográfiai adatokat lásd a *Szakirodalomban*.

123 Ez az állítás fokozottabban érvényes a Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2006 kötet koncepciójára és Feischmidt Margit kutatásaira.

Város – kontextus – kutatás

Kolozsvár és társadalma. A kutatás kontextusa

Nincs szándékomban részletes várostörténetet írni, csupán azokat az eseményeket szeretném kiemelni, illetve kontextusba illeszteni, amelyek a későbbi elemzéseimet érthetőbbé teszik. Azokra az eseményekre térek ki, amelyek a későbbiek szempontjából is fontosak lesznek.

A város

A város története hosszú múltra tekint vissza, területe lakott volt már a dák-római háború (Kr. u. 106) előtt. A dákok királyságának meghódítása után Traianus császár megszervezte a római Dácia provinciát, amelynek fontos városa – később mint a Provincia Porolisansis székhelye colonia – lett a mai város helyén fekvő Napoca.

A rómaiak kivonulása (Kr. u. 272) után, a népvándorlások során különféle népcsoportok (gepidák, később szlávok) telepedtek le. A honfoglaló magyarok a 9. század végén érkeztek.

Kolozsvár Erdély legrégibb városa. 1173-ban említették először írásban, a vár első okleveles említése 1213-ból való (castrum Clus).¹²⁴ Faluként egy 1275-ös királyi adománylevélben szerepel (a Clws vármegyei Clwsuar faluként).

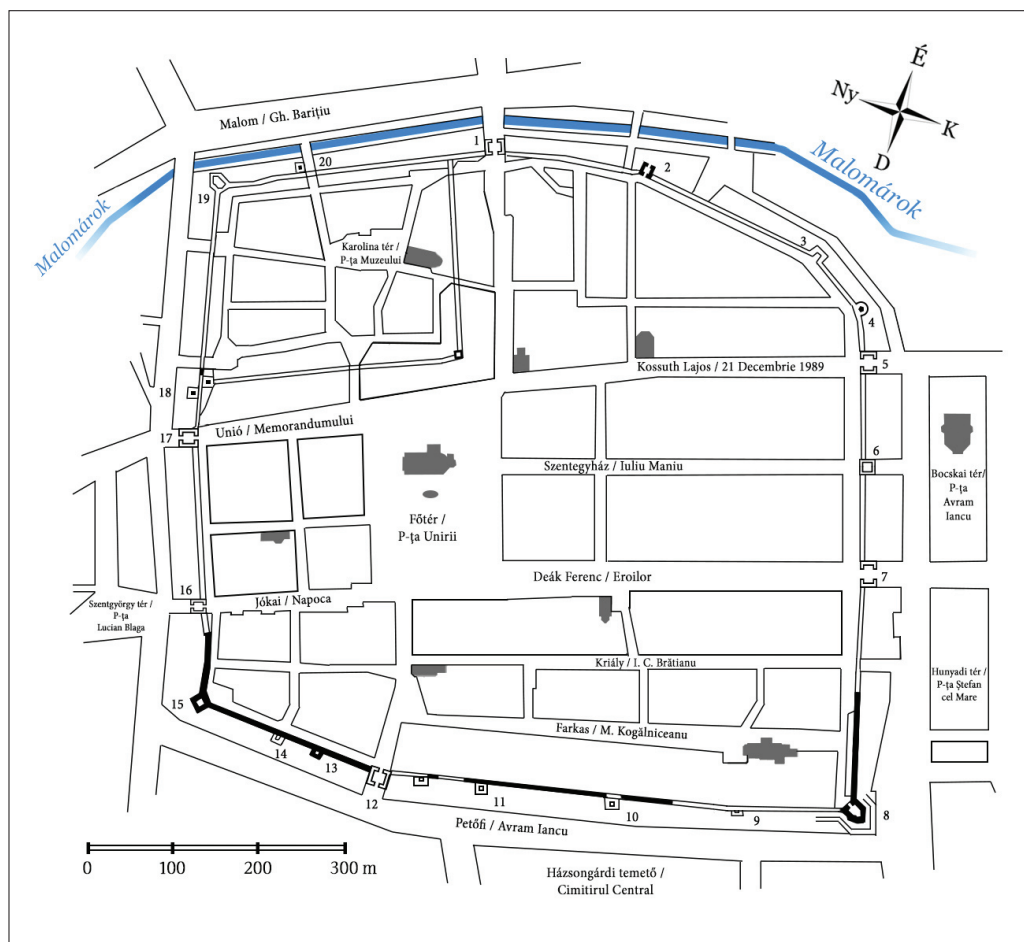
A tatárjárás idején a vár és a falu elpusztult, később V. István új várat alapított és a lakosság pótlására százakat telepített (1260 táján). Később városi rangot adományozott (1270), amit Károly Róbert megerősített (1316). Nagy Lajos háromtornyos várkaput ábrázoló pecsétet ajándékozott (1377), Luxemburgi Zsigmond pedig engedélyt adott a védőfalak építésére (1405) és a szabad királyi városok sorába emelte (1409).

1541-től, az Erdélyi Fejedelemség megalakulásától kezdve Kolozsvár az ország első városa („civitas primaria”).

A város növekedése, térbeli terjeszkedése a középkor óta folyamatosan zajlott. Az Óvár területe többszörösére nőtt, a nyugati falat a mai Petőfi (Avram Iancu) utcáig, a déli falat pedig a Szabók tornyáig vezették, innen pedig vissza az Óvár Malomároktól

¹²⁴ „A név eredete máig is vitatott: származtatható a latin 'zárt, hegyektől közrefogott' jelentésű *clausa-clusa*, illetve a német 'keskeny völgy'-et jelölő *Klause-Kluse* szavakból, a szláv 'forrás, kulcs' értelmű *kluc* szóból vagy pedig a feltételezett első várispán *Miklus-Miklós/Kolos* nevéből.” (Gaal 2001b: 376.) A név eredeztetése eltérő a magyar és román vonatkozó irodalomban.

határolt északi oldalához. A várfalakat tornyok, kaputornyok szegélyezték (összesen 20). A belváros utcaszerkezete a 14–15. századra nyerte el mai formáját.

1. térkép. A középkori város területe az Óvárral és a régi várfalakkal
(készítette Nagy Ákos Jakab Elek nyomán, 1870)

Toronyok és kapuk:

1. Híd-kapu	11. Szíjgyártók tornya
2. Takácsok tornya / Tűzoltótorony	12. Torda-kapu
3. Olaszfokos torony	13. Posztócsinálók tornya
4. Kerek torony	14. Asztalosok tornya
5. Magyar-kapu	15. Vargák tornya
6. Fazekasok tornya	16. Széna-kapu / Csizmadiák tornya
7. Közép-kapu	17. Monostor-kapu
8. Szabók tornya	18. Kovácsok tornya
9. Tímárok tornya	19. Ötvösök tornya
10. Kőművesek tornya	20. Óvári kapu / Víz-kapu

A város közepén kialakított Nagypiac tér (ma Főtér/Unirii tér) az 1444 táján befejezett Szent Mihály-templommal és a 18–19. századig létrehozott palotákkal képezte a centrumot. A város alapterületét illetően számottevő változás a 19. század közepéig-végéig nem történt. Ekkorra azonban a város már nem fért el a középkori falakon belül. A város expanziós igényeinek megfelelően 1820–1896 között lebontották a városfalak és a toronyok nagy részét.¹²⁵ A bontott köveket a századfordulón elkezdődött építkezéseknél használták fel. Új közterek jöttek létre: Sétatér (1830-as évek), Botanikus Kert (1901-től).

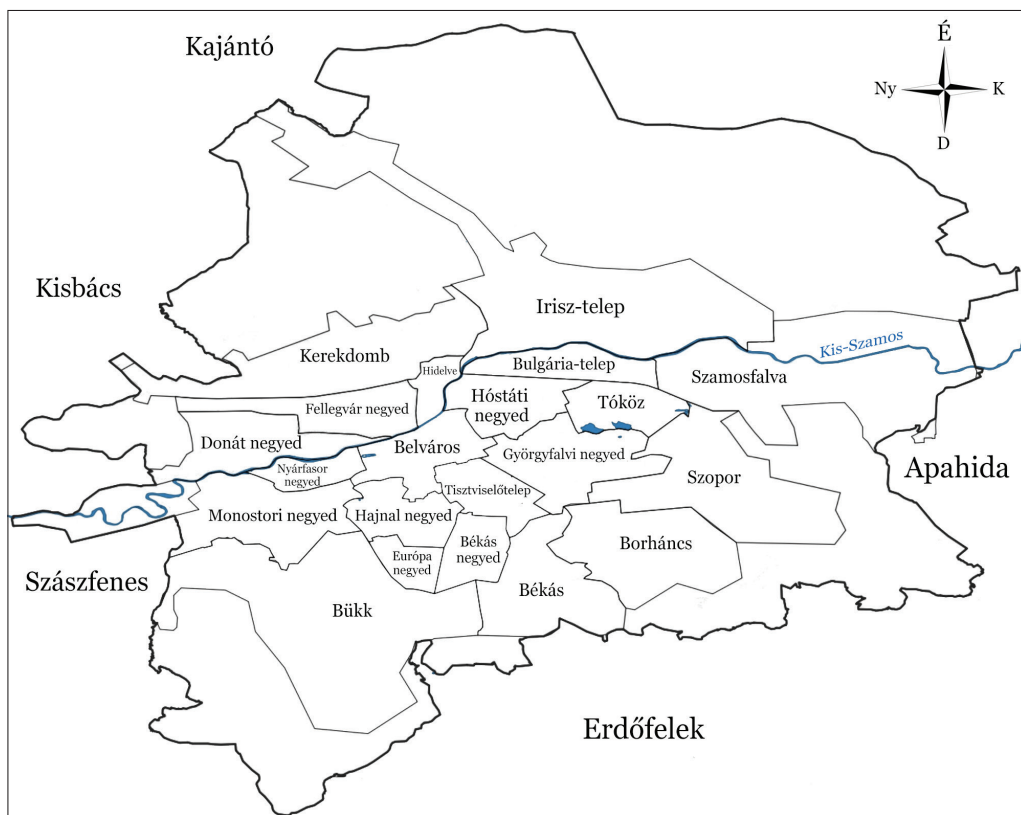
A 19. század végétől a város szerkezetét máig meghatározó, nagyméretű térrendezés zajlott. A Főtér mai arculatának kialakítása, az egyes bérházak, művelődési intézmények és adminisztratív paloták építése is ekkorra tehető. Kolozsvár adminisztratív területe is kiszélesedett: nyugatról Kolozsmonostor (1895. jan. 1-jétől), északnyugatról Kardosfalva (20. század elején), keletről Szamosfalva (1948-tól) lett a város részévé.

Az 1918-as impériumváltás után új centrumalapítási kísérletek kezdődtek. A Trencsin téri park helyén felépített görögkeleti katedrális (1933) és a Román Színházzá váló Hunyadi téri Színház közötti területet léptették elő a város alternatív szimbolikus terévé. 1960-ra pedig az addig piacként funkcionáló Széchenyi teret alakították díszterré.

Az 1950-es évektől megnövelt, illetve létrehozott ipartelepek jelentősen megterhelték a város területét, ugyanakkor az új ipari létesítmények feltöltésére betelepített munkások számára újabb panellakónegyedeket hoztak létre: Donát/Grigorescu negyed (1960–1961 és az 1970-es évek), Györgyfalvi negyed (1964-től), Monostori negyed (1970-től), Hajnal negyed (az 1970-es évek végétől), Hóstáti/Mărăști negyed (1980–1985).

125 „A régi várfal e maradványai történelmileg nem oly fontosak, mint a város jelenlegi azon feladata, hogy területén az időszerű közlekedési könnyebbitések, utca- és térrendezések minél célszerűbben végbemenjenek, valamint annál fogva is, hogy a városi közvagyon jelenleg nagy részben igénybe van véve, sa kaputornyok fentartási költségei még növelnék azt.” (Tanácsí jegyzőkönyv, 1869. júl. 12.)

François Walter a fost cel care a arătat că, în acele ore în care condițiile economice și sociale au François Walter mutat ki, hogy azokban az európai városokban, ahol a gazdasági-társadalmi folyamatok kedvezően alakultak, már a 18. században felmerült a falak, bástyák, árkok lebontásának kérdése. A zártság felszámolásával megkezdődött az új, külső területek építése. A falak lebontásának hulláma a 19. század végéig tartott, amikor megőrzendő műemléknek nyilvánították a középkori várfalakat (vö: Walter 2003: 184–185). A kolozsvári bontási gyakorlat egy fél évszázadnyi késéssel követte a nyugat-európai városok terjeszkedését.

2. térkép. A város területe (városnegyedei) a 21. század elején
(készítette Nagy Ákos)

Forrás: Wikipédia, Administrația Clujului

2002, majd főként 2004 után újabb terjeszkedése történt a városnak. A Békás, Borhánecs, Bükk erdő, a kajántói, a szászfenesi és a bácsi utak környéke vált az új lakóházak, negyedek építkezési helyszínévé.

A népesség. Etnikumok és felekezetek

A 11–12. századtól formálódó város népességére vonatkozóan a legrégibb időkből csak szórványos és kevésbé megbízható adatok állnak a rendelkezésemre. Főként az 1400 és 1830 közötti nemzetiségi és felekezeti adatok szegényesek. Az alábbiakban főleg Csetri Elek, Gaal György, Sonkoly Gábor és Varga E. Árpád adataira támaszkodhatok.

A város lakosságának nemzetiségi összetétele a századok folyamán többször is megváltozott. A tatárjárások idején (1241, 1285) a magyar lakosság jelentős része elpusztult. A megfogyatkozott lakosság pótlására szászokat és vendégeket (hospes) telepítettek be (1260 körül). A környék magyar lakosságának köszönhetően a város magyar lakossága a szászokkal szemben gyorsabban növekedett. Mindezek mellett a

15–17. század között az addig szász többségű, de elmagyarosodó városban a nemzeti-ségi megoszlás kiegyensúlyozott volt.

A románok jelenlétére az első adat 1367-ből származik, amikor 6 családot a város védelmére a város határába (Felekre) telepítettek (Kelemen 2006: 293). A városi létszámuk a 19. század közepéig csekélynek mondható. A zsidók letelepedését 1623-ban engedélyezi Bethlen Gábor, 1787-ig azonban nincsen rögzített lakossági adat a jelenlétükre.

1. táblázat. Kolozsvár lakosságának alakulása 1400–1830 között (nemzetiségi megoszlás) ¹²⁶								
Év	Családok száma	Népesség-szám	Magyar	Német	Román	Lengyel	Zsidó	Forrás
1400		4000						Gaal 2005: 341
1453		5400						Csetri 2001: 9
1453	553 magyar, 550 német	~5000	~2500 (fele)	~2500 (fele)				Gaal 2005: 341
1554		6500	3250	3250				Gaal 2005: 341
1558		6500						Gaal 2005: 341
1568		6500						Gaal 2005: 341
1593	1640	7500–8000	(fele)	(fele)				Csetri 2001: 9. Gaal 2005: 341
1660		9000						Csetri 2001: 9
1660	2558	10000	5000	5000				Gaal 2005: 341
1661						700		Gaal 2005: 341
1703	1172	5500						Gaal 2005: 341
18. század eleje		5529						Sonkoly 2001: 206
1711		7000						Csetri 2001: 9
1714	1095	5000						Gaal 2005: 341
1721	1161	5500						Gaal 2005: 341
1733	1525	7625			60			Gaal 2005: 341
1750		8759						Sonkoly 2001: 206
1784–1787		13928						Csetri 2001: 9 és 16 Sonkoly 2001: 206
1787	3032	12603					2	Gaal 2005: 341
1830		18132						Csetri 2001: 16
1830		14000						Gaal 2005: 341

A magyar–szász arány az első hivatalos népszámlálások alapján a magyarok javára billent el. A román lakosság száma a felvett adatok alapján 1918 után fokozatosan növekedett. A magyarok és románok számarányának ingadozása a 20. század közepéig a

¹²⁶ Csetri Elek, Gaal György és Sonkoly Gábor összesített adatai.

magyar (1910, 1941) és román (1920, 1930, 1938, 1948) uralom alatti népszámlálással magyarázható. A város demográfiai összetételének drasztikus változása, illetve a románok lélekszámának nagyfokú növekedése, majd az 1966 utáni dominanciája az ipartelepek létesítéseinek, illetve a román lakosság szisztematikus betelepítésének tudható be.

Az 1850 és 1992 közötti kolozsvári népszámlálások etnikai (anyanyelvi/nemzeti-ségi) adatait nagyrészt Varga E. Árpád alapján közlöm (Varga 2001: 520). A 2002-es és 2011-es adatok forrása: <https://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=anyanyelvi&id=5290>; <https://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=etnikai&id=5290>.

2. táblázat. A kolozsvári népszámlálások etnikai adatai 1850–2011 között¹²⁷

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Egyéb összesen	Zsidó, jiddis	Roma	Ukrán	Szerb	Szlovák
1850n	17465 ^(a)	2522 (14,4%)	11975 (68,6%)	943+620*	1405	479	461	.	.	.
1880a	29923 ^(a)	3855	22761	1423	1884	.	.	4	23	124
1880b	29923 ^(a)	3978	23490	1469	986	.	.	4	24	128
1890a	32756	3226	27514	1336	680	.	[737]	8	21	110
1900a	49295	6039	40845	1784	627 ^(b)	.	.	9	22	83
1910a	60808	7562	50704	1676	866 ^(c)	.	371	6	41	107
1920n	83542	28274	41583	2073	11612	10633	.	.	.	.
1930a	100844	34836	54776	2702	8530	6691	436	237	36	136
1930n	100844	34895	47689	2500	15760	13062	1043	244	54	262
1938 ¹²⁸	115000	~47200	~47200	~2400		~16100				
1941a	110956	10029	97698	1825	1404	831	253	29	10	52
1941n	110956	9814	96002	1606	3534	2661	557	34	10	45
1948a	117915	47321	67977	360	2257	1625	.	.	.	.
1956a	154723 ^(d)	74623	77839	1115	1146	525	237	24	21	24
1956n	154723 ^(d)	74033 (47,8%)	74155 (47,9%)	990	5545	4530	444	32	31	34

127 Az alábbiakban közlöm Varga E. Árpád jelmagyarázatát (Varga 2001: 519 (Varga 2001: 519):
 . Nincs adat. (Az illető nemzetiséget az adott népszámlálás nem kérdezte, vagy rá vonatkozóan adatot nem közölt.)

Az évszámok után: a = anyanyelv, n = nemzetiség.

1850: A *-gal jelzett szám a magyarok rovatában a székely, a németek rovatában a szász nemzetiségűek számát jelöli.

1880a = Eredeti közlés. (Az egyéb rovatban + jel után a beszélni nem tudók száma szerepel.)

1880b = Az eredeti közlés kiigazítva. (A beszélni nem tudók az egyes anyanyelvek között számarányuknak megfelelően szétosztva.)

1890-ben a cigány rovatban [] között szereplő szám az 1893. évi cigány-összeírás nemzetiségi hovatartozásra utaló adata.

128 Gaal György adatsora (Gaal 2005: 341).

2. táblázat. A kolozsvári népszámlálások etnikai adatai 1850–2011 között¹²⁷

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Egyéb összesen	Zsidó, jiddis	Roma	Ukrán	Szerb	Szlovák
1966a	185663	105185	78520	1337	621	87	68	43	36	23
1966n	185663	104914	76934	1333	2482	1689	178	42	50	34
1977n	262858	173003	86215	1480	2160	1009	628	50	28	32
1992a	328602	251697	74591	937	1377	35	1047	67	16	25
1992n	328 602	248572	74871	1149	4010	344	3201	84	23	27
2002a	317953	255677	59652	572	2027+25 ^(e)	33	940	127	6	15
2002n	317953	252433	60287	734	4444+55 ^(f)	217	3029	146	12	25
2011a	324576	249002	49425	466	3728+22884 ^(e)	39	824	117	16	19
2011n	324576	245737 (75,7%)	49565 (15,2%)	544	5563+23165 ^(f)	155	3273	127	20	33

^(a) Erdőfelek (Feleacu, com. Feleacu) adataival.

^(b) Az 501 egyéb nem részletezett anyanyelvű nagyobb részt cseh-morva, roma és lengyel.

^(c) Az egyéb anyanyelvűek közül 124 cseh-morva, 46 lengyel és 30 francia.

^(d) A népszámlálás időpontjában hozzátartozott Telekfarka (Câmpenești, com. Apahida).

^(e) Nem nyilatkoztak anyanyelvükről.

^(f) Nem nyilatkoztak nemzetiségükről.

A 16. század közepétől a reformáció erdélyi központjának számított Kolozsvár. Előbb lutheránus, majd református, végül (1568-tól) unitárius lett az egész város. A református fejedelmek idején a vallási egység megbomlott, a 17. század közepére a lakosság fele-fele arányban református, illetve unitárius (ez nagyjából egyenlően osztdott el a szászok és a magyarok között). A 18. század első harmadában már számottevő katolikus lakosságot is jegyeztek. A város 1554 és 1787 közötti felekezeti adatait Gaal György adólajstromokból és családösszeírásokból kikövetkeztetett adatai alapján közlöm.

3. táblázat. Kolozsvár felekezeti adatai 1554–1787 között

Év	Római katolikus	Görög-katolikus	Református	Lutheránus	Unitárius	Izraelita
1554				6500		
1558			6500			
1568					6500	
1655			(fele)		(fele)	
1733	1505	60	4070	610	1380	
1787			~6300 (fele)			2

A 20. század első felében a román lakosság számarányával együtt az ortodox felekezet is növekedni kezdett, mára a legnagyobb számarányú felekezetté lépett elő. Az 1850 és 1992 közötti kolozsvári népszámlálások felekezeti adatait Varga E. Árpád alapján közlöm (Varga 2001: 667). A 2002-es és 2011-es adatok forrása: <https://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=felekezeti&id=5290>.

4. táblázat. A kolozsvári népszámlálások felekezeti adatai 1850–2011 között¹²⁹

Év	Összesen	Ortodox	Görögkatolikus	Római katolikus	Református	Lutheránus	Unitárius	Izraelita	Egyéb összesen	Baptista	Pünkösdistá	Adventista
1850	17465 ^(a)	164	2384	5790	6984	937	727	479	–	.	.	.
1857	17496	170	1160	6944	7194	1042	738	231	17	.	.	.
1869	26382 ^(a)	334	3532	9870	9373	1146	1058	1008	61	.	.	.
1880	29923 ^(a)	434	4128	10652	10680	1290	1034	1601	104	.	.	.
1890	32756	489	3279	11248	12621	1432	1237	2414	36	.	.	.
1900	49295	968	7208	16041	16895	1719	1704	4730	30	.	.	.
1910	60808	1359	8646	19021	20726	2016	1921	7046	73	.	.	.
1930	100844	11942	22816	20291	26919	2425	2137	13504	810	226	.	139
1941	110956	2197	11530	32629	40605	2643	4124	16763	465	366	.	.
1992	328602	216075	21677	22575	48156	538+194*	4049	340	14998 ^(b)	2795	6663	654
2002	317953	220011	18484	17540	38779	129+492*	3369	227	18922 ^(c)	3786	8270	981
2011	324576	212975	14152	14940	31597	67+434*	2946	141	47205 ^(d)	3603	8083	1028

^(a)) Erdőfelek (Feleacu, com. Feleacu) adataival.

^(b) Az egyéb felekezetűek közül 328 evangéliumi keresztény, 76 muzulmán, 70 óhitű keresztény, 52 óhitű ortodox és 27 örmény.

^(c) Az egyéb felekezetűek közül 471 evangéliumi keresztény, 396 muzulmán, 123 óhitű ortodox, 127 román evangélikus.

^(d) Az egyéb felekezetűek közül 1907 Jehova tanúja, 879 muzulmán, 502 evangéliumi keresztény, 173 román evangélikus és 128 óhitű ortodox.

A fenti táblázatok nem tartalmazzák a Kolozsmonostor 1850–1890 közötti és Szamosfalva 1850–1941 közötti etnikai és felekezeti adatait. Mint említettem, ezeket a településeket később csatolták Kolozsvárhoz.¹³⁰

129 Az alábbiakban közlöm Varga E. Árpád jelmagyarázatát (Varga 2001: 667):

1992: Az evangélikusok oszlopában az ágostai hitvallású, illetőleg a zsinat-presbiteri evangélikus-lutheránus egyház hívei külön rovatban szerepelnek; az utóbbiak számát * jel különbözteti meg..

130 A teljes Kolozsvár municípium anyanyelvi/nemzetiségi és felekezeti adataihoz lásd: Varga 2001: 519–520, illetve Varga 2001: 667.

Társadalmi események, politikai és hatalmi viszonyok

Az 1437-es parasztfelkeléskor a város ostrom nélkül megnyitotta kapuit, ezért elvezítette kiváltságait. 1444-ben Szent Mihály napján érkezett a városba annak híre, hogy a király visszaállítja a szabad királyi város jogait (ezért vette fel az új templom a szent nevét).

A magyar és szász polgárság ellentéte és versengése talán már a tatárjárás utáni új településen megkezdődött. A helyi szászok és magyarok 1458-ban megkötötték az uniót, amelyet Szilágyi Mihály (Magyarország kormányzója, Mátyás király nagybátyja) foglalt oklevélbe. Ennek az egyenjogúságnak az értelmében a város vezetésében a hatalmat a kormányzó megosztotta: a 12 esküdtpolgárból álló tanács (szenátus) és a száztagú felső tanács (százférfiak, centumpaterek) fele magyar, fele szász lett. A város két fő tisztségét (a főbírói és királybírói funkciót) magyar és szász polgár töltötte be: úgy, hogy a két legfontosabb előljáró magyar, illetve szász legyen és e tisztségek évenként váltakozzanak (Kelemen 1942: 13–14, Asztalos 2004: 18, Kelemen 2006: 293). Ez a lakosság fele-fele arányát alapul vevő hatalommegosztás látszólagos nyugvóponttra helyezte az etnikumközi viszonyokat.¹³¹ A szabályozás kiterjedt a templomhasználatra is.

Buda eleste után, 1541-ben megalakult az önálló erdélyi fejedelemség. Országgyűlések és fejedelmek beiktatásának és tisztükben való megerősítésüknek színhelye lett a város. A város jelentősége nemcsak politikai szempontból erősödött, hanem fontos magyar művelődési központtá is fejlődött: 1550-ben itt létesült az első erdélyi nyomda, 1557-ben unitárius főiskola, 1568-tól unitárius iskola, 1579-től jezsuita kollégium, majd akadémia, 1622-től református kollégium létesült. A város a reneszánsz kőfaragás és építészet központjává vált.

1658-ban a török–tatár hadak veszélyeztették Kolozsvárt, 1686-ban pedig osztrák megszállás (Habsburg uralom) kezdődött, a kuruc–labanc harcok végén német fennhatóság alá került (1709). Az ellenreformációt támogató uralom alatt nagyméretű barokk építkezés is zajlott. Erdély vezető kormányzservének, a Főkormányzéknek áthelyezésével Kolozsvár fővárosi rangot kapott. (A Guberniumot 1695–1696 után elhelyezték Gyulafehérvárra, 1719–1732 között ismét visszaköltöztették, majd 1790-től volt végleg Kolozsváron és – leszámítva az 1848-as forradalomtól 1860-ig tartó Nagyszebenbe költöztetést – az 1869-es megszűnéséig itt is maradt.)

A járványok és a természeti katasztrófák a város demográfiai folyamatai mellett Kolozsvár összképi alakulását is nagyban befolyásolták: többszöri pestis (1544, 1574, 1585–1586, 1618–1619, 1622–1623, 1633–1634, 1645–1646, 1661, 1708, 1710, 1719–1720, 1738–1739), kolera (1830–1831, 1873. jún. 20–szept. 6.), spanyolnátha (1918. szept.–dec.), földrengés (1620. nov. 8.) és tűzvész (1489, 1607. máj. 6., 1631. jún. 24., 1655. ápr. 3., 1689. máj. 17., 1697. máj. 6., 1798. aug. 31., 1830. máj. 1., 1839, 1876. ápr. 22., 1895. szept. 7.) pusztítottak.

A 18. század végétől kezdődően Kolozsvár egyre jelentősebb reformmozgalmi, művelődési és oktatási központtá vált. Egyházi kollégiumok, (református és unitárius) teológiák, tanintézetek és egyetem (pl. 1869 – gazdasági tanintézet, 1906-tól mezőgazdasági akadémia; 1872 – Magyarország második egyetemének felállítása;

¹³¹ Éppen a feliratozás kapcsán van adat egy etnikai konfliktusról 1580-ból. (Lásd az elemzéseknél.)

1878 – felsőbb kereskedelmi iskola, 1885-től kereskedelmi akadémia; 1907 – a 19. századi alapítású Auguszteum újraindítása; 1911 – Marianum Leánynevelő Intézet), zenekonzervatórium létesültek. 1792-től színtársulat működött (az első kőszínház 1821-ben épült), 1859-ben megalakult az Erdélyi Múzeum-Egyesület, majd 1885-től az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület. 1870-ben elérte a várost a vasút. 1897–1902 között egyetemi klinikák és kórházak létesültek, 1902-ben befejezték az egyetemi épületet, 1906–1907 között létrehozták az Egyetemi Könyvtárat.

Az 1848-as márciusi forradalom hatására május 30-án a Vigadó/Redut épületében az erdélyi országgyűlés kimondta Erdély egyesítését Magyarországgal. Ezt a szabadságharc elbukása után ténylegesen csak az 1867-es kiegyezés erősítette meg, amely megeremtetette az Osztrák–Magyar Monarchia – dualista, alkotmányos monarchia – alapjait.

1892-ben a kiegyezés és az unió újbóli életbeléptetésének negyedszázados évfordulóján az erdélyi román értelmiségiek egy memorandumot juttattak el a bécsi császárhoz. Az emlékirat több jogot követelt a románságnak, illetve az unió érvénytelenítését kérte. A szerzőket perbe fogták, elítélték. A Memorandum-per a Redutban zajlott.

Az I. világháború után, a trianoni békediktátum értelmében Erdélyt Romániához csatolták. 1918. december 24-én vonultak be a városba a román csapatok. 1919 októberében ideköltözött az erdélyi ügyeket irányító Kormányzó Tanács. A város az új impérium alatt is meghatározó művelődési és politikai szerepet töltött be. A Szegedre menekített magyar egyetem épületeiben, 1919-ben létrejött az I. Ferdinánd Egyetem. 1923-ban megnyílt az Erdélyi Néprajzi Múzeum.

A két világháború között munkásmozgalmak megerősödésével a kolozsvári ipari munkásság több sztrájkot kezdeményezett. Az 1933-ban a vasutas munkások sztrájkját véres megtorlás követte.

1940. augusztus 30-án a második bécsi döntéssel Észak-Erdély Kolozsvárral együtt újra Magyarország részévé vált. Szeptember 11-én vonult be a magyar hadsereg, 15-én tartották Horthy Miklós kormányzó jelenlétében a „visszatérési ünnepséget” (Gaal 2001b: 417). A második világháború végére, 1944. március 7-én bevonultak a németek; 1944. május 3-án elkezdődött a zsidók gettóba gyűjtése, majd deportálása. 1944. október 10-én a magyar csapatok feladták Kolozsvárt, 11-én a szovjet–ukrán csapatok bevonultak a városba (Gaal 2001b: 419).

Az 1947. február 10-ei – a második világháborút lezáró – párizsi békeszerződés Erdélyt – Kolozsvárral együtt – Romániának ítélte. A fokozatosan kiépülő kommunizmus alatt Kolozsvár a szocialista iparosítás egyik fellegvárává vált. 1956-tól 1977-ig az ipari létesítmények száma másfélszereződött, a munkások száma pedig megháromszorozódott.

A több évtizedes kommunista diktatúrát az 1989-es véres rendszerváltó forradalom döntötte meg. Ez a cezúra a demokrácia kiépülésének kezdetét jelentette. A politikai és közéleti nyilvánosság újraképzésével különféle társadalmi folyamatok indultak be.

A kutatás leírása. Módszertan

A gyűjtés és terepmunka, valamint az elemzés és értelmezés más-más módszereket tett szükségessé. Az adatvétele és adatfeldolgozás módszereit külön mutatom be.

A kolozsvári kollektív/kulturális emlékezet tárgyasításaként és reprezentációiként tekintett anyagnak a módszeres gyűjtését és leírását 2002 óta végzem. Ez kezdetben a város tereinek, utcáinak, kapualjainak, nyilvános közintézményeinek módszeres bejárását jelentette. Minden emléktábláról, szoborról és – kutatásom szempontjából értékelhető – ajtó-, ablak- és kapufeliratról fénykép-dokumentáció is készült. Ugyanakkor a tárgyak állításaira és rituális használataira vonatkozó információkat is gyűjtöttem ezeken a helyszíneken, amennyiben erre lehetőségem nyílt.

A gyűjtéseimet kiegészítettem a művelődéstörténeti, művészettörténeti, helytörténeti és turisztikai jellegű irodalom alapján. Ez a forrástípus főként a később eltávolított, megsemmisült vagy módosított anyag azonosításában volt nagy segítségemre.

A harmadik forrástípust a helyi periodikák jelentették. A hetilapok és napilapok áttekintésénél annak felkutatása volt a célom, hogy az adott emléktábla vagy szobor állítására mikor, milyen alkalmából került sor, illetve hogyan, kiknek a részvételével zajlott. Ez az adatvétele kiegészítette a saját gyűjtést.

Az emlékezés kultúrájának vizsgálatakor a figyelmem kiterjedt az emlékezet használatára, a megemlékezésekre is. 2002-től folyamatosan vizsgáltam az állami és/vagy lokális ünnepeket, a helyi társaságok, egyesületek különféle, de idevágó rendezvényeit. Részt vettem emléktáblák és szobrok avatásán. A néprajzi-antropológiai sajátos módszerek, a résztvevő megfigyelések és terepmunkák során tetemes fotódokumentáció, videó- és hangfelvétel is készült.

Az adatvétele (gyűjtés, forrásfeltárás) módszereitől elkülöníthetők az adatfeldolgozás (értelmezés) módszerei. Bár már a gyűjtés fázisában is szem előtt tartottam, az adatok végső rendezése és értelmezése során segítségemre volt a forráskritika elve. A történeti és néprajzi-antropológiai jellegű források kritikája azért volt fontos, mivel ezeket a forrásokat olykor elsődlegesként használtam, máskor pedig az adott eseményről/jelenségről szóló értelmezésekként fogadtam el.

A tipológiai módszer az adatok rendszerezésében volt segítségemre, amikor a különféle objektumokat a tartalmi-formai sajátosságai alapján neveztem meg, illetve írtam le.

A kulturális jelentések adott környezetben való szerveződésének értelmezésében a kontextuselemzés módszerére építettem. Ennek értelmében a jelentések meghatározott kontextusban születnek, amellyel kölcsönösen meghatározzák egymást.

A tartalomelemzés módszere tette lehetővé az egymáshoz nem vagy csak lazán kapcsolódó szövegek és jelentések közötti (rejtett) viszonyok, illetve az azok egybevetése alapján meghatározható kategóriák és motívumok megmutatását.

A kvantitatív módszerek az adott kulturális jelenségek szemléltetésére, a reprezentatív elemek meglétének és alakulásának bizonyításában játszottak szerepet.

Adattár és források. Az anyag elrendezése

A szövegtörzs műfaja és tipológiai problémái

A kolozsvári emléktáblák és emlékezési gyakorlat vizsgálatához elengedhetetlen módon összeállítottam egy viszonylag teljes adatbázist a meglévő vagy a különböző (történeti, helytörténeti) forrásmunkákban felkutatható a kutatásunk szempontjából hasznosítható feliratok, emléktáblák, emlékművek és szobrok szövegtörzséből (vö: Jakab 2024.) Az egyszerűség kedvéért emléktáblának nevezem azon tárgyak együttesét, amelyek valamilyen módon a kollektív emlékeztetést vannak hivatva kialakítani, fenntartani és működtetni, illetve amelyeket a társadalmi percepció ilyen jelentésekkel ruház fel.

Az adatgyűjtés során egy, a kutatómódszert tekintve feltételezhető, ám a tényleges feldolgozás szempontjából nem várható problémával találtam szemben magam. Előrelátható és szükséges volt egy emléktáblák-tipológia (vagy egyszerűen: csoportosítás) felállítása, azonban meglepő a jelentkező probléma természete. Nevezetesen arról van szó, hogy a kolozsvári emléktábla meglehetősen heterogén, hogy a szövegek tipológiai – főként tartalmi, tematikai és műfaji – vonatkozásai problematikusak. Ebben a fejezetben ennek a problémának a felvázolására vállalkozom.

Először szükséges lenne tisztázni az adattárépítés motivációját és célját. Bármifajta (kolozsvári) emléktáblával kapcsolatos vizsgálódáshoz szükséges egy olyan szövegtörzs felépítése és csoportosítása, amely a gyűjtött szövegeket rendszerszerűen mutatná be, amely rendszerének felépítése már egyfajta kutatói értelmezést is tükrözne és a kutatásokat is megkönnyítené. Ezért szükségesnek látszott egy több szempontú csoportosítás elvégzése.

A gyűjtött emléktábla műfaja

A néprajztudomány tudtommal nem kutatta ezt a publikus szöveges emléktáblát. A néprajzi hagyomány rendelkezik különböző feliratkozlásokkal (többnyire sír- és kapufeliratok), melyeket mint esztétikai alkotásokat közelít meg. Feliratok funkcionális elemzésére azonban itt is kevés példa van. Ide tartozik Keszeg Vilmos vizsgálata az aranyosszéki szöveges falvédőkről (Keszeg 1991: 195–225, illetve a Keszeg 2008 vonatkozó részei). L. Juhász Ilona a szlovákiai magyarok által állított kopjafákat, kopjafa-elemekből álló emlékműveket és székelykapukat foglalta jegyzékbe (Juhász 2005: 183–219), illetve a dél-szlovákiai háborús emlékműveket mutatta be (Juhász 2010).

Az első jelentkező kérdés az adatolás, adatfeldolgozás során a téma feltáratlansága miatt a műfajé. Milyen műfajba, típusba lehet besorolni az emléktáblák, sírfeliratok, ajtó-, ablak- és kapufeliratok, szöveggel ellátott szobrok, szoborcsoportok stb. tömkelegét? (Ezek funkcionális és esztétikai jellegű szövegek egyaránt.) Az emléktáblákról, ajtó- és kapufeliratokról, emléktáblák szövegeiről a néprajzi lexikonok nem adnak semmiféle meghatározást, nem tartalmazzak szócikket. Mint rövid, publikus szövegre a lexikonokban *epigrafika*, *felirat*, *feliratirodalom* címszavak alatt találhatunk értelmezéseket. A felirat ezek szerint „az építmények, emlékművek, képzőművészeti alkotások, valamint

használati és dísz tárgyak felületeire írt szövegek összessége. Tartalmukat és formájukat tekintve e szövegek a legkülönbözőbbek lehetnek...” (Szerdahelyi 1975: 77). Szerdahelyi István szerint nem is tekinthető különálló műfajnak, más szövegekkel szembeni különbségét csupán abban láttatta, „hogy az írás a szokásostól (könyv, papír, papirusztekercs, agyagtábla stb.) eltérő tárgyon rögzített” (Szerdahelyi 1975: 77). A Magyar Néprajzi Lexikon *feliratos népköltészet* címszáva alatt Szemerkenyi Ágnes a feliratokat szintén a fellelhetőségük, az íráshordozó közeg alapján osztályozta: „Attól függően, hogy hol található, megkülönböztetünk ház-, kapufeliratot, kocsma-, csárdafeliratot, sírfeliratot, butellaverset. Ismeretes az egész országban. Célja fajtáinak megfelelően az üdvözlés, figyelemfelkeltés, emlékéllítés vagy egyszerűen a szórakoztatás.” (Szemerkenyi 1979: 131.)

A feliratok népi kultúrában elfoglalt szerepére Szendrey Zsigmond hívta fel a figyelmet (Szendrey 1931). A parasztság által használt tárgyak feliratairól K. Csilléry Klára megállapította, hogy „eleinte pusztán évszám, amelyhez csak később társult szöveg”. A datálás mellé a 18. századtól a tárgyak alkotóinak a neve, monogramja is felkerült (Csilléry 1979: 131). Voigt Vilmos szerint is gyakori az építmények és egyéb tárgyak felirattal való ellátása (Voigt 1975: 80, 1998a: 318).

Hermann Bausinger szerint „a feliratok alkalmasak a tartósságra és a „megörökítést” szolgálják. E jellemzőik a szólásokhoz teszik őket hasonlatossá.” (Bausinger 1981: 345.) A szerző egyedülállóan szólás-feliratokról beszélt és külső jegyek alapján osztályozott. Az épületek feliratait házfeliratokra, építésre vonatkozó feliratokra és az épületek különleges funkcióira utaló feliratokra osztotta (itt külön csoportot jelentenek a templomi feliratok) (Bausinger 1981: 347–348).

A feliratok két fő válfaját megkülönböztetve Szerdahelyi István „a legszélesebb nyilvánosság elé szánt, köztéren elhelyezett objektumokra írt, valamint a magánhasználatú tárgyakon rögzített” feliratokról beszélt (Szerdahelyi 1975: 77).

A fenti definíciókísérletekben van két közös aspektus, ami miatt vizsgálatunk szempontjából nem hasznosítható. Egyrészt ezek a kategorizálások a két, természetében különböző szövegtípus, a (hivatalos) felirat és a (nem hivatalos) firkálás (graffiti) közötti határt egybemossák (mint köztéren található szövegeket). A formai és külső szempontok alapján való osztályozás hiányosságából adódóan feliratokról, epigrafikáról beszélnek akkor is, amikor valójában firkálásról, graffitiról van szó.¹³² A *felirat* és a *firkálás* közötti különbségtétel fontosságára Balázs Géza hívta fel a figyelmet, „az első alatt a hivatalos jellegű, elfogadott, a másikon a spontán jellegű és üldözött írásműveket értve” (Balázs 1987a: 330; ugyanerről lásd: Balázs 1987b: 11–14).¹³³ Felosztásában az előállító, létrehozó szempontját is figyelembe véve, láthatóan elkülönül a két szövegtípus.

A taglalt meghatározások egy másik közös aspektusa, hogy élesen szétválasztják a kéttípusú nyilvánosságot (*legszélesebb nyilvános–magán*), ezáltal ellehetetlenítik az elemzés számára, hogy a zártabb és félreeső helyeken (lépcsőház, udvar, szoba, pince,

132 Ide kívánczik még egy jellegzetes példa: Hermann Bausinger a feliratokról szóló írását a Kilroy was here nemzetközileg elterjedt graffitivel indítja (Bausinger 1981: 345).

133 Bár kezdetben ő maga is szinonimaként használta a fogalmakat (vö: Balázs 1983). A szövegtípusok szétválasztására későbbi munkáiban még visszatér: „A feliratkészítőket a tartósságra (örökkévalóságra) való törekvés, a szerzőség (bizonyos fokú) védelme, az adott kulturális közeg erkölcsi, esztétikai értékrendjének, hagyományainak tiszteletben való tartása, díszítő, tanító, művészi vagy szórakoztató cél jellemzi. A firkálás ezzel szemben alkalmibb, névtelen, szokimondó, jobban önkifejező” (Balázs 1999: 320, ugyanez: Balázs 2000: 824)..

raktár, múzeum) található feliratokat (esetünkben: az emléktárgyak feliratait, szövegeit) a kollektív emlékezetanyag körébe soroljam. Kérdéses ugyanis, hogy pl. egy lakóház lépcsőfordulójában elhelyezett emléktábla csak „magánhasználatra” létezik-e, hogy funkció szempontjából csupán a tulajdonos számára szolgál információval és emlékeztető szereppel?

Az általam gyűjtött szöveges emléktárgyak terjedeleme és forma szempontjából is megterheli a fenti meghatározások (*rövid műfaj*) által felállított kereteket. A monogram és/vagy évszámoktól az irodalmi igénytel létrehozott kötött formájú versekig, a fogadalmi feliratoktól (ex voto) a bibliából vagy irodalmi művekből kiragadott idézetekig, jelmondatokig, ablak-, ajtó- és kapufeliratokig az emlékszövegek széles skálája megtalálható Kolozsváron. Bármiféle formai-műfaji besorolás eredménytelen lenne, hiszen úgy tűnik, hogy egy vegyes szöveganyagot kellene egy történetileg változó kategóriába sorolnunk.¹³⁴ Azonban tartalmi szempontból közös műfaj(típus)ba sorolhatjuk ezt a heterogén szövegkorpuszt. Ezt Mihail M. Bahtyin elmélete teszi lehetővé. A szerző a beszéd felől közelíti meg a műfajokat, a *megnyilatkozástípusokat*.¹³⁵ „A nyelvhasználat minden szférájában kialakulnak a reá jellemző viszonylag állandó megnyilatkozástípusok” – állítja Mihail M. Bahtyin (Bahtyin 1988: 246). A *beszédműfajok* két nagyobb csoportját határozza meg. Az *elsődleges (egyszerű) műfajok* olyan beszédformák, amelyek a nyelvi érintkezés feltételei között közvetlenül alakultak ki. Az emberek közötti kulturális érintkezésformák bonyolultabb szintjén alakulnak ki a *másodlagos (összetett) műfajok*. A szöveges emléktárgyak ez utóbbi műfajba sorolható, a szépirodalmi és publicisztikai beszédmód formáihoz (költemény, nekrológ, gyászbeszéd, emlékbeszéd, életrajz, portré, regény, novella, mondás, hírközlés, dokumentáció stb.) egyaránt igazodik.

Mihail M. Bahtyin műfajelméleti keretében egyaránt helyet kaphat az, ami a felirat műfaji kategóriájától idegen: a versformába (disztichon, hexameter, hangsúlyos verselés) szedett emlékeztető, a több oldalt kitevő terjedős prózai szöveg, a néhány mondatra redukált életrajz, a tényközpontú adatfelsorolás stb.

Az emléktábla szövegműfaját tekintve a következő tartalmi motívumokból épül fel: 1. a tárgyi kontextusra, helyre való utalás; 2. a megjelölt helyen lezajlott múltbeli esemény vagy egyéni teljesítmény megnevezése; 3. irodalmi vendégszövegek, idézetek; 4. a lezajlott eseményhez való viszonyulás kifejezése (kegyeletre való felhívás vagy fogadalom); 5. az emlékállító személy vagy csoport megnevezése; 6. korjelzés vagy az emlékállítás idejének, alkalmának vagy évfordulójának megnevezése. Ebből az ideáltípusos műfajkonstrukcióból a 2. számít centrális motívumnak, az 1., 5. és 6. motívumok elmaradhatnak, a 3. és 4. motívum a legperifériusabb. Az 1. motívum sokszor implicit módon jelenik meg: az emléktábla jelenléte önmagában a megjelölt helyre mutat, a felhelyezése a kontextussal való sajátos viszonyt testesíti meg. A különféle szobrok, mellszobrok és emlékművek is többnyire megfelelnek ennek a konstrukciónak (ezek esetében még hangsúlyosabb szerepe van a megformált alakzatnak is), illetve az általunk vizsgált feliratok csoportja (ajtó-, kapu- és ablakfeliratok) is tartalmazza a 2.,

134 A kolozsvári emléktárgyak valóban tartalmaz történetileg változó formai jegyeket, nem lehet meghatározni egy állandó, tipikus szerkezeti formát.

135 „A nyelv használatát egy emberi tevékenység cselekvő részesei mindig valamilyen egyedi, konkrét (szó- és írásbeli) megnyilatkozásban valósítják meg.” A megnyilatkozás egészében a tematikus tartalom, a stílus és a kompozíció elválaszthatatlanul összefonódik (Bahtyin 1988: 246).

3. és 6. jellemvonást mint centrális motívumot. Mivel ezek a szövegtípusok hasonlóan funkcionálnak, ezért együtt vizsgálom őket.

A fenti meghatározások mellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy amellet, amit a szövegek megfogalmaznak, definíciós támpontot nyújt a közösség értelmezése is. Mihail M. Bahtyin *beleértési tartomány*nak nevezi azt a háttértudást, amely a szöveg megfogalmazásán kívül esik, de attól elválaszthatatlan. Ez a beleértési tartomány a megnyilatkozás számára „mögöttes tartalom”, „a jelentésállomány nélkülözhetetlen alkotórésze” (Bahtyin 1985: 17–20). Minél kiforrottabb egy közösség, a beleértési tartományok annál kanonizáltabbak: a szöveg által hordozott jelentéseket a kulturális tudás kiegészíti, az explicit információt implicit információk egészítik ki vagy teszik teljessé.

Az emlékművek, emléktáblák és szobrok feliratainak van szövegkontextusa. Ezek az emlékállításkor elhangzó, avatási díszbeszédek vagy a megemlékezési szertartások során elmondott díszbeszédek, szónoklatok, az elhangzó versek vagy szöveges összeállítások. Ugyanakkor ezeknek az emlékeztetőknek létezik egy kitermelt vagy fenntartott rituális koherenciája is. Ezek pedig az emlékmű, emléktábla vagy szobor mellett zajló emlékezési események, amelyek során a kiemelt térhez vagy az emlékeztetők által megjelenített múlt-hoz kapcsolnak szimbolikusan jelenbeli eseményeket vagy társadalmi akciókat.

A gyűjtött emlékanyag rendszerezése és tipologizálása

Az Adattár bemutatása • Az Adattár a Kolozsváron 1440 és 2023 között, a datálás és emlékállítási szándékával létrehozott feliratokat, emléktáblákat, szobrokat és emlékműveket, illetve az ezekhez kapcsolódó adatokat tartalmazza. A teljesség igényével összeállított korpusz a történeti, a városban már nem fellelhető anyagot is felöleli, amelyeket a különböző történeti, helytörténeti, művészettörténeti és turisztikai jellegű forrásmunkák alapján azonosítottam. Az 1142 tételből álló adattár jelentős hányada eddig publikálatlan anyagot jelent.

A kolozsvári nyilvános és félnyilvános terekben történt emlékállítások szöveges reprezentációit több szempontból beazonosítva szerkesztettem korpuszá. A rendszerezést érvényesítő adatlap elkészítéséhez a folklorisztika és az epigrafika szabályzatait, eljárásait alkalmaztam (vö: Voigt–Balogh 1973, Barna szerk. 2003, Lóvei 2009).

A gyűjtött anyagot a létrehozás, emlékállítási *időpontja* alapján rendeztem sorba, illetve sorszámoztam. Ez segít a kronológiai áttekintésben, az elemzésben ennek alapján hivatkozom a szövegekre (pl. [297.] emlékműre, a [109.] emléktáblára vagy a [71.] felíratra). Ennek a sorrendnek a megállapítása hosszas dokumentálódást igényelt azokban az esetekben, amikor a tárgyakon nincs megjelölve, illetve nincs pontosítva a létrehozás éve. Ilyenkor a különböző forrásokra támaszkodtam, amennyiben nem találtam pontosabb információt, az egymásutániséget hozzávetőlegesen állapítottam meg. Ebből a szempontból tehát az adatbázis tartalmaz egyfajta hiányosságot. Azonban ez nem befolyásolja az emlékállítások korszakolását, hisz azoknak meghatározásában nagyrészt a szövegek tartalma nyújtott egyértelmű eligazítást.

Minden esetben megneveztem az emlékállítási, a gyűjtött anyag helyét is. Ez azt jelenti, hogy az utcák, terek neveit is feltüntettem. Az utcák régi, a magyar lakosság ál-

tal máig használt neveit írtam elől és az aktuális hivatalos (ez többnyire román) nevét utána. Ezt a sorrendet az indokolja, hogy az adatot könnyebb számontartani vagy visszakeresni az utcák régi magyar neve nyomán, mint a gyakran megváltozó hivatalos román név alapján.

Azokat az eseteket, amikor egy-egy emléktárgyat elköltöztettek vagy újraállítottak, a *megjegyzés* rovatban tüntettem fel. Ezzel az eljárással a többször újraállított emléktárgyak azonos szövegének ismétlését is sikerült elkerülni. Ugyanitt közöltem az etnográfiai adatokat, illetve azokat az információkat is, amelyeket fontosnak tartok a szöveg értelmezése, illetve az elemzés szempontjából.

Az emléktárgyak szövegét minden esetben eredetiben közlöm, betartva a közpon-tozási, formai sajátosságokat. Az átírás során kerek zárójelben oldottam fel a ligatúrát vagy rövidítést, illetve jeleztem a szövegközlés eljárásaiból adódó hiányosságokat (pél-dául a szöveg részét alkotó címer, vizuális motívum helyét, a befejezetlenséget vagy hi-ányosságot). Szögletes zárójelben adtam meg a már olvashatatlan, az adatvétel idején hiányzó szövegrészeket, illetve jeleztem az esetleges javításokat. Amennyiben szük-séges volt, közöltem a szöveg *mai olvasatát*, illetve a *fordítását* is. A fordítók neveit is feltüntettem, illetve – amennyiben indokolt – a vendégzsövegek bibliográfiai adatait is.

Fontosnak tartottam azt is, hogy az emléktárgyak *irodalmát* is megnevezem. Ez az adott emléktárgynak a fontosabb helytörténeti hivatkozásait jelenti, ahol történeti adatokat, művelődéstörténeti, illetve az emléktárgyak állításával kapcsolatos kiegészítő információkat találhatunk. A ma már nem létező szövegek esetében itt hivatkoztam a forrásra. Ezeknek a hivatkozásoknak a feloldása az *Adattár* végén, külön alfejezetben található.

A kötet végén helyeztem el a *személynévmutatót*, amely a szövegekben és leírások-ban előforduló, az emlékállításokhoz köthető személyek neveit tartalmazza.

Az emlékállítások mindegyikéről fényképfelvételt is készítettem, illetve a gyűjtés pillanatában már nem létező emléktárgyakról igyekeztem beszerezni felvételeket.

Az emlékanyag *formája* (anyaga, alakja, elhelyezése) alapján az alábbi csoportokba szervezhető.

Emléktáblák és emléktáblaszerű tárgyak • Az emléktárgyak többsége ebbe a kate-góriába sorolható.

1. *Hagyományos* emléktábla – fém alapanyagú (pléh, réz, bronz vagy vas), illetve kőből, márványból vagy habarcsból készült négyszög alakú lapos tárgyak, ame-lyek rendszerint a függőleges falakon nyertek elhelyezést. Természetesen – mint elnevezésével is jelzem – ez a legmegszokottabb, ebből a típusból található a leg-több.
2. *Funkcionális* emléktábla – a létrehozói szándék szerint nem – esetleg kevésbé hangsúlyosan – emlékeztető jellegűek, mint inkább a (később hozzátapadt) funk-ció szempontjából azok (pl. [232.]).
3. Anyagát tekintve *eltérő* vagy egyedi *emléktábla* – ezek a megszokott formától eltérő emlékeztető szövegek, amelyek nem sorolhatók a fenti típusokba. Ezek között vannak: a.) papír alapanyagú, berámázott emléktáblák (pl. [370., 507.]); b.) falra festett és írt bekeretezett szöveg (pl. [460., 612.]); c.) fa alapanyagú, illetve mű-anyag emléktáblák (pl. [489., 955.]).
4. *Objektum* emléktáblával ellátva vagy emléktábla-funkcióval (pl. [271., 782.]).

Feliratok • Ezek lehetnek: 1. sírfeliratok,¹³⁶ 2. ajtófeliratok, 3. ablakfeliratok, 4. kapufeliratok, 5. szoborfeliratok, 6. szalagfeliratok, 7. egyéb emlékeztető feliratok.

Szobrok és emlékművek • Ezek lehetnek: 1. mellszobrok, 2. egészalakos szobrok, 3. lovas szobrok, 4. szoborcsoporthoz, 5. emlékművek.

Névtáblák • Ezek a szövegek is emlékeztető jellegűek, a névadó személyiségét vagy eseményét viszik be a köztudatba, a kollektív emlékezetbe.¹³⁷ Ezek előfordulása: 1. emlékház, 2. intézmény (iskola, egyetem, kórház, társaság stb.), 3. utca, tér.

Az emlékműanyag *tartalma* alapján az alábbi kategorizálás végezhető el.

Az emlékműállítás tárgya (eseménye) • Az emlékműállítások tárgya (eseménye) alapján az alábbi csoportok különíthetők el:

- I. Építés éve/körülményei: 1. lakóház, 2. kastély, 3. templom, templomtorony, 4. iskola, 5. kórház, 6. gazdasági épület (malom, céh), 7. védmű (vártorony, várfal, várkapu), 8. híd.
- II. Restaurálás éve/körülményei: 1. lakóház, 2. templom, 3. tömlőc, 4. szöglettorony, bástya, 5. udvarrendezés.
- III. Alapítás, létrehozás, működés: 1. intézmény (iskola/egyetem, árvaház, kórház, színház stb.), 2. céh, társaság, 3. szerkesztőség, 4. szervezet.
- IV. Személyiségek: 1. születéshelye, -ideje, 2. lakhelye, 3. tartózkodási helye, tettei (átutazás, látogatása, beszéde stb.), 4. alkotó munkája, 5. megsebesülése, 6. halála (természetes vagy erőszakos).
- V. Társadalmi-politikai esemény ideje és mozzanatai: 1. csata, háború, forradalom, 2. mozgalom, 3. értekezlet, tanács, 4. egyesülés, konvenció aláírása, 5. deportálás.
- VI. Természeti katasztrófa: 1. tűzvész.
- VII. Egyéb (házvásárlás, telekvásárlás, háztörténet, székház, helyszín, adományozó, emlékház és emlékszoba stb.).

Az emlékműállítók • Az emlékműtárgyakat kihelyezők, létrehozók a következők lehetnek:

- I. Magánszemély: 1. anonim; 2. megnevezett státus (férj, feleség, gyerek stb.), 3. megnevezett személy (teljes név vagy monogram).
- II. Kisebbségi csoportok (intézmények, egyesületek, csoportok stb.).
- III. Nagyobb csoportok (nemzet, város, városi vezetőség, egyház, katonaság stb.).

A szövegek nyelve • Az emlékműtárgyakon használt nyelv alapján a feliratok az alábbiak lehetnek:

- I. Egy nyelvű: 1. latin, 2. magyar, 3. román, 4. német, 5. héber, 6. orosz.
- II. Többnyelvű (egy emlékműszövegen belül): 1. román–magyar, 2. román–héber, 3. román–angol, 4. román–magyar–német, 5. román–magyar–német–angol, 6. héber–román–magyar, 7. angol–magyar, 8. francia–magyar, 9. orosz–román–magyar.
- III. Többnyelvű (külön-külön ugyanaz az emlékműszöveg): 1. román és magyar, 2. román és héber.

¹³⁶ Csak azokat vettem fel az adattárba, amelyek a szélesebb nyilvánosság számára állandóan adtak és elérhetők (ezek nem a temetők, hanem a templomok, köztérek, házfalak és védművek sírfeliratai).

¹³⁷ Az ide tartozó emlékműanyag gyűjtését nem tartottam feladatomnak.

Emlékállítás – korszak, tematika, alakzat. Elemzés

„A mik vagyunk, a mik leszünk, csak az emlékeinknek köszönhetjük. Annyit érünk csupán a társadalomban, a mennyit emlékeinkkel a társadalomnak adózni képesek vagyunk. [...] Társadalmi törvényeinket, szokásainkat, az illem követelményeit embertársaink emlékezésére alapítjuk. [...] Az ősök emléke tanítja fajunkat, népünket, hazánkat szeretni. Minden a mi családunkhoz, tűzhelyünkhöz, a fajunkhoz, országunkhoz, nemzetünkhöz fűz, emlék csupán.

Illő tehát, hogy emlékeinket ápoljuk, becsben tartsuk, tökéletesítsük és gyarapítsuk. A társadalom számára elveszett a kit emlékek nem kötnek hozzája. Az emberiségre ártalmas, ki hamis emlékeket hordoz magában. A hazának ellensége, kit a hazafiság ezer emléke nem táplál szüntelen. Jaj annak az országnak, a melynek polgárai lemondással kitörlik emlékükből az atyák vágyait, reményeit, óhajait és törekvéseit.”

Lechner Károly: *Az emlékezésről* (1911)

A kötet strukturálása, valamint az elemzés megkönnyítése és áttekinthetősége érdekében a kutatás anyagát képező szövegek termelődését korszakokban, kronológiai felosztás alapján vizsgálom. Céлом úgy bemutatni és értelmezni ezt a szöveganyagot és a mögöttes eseménysort, hogy kirajzolódjék az emlékéllátások időrendje, a különböző időbeli szegmensek hasonlósága, különbsége és egymáshoz való viszonya.

A korszak megkonstruálásának, a *korszaktudat*nak a fogalmát az antropológiai hagyomány is ismeri. Az irodalomantropológia közvetítésével használjuk a fogalmat. A kolozsvári emlékéllátás folyamatában a különböző események cezúrájának tekintése az azonos térben élő emberek korszaktudatával függ össze. Kulcsár-Szabó Zoltán szerint maga a „korszak” is egy szelektív kategória, utólagos konstrukció. Az emberi élettapasztalatok, önértelmezések is szükségszerűen az idő reflexiójára kényszerülnek (Kulcsár-Szabó 2000: 90). Korszakokban gondolkodunk, a mi jelenkorunk mindig egy (korszak)határtól számított. Odo Marquard szerint – akitől Kulcsár-Szabó Zoltán definícióját eredeztet – a korszakhatárok felépítése (sőt: lebontása és áthelyezése is), az idő „behatárolása” alapvető antropológiai igény, „határszükséglet” kifejeződése (idézi Kulcsár-Szabó 2000: 90). A korszakváltásokat mindig csak meghaladotként, utólagos nézőpontból lehet szemlélni. A „nagy események” Kulcsár-Szabó Zoltán szerint „csak a történet későbbi alakulása (és alakítása) felől válnak »nagygyá«, és emelkednek ki az adott pillanatban lezajló párhuzamos, akár széttartó események közül” (Kulcsár-Szabó

2000: 91). Keszeg Vilmos a korszaktudatot „az időben való élés eszközének” nevezi, amely „tagolja a folyamatos időt, segít eligazodni az időben, a jelen és múlt közé választóvonalat húz, s amely megalkotja a jelen előzményét, összefüggésbe hozza a jelent a múlttal” (Keszeg 2006: 45).

A korszakolás segíti az anyag elrendezését. Azonban nem szeretném azt a téves nézetet sugallni vele, hogy az emberek mindig is rendelkeztek volna a maihoz hasonló korszaktudattal, a történelem eseményközpontú időrendbe, korszakba tagolásának képességével. Tóth István György kutatásai arról győznek meg, hogy egyes helyeken az emberek egészen a közeli századokig nem a dátumok és a történelmi korszakok ismerete alapján éltek meg az időt (vö: Tóth 1996: 82–86). Közhelyes, de minden bizonnyal igaz azonban, hogy a múltra való reflektálás képessége és igénye megvolt a régi korok embereiben is: ezek a reflexiók vélemények és előítéletek alapján értelmezték az elmúlt időt. Az előítéletek termelődésének egyik területe éppen a korszakra vonatkozik. Felületesen és torzítóan szokták a korszakokat jellemezni, de az időben való tájékozódásnak mindenképpen egyik legalkalmasabb eljárásai a sztereotípiák.

A továbbiakban a kolozsvári datálás és emlékéllítés történeti korszakait vázolom a rendelkezésemre álló szöveganyag alapján. Az emlékéllítés folyamatának korszakolási szempontjait az idő szegmentálhatósága adja. A különböző korszakok kijelölésében a fontosabb történelmi-politikai események, változások játszanak szerepet. A korszakok szétválasztásához a hatalomváltásokat tekintem cezúráként, ezek azok, amelyek a leginkább látható változásokat hozzák magukkal.

Az anyag felosztásának szempontjait az alapozta meg, hogy az egyes korszakok hogyan valósítanak meg bizonyos emlékéllítási gyakorlatokat. A gyűjtött anyag tartalmát figyelembe véve az emlékéllítés történeti szakaszait előzetesen a következőképpen határoztam meg:

1. a kezdetektől a reformkorig (1440–1799);
2. a reformkortól a kiegyezésig (1800–1867);
3. a kiegyezéstől az I. világháború végéig (1867–1918);
4. az I. világháború végétől a II. bécsi döntésig (1918–1940);
5. a II. bécsi döntéstől a II. világháború végéig (1940–1945);
6. a II. világháború végétől a rendszerváltásig (1945–1989);
7. 1989-től 2004-ig; ezt az időszakot a továbbiakban majd külön fejezetben vizsgálom.

A fenti felosztásban az első korszak a legnagyobb, amelyet az emlékéllítási szokás kialakulási korának tartok. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy több társadalom- és politikatörténeti cezúra ismert ebből a korszakból (pl. 1541 – az Erdélyi Fejedelemség létrejötte, 1690 – Diploma Leopoldinum, amely Erdélyt Habsburg-tartományá alakította), hogy különféle társadalmi folyamatok (pl. reformáció, ellenreformáció, szabadságharcok) zajlottak ebben az időszakban, amelyek egyértelműen kihatottak a közgondolkodásra. Azonban a korszakban regisztrált datálások és az emlékéllítések nem kötődnek nyilvánvalóan az egyes (belső) korszakok szellemi ideáljaihoz.

A rendszerváltásokon kívül különböző társadalmi-politikai változások is árnyalhatják az egyes korszakok emlékezési szokásait. Az elemzések során igyekszem majd ezeket is kibontani. Az adott korszakok mikrotörténeti kontextusait ebből az anyagból nem lehet biztosan vázolni, az elemzések során egyéb, történeti forrásokra alapozó ismereteimre is hagyatkozom.

A kezdetektől a reformkorig (1440–1799). A datálás gyakorlati funkciója

A Kolozsváron állított legrégebbi feliratok és emléktáblák a várfalak, vártornyok, templomok, középületek és lakóházak építéséről, létrejöttének körülményeiről tanúskodnak; a fennmaradt sírfeliratok és epitáfiumok a városi polgárok egyéni életútjának bemutatását, lezárását és megörökítését végezték el, a korszak fontosnak ítélt eseményeinek állított emlékek pedig a város jelenét és múltját örökítették meg.

Az alkotó egyén, az építkező polgárság

Erődítmények

1404 augusztusában és 1405 júliusában kelt okleveleiben Luxemburgi Zsigmond király amellett, hogy városi rangot adományozott, elrendelte Kolozsvár városának kőfalakkal való körülvételét, tornyokkal és árkokkal való megerősítését. Ez az építkezés, erődítési munka hosszú évtizedekig tartott, a várfalak, tornyok és kapuk a későbbiekben is folyamatos javításokat igényeltek. A város falait 2350 méter hosszú új városfallal erősítették meg. A várfalak mentén felépített 12 toronyból és 6 kaputoronyból három – a Szabók, a Posztócsinálók és a Takácsok tornya – teljes egészében, kettő – a Vargák és a Kőművesek tornya – részben ma is áll.

Az elkészült tornyok, kapuk és városfalak szinte mindegyikét megjelölték a kor nyelve szerint latinul és a korjelzés korabeli szokásának megfelelően az építkezési és javítási munkálatok idejével, megnevezték az éppen aktuális uralkodót, a város vezetését vagy a munkálatok irányítását végző fő- és királybíró nevét. A Közép-kaput 1449-ben, V. László idejében [6–7.] építették. A Monostor-kaput 1476-ban [10.], az emeletét 1576-ban [53.] emelték, majd 1606-ban a kapuja „[Bocskai] István, Isten kegyelméből Magyarország és Erdély fejedelme stb. uralkodása alatt, bölcs és körültekintő Eötvös András városi fő- és Helt[a]i Gáspár királybíró urak által” [88.] lett helyreállítva. A Híd-kapu előtti védművet 1477-ben [12.]¹³⁸ és a Híd-kput 1580-ban,

138 Nagyajtai Kovács István szerint a felirat az előkapu homlokzatán volt, amit 1840-re már elbontottak (Nagyajtai Kovács 1840: 45, 1843: 72). „Lapjáról a’ szokatlan alakú jegyek – nagyok ’s földhöz közel lévén – mindennek eléggé szembe ötlöttek; de közönségesen nem ismertettek és megmagyarázhatatlanoknak tartattak; sőt mintha hieroglyphák volnának azoknak tartatnak áltáljában most is. Kik tudják vagy hallották, hogy hazánkat géta-dákok, góthok, gepidák is lakták, azok e’ nemzetek’ valamelyike’ betűjinek gondolják lenni; legtöbben vannak, kik dák betűknek vélik, ’s éppen a Decebalus’ idejéből valóknak.” (Nagyajtai Kovács 1840: 45.) „Némelly régibb történetiróink, talán szóhagyomány után, azt beszélik: Decebalus éppen Hídkapu előtt ölte meg magát; innen többen úgy vélekednek, hogy e’ helyen, hol most Kolozsvár fekszik, már ő elkezdett volt várost építtetni a’ Domitianustól kapott kézművesek’ és művészek’ segítségével, ’s ő vésette az említett előkapura is ama’ jegyeket; vagy pedig honfiai tétették oda, az ő itt történt szerencsétlen halála’ emlékezetére; azonban mit jelentsenek a’ jegyek, melyek gyanítólag dák betűk, ma már megfejtetni nem lehet; mert a’ dák nemzet’ kihaltával (?), annak betűji is elenyésztek.” (Nagyajtai Kovács 1840: 46.) A történetet Szilágyi Sándor is közölte (vö: Szilágyi 1848a: 21–22).

„Báthory Kristóf méltóságos fejedelem, erdélyi vajda és a székelyek ispánja uralkodása alatt Budai Tamás fő- és Pulacher István királybíróasága idejében” [55.] építtették, 1591-ben pedig „az okos Műnich (Barát) Péter főbíróasága és Buday Tamás királybíróasága idején” [78.] javították. A Szamos-hídat „nemes Viczei Péter uramnak, Kolozsvár város főbírájának idejében, 1692-ben” [130.] újították meg. A Szamos-híd őrházát 1544-ben Ferenczi Antal főbíróasága alatt [27.] létesítették. A Takácsok tornyát 1574-ben javították [47.]. A Kovácsok tornyát „az okos és eszes Ötvös András fő- és Filstich Péter királybíróasága idejében, Krisztus 1612. évében” [96.] építtették.¹³⁹ A Szabók tornyát pedig 1629-ben, „Bethlen Gábor felséges fejedelem úr uralkodása idején. [...] Vendrich Pál fő- és Tolnai János királybíróasága idején” [103.], majd – az 1707-es felrobbantása után – 1709-ben „nagy méltóságú liber báró Kriegbaum császári tábornok főhadvezér parancsára ismét megépíttetett” [136.], végül 1718-ban szorult javításra, „Horváth Márton és Baumgarten János Kolozsvár város fő-, illetőleg királybírója idején” [139.]. A Magyar-kaput évszázadokig befalazva állott, „A FELSŐBBEK ENGEDELMÉBŐL/ 1794^{bent} KINYITTATOTT FŐBÍRO/ BERTALAN JÁNOS K(IRÁLY):B(ÍRÓ): SZATHMÁRI/ P(AP) SIGMOND URAK IDEJEK BEN KÖ/ MIVES PALÉR LÉD(E)RER JOSEF ÁLTAL.” [192.]

A Monostor-kapu és az Ötvösök tornya közötti falszakaszt 1581-ben „Báthory Kristóf, méltóságos fejedelem, erdélyi vajda és a székelyek ispánja uralkodása alatt, és a megfontolt Wolphard István fő- és Ferenczi Antal királybíró idejében” [59.] emelték.¹⁴⁰ ugyanitt helyreállítási munkálatokat először 1641-ben, „méltóságos és felséges fejedelem, Rákóczi György úr, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, Magyarország részének ura és a székelyek ispánja. Nemkülönben bölcs és elővigyázatos Filstich Lőrinc

„E felirat jegyeit a monda Decebal dák király idejéből való dák betűknek tartja s Benkő [József], Huszti [András] s más késő századi írók műveikbe felvévén, a mondat kiegészítőleg azt írják, hogy abban a szerencsétlen királynak a hídkapu előtti téren történt önkivégzése emléke volna örökítve. Szerintük t. i. a mai Kolozsvár helyén a Domitianus császártól békedíj fejében kapott kézművesek és mesteremberek segítségével már Decebal kezdett volt várost építtetni, s ő az építés, vagy alattvalói az ő itteni halála emlékére vésették köre ama jegyeket sat. Azonban e hagyomány hihetőségét elenyészteti azon történeti bizonyosság, hogy ama jegyek arab számok, melyek a XIII. századon kezdve a XVII. végéig gyakran fordulnak elő az oklevelekben és feliratokban, s itt – a monda szerénti – egyik történelmi mozzanatot sem, hanem tisztán az 1477. évet mint az említett előerőd vagy inkább a külső hídkapu-bástya építési évét jelölik.” (Jakab 1870a: 112).

139 A feljegyzések szerint Báthory Kristóf erdélyi fejedelem gyakran itt étkezett a jó levegő miatt (Mikó Á. 1860: 11, Márkos szerk. 1944: 24).

140 Az emléktábla kartust tartó angyalaival kapcsolatos lokális narratívumokat a történészek is rögzítették. „Hajdan – imilly rege forog kolozsváriak’ ajkain, rájok őseikről századokon keresztül leszállva – élt e’ városban két leány, kik a’ fonást nagyon szerették, inkább talán, mint némelly mostani városi lányaink; de nem is csuda ám, mert ők nem len- vagy kender-, hanem aranyfonal szálakat fontak, ’s mellyik városi kisasszonyunk nem ülné most is örömet guzsaly alá vagy fonó kerék mellé, ha őrsóját aranyfonallal tölthetné bé – kivált saját számára? – Jósivűségök azonban szorgalmukat feljűl multa. Eladták fonalaikat, ’s árából csupán kettedes ketten építtették azon darab várfalat, melly szóban levő emlékkövünk’ közelében két felől ma is fenn áll. – A’ kolozsváriak sem voltak halátlnok irántok; emlékezetöket örökíteni kívánták, ’s képeiket és őrsóikat az általok emeltetett falba békelyeztették. Mit tudniillik én fennebb Báthori czímernek állíték, az nem farkas fogakat képez, hanem az ő aranyfonaltól dagadozó őrsóikat, ’s az alakok, mellyek az ezeket befoglaló kört kezeikkel tartják, ismét nem geniusok, hanem az ő képeik.” (Nagyajtai Kovács 1840: 43.)

Szilágyi Sándor is megírta a történetet (vö: Szilágyi 1848b).

Kolozsvár város fő- és Jó Mihály királybírája idején” [109.], majd 1663-ban építkeztek, „midőn a város császári őrségének vezénylő parancsnoka Méltóságos gróf Brazza Hector úr volt, bírák pedig a bölcs és körültekintő Lintzegn János főbíró úr, Várad János királybíró úr” [124.]. Ez utóbbiak idejében, 1663-ban épültek a Monostor-kapu melletti egyéb falszakaszok [125–126.], illetve a Vargák tornya és a Torda-kapu közötti szöglet-torony [127.]. A Monostor-kapu mellett „leomolván e várfal: egész alapjától kezdve újra-építettett Nagytekinélyű Vízaknai Bereczk György orvostudor főbírósa és Kurtány József első tanácsos felügyelősége alatt” 1716-ban [137.]. A Torda-kapu melletti várfal 1646-ban, „méltóságos úr, Rákóczi György erdélyi fejedelem, Magyarország Részeinek ura, s Székelyek ispánja uralkodása alatt”, „okos és körültekintő Kovácsi Gáspár, Kolozsvár fő-, nem különben Hermann András királybíró urak idejében” [114–115.] épült. A Közép-kapuhoz közeli külső falat annak leomlása után 1650-ben, a „nagyságos és fenséges Rákóczi György erdélyi fejedelem uralkodása alatt” [116.] rakták újra. A Széna utca és a Monostor-kapu közötti várfalat 1717-ben „Horváth Márton, Kolozsvár szabad királyi város fő-, és Johannes Baumgarten királybírósa idején” [138–139.] állították helyre.

1711 után a Fellegváron, a város felett emelkedő hegyen a császári katonaság számára erődítményt építettek. Puskaporraktárát 1718-ban emelték [141.].

A város erődítményeinek építése – mivel a város védelmét szolgálta – nagyon fontos eseménynek és közösségi megvalósításnak számított. Ezeknek a középítményeknek az építése a város függetlensége emlékezeteként maradt fenn. „Voltak és vannak hazánkban városi várfalak, melyek a’ vidékek’ sőt egész hon’ segítségével építettek. Ezt Kolozsváréiról nem állíthatni. [...] ...a’ kolozsváriak várfalaikat eleve is saját költségeikkel építették; mert későbbben kétségen kívül azokkal, mint a’ várfali feliratok tanúsítják.” (Nagyajtai Kovács 1840: 75.) A polgárság által emelt erődök falain a feliratok és emléktáblák büszkén hirdették, hogy a hídkapu, a várfal és a Szabók tornya „publicis civitatis expensis” („a város költségén”) [55., 59., 103.], „az városnak akarattyaiból” [56.] épült, az Ötvösök tornya és a mellette álló várfalak helyreállítása pedig „közkölségen és -munkával” [109.] történt.

Az építkezés körülményeiről, a nehézségekről tanúskodó sorok kiemelik a városlakók áldozatait. A Szamos-híd őrházát 1544-ben, járvány közepette építették: „Midőn pestis dult a hazában, és szomszéd helységekben, s mindeneknek lelke fölháborodva, a fenyegető halál miatt munkától és tisztök teljesítésétől megszűntek: Ferenczi Antal, Kolozsvár főbírája, bölcs és előrelátó férfiú, kötelességei érzetében, e művet létesítette, hogy a halál és vészek közt szolgáljon annak emlékeül, hogy ő hazáját mind jó törvényekkel, mind nyilvános épületekkel diszesíteni akarta.” [27.]; a Monostor-kaput 1606-ban „egész Erdélynek, amaz eléggé soha meg nem siratható, bámulatos, mindenkre nézve siralmas, annyi évekre terjedő nyomorai közt, s végzetes romlásakor” [88.] állították helyre.

A védművekre Isten áldását kérték, illetve bibliai idézetekre alapozó szövegeket, jelmondatokat véstek: „Ha az Úr nem védi a várost az ellenség cselétől, az emberi örök

„A monda ily regét alkotott ez emlékről. »Élt hajdan e városban két leány, kik a fonást rendkívül szerették, inkább mint a maiak. Nem csoda; mert ők nem kender vagy len, de arany fonalat fontak. Közjó iránti szeretetök feljűlmulta szorgalmukat. Eladták a fonalat, s árából ketten építették ama várfalat, hol az emlék áll. A kolozsváriak hálájuk kifejezésül azt akarták megörökíteni, képeiket és orsóikat az általuk emeltetett falba helyeztették be.«” (Jakab 1888a: 232; vö: Sándor 1913a: 35.)

és seregek semmi esetre.” (Zsolt 127 változata) [7.]; „Erősebb az, aki önmagát győzi le, mint az, aki a legerősebb falat. Nincs is ennél nagyobb hősiesség.” (Péld 16,32 változata) [47.];¹⁴¹ „Nyomorúságaim napjaiban segítségül hívtalak tégedet Istenem [...] s te megítéltél engemet. Miért is szüntelen dicsőítésedről elmélkedem s nevedet mindörökké magasztalom.” [96.] (Az első sor a Zsolt 50,15 változata.); „Úristen, őrizd meg minket békében!” [103.]; Isten a mi védelmünk. [109.]; „A legjobb, legnagyobb Istennek.” [114.]; „Isten segítségével.” [115.].¹⁴²

Templomok és iskolák

Az egyházi és oktatási intézmények és épületek alapítása, építése, módosítása és helyreállítása kiemelt esemény és így a megörökítésre is érdemes, a jövő elismerésére is számot tartó cselekedet volt.

Antal apát 1440-ben napórát helyeztetett el a kolozsmonostori apátsági templommon [1.].

1442-ben befejezés előtt állott a főtéri Szent Mihály-templom, egy felirat a „legkegyelmesebb Zsigmond” királyról is megemlékezett [2.]. A templom főbejáratánál az ószövetségi Mózes féldomborművű mellszobrát és Szent Mihály domborművét helyezték el, amelyeket gótikus (minuszkuláris) betűkkel vésett feliratok követtek. Az előbbi alá bibliai idézet (isteni ígéret és felhívás) került [4.], az utóbbi alá az állítás megörökítése: „Az Úr 1444. esztendejében helyezték el ezt a képet e Szent Mihály főangyalnak szentelt anyaszentegyház számára.” [5.]¹⁴³ Jakab Elek egy 1458-as emlékkő feliratát és fordítását is közölte: „Az Ur 1458-ik évében készíttette e művet előrelátó Ilia István, maga és barátai üdvéért.” [9.] (Jakab 1870a: 422).¹⁴⁴ A templom déli oldalának Golgota-domborművét 1505-re datálták [14.], a kő sekrestyeajtó-keretet 1528-ban faragtatta Iohannes

141 A Takácsok tornyának feliratát (disztichont) a helyi hagyomány szerint I. Napóleon is ismerte. „Ezt Kolozsváratt csaknem minden diákos ember, sőt némelly némben is tudja. – Mondják, tudta Napoleon is. – Századunk’ első huszadában – imígy forog szájon a’ monda – egy hazánkbeli gróf vagy báró Francziaországban utazván, szerencsés volt Napoleonnak udvarolhatni. A’ császár hallván Erdélyből származtát, sokat tudakozódott róla; többi közt kérte azt is: Mi van írva Kolozsváratt a’ Szamosra nyíló kisajtó feletti bástyára? ’S midőn a’ kérdeztetett megmondani nem tudta; azt az intést adta néki: »Mig az ember nem tudja, a’ mi honában tudni való, addig ne utazzék idegen országba.«” (Nagyajtai Kovács 1840: 58–59.)

„Innen tovább nyulik a fal s rajta volt két torony közül meg van egyik egy felirattal, melyet I. Napoleon császár egy erdélyi embert megpirított, kérdezte ugyanis tőle, hogy miféle felirat van az említett tornyon s ez nem tudván megmondani, megmondta ő, de egyszersmind figyelmeztette, hogy először saját hazáját ismerje meg és azután tanulja ismerni a külföldet.” (Mikó Á. 1860: 9.) „Nem tudván utazónk felelni, tanácsul kapta, hogy a mig az ember nem tudja, a mi honában tudni való, addig ne utazzék idegen országba.” (Jakab 1888a: 196.)

A szöveg benne van a későbbi versbe szedett latin közmondásgyűjteményben is: *Carminum proverbialium totius humanae vitae*, 1576.

142 Egyéb adatok a várfalak és a tornyok építési és felújítási emléktábláiról: Jakab 1869, 1888a: 234, Balogh 1985: 131–142.

143 Ehhez meg kellett csonkítani a már előtte ott levő német birodalmi császári sas címerét. A gesztus értelmezhető úgy is, mint egy kevésbé érvényes reprezentáció felülírása.

144 A történész Eszterházy János munkájából idéz. Én nem találtam meg sem a hivatkozott helyen, sem a templomban a feliratot.

Clyn [16.], az ajtószárny 1534-ben készült [18.]. A templom körüli – az egyház számára jövedelmező – boltok építéséről 1557-ből [32.] és 1613-ból tudósítanak feliratok [98.]. A torony elpusztulásáról és az 1633-as helyreállításáról részletek: „Isten segítségével helyreállított a kolozsvári plébániatemplom tornyának majd a felét kitevő felső és újból felépített az Úr 1633. esztendejében [...], ércgombot tettek rá október 22. napján, akkor a kegyetlen pestis dühöngött. Szeptember 18-án, amely vasárnapra esett, 2 órakor egy villámcsapás következtében leégett és a gomb is lezuhanván két részre tört.” [104.]. A templom alapítására, visszavételére és felújítására emlékeztettek a szentély oszlopíveinek egykori feliratai: „A fenséges [Luxemburgi] Zsigmond [király] kegyelméből alapították 1442-ben”; „VI. [Habsburg] Károly kegyelméből visszavették 1716-ban”; „Erejébe és díszébe visszahelyezték 1737-ben.” [151.]. 1752 és 1756 között – egy emléktábla tanúskodik róla – „Bíró János, a károlyfehérvári¹⁴⁵ székesegyház kanonoka, kolozsvári plébános által” restaurálták a kápolnákat [167.]. A Szent András-oltárt 1766-ban lőrincrévi Koncz Éva állíttatta [171.]. A gróf Bánffy család családi kriptáját 1773-ban nyitották meg [179.].

A város első tulajdonképpeni emléktáblája a plébánia építési eseményét örökítette meg. Ez egy latin nyelvű emléktábla, amely ma a Szent Mihály-plébánia épületének emeletre vivő lépcsőfordulója után, az ablak alatt található: „Ezt az épületet építette Szent Mihály főangyal tiszteletére tisztelendő Slevnig Gergely, a törvénytudomány és a szabad művészetek koszorúsa, ez időben a város [Kolozsvár] plébánosa, különösen előrelátó Veres Tamás és Slevnig Lőrinc városi bíró urak, az ő nagyatyja és szülői és más jó emberek javaiból, akiknek jutalma el van téve az egekben ML(=1050, azaz 1450).”¹⁴⁶ [8.]. Az épület napóráját 1481-re datálták¹⁴⁷ [13.].

Mikola László alvajda 1530-ban felújította a szamosfalvi római katolikus templomot, az erről tanúskodó emléktáblát a templom szentélyében helyezték el [17.].

Maróthi Lukács hittérítői munkájáról és az első református gyülekezetről és imatelemléről egy – a 17. század első évtizedében – táblán elhelyezett disztichon emlékeztette a várost: „Imhol a hely, nézd meg, hol a város aranyszavu papja/ Isteni szent ígét zenge: Maróti Lukács./ Lásd, ez a ház, ez a ház hajdan bölcső vala, melyben/ Kis csecsemő korban ringa a kálvini hit./ Számra kevés népség, ki nyájj itt gyűl vala, /Még kezdetbe’ kicsiny volt a hívők serege./ Ámde a gyülekezet nőttön-nőtt, mígnem az Isten/ A háromságos, nagyranövelte hadát./ Eötvös Ágoston György, e ház örökös tulajdonosa állította e márványlapot emlékezetül.”¹⁴⁸ [94.].

Báthory Gábor fejedelem 1612-ben a Farkas utcai templomot, az „annyi évek során át elpusztult, ronda állapotban levő, s nem szent czélokra használt szentegyházat” adományozta a református egyháznak [97.]. A „jeles jótétemény örök emlékezetét” egy 1626-os szöveg is kiemelte [100.]. A templom szentélye alatt borosjenői gróf Székely László csináltatott kriptát 1745-ben [160.]. A templom közelében álló református parókia épületét 1751-ben egészítették ki [166.].

145 Gyulafehérvár Habsburg-uralom alatti neve.

146 A tábla magyar nyelvű fordítását Jakab Elek közli: Jakab 1870a: 441.

147 „A napórán lévő évszám Gergely plébános lemondásának évét jelzi. Ugyanis Mátyás király a plébános és hívei között fenforgó viszályt, egyéniségét jellemző erélyes intézkedéssel akként oldotta meg, hogy Gergely plébánust hivataláról lemondatta. Valahányszor a napóra mutatójának árnyéka ez évszám mellett elhalad az örök mulandósággal egyidejűleg mindannyiszor Schleynig Gergely emlékét is feleleveníti.” (Sándor 1913a: 8, 1924: 44.)

148 Márkos András fordítása (Márkos szerk. 1944: 35 és 63).

A kolozsmonostori jezsuita kápolna építési hullámaait több (tizenegy darabból álló, kompozícióba szervezett) emléktábla örökölte meg. Perényi Katalin bárónő 1657-es emlékköve mellett, az 1657 és 1693 közötti (majd 1807-es) építkezések táblái több uralkodót emeltek ki: Báthory István király és Rákóczi Zsigmond fejedelem adományait, Rákóczi György fejedelem támogató beleegyezését, Bethlen Gábor fejedelem bővítéseit, illetve I. Lipót császár engedélyezését örökítették meg. Az építkezéseket és a rend működését támogató uralkodók emléktáblái alatt dicsőítő feliratokat helyeztek el. [121.] (A megemlékezések sorát az 1807-es helyreállítás emléktáblája zárta [209].)¹⁴⁹

Évszámrejtő felirat emlékeztet a kegyesrendi templom alapkövetételére (1724) [146.], a lorettói ház alapítására (1745) [159.], illetve a minorita templom tornyának javítására: „egy gyászos veszélykor összeomlott, s felséges Mária Terézia kegyes adományából helyreállították” (1782) [186.].

A ferences templom egykori Nepomuki Szent Jánost ábrázoló oltárképe felett a korabeli adományozást örökítették meg: „Ezt a kápolnát méltóságos torockószentgyörgyi Thoroczkai János liber báró, Fogarasföld örökös- és főkapitánya emelte 1737-ben.” [152.]. A templom sekrestyeajtaján az 1771-es évszám emlékeztet további munkálatokra [175.].

A vizsgált korszak végén emelték az unitárius templomot (1796) [199.], a boltozat magyar felirata az egyházközség áldozatáról emlékezett meg: „AZ EGYETLEN-EGY ISTEN/ TISZTELETÉRE ÉPITET-/ TE A KOLOZSVÁRI UNITÁ-/ RIA EKKLE'SIA. 1796.” [200.]

Izabella királyné és/vagy János Zsigmond választott király 1557-ben az iskola és az ispotály céljaira alapítványt tett. A királyi adományozást a plébániatemplom kapuján és a tanácsházon állított magyar és latin nyelvű emléktáblák is szentesítették: „Királyi adomány vagyok, ez iskola és a szegények öröksége; a ki javaimat – ezeket és másokat – máshová fordítja, töröltessék ki az élők könyvéből s az emberek emlékezetéből.” [33–35.] Csanádi Pál iskolaigazgató pedagógusi és térépítési tevékenységét is az emlékezetes múlt kategóriájába sorolta az akkori város. Emléktáblája a ferences kolostor udvarának falán kapott helyet: „Az elődök emlékezete sértetlen. Kolozsvári Csanádi Pál, a bölcsélet

149 „A Kálvária-templom 1902-es helyreállításakor kibontották a jezsuita rend egykori kápolnájának homlokfalát díszítő faragványokat. A Gazdasági Akadémia komlószárítójaként szolgáló épületből kibontott tizenegy feliratos és címeres építési emléktáblát 1909-ben szállították a múzeumba, előtte évekig a templomkertben, földön heverték.” (Mihály 2009: 142.) „A kolozsvári kora barokk emlékek egyik érdekes csoportját alkotják a kolozsmonostori egykori jezsuita kápolna homlokfalából kibontott építési emléktáblák. A tizenegy táblából álló kompozíció középpontjában Perényi Katalin címeres építési táblája állt, melyet négy erdélyi fejedelem, Báthory István, Rákóczi Zsigmond, Rákóczi György, Bethlen Gábor, valamint I. Lipót császár levelekkel övezett kártusba foglalt táblája vett közre. Ez utóbbi táblák az uralkodók nevét és a rend kolozsmonostori ingatlanainak építéséhez vagy magához a rendhez fűződő viszonyára utaló megjegyzéseket tartalmaznak, ekképpen emelik ki azt, hogy Báthory István és Rákóczi Zsigmond beleegyezésével, majd Bethlen Gábor a további szépítéssel, »nemesítéssel« járult hozzá az építkezésekhez, vagy képletesen a rend bővítéséhez. A Lipót császárra vonatkozó megjegyzés erősen rongált, mindössze nevének monogramja betűzhető ki. Az uralkodók félkörívben elhelyezett kártusai alatt egy sorban feliratos táblák sorakoztak, melyek közül négy az uralkodókra vonatkozó, dicsőítő szövegeket tartalmaz. Az emlékcsoport keltezése Perényi Katalin töredékes felirata alapján az 1690-es évek elejére tehető, melynek legkésőbb 1693-ig, Perényi Katalin halálának évéig mindenképpen el kellett készülnie. Az utolsó felirat modern kori, a kápolna 1807-es helyreállításának állít emléket, így a kompozíció utólagos kiegészítéseként került a homlokzatra, amire az is utal, hogy a korábbi, falba mélyesztett tábláktól eltérően ez kiugrott a falazat síkjából.” (Mihály 2009: 159–160.)

és orvostudomány doktora és az 1608. évtől az 1620. évig a haza iskolájának dicséretes igazgatója elsőnek honosította meg az iskolákban a gyakori vita és az előadások emlékeztetőben tartásának szokását. Ezt a huzamosan kopár udvart saját kezével ültetett és elhelyezett fákkal díszítette és minden utódnak alkalmassá tette.” [107.] A katolikus nemesi konviktus épülete 1735-ben épült [149.]. Egy névtelenséget kérő adományozó nemes gesztusáról is tudunk ebből a korszakból: „Ez a ház az árva gyermekeknek adott és adományoztatott, a kicsiny árvák sokaságának, akiket az égi Atya fiaiként segít és oltalmaz. Te pedig, aki itt jársz és ezeket olvasod, ne akard kíváncsian megtudni az alapító nevét, mert egyedül Istené a dicsőség, a dicsőség és a tisztelet, aki a királyok királya s az uralkodók ura gyanánt őrzi a szülőtlenekeket, mint szeme világát és segítője az árváknak. 1742.”¹⁵⁰ [154.] A kolozsmonostori jezsuita rendház és iskola kapuját 1747-ben emelték [163.], a Református Kollégiumét pedig 1762-ben állították helyre [168.], a jezsuiták papnevelő intézetének székercapuját 1769-ben fejezték be [173.].

A bemutatott, közösség által létrehozott feliratok és emléktáblák mellett meg kell említenünk az (egyéni) emlékhagyás és nyomhagyás egyik jellegzetes válfaját. Azokat a „nem hivatalos”, karcolt vagy bevésett szövegeket sorolom ide, amelyek pl. a létrehozóik nevét, foglalkozását, a létrehozás időpontját örökítették meg. A Szent Mihály-templom 1442-es építési eseményéről tudósított egy – talán későbbi – vörös, antikvás kézírás is [3.]. A templom falán fellelhető egyéb szövegek: G C/ 1559; egy magyar nyelvű töredék 1599-ből [86.]; 1571; M/ 1613; FRANCISCUS MIHAY ALMASI/ 1714; a ferences kolostor ebédlőtermében: B H W/ 1566 [40.]; GRE(GORIUS)/ BELT(-)/ EKI/ 1571 [41.]; a ferences kolostor folyosóján: I P/ 1589 [74.]; egy töredék 1609-ből és 1658-ból [122.]; a kolozsmonostori Nagyboldogasszony-templom falán a nemesi konviktus két hallgatója, a „Szónoklattan-tanuló Lamás József, az 1773. esztendőben” [180.] és „GYÖRFFI” (Ferenc) örökítette meg magát [181.]¹⁵¹ Úgy vélem, hogy ezeknek a szövegeknek a szakrális objektumokon való elhelyezése a megörökítés szándéka mellett az egyéni oltalomkérés, -kieszközölés eljárását is jelenti.

Lakóházak és építészeti elemek

A középületek (várfalak, vártornyok, templomok, iskolák) létrehozásával ellentétben a lakóházak és építészeti elemek (ablak, ajtó, kapu, kandalló) létrehozását az egyéni teljesítmény felmutatásának céljával örökítették meg.

Több esetben csupán névvel vagy monogrammal, illetve címerpajzzsal vagy céhjelvénnyel ellátott évszám jelöli az eseményt. P. S. 1552-ben [30.], B. E. (Bogner Emrich/

150 Egy száz évvel később elhelyezett emléktábla feloldotta a névtelenséget: „Galántai Esterházy Dénes gróf ezt a házat, amelyet néhai őse, rátóti Gyulaffy László 1748-ban az árváknak ajánlott fel, s amelyet a legfelsőbb rendelkezés kiegészítésére később árverésen eladásra bocsátottak, ahol Esterházy Nepomuk János gróf készpénzen vette meg, majd a testvéreivel való osztozáskor – Bécsben, 1840. június 1-jén – neki jutott, 1842-ben megjavította. Isten nagyobb dicsőségére.” [240.]

151 Több szerzőnek például a pompeji művészetről (Castiglione 1973: 69–72, Maulucci Vivolo 2002) vagy az ókori Rómáról (Szepessy 1968: 57–58) szóló munkái figyelmeztetnek arra, hogy a régi korok firklálásai ma már művelődéstörténeti értékkel bírnak, a jelenkor kegyelettel tekint ezekre a szövegekre. Keszeg Vilmos aranyosszéki példái napjainkig kimutatják ennek a gesztusnak a meglétét (vö: Keszeg 2008: 377–379). A kolozsvári példákat a későbbi koroknál is bemutatom.

Imre) 1569-ben [41.], M. (Petrus Minch?) 1583-ban [63.], C. K. D. 1588-ban [73.], Endres Hertell 1598-ban [84.], S. S. (Stephanus Schorser) 1599-ben [85.], S. B. 1626-ban [101.], Marcel Mihály és Filep Zsófi 1628-ban [102.], A. R. (Andreas Rhau/Szörös) 1636-ban [106.], B. F. 1644-ben [112.], B. A. 1646-ban [113.], B. A. 1651-ben [118.], G. M. L. 1653-ban [119.], Bulcsesdi Sára 1698-ban [131.], Czegei Wass Dániel és Vay Judit 1722-ben [142.], U. G. és Sz. A. (Újhelyi Gábor ötvös és felesége, Szőlősi Anna) 1724-ben [143–145.], M. A. T. 1740-ben [153.], D. S. (Dávid Sámuel szabómester) 1795-ben [195.], Sz. A. O. D. és Sz. P. A., illetve Johann Gutt és Elisabetha Binderin 1796-ban [198., 201.], Johannes Akesman és Catarina Schusterin pedig 1797-ben [204.] örököltette meg építkezését.

Az építtető neve nélkül, egy pincelejáróba falazva tudósít egy szöveg, hogy „a kamra (pince) boltozata 1539-ben készült.” [24.]. Csak az 1788-as évszám emlékeztet a Knoblauch-, illetve gróf Nemes-ház építésére [190.].

Az építkezések mellett, hogy az egyéni teljesítmény látható jelei voltak, az újkori polgár számára lehetőséget teremtettek a keresztény erkölcs, a humanista eszmék és a reneszánsz életérzés megjelenítésére: az ajtó-, ablak és kapukeretekre, a házak homlokzatán vagy belsejében elhelyezett emléktáblákra bibliai idézeteket, jelmondatokat, aforizmákat, közmondásokat is felvésettek.

A bibliai idézetek, vallásos jellegű szentenciák feliratok formájában történő elhelyezése a 15. század végétől a 17. század végéig dokumentálható eljárás. A középkori vallásos hagyomány mellett a reformáció által is felerősített, popularizált vagy elérhetőbbé tett vallásos kánon megjelenítéséről van szó. Ezekkel a szövegekkel a tulajdonosok védelmet kértek, moralizáltak; a vallásos értékek és keresztény erények hangoztatása az építtető önideálját is megörökíteni volt hivatott.

Slevnig Gergely plébános kérését az ajtókeretre vésette: „Emlékezzél meg rólam. G S 1477” [11.]. Wolphard Adorján szász humanista ablakkereteit és ajtókeretét feliratozta: „Az Úr felemeli a lesújtottakat. 1534.” [20.] (Zsolt 146,8), „Isten a mi oltalmunk és erősségünk, 1536.” [22.] (Zsolt 46,2), „Égbe vezet, szolgálni Urunkat, a többi hazugság. Elmúlik minden: istenimádat örök. 1541.” [25.] (Mt 24,35, Mk 13,31 és Lk 21,33 változatai). A Püspöky-ház ajtókeretét 1541 körül állították: „Istenünk beszéde mindörökké megmarad. Ézsaiás 40[8].” [26.]. A Basta-ház egykori ajtófelirata szerint „A ki benne hisz, nem szégyenül meg. H., 1553-ban.” [31.] (Ésa 28,16, Róm 9,33) Egy Pákei Lajos rajzaként fennmaradt 16. századi kapukeret magyar nyelvű – egyébként helytelenül vésett – bibliai idézetet tartalmaz; mai átírása „Hatalmasságnak Ura, boldog ember, aki benned bíz.” [39.] (Zsolt 84,13 alapján) München/Barát Péter centumpater ajtókerete: „És a világ elmúlik, és annak kívánsága is; de a ki az Isten akaratát cselekszi, megmarad örökké. München Péter, 1574.” [48.] (1 Ján 2,17) A Wolphard–Kakas-ház kandallójának felirata: „Az Isten a kevélyeknek ellenök áll, az alázatosoknak pedig kegyelmet ad. 1582.” (Jak 4,6) [61.]. N. ötvös magyar ajtófeliratának mai olvasata: „Az mit (‘amit’) elkezdesz, bízd az Istenre teljes szívedből, mert az az Istennek parancsolatjának megtartása. Ne ítéld, nem ítéltetel. Tekints(d) meg önmagad. N. I.,¹⁵² 1586.” [72.]. (Jób 22,21, Mt 7,1) C. K. 1591-es ablakkerete: „Ímé, meggyógyultál, többé ne vétkezzél. János 5[14].” [77.]. Filstich Lőrinc ajtókerete (1591 körül): „A derék asszony koronája az ő férjének.” [79.]. (Péld 12,3) Andreas Rhau/Szörös 1636-os ajtókeretének felirata: „De valóban nagy nyereség az Istenfélelem, megelégedéssel.” [105.]. (1 Tim 6,6) A római katolikus plébá-

152 N. ötvös, Nyári Márton vagy Nagybányai János.

nia 1799-es kapukerete felett bibliai jelenetet tartalmazó dombormű áll: Mihály arkangyal leveri a lázadó angyalt; pajzsának felirata: „Kicsoda olyan, mint az Isten?” [205.]

Petrus Daumen centumpater ajtókeretén olvasható az első német felirat; fordítása: „Isten hatalmában e ház, 1595. Petrus Daumen.” [80.]

A franciaországi trappista szerzetesek szokásos köszönését tartalmazza Basilius Henczel Rivulinus (Bányai Henczel Balázs) ötvös ablakfelirata: „Emlékezz a halálra! Az Úr 1584. esztendejében, HBR.” [64.] Ugyanezt vésette 1699-ben Mathias Roth is az ajtókeretére [132.]

Az emlékeztető szövegek egy másik csoportját az építetők jelmondatai teszik ki. Ezek a keresztény értékek mellett a polgári erkölcs tömör megfogalmazásai. Wolphard Adorján ablakkeretekre vésett jelmondatai: „Nyitottság és mértékletesség. 1534” [19.], „A mi szokásunk körültekintően munkálkodni.” [21.] (1534–1544). A Rácz-ház ajtókeretén: „Az igazság gyűlöl követni valamit. 1536.”¹⁵³ [23.] Wolphard István főbíró ajtókeretének felirata: „Semmi sem erősebb az igazságnál. 1581.” [58.] Bányai Henczel Balázs ezüstműves ajtófelirata: „Míg igazul élsz, ne gondolj a rosszak szavával. Az Úr 1586. esztendejében, B. H. R.” [70.] A Farkas-ház homlokzatának jelmondatai: „Az irigységet viselni vagy a bátor vagy a boldog tudja. Fölöttébb nyomorúságos szerencse az, amelynek nincs ellensége. 1642. május 7.” [110.] B. K. (Kékesi Benedek ötvös) 1643-as ajtókeretén: „Az erények elseje féken tartani a nyelvet.” [111.], G. M. L. 1654-es ajtófelirata: „Bízzál, de nézd meg kiben.” [120.]

Beszterczi György ajtókeretének tanítása: „Hallj, láss, hallgass, ha békében akarsz élni. B. G., 1559.” [38.] Lucas Rodner (Rodner Lukács) házának ablakkeretén: „Irgylen adagold hát halálos mérget, / Mást nem sújtasz, téged pusztít e szenvedély.” [76.] Ugyancsak intelmek kerültek egy másik ház ajtókeretére is (kb. 1660–1680 között): „Szűnethen maradj kinn, ok nélkül ne menj bel!” [123.]

Az építészeti elemeken fellelhető jelmondatok az emberi lét múlandósága okán az idő helyes felhasználására, az élet alaptörvényeire, a társas együttélés szabályaira, az egyéni érvényesülés alapkövetelményeire, a polgári értékekre – bátorság, takarékoság, barátság, igazságosság, erényesség – figyelmeztették a város polgárait.

Az újkori feliratok jellegzetességének számít az ókori munkákból vett aforizmak és maximák használata. A reneszánsz szellemiségű polgárok a humanista eszmék hatására az ókori tudást, tanításokat hasznosították, illetve használták fel feliratokként. Wolphard István centumpater házának ajtókeretei: „Úgy élj: vár a halál s fut az óra. 1579.” [54.] (Aulus Persius Flaccus: *Satirae*, V. 153), „A természet semmit sem helyezett olyan magasra, hogy azt a bátorság ne érné fel. 1590. Isten adta nekünk e nyugalmat.” [75.] (Quintus Curtius Rufus: *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*, VII. 11, 41.; Publius Vergilius Maro: *Bukolikák* I. 6.). Ugyanitt, a ház 16. század végi kandallójának körirata: „STW (Stephanus Wolphard) Szegénységem számomra nyugodt életet biztosít, mialatt tüzem szüntelen lángokkal világít.” [29.] (Albius Tibullus: *Elégiák*, I/I. 5–6.) München/Barát Péter centumpater ajtófelirata: „Késő takarékoskodni akkor, amikor már a zsák fenekét éred. Az Úr 1573. évében.” [46.] (Lucius Annaeus Seneca 1. leveléből.) Bányai Henczel Balázs ezüstműves kapu- és ajtófeliratai: „A szerencse akár az üveg, amikor csillog, eltörik. Ma nekem, holnap neked. 1584, BHR.” [65.] (Publilius Syrus: *Sententiae*, V. 171; Jesua Sirach könyve), „Így múlik el a vi-

153 Értelem szerinti fordításban: „Az igazság önmagáért van.”

lág dicsősége. Az Úr 1586. esztendejében, BHR.” [71.] (– benne van a latin vallásos gyűjteményben: *Imitatio Christi*, I. 36.) A Tivoli-ház kapuzata: „A szerencsétlenséget vonzod, ha boldogsággal kérkedsz. 1595.” [81.] (Publilius Syrus: *Sententiae*, I. 12 alapján.) Filstich Lőrinc centumpater két ajtókerete tartozik ide: „A hű barát erős védelem.” [79.] (1591 körül) (Jesua Sirach könyve, 6.14), „Az erény kísértő társa az irigység. Filstich Péter, 1597.” [83.] (ismeretlen ókori latin szerző).

Heltai Gáspártól eredeztethető a Püspöky-ház (vagy fogadó) homlokzatának szövege: „A természet azért adta a kocsmát, hogy megpihenjünk, nem hogy lakjunk benne. Bácsi Péter, 1571.” [44.] (Heltai Gáspár: *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*, 1552.) Egy polgár közmondást helyezett az ajtókeret datálása mellé: „Nem hallatszík, hogy az alvilági Pluto annyira merészkedne, mint amennyi a féktelen szerzetesről és az álnoksággal teli vénasszonyról hallható. J. Z., 1572-ben.” [45.] (Benne van a későbbi latin versbe szedett közmondásgyűjteményben is: *Carminum proverbialium totius humanae vitae*, 1576.).

A 17. század elejétől megjelentek a hosszabb, tartalmasabb építési feliratok. Egy javítási emléktábla arról emlékezik meg, hogy „Az Isteni kegyelem segítségével épült e fal becsületes Tömösvári [temesvári] Sárának, a néhai óvatos és körültekintő férfiú, Rósás János úr, Kolozsvár egykori magyar szenátora özvegyének munkájával és saját költségével, s a szomszédok minden segítsége nélkül, az Úr 1610. évében szeptember 7. napján.” [95.] Gróf Rhédey Jánosról az általa emelt épületben emlékeztek meg, az építtetés mellett az utódok számára legfontosabb genealógiai, biográfiai adatokat is felmutatva: „Emlékezetére a legősibb, egykori Aba magyar királyi nemzetségből származó Rhédei családbeli kegyelmes és méltóságos kishédei Rhédei János gróf úrnak, [ki] 35 éven át magát a hadvezetésnek és különböző tisztségek, valamint méltóságok betöltésére szentelte, majd ő császári-királyi és apostoli felségnek kamarása, altábornagy, a [Mária] Terézia katonai rend lovagja, a nemesi testőrség főhadnagya, e ház megszerzője és ékesítője [volt]. Született 1713-ban, elhunyt 1768-ban.” [172.] Vargyasi Daniel Polixéna bárónő építkezéseit így örökítették meg: „Az undortól és a gondoktól, melyekkel a város füstös tetői telve vannak, hogy a maga és utódainak lelke néha nyugalmat leljen, e kert közepében ezeket a házakat építtette vargyasi Daniel Polixéna bárónő, özvegye az egykori hadadi Wesselényi István bárónak, az Úr 1770. esztendejében.” [174.]

A társadalmi csoportok közül még a céhesek tevékenysége szembeötlőbb. A mészáros céh épülete 1603-ban [87.], a pénzváltó és aranyműves ház 1608-ban [93.] készült, a szűcs céh 1684-ben [128.] építkezett. A mészáros céh épületét 1726-ban javították [147.]. Takáts Mihály kötélverő 1763-ban építkezett [169.]. A középületeket tekintve a tanácsház felújítása volt emlékezetre számot tartó esemény [117.].¹⁵⁴

Az építkezés lehetőséget teremtett az egyén számára a személyiség és jellemideál nyilvános felépítésére, az egyén önmagáról, a közösség felé kialakított képének bemutatására is. Nem tudjuk, mennyire, de minden bizonnyal állíthatjuk, hogy a reformáció nyomán megjelenő protestáns etika és individualizmus is szerepet játszott a keresztyényi és polgári erények hivatkozó felmutatásában, forgalmazásában, a bibliai és irodalmi passzusok ilyenfajta popularizálásában. Viorica Guy Marica a reneszánsz feliratokat vizsgálva a polgárok irodalmi műveltségét, a reneszánsz életérzés kifejezésének

154 A kora újkori tanácsház gazdag feliratanyagáról, illetve a városvezetés reprezentációs színteréről Flóra Ágnes írt tanulmányt (Flóra 2011).

vágyát is kiemeli: „A Kolozsváron fennmaradt bölcs mondásoknak e kis gyűjteménye a városi értelmiség adott intellektuális színvonalát tükrözi, illetve ennek olvasmány-élményeiről árulkodik. Egy széles látókör kristályosodik ki, mely meghaladja a város határait, és egy európai közösség humanizmustól átítatott gondolkodásmódját példázza. E kis etikai útmutató, mely a sztoikus határozottságot a bölcsességgel, az ókori szellemiséget a kereszténnyel ötvözi, egy olyan életmód általános koordinátáit nyújtja, melyet magasabb rendű eszmék vezérelnek.” (Guy Marica 1998: 31.)

A halottak emlékezete

A sírfeliratok és epitáfiumok mint az egyéni életút és teljesítmény összegzései fontosak elemzésem szempontjából. Ezek a lezárt élet, a befejezett életpálya narratív megjelenítései. A városon kívül létrehozott temető megnyitása előtt a város polgárai – a középkori városokban elterjedt szokás szerint – a templomi kriptákban, a templomok környékén, a várfalak mentén stb. temetkeztek.

A Házsongárdi temető megnyitása után (1503-ból való a helynév első említése, 1585-ben alapították a temetőkeretet) még vannak temetkezések a várfalakon belül, a városnak ezekben a szakrális vagy központi tereiben. A várfalak mentén fennmaradt legrégebbi sírfeliratokat magyar nyelven szövegezték. Ezekre jellemző a tömörség, mindössze – a felmenő számontartásával – az elhunyt nevét és a halál idejét örökítették meg. Ötvös Antalné Választó Borbára sírfeliratával példázva: „IT: FEKZYK: VALAZTO/ GERGOLY: LEANIA:/ BORBARA: A'ZONY:/ OTOVOS ANTALNE:/ HOLT: MEG: NAGBOLDOG(-)/ A'ZONY NAPIAN: 1574.”¹⁵⁵ [50.] A várfalakon fennmaradt magyar feliratok Was Tamás, 1570 [42.], Íggyártó János és leánya, 1574 [49.], Bányai Ötvös János, 1574 [52.], Szakmáry Fazakas Jakab, 1582 [62.], Nyíró Istók, 1585 [67.], Pécsi Tölcséres Kata, 1585 [68.], Begreczi Bálint és Viczey Márta, 1607 [92.] haláláról emlékeztek meg. Az ugyanitt fennmaradt latin nyelvű szöveg – valószínűleg a korabeli irodalmi nyelvben való jártasság okán – már kiforrottabb: „Itt temették el Lukácsot, nemes Szőlősi Lukács deák fiát. Ő, kiváló fiam! Sírj és könnyezz, beszéd! Édes szeretettedre emlékezzék a nyelv! Az Úr 1574. esztendejének október 3. napján.” [51.]

A szakrális terekben való temetkezés és a halottaknak való emlékállítás főként a nemesi és polgári réteg reprezentációs törekvéseit mutatja.

A szamosfalvi katolikus templomban latin nyelvű feliratok emlékeztetnek arra, hogy ott temették el Mikola László alvajdát (1554) [36.], illetve unokáját, ifj. Mikola Lászlót (1559) [37.]. Közel két évszázaddal később oda temetkezett az a Mikola László is, családja utolsó örököse, akivel a nemzetség férfiágon kihalt (1742) [156.]. Az unitárius templomba helyezték át Tolnai János és leánya, Linczegh Borbála (1637/1642) [108.], illetve Lachovius András lengyel prédikátor (1691) latin sírköveit [129.]. A Farkas utcai templom oldalában található Bacsoni I. Máté teológia és bölcsészet tanár 1742-ből [155.], a templomban pedig Séra Anna 1597-ből [82.], gróf Bethlen Ádám 1772-ből [177.] és borbereki báró Alvinczi Gábor 1788-ból [189.] való latin sírfelirata. A ferences templom latin sírfeliratai dési báró Diószegi Mihály (1746) [161.], királyhalmi gróf Petki

155 Mai olvasata: „Itt fekszik Választó Gergőly leánya Borbára asszony/Ötvös [Ötvös] Antalné, holt meg Nagyboldogasszony napján [aug. 15.], 1574.”

Zsuzsanna (1750) [164.], göncruszkai gróf Kornis Ferenc (1765) [170.], gróf Engelshaus Károly ezredes és városparancsnok (1774) [183.], hallerkői gróf Haller Zsuzsanna (1776) [184.], göncruszkai gróf Kornis Zsigmond és felesége, hallerkői gróf Haller Anna (1778) [185.], illetve kövesdi báró Huszár Ferenc (1796) [202.] emlékére készültek; ugyanitt magyarul állítottak emléket marosnémeti ifj. gróf Gyulai Sámuelnek és fiának, Józsefnek, 1794-ben [194.]. Az evangélikus templomban latin nyelven emlékeztek meg báró Fabian Johannes de Gladis ezredesről és kolozsvári parancsnokról (1750) [165.], Leopold Frankendorff lovas katonáról, a császári és királyi őrség parancsnokáról (1772) [178.]. A kolozsmonostori plébániatemplomban található 1785-ös latin disztichon Manner Tádé jezsuita munkás életének és halálának állít emléket [187.]. A főtéri Szent Mihály-templom latin sírfelirata báró Dietterich Vilmosné, Poroszlói Gyöngyösy Mária Viktóriát búcsúztatja (1772) [176.], a magyar sírfeliratok pedig Hatolykai Páll Sámuel (1792) [191.], gróf Bánffy Anna Mária (1794) [193.], báró Kemény Rozália (1795) [195.] és Pásintos Antal (1795) [197.] emlékének szólnak.

A bemutatott epitáfiumok és sírfeliratok többnyire az egyházért és templomért sokat tevő, adakozó nemesekről szólnak. Ezek a sírfeliratok a magánéletre releváns információkat is közlik. A megszövegezés (1.) megnevezi az elhunytat és közli rövid genealógiáját (2-3 generációt) és közeli rokonságát, (2.) előszámlálja annak érdemeit, (3.) feltünteti a halál időpontját és az elhunyt korát, (4.) megszólítja az olvasót, (5.) megnevezi az emléket állító személyt. Ezt gróf Bethlen Ádám és borbereki báró Alvinczi Gábor latin, illetve gróf Bánffy Anna Mária és a marosnémeti gróf Gyulaiak magyar sírfeliratával példázom: „A legjobb és leghatalmasabb megváltó Istennek. Állj meg, vándor! A közös veszteség fájdalmához tedd hozzá a magadét: a király és a haza iránti kötelességről beszél e márvány alatt gróf Bethlen Ádám, ő szent császári, királyi és apostoli felségük kamarása, a testőrcsapatok főparancsnoka, egy magyar légió tulajdonosparancsnoka, a [Mária] Terézia Rend lovagja. Született az 1719. esztendőben, augusztus 1-jén. Életét a dicsőségnek és erényei növekedésének, mindkettőt a királynak és a hazának áldozta fel. Érdemeinek tanúsága az, hogy a heves hadizaj közepette egy légiót ruháztak rá. Tetézett érdemeihez járult jutalomként a [Mária] Terézia Rend. Ezt az örökkévalóságnak állítani akarta losonci Bánffy Zsuzsanna liber bárónő az 1772. esztendőben, január 28. napján, mint aki meghalt. Maradjon fenn kegyes emlékezete a haza s a mellette kitartó hitvese előtt.” [177.]; „Ebben a szentélyben, ahol az örök mindenható istenséget lelkesedéssel és igazán tisztelik azok, akik örvendeznek, mert végtelen áron megváltották őket, nyugszanak elhelyezett csontjai borbereki liber báró Alvinczi Gábornak, akit sem a levetett, századosként tíz évig viselt harci sisak, sem az igazságosság és méltányosság szeretete nem tudott megóvni a kérlelhetetlen haláltól. Élt 54 évet, meghalt az 1778. évben, június havában. Te, utazó, aki e márvány előtt megállsz, gondold a dolgok bölcs urára, aki a halandónak életet ad, elveszi, s itt, kinn és akárhol birtokolni engedi azt, amiye van, és a halhatatlanság reményében örvendezve imádd. A gyászos követ jó emlékezetű, megpihent férjének szomorú hitvese, széki gróf Teleki Katalin állította.” [189.]; „Itt nyugszik/ gróf Bánffy Anna Mária,/ gróf losonczy Bánffy György erdélyi gubernátornak/ és gróf Palm Jozéfa csillagos keresztes asszonynak/ édes leánya, gróf kistrédei Rhédey János/ királyi kincstári titoknok úrnak/ kedves élete párja, Jozefa egy esztendő, Terézia kéthetűs korban/ árván hagyott gróf kisasszonyoknak/ édesanyjok./ Aki minden keresztyényi jóságokkal/ és társasági szép erkölccsekkel,/ példás életének 22.,/ szent házasságának 2. esztendejében/ istenesen

megholt,/ szülőinek, férjének és rokonainak/ keserves bánatot hagyván,/ 1794. Szent György havának [április] 7. napján./ Kinek, úgymint kedves menyének, emlékezetére/ losonczi báró Bánffy Terézia,/ néhai gróf kisérei Rhédey Mihály özvegye/ e gyászos követ emeltette.” [193.]; „Hazájához, királyához buzgó hívségéről,/ nagynevű őseinek fényt adó nemes szívéről,/ minden igazak előtt esméretes 's az irigységig/ érdemes marosnémeti ifjabb gróf Gyulai Sámuelnek,/ a' császári és királyi felség aranykolcsos hívének,/ 's elmaradott hív párjától, báró Bornemissza Borbárától/ született egyetlenegy 21 hónapú József fiának/ hamvai itt nyugosznak./ Élt 29 esztendőig, melyekből 6 esztendőt/ és 4 hónapokat csak mint annyi órákat/ porai után esdeklő, vigasztalást nem esmérő/ özvegyével töltött./ Rövid életét ezt felülmúló nagy érdemekkel,/ közönség' boldogítására törekedő tettekkel/ díszesítette./ Hív özvegyének, a' ki e' romlandó oszlopot/ keserves kötelességből porai fölibe tette,/ csak akkor lessz tökéletes enyhítése,/ midőn szívének ide zárt földi zálogával/ fog egyesülni./ Megholt/ 1794. esztendő karácsony hava' [december] 30-án.” [194.]

Ki kell emelnünk, hogy az elhunytak emlékét ápolók, az emléket állítók, a gyászoló rokonok is osztoznak az emlékezetben. A gyermek szüleinek, a szülők gyermeküknek, az özvegyek házasársuknak állítottak emléket: Mikola László alvajdának fia, Ferenc [36.], ifj. Mikola Lászlónak apja, Ferenc [37.], királyhalmi gróf Petki Zsuzsannának férje, göncruszkai báró Kornis Ferenc [164.], gróf Bethlen Ádámnak hitvese, losonci Bánffy Zsuzsanna bárónő [177.], borbereki báró Alvinczi Gábornak neje, gróf Teleki Katalin [189.], gróf Bánffy Anna Máriának az anyós, losonci báró Bánffy Terézia [193.], marosnémeti gróf Gyulai Sámuelnek és fiának az özvegy és édesanya, báró Bornemissza Borbára [194.], báró Kemény Rozáliának férje, Cserei Elek [195.], kövesdi báró Huszár Ferencnek „haláltól lesújtott, kegyes és keresztény szülei” [202.]. Nem jelenik meg az epitáfiumon, de valószínűsíthetően az egyházi gyülekezeteik állították Lachovius András prédikátor [129.], Bacsoni I. Máté teológus [155.], báró Fabian Johannes de Gladis [165.], Leopold Frankendorff lovas katona [178.] és Manner Tádé jezsuita szerzetes [187.] sírfeliratát. Több esetben nem történt utalás az emlékállítókra [156., 161., 170., 176., 183–184.].

Események emlékezete

A jelen és az utókor, illetve az ország és a város szempontjából nagy horderejűnek ítélt eseményeket is megörökítették a városlakók. Az emlékállításnak ebbe a csoportjába meglehetősen kevés, de jelentőségüket tekintve számottevő esemény tartozik.

Az egyes építkezéseknek való emlékállításoknál megfigyelhettük, hogy a korjelzés szokásának megfelelően az éppen aktuális uralkodókat és előljárókat is nevesítették. A 16. század végétől, a 17. század elejétől azonban már az uralkodók kultuszának megjelenését is datálhatjuk. Ekkortól már kiemelt eseményként jelenítették meg a nagy elődök (vagy kortársak) születését, látogatását vagy tetteit.

Zápolya János erdélyi vajdának (1526-tól magyar király) az 1514-es parasztlázadás felett aratott győzelmét egy ajtókereten örökítették meg: „A keresztes hadak idejében, Zápolya János vajda úrnak, a szerencsés győzőnek, Bernárd festő. 1514.” [15.] A helyi hagyomány szerint ez a „Zápolyák háza volt, melyet a város hálából építtetett János vajdának” (Balogh 1943: 257; korábban: Balogh 1935: 19).

Tudomásom van egy 1758-ból fennmaradt másolatról, amely szerint Mátyás király születési házát már a 16. században emléktáblával jelölték meg. „Erdély és a magyar művelődéstörténet tekintetében Kolozsvár példája egyedülálló: az Óvárban, a Bocskai-házzal átellenben, Mátyás király szülőházának az ajtó- és ablaktábláin Heltai Gáspár idejében, 1574 előtt aranyozott Hunyadi-hollók csillogtak, hangsúlyozandó az épülettel együtt járó és a modern időkig fennmaradt, tulajdonost illető, Mátyás adományozta kiváltságokat. De ugyanott, a ház belsejében – az emlékezet fenntartásának a mi szempontunkból érdekesebb másik, anyagi érdektől immár független megnyilvánulásként – felirat jelölte azt a szobát is, amelyben a király született volt.” (Kovács A. 2008: 153–154.) A lehetséges emléktábla fordítása: „Mátyás, a jó emlékezetű, Isten kegyelméből Magyarország, Bohémia, Dalmácia és Horvátország királya, a néhai Hunyadi János úr fia, itt/ ebben a házban született 1444-ben, március 27-én, a reggel 3. órájában, aki hazáját hűséggel szolgálva szerencsésen uralkodott egészen élete végéig.” [28.]

Mátyás emléktáblája további előképül szolgált. A város vezetősége az 50. évforduló közeledtével, tanácsi határozat alapján több emléktáblát helyeztetett arra az épületre, amelyben Bocskai István fejedelem született. Egyik tábla a születés körülményeit örökíti meg: Bocskai György – mivel a magyar trónért folytatott harcban I. Habsburg Ferdinánd császárt támogatta II. János (Zsigmond) királlyal szemben – „fogságba téve”, a „Hollós Mátyás a magyarok legdicsőbb királya születési házával átellenben levő háznál letartóztatva volt”, neje itt „mintegy szerencsés előjelül [...] a székelyek ispánját könnyek között szülte”¹⁵⁶ [89.]. A fejedelem pénteken született, a hétnek ez a napja a továbbiakban meghatározó volt, életének fontosabb eseményei e naphoz kötődtek. Egy másik, ugyanitt található (kettős) emléktábla Bocskai János humanista költőnek a pénteki napról írott dicséretét (*Prosopopeia*) tartalmazza. A fejedelem nevében megfogalmazott szöveg első felében Bocskai István tetteinek igazolása és magyarázata áll: „Vénusz fénylő csillaga, [...] A te napod az én születésemnek is napja,/ midőn atyám Kolozsvárott számkivetésben élt,/ Mikor az ausztriai ház mellett való állhatatosságomért/ a rám neheztelő nemzet engem fogságba tett,/ Tudtoddal van, hogy a hálátlanokat a bosszú utol érte,/ midőn a te napodon váramból az ellenség elűzetett./ E mesterségben jártas boldogtalan olasz¹⁵⁷/ nem átalta bűnnel vádolni engem./ Holott Ausztria mind atyámat, mind engemet mindig hívnek/ tapasztalt; de Isten tanúja lesz a hálátlanságnak./ A császári udvarra, s az egész világra hivatkozom,/ hogy igazságatlanul viszonoztatott.” A szöveg többi része a fejedelem pénteki naphoz kötődő hőstetteit sorolja fel, azokat is, amelyek megtörténtek és azokat is, amelyekre csak ezután fog sor kerülni. Az emléktáblák szövegéből hosszasan idézek: „...fegyverünk által esett el Petz¹⁵⁸ egy pénteki napon./ A bosszú nem érte el célját, Belgiojoso megszaladt,/ s Kassa városa pénteken lett enyém./ Tovább mosolygott rám a nap, Eperjes/ péntek napon adta fel várát./ A török császár pénteken adott zászlót/ és aranyos kardot ajándékul./ Edelénynél péntek nap volt Bastával¹⁵⁹ első harcom,/ a hol ő ezer embert vesztett./ Burchleim velem, mint győztes szemben, az én péntek/ napomon kétszer négyszáz

156 Jakab Elek fordítása latinból (Jakab 1888a: 445).

157 Barbian Belgios János Jakab, olasz nemesi családból származó gróf, 1593-tól Felső-Magyarország kormányzója és Kassa parancsnoka.

158 Barbian vezére.

159 Giorgio Basta, német-római hadvezér.

emberét vesztette el harcban./ Kővár magas falai egy fényes péntek nap/ hajoltak meg győztes akaratom előtt./ Szatmár, a tanulni nem akaró, rohamunkra Adom-mal/ felett s kezest adott péntek napon./ A szerencse újjal növelte eddigi tisztességemet,/ Füleket várát pénteken vettük be,/ s legyőztük Kolonics lovasait és gyalogit/ Sebesinél s Kellemes térein pénteken./ Bastával negyedik harcunkat vívtuk meg mire keservesen/ kellett elhagyni az országot – péntek napon./ Ő ugyan elillanva Pozsonyba ment, s azt harc közben/ kívülről felgyújtotta – pénteken. De e távolság sem volt elég, legyőzve a német,/ Trencsin várát is átadta pénteken./ Dengelengen, a morva mezőkön folyt harcban/ fegyvereink győztek – péntek napon./ Innen megtértemkor szülő hazám városa fejedelmi méltóságra/ emelt, miről pénteken értesültem./ Midőn az ellenség Segesvárból kiment, az egész ország/ megtisztult tőlük – egy pénteki napon./ Esztergom péntek napon adta meg magát/ dicséretes készséggel./ Isten megsegített, talán beveszem Husztot/ – az emlékezetes helyet – pénteken./ A török császár nevében fővezérétől ajánlott koronát is/ e napon fogom átvenni./ Ha a németek Dévát, az utolsó várát átadják,/ Erdély mindenét visszakapta pénteken./ Azután Murány sziklavárát fogja az áldott/ péntek nap birodalmunk alá vetni,/ s a nyájas Istennő¹⁶⁰ nem szűnik meg addig,/ míg utolsó ajándékul Tokajt is kezünkbe nem adja.”¹⁶¹ [90.]

A ház harmadik emléktáblájára került disztichonok három istennő – Juno, Minerva és Pallasz – azon versengését tartalmazzák, hogy „Magyarország ezen fejedelme melyiknek fia”. A negyedik istennő kegyeltje volt a fejedelem: „Édesen mosolygott Vénusz: ha a ti magzatotok, miért esett/ minden szerencsés története az én napomon?”¹⁶² [91].

Korai párhuzamokat nemigen találtam. Kovács András művészettörténész szerint „A humanista gondolkodásmódtól nem idegen ugyan az ilyenszerű emlékéllátás, de természeténél fogva túl gyakori sem lehetett; párhuzamait keresve egyetlen példájára bukkantunk: XII. Lajos francia király blois-i »szülőházát« jelölték meg 1498-ban, még életében egy fülkébe állított emlékművel és antikizáló epigrammával.” (Kovács A. 2008: 153).

Az emlékéllátás a városnak lehetőséget adott a fejedelem dicsőnek tartott tetteivel való azonosuláshoz, a múlt eseményeit örökségként felvállalni. Mátyás király emlékezete a független és erős Magyarország aranykorát jelentette abban a korban, amikor a három részre szakadt ország a Habsburg és a török befolyás alatt létezett. Bocskai István pedig azt a fejedelmet testesítette meg, aki a kiutat jelenthette abban a korban.

A fent idézett szerző szerint a kolozsvári és főként a Bocskai-emléktáblák példáját követte 1627-ben Bethlen István főispán (1630-tól fejedelem), amikor bátyjának, Gábornak (magyar király és erdélyi fejedelem) marosillyei szülőházát emléktáblával jelöltette meg. „A két emlékkőnek közös jellemzője tehát, hogy állítatói – 1606-ban Kolozsvár polgárai, 1626-ban a fejedelem közvetlen környezete, öccse – egyaránt az ünnepeltek közös, országegyesítő politikai törekvéseit értékelték, s tőlük mindannyiszor újabb aranykor – Mátyás legendává szépült uralkodásának feltámadását remélték” (Kovács A. 2008: 156).

A fenti emlékéllátásokhoz hasonlóan a jelen nagyságát volt hivatott kiemelni az a diadalkapu, amelyet 1705-ben, II. Rákóczi Ferenc fejedelemmé választásának és az

160 Vénusz napja a péntek. Hozzá intéződik a kérés.

161 Jakab Elek fordítása latinból (Jakab 1888a: 446–449).

162 Jakab Elek fordítása latinból (Jakab 1888a: 451).

erdélyi (gyulafehérvári) országgyűlésre érkezésének tiszteletére emeltek a kolozsvári jezsuiták [135.]. A főter sarkára került emlékmű eredeti formájában a kuruc–labanc háború idején csak néhány hónapig állhatott.

Az emlékállítási esemény és a diadalkapu bővebb leírását Jakab Elek várostörténetéből, forrásaiból idézem. Az országgyűlésre érkező Rákóczinak Kapi Gábor páter parancsára „...a kolozsvári jezsuiták [...] győzelmi kaput állítottak ben a városban Székely Lászlóné háza előtt, különb-különb féle festésekkel, jelvényekkel és hízegő tartalmu feliratokban az igazságnál feljebb magasztalván a fejedelem hadi viselt dolgait s a római császárt gyalázzván. [...] De a fejedelem serge épen az országgyűlés napján Zsibónál szétveretett. »Lett Kolozsváratt nagy félelem, a jezsuiták a nagy diadalkaput futva éjjelnappal rontják, hányják – írja Vizaknai Bereczk György, sok ember elszalad a városból, a kik megmaradtak, rettentő félelemben vannak.« Cserei azt írja: »hogymidőn a német ármáda Kolozsvárra érkezett, már a jezsuiták díszkapuját egyberontották volt s páter Kapi elszaladt. A német tábornokok elhordották a kapu fát és megégették, a jezsuiták házaira pedig dánusokat rendeltek szállásba – lutheránusokat, s hogy inkább mortificálják, mind Kolozsváron, mind más helyeken elosztva az ezredeket, rettenetes hallatlan executioval nyomorgatták a szegénységet...«.

Gyalogi János jezsuita részletesen leírta a diadalkaput, mely oly eszméket fejezett ki, s oly emlékeket keltett föl, melyek a jezsuiták hazafias érzületére mutatnak s méltán bánthatták a császáriakat. »**Rákóczi Ferencz fejedelem, a szövethkezt magyarok fővezére. Emeltetett Kolozsváratt** 1705.«. Ez volt az egyik fölirat. A főter felét elfoglaló állványon [machina] 9 erdélyi fejedelem mellképe volt elhelyezve címekkel együtt: **Báthori István, Kristóf, Zsigmond, Endre, Rákóczi Zsigmond, I. Rákóczi György, II. Rákóczi Gy.** [a 9-ik] idősb **Rákóczi Ferencz** és ezek alatt az állvány alsó részén, mint [X-ik] fejedelem, a mostani **Rákóczi Ferencz** címe: **Isten kegyelméből a szövethkezt magyarok fővezére**, a ki a szécsenyi gyűlés után még e címekkel tiszteltetett meg: **Erdély e néven ötödik fejedelme, a Rákóczi-vérből tizedik, Munkácsi és Makoviczei herczeg [másképp Felső Vadászi...]**. Jobbja fölöl Forgách Simon, Erdély vezénylő tábornoka volt festve, lovon ülve, balfelöl a hét halmu Erdély [*Transylvania septicolis*]. A kapunyílásában feljűl e felirat: **E tárt kaput neked a dákok**¹⁶³ [?] állították, **nagy Rákóczi!** Alább: **Szeben**, egy **szív körül** Erdély jelvényei, e felirattal: **A legkedveltebb fejedelemnek adjuk ajándékul e szívet**. Az alsó kapu jobb felén a *kegyesség géniusát* és a *szabadságot* ábrázoló jelvények; balfelén: *a tudomány és bölcsesség, a hadvezéri képesség és nagylelkűség* jelvényei. A kapu hátul-só részén különböz színekkel voltak rajzolva a fejedelem hatalma alatt levő városok, várak, a Rákóczi-örsegek különböz rövid jeles mondatokkal, u. m. *Erdélyben*: elől Kolozsvár, Medgyes, Gyalu, Szamosújvár, Bethlen, Verestorony, Szent-Pál, Udvarhely, *Magyarországon*: Huszt, Szathmár, Munkács, Kassa, Eger, O-Zólyom, Árva, Ungvár. *Különböző várak*: Bajmócz, Szomolány, Holics sat. *Több kisebb városok*: Modor, Banin sat.; az utolsó *Besztercze*, különböz dicsérő, fenyegető, szemrehányó sat. jelmondatokkal... Az eszme – a mint Gyalogi írta – Kapi Gábor jezsuitáé volt. Híre elterjedt Bécsbe, sőt a tengerig a világra. Rosz néven vette az udvar és az egész német nemzet; de ben is meggyűlt miatta a baja, úgy, hogy el kellett Erdélyből távoznia... A zsiói csata

163 'Az erdélyiek'.

után Herbeville tábornok a futó magyar sereg nyomán oly hirtelen nyomult be Kolozsvárra, hogy a diadalkaput alig tudták szétbontani, hogy a németek meg ne lássák. [Kiemelések az eredetiben – J. A. Zs.]” (Jakab 1888b: 77–79.)¹⁶⁴

II. Rákóczi Ferenc szibói csatavesztése után az emlékművet átértelmezték: „gyorsan átöltöztették a győztes Rabutin¹⁶⁵ tiszteletére” (Kelemen 2006: 271).

A királyi látogatás is fontos eseményként örökítődött meg. II. József német-római császár és magyar király 1773-as látogatását és itt töltött idejét részletezte egy emléktábla: „Hírnevét fölülmulja a jelenlevő. Erénnyel és példaadással¹⁶⁶ Az 1773. évben II. [Habsburg-Lotaringiai] József felséges római császár és a magyar királyság megkoronázott társuralkodója, miközben Erdélyt megszemlélte, június havának 25. napjától 27. napjáig 44 órát ebben a házban töltött, midőn e kolozsvári egyháznak altorjai Benkő Mihály fehérvári kanonok volt a plébánosa.” [182.] A magas rangú személyek látogatása kegy volt a város számára, az utókor számára presztízsnövelő funkcióval bírt, ugyanis a hely szimbolikus súlyát növelte.

Az első szobrot 1735–1740 körül állították a városszéli Hója erdő egykor szőlőkkel beültetett domboldalán. Donát alakját mint a szőlővidékek védőszentjét a határ

164 Az emlékéállítás története és az emlékmű Gaal György bemutatásában: „...a beiktatására igyekvő fejedelmet nagyon várták. A város polgárain kívül a megyei urak is eljöttek tisztelegni. Mind-egyik felekezet, illetve tanintézet valamilyen módon ki akarta fejezni elismerését. A leglátványosabban a jezsuiták jártak el. Kapi Gábor rendfőnök a fejedelem szálláshelye, a Főter sarkán levő Székely (utóbb Rhédey) ház elé diadalkaput állíttatott. A favázas barokk portálé leírása is fennmaradt. Mindkét oldalán képek és latin feliratok díszítették. Az első oldalon a félköríves kapunyílás felett az 1705-ös évszámot magába rejtő kronosztichonos felirat volt olvasható: **PORTA PATET POSITA A DACIS TIBI MAGNE RÁKÓCZI** (A dákok [értsd: erdélyiek] által neked felállított kapu nyitva áll előtted, nagy Rákóczi). Följük Rákóczi lovasképét festették, jelezve, hogy ő az ötödik fejedelem a Rákóczi családból. Tőle jobbra Forgách Simon főparancsnok lovasképe, balra egy Erdélyt ábrázoló nőalak került. A kapu felső pereme alatt kilenc erdélyi fejedelem arcképe és címere volt látható. A két kapupillér aljára a **PRUDENTIA** (okosság), valamint **PIETAS** (kegyesség) feliratú szobrot illesztették. Fölöttük mitológiai és bibliai képek következtek magyarázó felirattal. A hátsó oldal párkánya alá szintén kronosztichonos felirat került: **DONO PRINCIPI CHARISSIMO COR HOC DAMVS** (Ezt a szívet ajándékuul adjuk neked, legkedvesebb fejedelem). Alája egy hatalmas szív mintát rajzoltak körülvéve Erdély jelvényeivel. A szív egyik oldalán Kolozsvár, a másikon Gyalu látképe, alatta Medgyesé és Szamosújvárá. A két kapupilléren is mind olyan várak és városok képe sorakozott, amelyekhez Rákóczi, illetve hadjárata valamilyen módon kötődött. Mind-egyikhez pár soros szöveg is társult. Kolozsvárról például ez: **Muros tot, non qui appugnavit, sed qui defendit expugnavit, simul tamen iste amisit, ille/ obtinuit hoc est Divinae/ providentiae aenigma** (A falakat nem az nyerte meg, aki ostromolta, hanem aki védte, mégis mihelyt ez elvesztette, az megnyerte: ez az isteni gondviselés titka). A szöveg az 1704. szeptember-októberi eseményekre utalt. A kuruc érzelmű Nagyajtai Cserei Mihály históriájában megjegyzi, hogy a jezsuiták két kézre akartak játszani, s hozzáfűzi: »Láttam én is azt a portát, s nevetséggel olvastam a hazug atyák invencióit.« Hanem amikor híre érkezik a fejedelmi sereg vereségének, s várható a császáriak érkezése, „a porta triumphalist futva, éjjel-nappal rontják s hányják a jezsuiták – jegyzi fel Vizának Bereczk György doktor. Kapi páter elsőzik a városból. A németek pedig a porta megmaradt részéről gondosan leírást készítenek, majd tűzre vetik őket.” (Gaal 2004b: 301–302.) Galavics Géza részletesen bemutatta a diadalkaput és közölte az építmény vizuális rekonstrukcióját (Galavics 1980: 483–490., illetve 14–15. kép.)

165 Jean Louis Rabutin de Bussy, francia származású arisztokrata, német-római császári hadvezér, az erdélyi császári haderő parancsnoka.

166 *Virtute et exemplo* – a császár jelmondata.

szimbolikus védelmére helyezték el [150.]. 1702. augusztus 14-én Thierheim osztrák őrnagy, katonai parancsnok a város legmagasabb pontjára, a Fellegvárra egy fakeesztet állíttatott [134.].

A város első – és Erdélynek Szeben utáni második – köztéri szobrát az 1738 óta tartó pestisjárvány elmúlásakor, hálaadományként Kornis Antal főkormányászi tanácsos és felesége, Petki Anna állíttatta. Ez az 1744–1746-ban emelt fogadalmi oszlop (Mária-szobros fogadalmi oszlop, Szűz Mária-szobor, Mária-oszlop) [158.]. A térszobrászat megszületése az ún. *pestisoszlopokkal* függ össze: Budapesten is (1691, 1713) és Bécsben is (1693) a pestisjárvány elmúlására emelt Szentháromság-oszlopok számítanak a legkorábbi köztéri alkotásoknak (vö: Liber 1934: 33–38, 133–137).

Az 1743-as pestisjárványról is tudósított egy felirat a Szent Mihály-templom külső falán. A vésett sírfelirat Ferenczi Károly vesztését, gyászát örökitette meg: „1743-ban a nagytiszteletű [...] plébános úr idejében Borberek Jánost itt a temetőben bizonyos kolozsváriak követték, akiknek nevéől hallgat e kő, és az Istentől való hatalmas félelem neveik leírását az utolsó napra tartogatja, úgy vélem. Ugyanabban az időben a tomboló pestis három igen kedves gyermekemet: Mártont, Ferencet és Erzsébetet (elragadta). Ezeket úgy írom, mint a tanító, aki a látottakon okult. Ferenczi Károly.” [157.]

1747-ben a nyolc éve megszűnt járvány emlékére a Szent Mihály-templom elé ún. fogadalmi kaput állítottak. A Szent Mihály arkangyal és pestis ellen védelmező szentek (Keresztelő Szent János, Szent Sebestyén, Borromei Szent Károly – vagy Assisi Szent Ferenc – Szent János evangélista, Szent Rókus, Nepomuki Szent János) szobraival ellátott díszkapu felirata az állíttató emlékét is bevitte a köztudatba: „Emeltetett főtisztelendő Bíró János károlyfehérvári [gyulafehérvári] kanonok és kolozsvári plébános idejében.” [162.]

Nagybányai Sámuel egykori fogoly saját magáról emlékezett meg a város börtönében: „IT(T) VOLT FOGVA NAG(Y-)/ BANYAI SAMUEL NYOLTZ/ HOLNAPIG A TSASZAR RE(-)/ MONDA TSIKOJAERT/ AN(N)O 1797.” [203.]

Összegzés. Emlékállítási szokások és attitűdök

Funkciók • A vizsgált korszak datálásaiban és emlékéllítéseiben a gyakorlati, a szimbolikus és az esztétikai funkciók egyaránt kimutathatók.

François Hartog szerint „...a jelen már alakulása pillanatában történetinek mutatja magát, múltnak látszik. Bizonyos értelemben magába fordul, s megelőlegezi a majdani közönség pillantását, abból az időből, amikor már teljesen múlttá lesz, mint ha megpróbálná »előrelátni« a múltat, mintha múlttá akarna válni, még mielőtt a jelenben teljes mértékben bekövetkezett volna...” (Hartog 2006: 115–116). A zajló események feljegyzése, a datálás múltként szemléli és megőröki a jelent.¹⁶⁷ Ennek összetevői, hogy (1.) a mában kifejtett egyéni és közösségi teljesítmény az értékes múlt része, illetve (2.) hogy ez a megvalósítás a jövő számára is feljegyzésre méltó és értékes

167 Keszeg Vilmos a 17–20. századi erdélyi toronygombíratok létrehozásában is a jelen múlttá való transzformálásának szándékát ismerte fel (Keszeg 2006: 54).

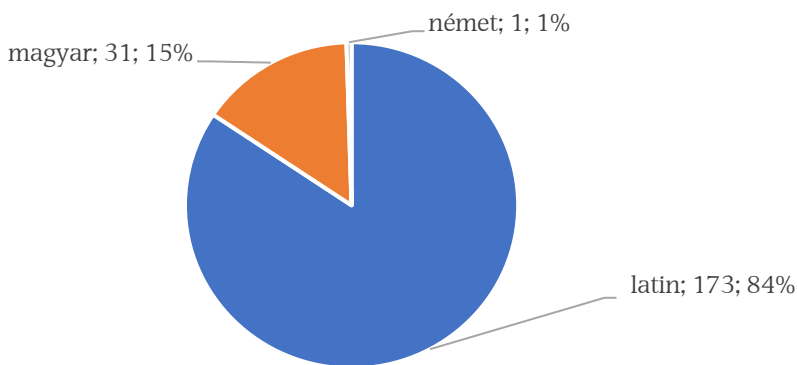
tett. Ezzel is magyarázható, hogy az emlékező, emlékállító a legtöbb esetben nevesítette magát.

Az emlékállítások szimbolikus szerepét tekintve a világ elrendezésének, a társadalmi struktúra megjelenítésének szándékát kell kiemelni. Az emlékállítás a társadalmi hierarchia megjelenítése (császár, király, fejedelem, világi és egyházi előljárók, nemesek, polgárok) mellett az építő, a kegyes, az áldozatvállaló, a tudós, a múlttisztelő egyén és/vagy közösség szerepét formázta és osztotta le.

A felirat szervezése, a betűk formája, a szavaknak a felületen való elosztása, a társadalmi státust reprezentáló címerek vagy címerpajzsok elhelyezése esztétikai funkciót is betöltött. Emellett úgy gondolom, hogy az írásnak a nyilvános vagy kvázi-nyilvános térbe való kihelyezése a szakrális védelem funkcióját is betöltötte. A nagyközönség számára az írott betűkkel való találkozást a bibliaolvasás jelentette. Hatványozottabban igaz ez akkor, ha figyelembe vesszük a kor analfabetizmusának mutatóit, illetve olvasási szokásait.

Az emlékállítások nyelve • Az emlékállítások (a kihelyezett feliratok, emléktáblák, epitáfiumok) nyelve a 205 esetben a következőképpen oszlik meg: túlnyomó többségében, 173 esetben (84%) latin, 31 esetben (15%) magyar, 1 esetben (1%) pedig német. Ennek magyarázata, hogy az áttekintett korszakban még ez volt a hivatalos írott nyelv, a tudomány és az adminisztráció nyelve.¹⁶⁸

1. Az emlékállítások nyelve 1440–1799 között

¹⁶⁸ Az írott magyar nyelv megszületése is ebben a korszakban zajlott. „Közismert, hogy az írott magyar államnyelv az Erdélyi Fejedelemségben született meg. Kialakulásáról formulák, országgyűlési iratok, törvényszövegek, rendeletek, követi utasítások, emlékiratok és más dokumentumok tudósítanak. A Fejedelemség államhatalmi szinten is többnyelvű ország. A fejedelmek a külföldi hatalmakkal, a magyar és a lengyel királlyal latinul, a királyság főméltóságai, vármegyéi, várkapitányai, a török megszállta terület mezővárosaival, a román vajdákkal, a sztambuli rezidensekkel főleg magyarul leveleztek. A királyi Magyarországon legfelső szinten mindvégig a latin és a német az állam nyelve.” (Várkonyi 2003: 95.)

A 16. század második felétől megjelentek a nyilvánosságban a magyar nyelvű emlékeztetők: a halottaknak történő emlékéllítások közül az 1570–1607 közötti, várfalak falszakaszain lévő [42., 49–52., 62., 67–68., 92.],¹⁶⁹ illetve az 1754–1795-ös templomi sírfeliratokat [191., 193–195., 197.], az 1557-es királyi adományozásról szóló emléktáblát [35.], az építkezésekre utalók közül az 1560–1586 közötti vallásos tartalmú ajtófeliratokat [39., 72.], illetve az 1698-as, 1745-ös és 1763-as építési és javítási emléktáblákat [131., 160., 169., 192., 200.] stb. sorolhatjuk ide. 1595-ből maradt fenn az első – és a korszakból egyetlen – német felirat [80.].

Az emlékéllítás nyelvének a megválasztását – a latin nyelv hivatalos volta mellett – a szász és magyar etnikum számbeli és hatalmi kiegyensúlyozottsága is meghatározta. Természetesen ezt nem tartom a korszakra vonatkozóan általános érvényűnek. Azonban tudomásom van egy konfliktusról, amely az 1580-ban felépített Híd-kapu emléktáblával való megjelölését övezte.

A 16. századi városi tanács a Szamos hídján levő feliratos táblát [55.] kezdetben magyarul fogalmazta meg. A szász rendbeliek az 1458-as unióra hivatkozva kérték a német szöveg elkészítését is. Idézek az 1580. július 28-ai tiltakozás szövegéből, a korabeli városi határozat alapján: „Az my az Magyar irast illeti Az hydon Miert hogy az zaz nemzet vel hogy valam y p[rae] rogatiuat kewanna maganak Az magiar Nemzet kin meghaborodott Az Zaz Nemzet. Nem Akarwa[n] valam y dissensiora Joewendoere is okot adny Az unio elle[n] vegeztek eo keg[el]mek hogy zazul is vgya[n] Azon igeket faragya[m] meg, az varas kolchjege[n] Azonkep[pe]n egie b koezensesges Momentu[m]loko[n] ha egyk Nemzetnek nielwe otth vagio[n] Az massyke is legien otth.” (Kolozsvár város levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyvek V/3.228a.)¹⁷⁰

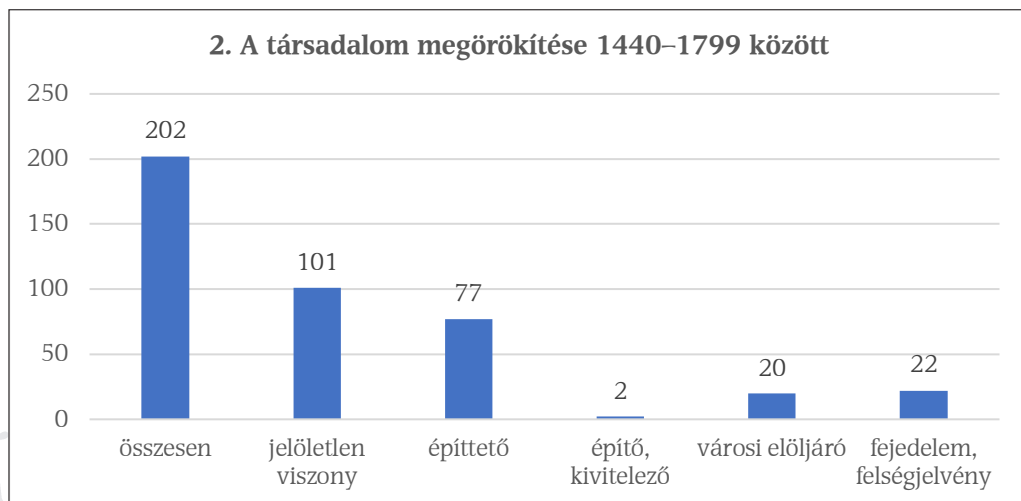
A tiltakozást a *communitas* elfogadta. A magyar és az (elmagyarosodó) szász nemzet érdekeinek megfelelő kétnyelvű tervezet helyett végül az ünnepélyesebb latin mellett döntöttek. Az egynyelvű szöveg létrehozását indokolhatta az is, hogy az a város számára kevesebb költséggel járhatott (vö: Kiss 1995: 203).¹⁷¹

A társadalom megörökítése • A 205 esetből 101 nem tartalmaz a társadalomra utaló motívumot. 104 esetben viszont történt valamilyen utalás az építetőkre (77), az építőkre (2), a város előjáróira (20), illetve az ország(rész) uralkodójára (22).

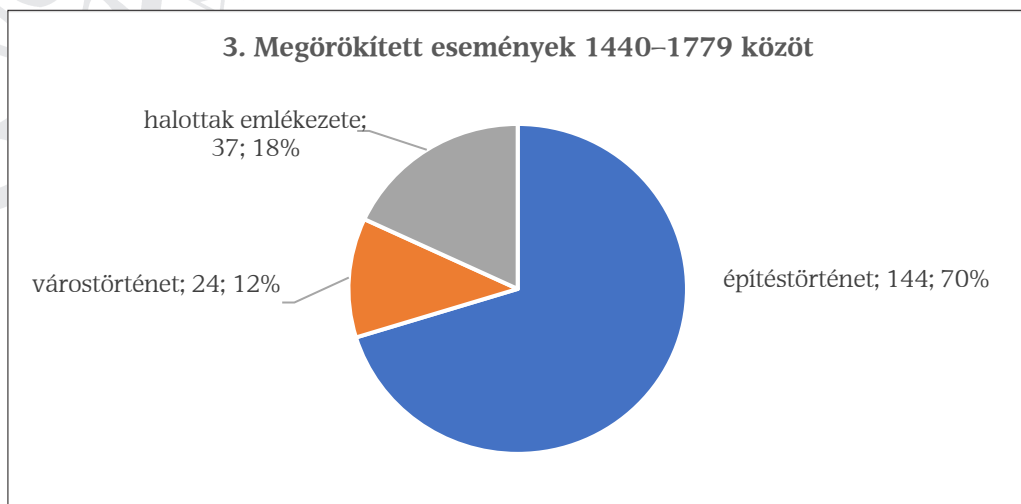
169 Csak azokat soroltam ide, amelyeknek szövege különféle feljegyzésekben, vagy eredeti helyükön máig fennmaradt. Nagyajtai Kovács Istvánnak 43 magyar, latin és német 16–17. századi sírfeliratról számolt be az egykori tulajdonos (vö: Nagyajtai Kovács 1840: 71, Jakab 1888a: 225).

170 Olvasatát Jakab Elek is közli (Jakab 1888a: 234). Mai olvasata Asztalos Lajos nyomán: Az mi az magyar írást illeti az hídon, miért ('mert') hogy az szász nemzet fél, hogy valami prerogatívát ('kiváltságot') kívánna magának az magyar nemzet, kin ('amin') meghaborodott ('megütközött', 'megbotránkozott') az szász nemzet, nem akarván valami dissensióra ('nézeteltérésre') jövődöre is okot adni az unió ['az 1458-ban kötött egyezés, egyetértés'] ellen, végezték ('határozták') ő kegyelmek ('a tanács'), hogy szászul is ugyan azon igékkel faragják meg [az illető feliratot] a város költségén, azonképpen egyéb közönséges monumentumokon ('építményeken', 'létesítményeken'), ha egyik nemzetnek nyelve ott vagyon, az másiké is legyen ott (vö: Asztalos 2004: 202).

171 Letavay Sándor 1818-ban azonban megtalálni vélte a magyar feliratot [56.] is, amely szerinte a latin mellett kapott helyet (vö: Letavay 1818: 135, Balogh 1985: 39, 134–135).

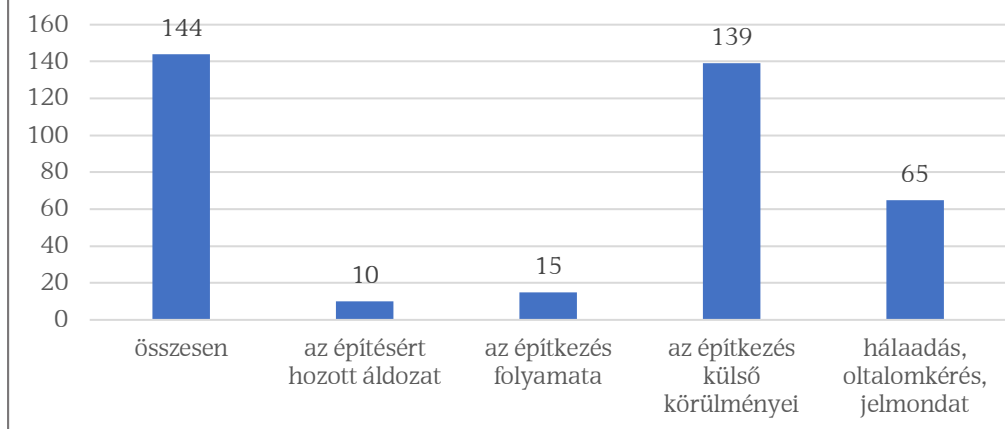

Az események megörökítése • Az események megörökítésénél két domináns motívum fordul elő: 1. az önmagát dokumentáló, gyarapodó és pusztuló város megjelenítése, illetve 2. a városban zajló események, a város életének és a történelmi eseményeknek a szinkronba hozása. Az első csoportba 144 (70%), a második csoportba pedig 24 (12%) emlékkállítás sorolható. A fennmaradó 37 (18%) emlékkállítás a halottak emlékezetével kapcsolatos szövegeket jelenti. Ebből jól látható, hogy a vizsgált korokban az építéstörténeti narratíva dominál a várostörténetivel szemben.

A 144 építkezéssel kapcsolatos emlékkállítás a következő motívumokból tevődik össze: az építésért hozott áldozat (10), az építkezés folyamata (15), az építkezés külső körülményei (datálás, a keletkezésre való hivatkozás) (139) és hálaadás, oltalomkérés vagy jelmondat (vallásos formula, szentencia formájában) (65).

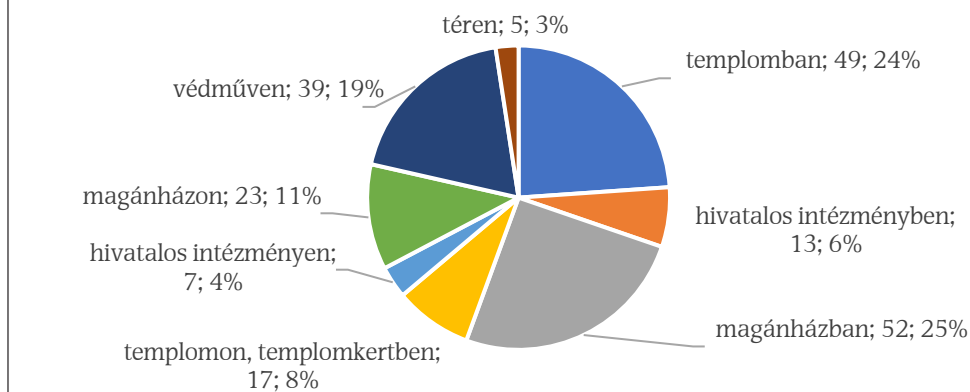
4. Építéstörténeti motívumok 1440–1799 között

Az emlékéllátások helye • Az emlékezés helyét tekintve a 205 emlékéllátás 114–91 (55%–45%) arányban a zárt–nyilvános terekben történt. A zárt tereket a templombelsők (49; 24%), a hivatalos intézmények (13; 6%) és a magánházak (épületbelsők, udvarok) (52; 25%) jelentik. A nyilvános térrészekhez a templomok külső falai (17; 8%), a hivatalos intézmények (7; 4%) és magánházak homlokzatai (23; 11%), a védművek (39; 19%) és a terek (5; 3%) tartoznak.

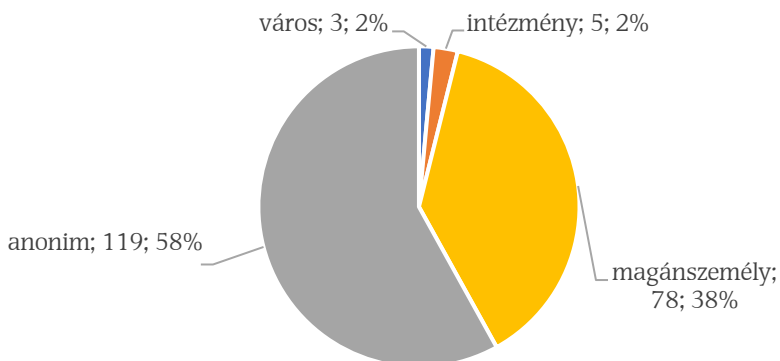
5. Az emlékéllátások helye 1440–1799 között

nyilvános tér 91 (45%) – zárt tér 114 (55%)

Az emlékéllátók • A megszővegezés alapján az emlékéllátókat három csoportba sorolhatjuk: a város közössége (3; 2%), intézmény (5; 2%), magánszemély (78; 38%). Az anonim (119; 58%) kategóriába szintén a város (34; 17%), az egyház (26; 13%), a céhek (4; 2%) és magánszemélyek (55; 25%) tartoznak. (A magánszemélyek nagy számát mindkét csoportban a sírfeliratok és építési feliratok – ajtó, ablak, kapu stb. – állítása magyarázza.

6. Az emlékállítók 1440–1799 között

Az emléktárgyak formai sajátosságai alapján megállapítható, hogy az emlékállító és kivitelező elválik egymástól. A feliratok, emléktáblák létrehozása szakmai tudást igényelt, amellyel a kőfaragók rendelkeztek. A megrendelők csoportja vagy személye (az emlék kihelyezője) elkülönült az előállító (az emlék kivitelezője) személyétől.

Az emlékállítás körülményeiről a legnehezebb megállapításokat tenni. A rendelkezésre álló források alapján nem lehet határozott választ adni arról, hogy létezett-e valamilyen rítus az emlékezet kihelyezésére. A halottaknak történő emlékállítások körül valószínűleg szerveződött nyilvános rítus, a közösségi események kihelyezéséről nem tudni, hogy vonzott-e közönséget, hogy beszélhetünk-e az emlékállítási esemény fesztivizálódásáról. Az valószínűsíthető, hogy egy-egy emléktábla kihelyezése látvány-számba mehetett.

Az emlékjelek utóélete • Az emlékjelek utóéletét tekintve megállapítható, hogy az idővel és a történelemmel kapcsolatban több tendencia, attitűd érvényesült: 1. az emlékezet kihelyezése mellett 2. az emlékezet felszámolása és/vagy bevétele számítható kiemelt emlékezetstratégiának. Az emléktáblákhoz, feliratos kövekhez (azaz a kihelyezett múlt-hoz) a társadalom többféleképpen viszonyult: 1. eltüntetett emléktárgyakat, amelyek így agresszió áldozatai lettek, 2. áthelyezett emléktárgyakat, amelyek így új kontextusban töltötték be funkciójukat, 3. biztonságos helyre (levéltárakba, múzeumokba) helyezett emléktárgyakat, amelyek így másodlagos funkciót töltöttek be. Az 1. és 3. viszonyulás a tárgyasított múlt őrzését az emlékezetre korlátozta, ezekben az esetekben a kommunikatív és a kulturális (szervezett) emlékezet keveredett.

Nem tudom, hogy a nyilvános terekből a vizsgált korszakban számoltak-e fel végleges érvénnyel emlékanyagot. (Kivételt képez a II. Rákóczi Ferenc tiszteletére emelt diadalkapu utóélete [135].) A korszak általam ismert datálásai és emlékállításai a 19. század elejéig-közepéig nagyrészt épen, helyváltoztatás nélkül megmaradtak. Ekkor azonban a terjeszkedő város a vártornyok és a várfalak lebontásába kezdett. (1841. november 11-én uralkodói leirat utasítja a városvezetést a lebontott várofsalak faragott és feliratos köveinek megőrzésére – vö: Gaal 2016: 66.) A Kovácsok tornyát 1796-ban, a

Torda-kaput 1841-ben, a Monostor-kaput 1843-ban, a Közép-kaput 1850-ben,¹⁷² a Híd-kaput 1870-ben, a Magyar-kaput 1872-ben bontották le. A város vezetősége a Történeti Múzeumnak ajándékozta az értékesebbnek ítélt köveket [12., 192.]. Néhány kibontott emléktábla a környék épületeinek oldalába [55., 138.], illetve – hosszabb ideig – az éppen épülő Városháza lépcsőfordulójába [59., 109.] került (1884-ben). (Ez utóbbiak is 1986-tól a Történeti Múzeum kőtárába kerültek.) Egy várfalból kivésott sírfeliratot a Házsongárdi temetőbe költöztettek [67.].

A házak átépítése, lebontása során általános gyakorlat volt a feliratos kövek költöztetése is. Több történeti emlék ma már másodlagos elhelyezésű. Pákei Lajos építész például a saját villájába építette be a lebontott régi házak pusztulásra ítélt feliratos köveit [48., 59., 64–66., 70.]. A régi unitárius kollégium feliratos kapuját az új kollégium-épület egyik udvari falába építették be [210.]. A múzeumba került sok lebontott vagy átépített ház ajtó-, ablak-, kapu- és kandallófelirata, illetve építési emléktáblája [15., 19–20., 22., 25., 29–31., 41., 44., 46., 54., 57–58., 60–61., 69., 71–73., 75., 81., 85., 87., 121., 147., 169.], egy esetben már csak másolat található az eredeti helyén [145.]. A Szent Mihály-templom kőtárában is őriznek feliratos követ [151.].

Csak várostörténeti leírásokban, levéltárban vagy Jakab Elek, Pákei Lajos és Kelemen Lajos rajzain lehet ma fellelni több emlékeztető szövegét [6–7., 10., 39., 42., 47., 53., 56., 62., 92., 97–98., 100., 104., 132.]. Egy esetben az egykori feliratot emléktábla formájában később újravásték [200., 553.].

A fogadalmi kaput 1899-ben, a Főtér átrendezésekor [162., 307.], a fogadalmi oszlopot pedig 1961-ben [158., 522.] költöztették a város akkor periférikusabb területére, a Szentpéteri templomhoz.

Több emlékjel a későbbiek során elkallódott, az elbontott feliratos kövek és felszámolt emlékeztetők későbbi sorsát nem ismerem [9., 13., 18., 28., 32–35., 88., 94., 96., 99., 114–117., 124–127., 137., 139.].

Az emlékeztető feliratok lebontása és áthelyezése, az eredeti kontextus megváltoz(tat)ása funkcióváltozásokat is eredményezett: a kor, amely ezeket megmentette vagy értékesítette, már nem(csak) az adott teljesítményt datáló vagy megörökítő emlékműként, hanem örökségként, a lokális történelem lenyomataiként kezelte ezeket a gyűjteményekbe elhelyezett köveket. A várfalak és vártornyok emlékköveiről szóló korabeli megjegyzés: „Másfél századig állott egykor a’ statusok’ sorában Erdély mint magyar fejedelemség, magyar nemzetű fejedelmek által igazgatva: még is keblében csak egyetlen egy magyar kerített város volt – Kolozsvár! ‘S mi után falai ennek is lerontatandnak, többé egyetlen egy sem lesz. Ha egyébért nem, csupán emlékül is fenn kell vala tehát azokat tartani.” (Nagyajtai Kovács 1840: 75.)

172 Szabó T. Attila szerint 1841-ben bontották le (Szabó T. A. 1946: 71–72).

A reformkortól a kiegyezésig (1800–1867). A datálás mint emlékéllítés

Az 1800 és 1867 közötti emlékéllítások az előző korszakhoz hasonlóan az egyéni és közösségi teljesítményeket és áldozatvállalást (alapítás, építkezés), az egyéni biográfiákat (sírfeliratok, epitáfiumok), a kiemelkedő eseményeket és hőstetteket örökítették meg.

Építkezés és építkezők

A közösség intézményei, középületek

A növekvő lakosságú és térben terjeszkedő város időszerű igényeit elégítették ki az újabb középületek.

Az 1800-as évszámrejtő felirat szerint Babb János fogarasi püspök „Isten dicsőségére a sajátjából építette” **[206.]** a város első görögkatolikus templomát.

A kolozsmonostori kápolna restaurálását 1807-ben végezték el **[212.]**.

A kolozsmonostori plébániatemplom felújítása alkalmával, a 19. század első harmadában kettős emléktáblán a benedekrendi apátság több évszázados történetét helyezték ki. A szövegek teljes fordítása: „A kolozsmonostori benedekrendi apátság – melyet I. Béla alapított és Szent László megerősített – temploma II. Ulászló uralkodása alatt 1508-ban megnagyobbított és két toronnyal kiegészített. A mindeneket megváltoztatni szokott idő folyásával Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király Monostor uradalmával együtt a Jézus társasági atyáknak adományozta tudományos akadémia céljaira az Úr 1581. évében. Rövid idő múlva az iskola a városba áttétetvén, szinte használatlanul állt, de mindig igazhitű [azaz római katolikus] maradt. A jezsuita rend megszüntetése után nagyobbbrészt pusztán állt és majdnem rommá vált.” **[216.]**; „Végül az 1818. esztendőben [I.] [Habsburg-Lotaringiai] Ferenc osztrák császár és erdélyi nagyfejedelem uralkodása alatt, mikor losonci gróf Bánffy György excellenciás úr volt a kormányzó, Erdély püspöke és az erdélyi katolikus iskolák főfelügyelője pedig rudnai és divékújfalusi Rudnai Sándor excellenciás és főtisztelendő úr, nagyobb részét nemrég épült líceum szükségletére fordították, ezt a részét pedig istentisztelet céljaira meghagyták és elrendezték az Úr 1819. évében.” **[217.]**

Az evangélikus (lutheránus) templom építését az építtető Martin Liedemann lelkész, a kurátorok és a mesterek nevesített emlékezetével együtt örökítették meg 1843-ban **[242.]**. 1846-ban „A KOLOSVÁRI SZENT ERSÉBETH/ K(IRÁLYI). KORHÁZ KÖLTSÉGÉN” fejezték be a Szentpéteri római katolikus templomot **[244.]**. Az ortodox izraelita hitközség zsinagógájának felavatására 1851-ben került sor **[247.]**. A szintén 1851-ben felszentelt alsóvárosi (kétágú) református templomban a templomi bizottság alapító

tagjainak névsorát örökítették meg [248–249.].¹⁷³ A ferences templom melletti kriptafelújítása 1861-ben [252.] készült el.

A Szent Mihály-templom tornya¹⁷⁴ 1862-ben épült, emléktáblája előszámlálta és nevesítette az egyházi előjárókat (püspökök, plébános), az egyházi vezetőséget (gondnok, pénztárnok, jegyző, egyházfi), az építészeket és építőmestereket (mérnök, kőműves, ácsmester, kőfaragó, rézművesek) és az emléktábla készítőjét [253.]. Tudomásom van egy 1894-es emlékirat-fogalmazványról, amelyet a templomtorony keresztjébe szántak: „Ezen keresztet 1894. évi július 28-án tartott egyházközségi választmányi gyűlés határozatából a jelen évi Nagyboldogasszony ünnepe emlékére (aug. 15.) midőn erdélyi püspök Lönhart Ferenc, kolozsvári róm. kat. apát-plébános Biró Béla, egyházi főgondnok pedig Dr. Groisz Gusztáv volt s midőn a képviselőtestület tagjainak száma 347 volt, készítette és díszes alakjában fölállította Demjén Ágoston műlakatos, a kolozsvári róm. kat. egyházközség képviselőtestületi választmányának érdemes tagja.”¹⁷⁵

Ebben a korszakban három új oktatási intézménnyel, felépített vagy felújított iskolaépülettel gazdagodott a város. A felekezeti iskolák épületeit emléktáblákkal jelölték meg. A „tudománynak és a kegyességnek” szentelték [207.] 1801-ben a Református Kollégiumot. A „tudománynak és erénynek” építették újjá [210.] 1806-ban az Unitárius Kollégiumot. A Királyi Lyceum (Római Katolikus Gimnázium) újjáépítésének szövege: „I. [Habsburg-Lotaringiai] Ferenc Ausztria császára, gróf Bánffy György kormányzó alatt, a Királyi Líceum a katolikus tanulmányi alap jövedelmeiből fényesebben újjáépített. 1821.” [224.] Az ehhez az intézethez tartozó nyomda építése 1832 körül fejeződött be [232.].

173 A templom alapkövét 1829. október 3-án tették le. Az aktust magyar és latin nyelvű emlékirat elhelyezésével is megörökítették. A magyar nyelvű szöveg:

„Emlékirás:

A száz ötvenhét esztendeig sok viszontagságokat kiállott külső városi fatemplom helyett, a kolozsvári mintegy tízezer lélekből álló evangelico-reformata szent ekklezsia, Isten dicsőségéhez való buzgóságból, egy új kéttornyú kőtemplom építését elkezdette az Úrnak nevében 1828-dik esztendőben I-ső [Habsburg-Lotaringiai] Ferencz austriai császár, magyar király és erdélyi nagyfejedelem uralkodása alatt. Lévéns ország kormányója: branyitskai I. b. Jósika János az erdélyi kir. Gub. előlölője; az ev. reform. főconsistorium praesese, s berkeszi Katona Zsigmond, gubernialis consiliarius; minden ev. reformata és némely evangelica erdélyi ekklezsiaiak püspöke és főcuratora, zágoni Bodola János; az ekklezsia fő insp. curatora, zilahi Sebes Antal, most gubernialis consiliarius; ezen sz. k. város főbirája, s. pataki Pataki Mihály, egyszersmind az idevaló ev. Reform. ekklezsia egyik domest. curatora, és ezen új kezdett templom fő építő gazdája. Mostan pedig e fundamentum követ és emlékeztető táblát, a nagy ajtó alá letette gr. Rhédei Klára, a kolozsvári ref. collegium főinspector curatora, és ezen ekklezsia s új templom főprotectora, kis rhédei gr. Rhédei Ádám, nemes Doboka vármegye főispánja nagyobb leánya; az ekklezsia mostani főinspector curatora m. gy. monostori I. báró Kemény Ferencz, gubernialis secretarius; szathmári Pap Gábor, egyik domesticus curator, királyi- és a templom építése cassája hűséges perceptora; Incze Sámuel tractualis esperest és idevaló első-, Krizbai Elek, második-; Csiszér Sámuel, harmadik-; Herepei Károly negyedik pap, és Winkler György építő pallér idejekben, 1829-ik esztendőben, october 3-dik napján.” (Közlí Szilágyi 1849b: 26–27.)

174 A torony alapkőletétele 1838. május 20-án, fényes egyházi ünnepség keretében zajlott: „Az alapkőnek négy szegletű üregébe egy Szelentz tétetett jelenkorunk’ pénz-darabjaival, emlék-írással, ’s hazánk egyházi és világi minden tisztelői’ nevét magában foglaló nyomtatványokkal telye.” (Idézi Sas 2009: 53.)

175 Kézirat a Szent Mihály-plébánia irattárából (közli Sas 2009: 258).

A középületek építése és karbantartásának feladata a közösségre hárult. A város költségén építettek malmot 1820-ban [218.]. A papírmalom „Az erdélyi nagyfejedelem-ségbeli tanulmányi alap számára épült 1796-ban, javítottatott 1832-ben.” [231.] A Farkas utcai színházépületet – az első magyar kőszínházat – 1821-ben avatták [222.]. A Közép-kapu órájának újrifestését 1827-ben [225.] végeztette a város.

A laktanya épületének homlokzatára a város tanácsa 1836-ban egy magyar nyelvű feliratot tervezett, amely a kolozsváriak áldozatvállalását is megörökítette volna: „Austriai Cs(ászári). Kir(ályi). Fő Hertzeg/ Estei/ FERDINÁND/ Nevével diszesített/ és a/ Kolo'svári NÉP' költségén/ Építettett/ KATONA-LAKHÁZ/ Elkészült/ M.D.C.C.C.XXXVI.” [235.] A feliratot nem helyezték fel, helyette csak a város címerét festették fel (közli Jakab 1888d: 26).¹⁷⁶

A céhek intenzív tevékenységére és a városban betöltött szerepére példa a csizmadia céh, amely telket és házat vásárolt 1847-ben [245.], 1866-ban pedig egy emelettel bővítette [255.].¹⁷⁷

Az 1792-ben elhunyt Suki László az unitárius egyházra és kollégiumára hagyta vagyonát; az intézmény 1806 után a könyvtárban helyezte el jótévedőjének címerét [211.]. Kassai Mihály foglár a város megbízásából javíttatta a város börtönét, a Torony épületét. A felújítás és építkezés folyamatát egy emléktábla elhelyezésével zárta le. A verses megfogalmazás a tömlőctartó emberi értékeit emelte ki: „ÉN KASSAI MIHÁLY 1820ba/ TÖMLÖTZ TARTO LETTEM, EBBEN A' FOGHÁZBA:/ TI! SZERENTSÉTLENEK, KIK ITTEN SZENVEDTEK/ A' BAL SZERENTSÉNEK, PÉLDÁI LETTETEK;/ HA SORSOTOK FORDULT, OLLYKOR BU BÁNATRA/ VOLTAM NÉKTEK MÉG IS, VIGASZTALÁSTOKRA/ MIDŐN 1821^{be} IRTAK, E' TÖMLÖTZ S KŐFALAK AKKOR/ MEG UJULTAK.” [223.] Gróf Esterházy János az általa vásárolt árvaház felújításakor annak történetét és őse érdemeinek emlékeztetét helyezte ki: „Galántai Esterházy Dénes gróf ezt a házat, amelyet néhai őse, rátóti Gyulaffy László 1748-ban az árváknak ajánlott fel, s amelyet a legfelsőbb rendelkezés kiegészítésére később árverésen eladásra bocsátottak, ahol Esterházy Nepomuk János gróf készpénzen vette meg, majd a testvéreivel való osztozásakor – Bécsben, 1840. június 1-jén – neki jutott, 1842-ben megjavította. Isten nagyobb dicsőségére.” [240.] A Szábel Boldizsár hagyatékából létrehozott öregotthont és kórházat fia, Menyhárd újraépítette. A közösség javára áldozó polgárokról az épület homlokzatán emlékeztek meg: „SZABEL BOLDIZSÁR/ ISTENES ALAPITVÁNYI VÉG RENDELÉSE SZERINT/ MARADIKAI ÁLTAL HAT SZEGÉNY EL AGGOT/ FÉRFIÁK ÁPOLÁSÁRA 1815^{BE} LÉTRE/ HOZATATT/ KORHÁZ/ UJBÓL ÉPITTETETT FIA SZÁBEL MENYHÁRD/ GYÁMNOKSÁGA ALATT ÉS KÖLTSÉGÉN/ 1844^{BEN}.” [243.] Gróf Rhédey Ádám lányaival (Klára és Mária) és vejével (gróf Mikó Imre) a református nyomda épületére adományozott [251.].

176 „Ez volt a kolozsvári nép ohaja, de a kir. k. szék elébb halogatta, később mellőzvé: csak a [...] sár-ga színnel festett hadi jelvényű díszítés történt meg; újabb időben a város czimere festetett föl. [...] ...egy ideig történetileg létezett, elmaradása indító okát a közleményekben nem találtam meg; de hihető, hogy [Habsburg-]Estei Ferdinánd főherczeg kir. biztos kivételes kormányzatában van az ok, hogy katonai laktanyára ily demokratikus felirat alkalmazása elmaradt.” (Jakab 1888d: 26.) Mikó Ádám kézirata említ egy emléktáblát a laktanyáról (vö: Mikó Á. 1860).

177 A vizsgált korszakon kívül esik, de ide is tartozik, hogy 1902-ben a céh új épületet húzott fel a telken [319–320.].

Lakóházak

Egy esetben vallásos formula datálta az építkezést egy kapuboltozat zárókövén: „Jézus, az emberek megváltója, 1819.” [215.] Az építtető kilétére a grófi címere utalt a Jósikaház 1828-as megnagyobbításakor [227.]. Egy 1832-ben építkező egyén kilétét az Ő(zv egy).G(róf).T(eleki).J(ózsefné).G(róf).T(eleki).S(ófia). rövidítés [230.], egy 1836-os teljesítmény szerzőjét az S. V. [234.], egy 1843-as építkező nevét pedig a G(róf) E(sterházy) D(énes) monogram [241.] takarta, illetve fedte fel.

A Filstich-ház felújítását 1802-ben [208.] végezték, gróf Toldalagi László és neje, gróf Korda Anna 1803-ban kezdett építkezni [209.], amelyet a megözvegyült feleség a „néhai hív férje tzélját” végezve 1806-ban teljesített [213.]. Felsőbányai Bánya Károly „diplomált gyógyszerész és kereskedő” 1865-ben építtet, az emléktábla köriratán a polgári erények megtartásával magyarázta gyarapodását: „SZORGALOM ÉS TAKARÉKOSÁG/ JUTALMA ISTEN ÁLDÁSAI” [254.]

A halottak emlékezete

A templomi kriptákba való temetkezés ebben a korszakban is a templomért és gyülekezetért áldozó nemesi rétegnek volt a privilégiuma. Az előzőtől eltérően ebben a korban kizárólag magyarul szövegezték a halotti biográfiákat.

A bemutatást a ferences templom síremlékeivel kezdem. A fiatalon elhunyt gönczruszkai gróf Kornis Lajosnak a műveltségét, szülő- és családszeretetét, a hazával és vallásával törődő voltát, valamint ígéretes, de beteljesületlen jövőjét siratták apja és testvérei (1820) [219.]. Az ifjú sepsiszentiváni Henter Ádám síremlékét nagynénje, Hammel Anna emelte „érzékeny indulattal” (1821) [221.]. Marosnémeti ifj. gróf Gyulai Sámuelné kászoni báró Bornemissza Borbárának, a „ritka erkölcsű keresztény” özvegyességét, példamutatását emelte ki a felirat. A verses sírkövet az el nem múló gyász és kegyelet jegyében állították: „E GYÁSZKÖVET BÚS EMLÉKÜL/ TESZSZÜK NÉKED JO NÉNÉNK/ KIK MÉG ÉLÜNK-NÁLAD NÉLKÜL/ SZERETETT GYULAINÉNKI/ TEI KI VELÜNK EDGYESSÉGBEN/ ÉLTÉL NYUGODJ BÉKESSÉGBEN/ MŰ A BÁNATBAN OSZTOZVA/ NEKED NEFELEJTSET HOZVA/ ÁLDJUK SZELID PORAIT/ BETSBEN TARTJUK HAMVAIDAT./ TE NYUGODJ, ÖRVENDJ AZ ÉGBEN/ ÁRTATLANOK SEREGÉBEN/ S MIDŐN LE TEKINTZ KÖZINKBE/ LÁSD! MIKÉPP’ KÖNNYÖZÖNINKBE/ KIK FORROAN SZERETÜNK/ SOHA EL NEM FELEJTÜNK” (1839) [237.]. Gönczruszkai gróf id. Kornis Jánosnak – a családi viszonyokat és érdemeket mellőzve – csupán a címeit és funkcióját exponálták, teljes sírfelirata: „NAGY MÉLTÓSÁGU/ GÖNCZ-RUSZKAI IDŐSBB GROF/ KORNIS JÁNOS/ UR Ő EXCELLENTZIÁJA/ A CSÁSZÁRI, KIRÁLYI, ÉS APOS-/ TOLI FELSÉG ARANY KULTSOS/ HIVE, STATUS ÉS GUBERNIALIS/ VALÓSÁGOS BELSŐ TITOK TA-/ NÁTSOS, ÉS AZ ERDÉLYI NAGY(-)/ FEJEDELEMSÉG, S AH(H)OZ KAP-/ TSOLT RÉSZEK HÁROM ESZTEN-/ DÖKIG VOLT BOLDOG EMLÉKE-/ ZETÜ KIRÁLYI FŐ KORMÁNYO-/ ZOJA ÉS KORMÁNYSZÉKI ELÖL-/ ÜLŐ./HOLT MEG ÉLETÉNEK LIX-IK/ ÉSZTENDEJÉBEN, KISASZSZONY/ HAVA XV-IK NAPJÁN/ MDCCCL-IK ESZTENDÖBEN.” (1840) [239.].

A piarista templomban Szentpéteri Borbárának férje, Zakariás Kristóf állított emléket, bizonyítva hogy a feleség „SZÉP LELKÉNEK EMLÉKEZETE ÉL/ HOLTIG KESERGŐ

FÉRJÉNEK SZIVÉBEN/ KI E HIDEG KÖVET/ A VISZONTLÁTÁS FORRÓ REMÉNYÉVEL/ AZ ÉGFELÉ A' BOLDOGULT LAKHELYÉBE/ UTMUTATO OSZLOPUL EMELTE" (1830) [228.].

A kolozsmonostori plébániatemplomban a férj, csíkszentkirályi Bors Mihály emelte az „erényes nő, jó anya” Lázár Anna sírkövét, amelyet később Albert fiúk egészített ki az apa nevével (1847) [245.].

Események emlékezete

1817-ben Kolozsvárt az a megtiszteltetés érte, hogy erdélyi körútja során vendégül láthatta az uralkodópárt. A magas rangú vendégeket az erdélyi kormányzó szállásolta el, aki a palota erkélyén emléktáblát állíttatott ennek az eseménynek a tiszteletére és emlékeztére: „Első [Habsburg-Lotaringiai] Ferenc császárnak, a haza atyjának és [Wittelsbach] Karolina Augusztia császárnénak e drága haza meglátogatására e városba történt megérkezése és az 1817. esztendő augusztus havának napjaiban e szobákban tartózkodása örök áldott emlékeztére állította gróf Bánffy György losonci liber báró, Erdély kormányzója, életének 70. esztendejében.” [214.].

Ugyanennek az eseménynek, I. Ferenc osztrák császár és magyar király, illetve Karolina Augusztia osztrák császárné és magyar királyné látogatásának a megörökítésére készült a város első világi/politikai jellegű emlékműve. A város előjárói már 1818-ban felvetették az emlékállítás ötletét. Helyét a város főterén jelölték ki. Az emlékmű 1821-től készült. A Státuának nevezett oszlopot közadakozásból és – nagyjából – Topler Imre városi szónok és kereskedő adományából emelték. Az alapkövételére 1822. október 25-én került sor.¹⁷⁸ Az ünnepélyes leleplezést 1831. október 4-én, a császár névnapján (Ferenc) tartották.

Az oszlopra az uralkodók Bécsből rendelt domborművű portréi mellett a látogatás két epizódját faragták meg. Az egyik jelenet a pár megérkezését örökölte meg: magyar díszruhás lovas kísérettel, hintón, a Közép-kapun át a városba érkező uralkodókat a fedetlen fővel álló tömeg fogadja. A másik jeleneten egy térdelő elesett asszonynak alalmazó császárnét és mögötte a császári kíséretet jelenítették meg. Az emlékmű harmadik oldalán a város címerét helyezték el („annak emlékeztére, hogy azt a városi közönség csináltatta”¹⁷⁹), a negyedikre pedig a megemlékezett esemény megszövegezése került: „A kegyes, boldog és dicsőséges I. [Habsburg-Lotaringiai] Ferencnek, Ausztria császárának, Magyarország és Csehország királyának, Erdély nagyfejedelemé-

178 Az alapköbe tett latin és magyar emlékiratot Jakab Elek közli. A magyar verzió: „Tudd meg késő Világ./ Ha valaha ezen fundamentumot kihányad./ Mert mit nem forgat fel a késő idő./ Hogy e tartotta utazásának emlékoszlopát./ ELSŐ [Habsburg-Lotaringiai] FERENCZ/ Felséges Ausztriai Császárnak, Magyar Csehországok/ Királyának és Erdély Nagy Fejedelmének./ Ki a keresztény számlálásnak 1817-ik Esztendejében/ Ezen Erdélyi kedves Fejedelemségét Felséges Társával/ [Wittelsbach] CAROLINA AUGUSTÁVAL/ együtt/ Atyai boldog indulattal feljárván./ E Tartományi Fő Városában Kolosvárbán/ Fejedelmi kegyelmességét gyakorolva./ Augustus hónapjának 20–28 napjaiban mulatott./ E nagy Történet kedves emlékeztetének örökítésére/ A kolozsvári Nemes Tanács, és az egész Polgári/ Közönség a maga önkéntes adakozásából/ Háladatoson emelte vala az 1822-ik Eszt(tendő)ben.” (Jakab 1888b: 716–718). A latin végén szerepelt a kormányzónak és a város előjáróinak (fő- és királybíró, szenátorok, jegyzők, szónokok) megnevezése is.

179 Az 1831-es tanácsi jelentést idézi Jakab 1888b: 716.

nek és [Wittelsbach] Karolina Augusztá felséges császárnénak, akik Erdély nagyfejedelemiségét és annak székvárosát kegyesen meglátogatták az Úr 1817. esztendejében, Kolozsvár szabad királyi városa a legalázatosabban állította.” [229].

Kőváry László feljegyezte, hogy (kb. 1827–1837 között) állítottak még egy emlékoszlopot az egykori Haller-kertben a nevezetes látogatás helyére és emlékére: „[I. Habsburg-Lotaringiai] Ferenc császár az 1817-iki benjárása alkalmával itt megfordult, s hol megpihent, a helyet hosszasan emlékoszlop jelezte” (Kőváry 1886: 7) [226].

A császári pár látogatása és a népszerű és jó uralkodók imázsának építése éppen akkor zajlott, amikor Erdélyt pénzromlás és ennek következtében éhínség sújtotta (az alamizsnaosztás jelene éppen ezért került az oszlopra). A császárok kultuszának kezdetét a jelen megörökítése jelentette: ezt bizonyítja, hogy az 1817-es látogatást szinte azonnal követte az emlékállítás gesztusának és szándékának kinyilvánítása. A város számára azonban ezek az emlékállítások lehetőséget teremtettek a *hely szellemének* (*spiritus loci*) a megkonstruálására is. A vezetőség számára a legitimizációt, a polgárok számára a presztízst jelentette egy olyan város előjáróinak, illetve lakóinak lenni, amely a kor legrangosabb személyiségeinek is felkeltette az érdeklődését.

Ebben a korban jelentkezett – és talán a reformkor nemzeti fellángolásával magyarázható – az emlékállítás egy másik, kutatásom szempontjából fontosabb eljárása, amikor nem a jelen vagy a közelmúlt eseményeit formálták múlttá, hanem a régmúlt eseményeit aktualizálták emlékezetté. A történeti érzékenység mellett ez annak a kifejeződése, hogy a jelen a múltban legitimizációs alapot talált.

1820 és 1827 között a Fejedelmi Kert központi sétányának két oldalán a hét vezér szobrai helyezték el [220.]. A honfoglaló elődök emlékeztetének térbeliesítése az osztrák császári uralom alatt a nemzeti ébredéssel, illetve az önálló magyar államiság történeti tudatával magyarázható. A szabadditöltés során a város polgárai a nemzeti régmúlt kulturális emlékeztetével, illetve eredetmítoszának megjelenítésével találkozhattak.

II. Rákóczi György a törökkel vívott ütközetének és megsebesülésének emlékét a csata után csaknem két évszázaddal (1852 előtt) állították a Szászfenesre vezető út mellett. A magyar nyelvű szöveg állítása: „ITT/ SEBESÜLT MEG/ II-ik/ RÁKÓCZY GYÖRGY/ 1660^{BAN} MÁJUS HÓ 20^{ÁN}/ A TÖRÖKÖK ELLEN/ VIVOTT CSATÁBAN.” [250.] A feliraton szereplő dátum pontatlan és az esemény is máshol zajlott. Az emléktáblát tulajdonképpen egy már korábban, a jezsuiták által emelt – a katolikus hagyomány alapján a település határába állított feszületekhez hasonló – oszlopra, képes keresztre helyezték. A helytörténész szerint „erre az emlékoszlopra az emléktáblát a fenesi csata után több mint kétszáz évvel olyanok helyezték, akik már nem ismerték az oszlop rendeltetését, s azt sem tudták, hogy a fenesi csata Szászfenes és Gyalu között zajlott le és nem május 20-án, hanem 22-én. A fejedelem tehát ettől az oszloptól több kilométerrel nyugatabbra sebesült meg.” (Asztalos 2004: 571).

Véleményem szerint ez a gesztus mással is magyarázható, éspedig azzal, hogy az emlékállítás szempontjából kevésbé relevánsak a felidézett esemény zajlásának hely- és időkoordinátái. (Azt nem állítom, hogy egyáltalán nem lenne fontos.) A városhoz közelebb – még ha annak a periferiáján is – állított emlékmű a lokális presztízstermelés szempontját elégítette ki, a felidézett múlt a hely implikáltságának látszatával a város nimbuszát emelte. Olyan, mintha a város védelmében esett volna el a 19. század második felében példaképnek számító nemzet- és országvédő magyar fejedelem. A korábbi keresztény alakzat átértelmezésének mint szimbolikus gesztusnak kettős magyarázata

lehetősége: a határmenti oszlopnak nemzeti emlékművé váló átalakítása során egyrészt a keresztény hagyománynak a nemzetivel való lecserélése, másrészt éppen az összekapcsolása, a nemzetinek a vallásos-mágikus oltalom alá való helyezése történt meg.¹⁸⁰

A belváros egyik részét érő természeti csapás okozta károkról, a tűzvészben elpusztult házakról emlékeztek meg a kárvallottak 1839-ben: „Ez a kő tétetett 1839. október [...-án], az 1830. esztendőben május 1. napjára virradólag, éjfélt után támadt rémítő tűz által 14 házak elégte emlékéül, melyek közt e házat (a) legtöbb romlás érte.” [238.]

Egyéni sorsok emléke maradt fenn néhány bevésésen. Török Ferenc 1835-ben fogvatartását örökölte meg a börtönben [233.]; a kolozsmonostori plébániatemplommon Dániel János hagyott nyomot: „Dániel János, 1839. Jézus az emberek megváltója.” [236.]¹⁸¹

Összegzés

A vizsgált, 1800 és 1867 közötti időszakba beletartoznak a reformkor nemzeti törekvései, a forradalom és szabadságharc eseményei, illetve az ezt követő Bach-korszak. De az általam vizsgált, a nyilvános terekben állított mementók között ez tételesen nem jelenik meg. Azonban számolhatunk a korhangulat, a társadalmi átalakulás és a történelmi-politikai események hatásával.

Folytatódott az előző korokból is ismert hagyomány, a datálásnak és a sírfeliratoknak a nyilvános térben való megjelenítése. Az építkezések és felújítások emlékszóvegeiből a vallásos-mágikus tartalom kikerült (leszámítva az egyházi építkezéseket).

A város eseményeinek állított emlékek közül a császárlátogatásnak szóló emlékművek és emléktábla foglalta le a központi és a lakosság által leginkább használt tereket (Főtér, Sétatér) [214., 226., 229.].

A jelenben felismert múlt szemlélete mellett egyre inkább elmélyült a városban lezajló eseményeknek sokkal történetibb szemlélete, amelyet bizonyít a kolozsmonostori plébániatemplom emléktábláinak részletező és terjedelmes volta [216–217.].

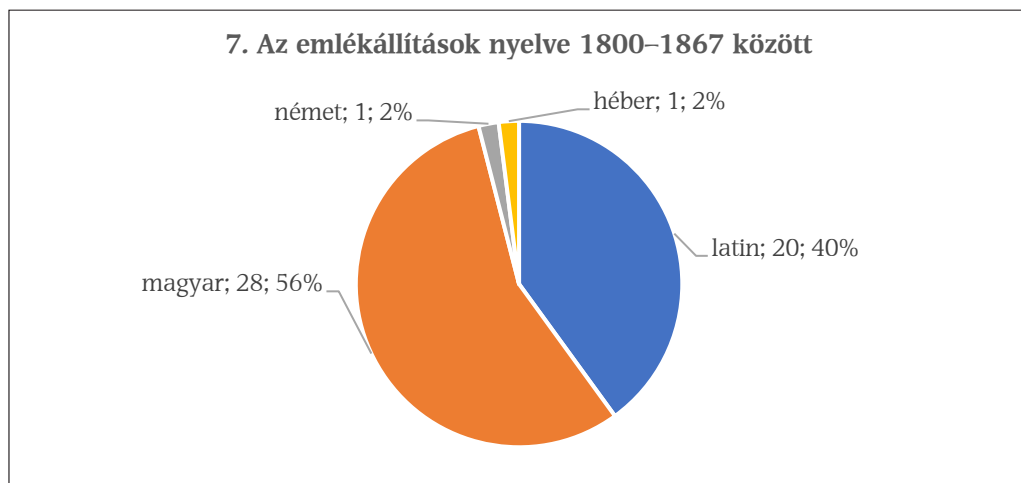
A reformkor nemzeti mozgalmai befolyásolták ennek a retrospektív szemléletnek a nemzeti vonalon történő megszületését és felerősödését. Az aktuális osztrák uralkodók látogatása emlékének térbeliesítése mellett már nagyobb időbeli távlatot nyitott meg a magyar honfoglaló vezérekre [220.] és az erdélyi fejedelemre (II. Rákóczi György végzetes kimenetelű csatájára) való emlékezés [250.]. Úgy vélem, hogy a két idődimenzió – jelen és múlt – megjelenítése két eltérően megélt vagy kezelt jelentéses tartalom – az osztrák császári birodalmi jelen és a magyar független régmúlt – kontrasztba állítását is eredményezte. A magyar történelmi örökség felkutatása és felmutatása a 19. század első felében más területeken is kimutatható, nem csak az emlékállítások jellegéből. Valószínűnek tartom azt is, hogy ennek a tartalomnak a receptálására és illetően értelmezésére fogékony lehetett a város lakossága abban a történelmi periódusban, amikor éppen a függetlenségért zajló események (1848–1849) emlékezete tiltás vagy megtorlás alá esett.

180 Ezen állítás mellett szól az is, hogy még a vizsgált időszak után is a nemzeti múltra való megemlékezés és az egyházi-vallásos rituális keret összetartozott.

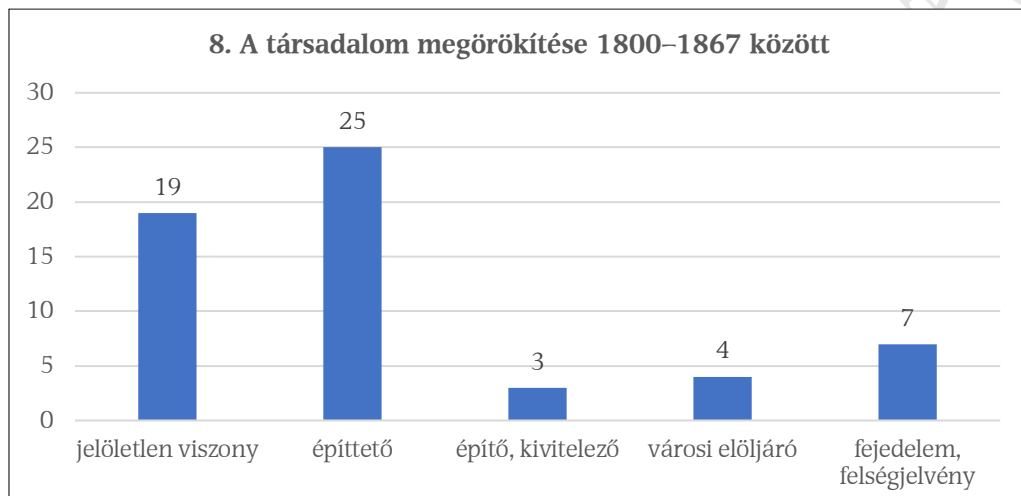
181 Egyéb – a kolozsmonostori Nagyboldogasszony-templommon lévő – bevésések, feliratok: Löwy-Demeter-Asztalos 1996: 31–33, Sas 2010b: 118–119.

Az előző korszakhoz képest, a polgárosodás előrehaladása nyomán a társadalom más szegmensének hangsúlyosabb jelenléte tapasztalható: a mesterek, polgárok neveinek megjelenése. Ez főleg a közösségi (egyház, céh) építkezésekre igaz [218., 245., 253., 255.].

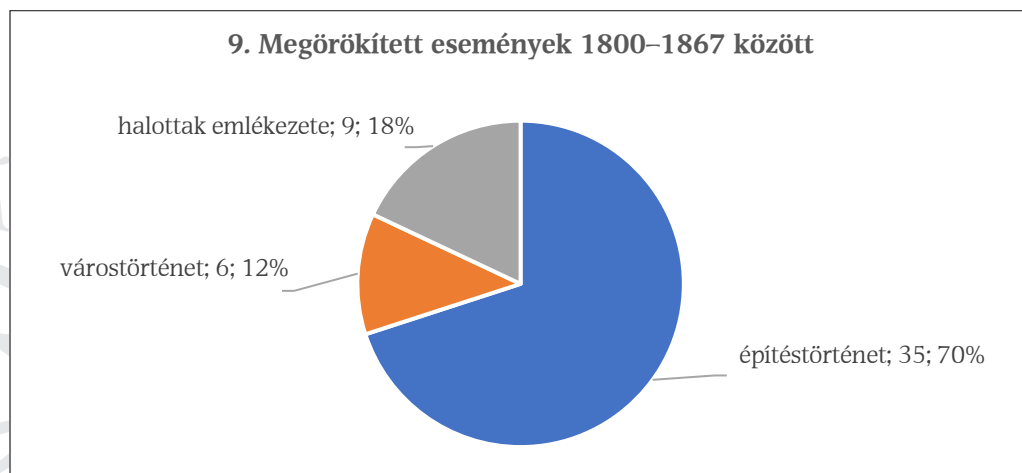
Az emlékéllátások nyelve • Az Adattárnak erre a korszakra vonatkozó adatai szerint a 50 emlékéllátásból 28 (56%) magyar, 20 (40%) latin, 1 (2%) német és 1 (2%) héber nyelven történt. Az arányok átbillenését a magyar nyelvnek a latin nyelv rovására történő használata és az utóbbinak a rituális térből való kiszorulása eredményezte. Ugyanakkor a héber építési felirattal egy új nyelv jelent meg a publikus térben [247.].

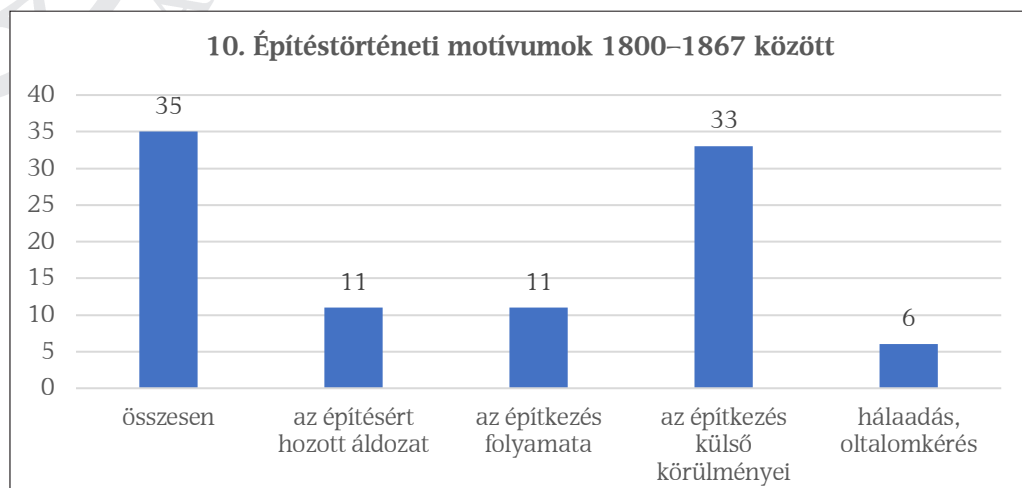
A társadalom megörökítése • A 50 esetből 19 nem tartalmaz a társadalomra utaló motívumot. 31 esetben viszont történt valamilyen utalás az építetőkre (25), az építőkre (3), a város elöljáróira (4), illetve az ország(rész) uralkodójára (7).

Az események megörökítése • Az események megörökítésénél két domináns motívum fordul elő: 1. az önmagát dokumentáló, gyarapodó és pusztuló város megjelenítése, illetve 2. a városban zajló események, a város életének és a történelmi eseményeknek a szinkronba hozása. Az első csoportba 35 (70%), a második csoportba pedig 6 (12%) emlékéllítés sorolható. A fennmaradó 9 (18%) emlékéllítés a halottak emlékével kapcsolatos szövegeket, illetve az egyéni nyomhagyásokat, bevéséseket jelenti. Ennek alapján elmondható, hogy ebben a korszakban is az építéstörténeti narratíva dominált a várostörténetivel szemben.

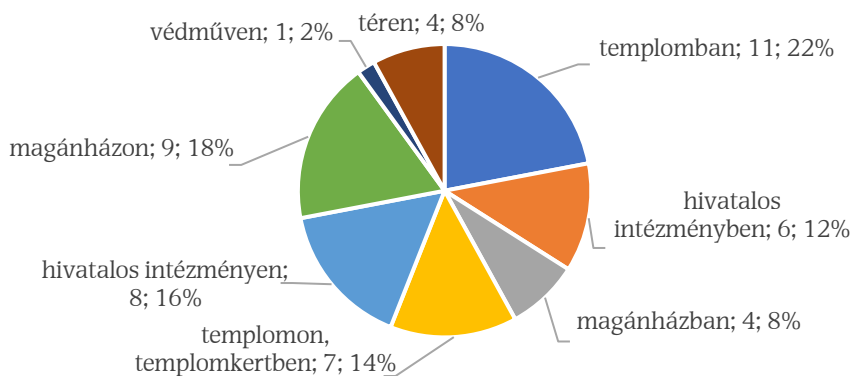

A 35 építkezéssel kapcsolatos emlékéllítés a következő motívumokból tevődik össze: az építésért hozott áldozat (11), az építkezés folyamata (11), az építkezés külső körülményei (datálás, a keletkezésre való hivatkozás) (33) és hálaadás vagy oltalomkérés (vallásos formula formájában) (6).

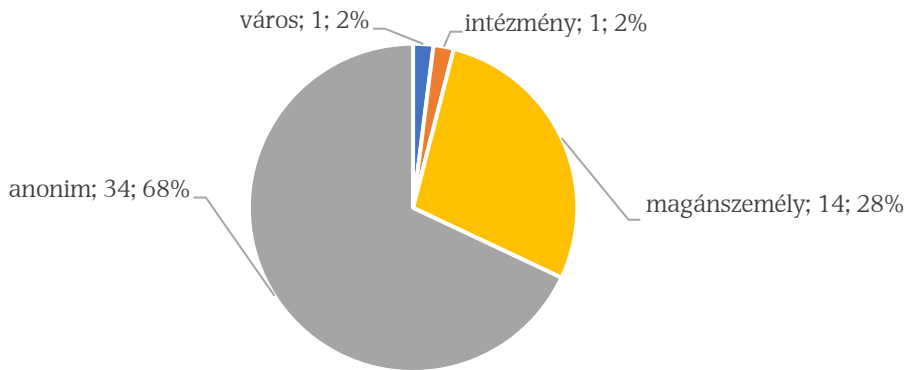
Az emlékéllátások helye • Az emlékezés helyét tekintve a 50 emlékéllátás 21–29 (42%–58%) arányban a zárt–nyilvános terekben történt. A zárt tereket a templombelsők (11; 22%), a hivatalos intézmények (6; 12%) és a magánházak (épületbelsők, udvarok) (4; 8%) jelentik. A nyilvános térrészekhez a templomok külső falai (7; 14%), a hivatalos intézmények, középületek (8; 16%) és magánházak homlokzatai (9; 18%), a védművek (1; 2%) és a terek (4; 8%) tartoznak. Ennek alapján úgy tűnik, elmozdulás történt a szélesebb nyilvánosság irányába.

11. Az emlékéllátások helye 1800–1867 között
nyilvános tér 29 (58%) – zárt tér 21 (42%)

Az emlékéllátók • A megszövegezés alapján az emlékéllátókat három csoportba sorolhatjuk: a város közössége (1; 2%), intézmény (1; 2%), magánszemély (14; 28%). Az anonim (34; 68%) kategóriába szintén a város (8; 16%), az egyház (16; 32%), a céhek (2; 4%) és magánszemélyek (8; 16%) tartoznak.

12. Az emlékéllátók 1800–1867 között

Ennek a korszaknak az emlékállításaira is jellemző, hogy az emlékállító és a kivitelező elválik egymástól; az emlék kivitelezése szakemberek (építészek, kőfaragók) feladata. Az emléktárgy kivitelezői anonimitásban maradnak, a feliratok nem tesznek utalást a kivitelező személyére.

Az emlékállítás körülményeiről annyi mondható el, hogy a halottaknak történő emlékállítások ritualizáltsága mellett megjelent az országot vagy országrészt vezető egykori vagy a társadalom jelenében élő személyiségek kultusza is. Az uralkodóknak történő emlékállítások ünnepi eseménynek, nyilvános rítusnak számítottak, amelyen részt vettek a város vezetői és polgárai.

Az emlékjelek utóélete • A vizsgált korszakban kezdődött a várfalak és a vártornyok lebontása (1840–1872), amelynek nyomán a zárt városból szegmentált típusú, nyitott város lett; ezzel a térszerveződés új formái alakultak ki (vö: Walter 2003: 184–188). A védművek lebontásával egyidőben fordult a kutatók érdeklődése a régebbi korokban állított feliratok és emléktáblák felé. A lokális előzményekre és folyamatokra, az örökségre való ráfigyelést így egyfajta veszélyeztetettségérzet kísérte. A város története, Nagyajtai Kovács István angol barátjával, John Pagettel együtt a lebontás előtt végigjárta az erődítményeket és lejegyezte az emléktáblákat és feliratokat. Az anyag leírása során megrovásban részesítette a várost a régi és értékesnek tartott kövek széthordásáért, a feliratok megsemmisítéséért, a múlttal szemben tanúsított közönyéért.

Az emléktáblák, feliratok felkutatásának kalandja toronytól toronyig, a várfalak körbejárásával zajlott. A vállalkozásban az angol úr (Wesselényi Polixéna férje, Aranyosgyéresen telepedett le) mint a civilizáció megtestesítője és a maga örökségét illően kezelni tudó nemzet tagja jelent meg. A történész pedig ebből a perspektívából igyekezett láttatni a maga örökségével kapcsolatban nemtörődöm közösséget. Idézet a leírásból: „Tordakaputól haladtunkban Paget úr a' várfalakra tekintgetvén, »Tán e' vonalon sem fogunk semmit lelni« mondta. – »De igen mindjárt« felelék én, »még pedig ott, hol kevés ember gondolná.« 'S elérvén a' Rákosi-ház' elébe, ott egy kőablakra, mely büttel az útba vala vala béásva, ezen szavakkal mutaték: »Im ez is felíratos emlékkő, 's egykor valahol ama' várfalban állott, mely Tordakaputól eddig nyúlt.« – Egy rakás, építés vagy útkövezéskor fenmaradt kő, tégladarab, szemét hevert út' szélén a' Rákosi-ház' ablakai előtt, 's annak támaszul szolgálá emlékkövünk. Paget úr elcsudálkozék a' látványon; lenyugvék az ablak alatti kőpadra; szánakozólag néze a' halomra, annak támaszára; 's azon hanyagságra és csekélylésre vonatkozólag, mely nálunk illy helyekre engedi jutni különben is kevés számu emlékköveinket, monda: »Ez már mégis igen sok!« – Én a' kő előtt álltomban mélyen éreztem megjegyzése' igazságát; de ellene mentségünkre semmit sem szólhattam, hanem – pirúltam! – »Valljon mi volt a' kőre írva?« kérdé most Paget úr, 's kérdése által kellemetlen helyzetemből némileg kiragadtatván viszonzám: mint az 1734dik évi tanácsbeli urak' irományából olvastam, ez: [...]. Úgy látszék: Paget úr' lelkében a' városgazda' udvarán, és itt az útfélen talált emlékkövek olly gondolatot támasztottak, hogy nekünk azokat nem csak várfalakban kell keresnünk, hanem mindenhol; mert midőn ülhelyéből felkele, legelőbb is arra tekinté vissza, 's újra csudálkozva mondá: »Hisz' ez a' kő is, mellyen ülék, emlékkő volt!« – 'S valóban az. Midőn melléje járultam, a' felső lapján még látható némelly betűk és betűnyomok engemet is töstént meggyőztek róla; 's hogy csak nyomok mutatkoznak, azt nem idő' okozá, hanem emberi kéz. Sima kőlap kényelmesebb ülést ígért mint a' betűkkel

bérovátkolt; 's ezért valaki, ki – e' tettéről ítélve – méltó volt volna, hogy az alexandriai híres könyvtár' tudományos kincseit elpusztított Omar kalifa' századában élt legyen inkább mint a' jelenben, a' felíratot lefaragcsálta róla." (Nagyajtai Kovács 1840: 66–67.)

A 19–20. század fordulóján zajló térrendezéskor és Mátyás király lovas szobrának tervezésekor a főtéri Státuát **[229.]** elköltöztették a ferences templom előtti Kispiac térre **[306.]**, amelyet ekkor az obeliszkről Karolina térnek kereszteltek.

A korszak emlékművei és feliratai közül többet a 20. században számoltak fel a nyilvános terekből. A vezérszobrokat **[220.]** a Fejedelmi Kert helyén zajló építkezések miatt 1880 körül a Házsongárdba költöztették, közülük 1885-re már csak négy – Árpád, Lehel, Örs, Vérbulcs – állott, ezeket a Sétatérre költöztették **[272.]**, 1902-ben a Fellegvárra kerültek **[317.]**, majd 1919-ben megsemmisültek. A kolozsmonostori egykori jezsuita kápolna emléktábláit 1909-ben kibontották és a múzeum kőtárába szállították **[121., 212.]**. Gróf Teleki Zsófia magyar építési feliratát 1936-ban, a ház felújításakor távolították el **[230.]**. II. Rákóczi György emlékoszlopát többszöri változtatás után, 1977-ben bontották el **[250.]**. A malom 1820-as építési tábláját **[218.]**, az épület elbontása után a felíraton nevesített főbíró fia, Szentkirályi Ákos a maga telkére vitette, kerítésébe falaztatta az 1890-es években; 1995-ben elbontották (vö: Asztalos 2004: 293). A csizmadia céh emléktábláit 1996 után bevakolták **[245., 255.]**.

A kiegyezéstől az I. világháború végéig (1867–1918). A dualizmus kora – a nemzet emlékezete

Ez a korszak az Osztrák–Magyar Monarchia dualista államát, államszövetségét képezi le, amely az osztrák uralkodóház és a magyar uralkodói körök közötti 1867-es kiegyezés következtében jött létre és az I. világháború végéig, pontosabban Erdélynek Romániával való egyesítéséig tartott.

Építkezés és építkezők

A közösség intézményei, középületek

A 19. század második felétől a terjeszkedő város és az egyre inkább differenciálódó társadalom a szolgáltató szektorok (oktatás, gyógyászat, gazdasági ágazatok), szórakoztató és művelődési intézmények bővülését eredményezte.

Az egyházi jellegű építkezéseknél időrendben az első a Szent Mihály-templom huszártornyának 1880-as javítása. A tornyocskában emlékiratot helyeztek el, amely a javítás idejének és tárgyának beazonosítása mellett az egyházközség papi és világi vezetőit és a mestereket nevesítette:

„Dicsértessék a Jézus Krisztus!

A' szentháromság egy Isten nevében.

Ezen kis torony, mely [a] plébániai főtéren levő nagy Templomnak keleti részén van és [az] úgynevezett „Halál csengettyű” ál[l] a Krisztus születése után egyezernyolcszáz[z] és nyolczvanban [1880] – javítottat[tt] illetőleg csaknem egészen megújítottat[tt] – Egyházi főgondnok nagyságos Simon Elek kir. tanácsos és polgármester. – Gondnok Wolff János, gyógyszerár tulaj[do]nos, az erdélyi r. kath. és [Sta]tus gyűlésnek kolosvári [tagja] – [...] városi bizottsági tag. – pé[n]ztár[os] Kontz János kereskedő és városi bizottsági tag. – Egyház mérnöke Heigel József. – Káplányok: Fejér Manó és Zomora Dániel. – A plébános [ál]lomása üres! – Iparosok kik a tornyocskát javítottá[k] [Z]sakó Elek és Fia Lajos, ácsmester, [K]ovács Károly bádgos [mester].

Kolosvárrott augusztus 11én [1]880.

Emlékül az

utókornak.”¹⁸² [267.]

A huszártorony két év múlva ismét javítást igényelt [269.].

A ferences templom oltárai felett az azokat állíttató és felújítást anyagilag támogató főurak neveivel és családi címereivel feliratokat helyeztek, gróf Csáki Zsigmond és gróf Haller Katalin (1734 és 1885) [273.], illetve zabolai gróf Mikes István és Petki Rozália (1735 és 1886) [274.] áldozatát örökítve meg. A templom 1912-es felújítási munkálatairól is megemlékeztek [358.].

A kolosvári ortodox Zsidó Hitközség 1883-as alapításáról a székház építésekor, 1892-ben emlékeztek meg [291.]. Az izraelita temető létrehozását Dov Szegal támo-

182 Az emlékirat felvétele a Szent Mihály-plébánia irattárában. Közli Sas 2009: 230.

gatta, akinek adományáról a temető megnyitásakor emlékeztek meg. A héber nyelvű emléktábla fordítása:

„Adomány az utódoknak, kötelesség tanítani, hogy az igazak jótékonyága megso-
kasítja napjait.

Az ismert és nagy hálaadással dicsért méltóság, mesterünk és tanítónk Dov, a tisztelt Smuel Szegal Rosenberger fia, Edler von Gyalu a neve, kedves és hosszú élete le-
gyen, adományozott négyszáz ezüstöt (?) a temető megvásárlására.

Ezért örök emlékül és hálaaként vas tollal vessük nevét dicsőségre a nemes lelkű
igaz férfinak, megmutatni a nemzedékeknek a dicsőség fejét.

A régi temető a Hevra fájdalomra megtelt sírokkal, de a halál belépett ablakainkon
és már terület után bántódtunk megtört szívvel. A Hevra Kadisa [‘Szentegylet’] azon-
ban szegény és pénztelen, a területvásárláshoz nem talált erőt, aggodalmasak voltak
a gondolatai, és nem talált megnyugvást, amíg fel nem állt a legnemesebb Dov Szegal
adománya értékével könnyíteni a testvérek szívének fájdalmán, négyszáz sékelt ado-
mányozva jóságában, »Az adomány megment a haláltól« évében [1895].

A Klausenburgi Hevra Kadisa [‘Kolozsvári Szentegylet’].”¹⁸³ [296.]

A Kismező utcai Kalandos temető őrházát 1903-ban építtette két Kalandos társulat
(temetkezési egylet) [335.].

A Kolozsvár-Felsővárosi Református Egyházközség 1913–1914-ben felépíttette a Ka-
kasos templomot. Az építési emléktábla Kós Károly építésszt és az egyházi előljárókat
nevesítette [360.].

Az iskolák és oktatási, kutatói intézetek feliratai és emléktáblái a létrehozó vagy
támogató személyeket örökítették meg, a hatalmi struktúrát képezték le, illetve a mun-
kálatoikat vezető és végző építészeket és mérnököket nevesítették.

A Báthory–Apor Szent József Szeminárium emléktáblája a két alapítványtevőről,
Báthory István fejedelemről és Apor Istvánról – az iskola végzettjéről – emlékezett meg
több évszázad távlatából [270.]. A Kórbonctani Intézet építési emléktáblája a legfon-
tosabbnak tartott személyeket emelte ki: „I. FERENCZ JÓZSEF/ KIRÁLY URALKODÁSA
ALATT,/ BOROSJENŐI TISZA KÁLMÁN MINISTERELNÖKSÉGE,/ TREFORT ÁGOSTON
VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI/ MINISTERSEGE IDEJÉBEN/ HAUZSMANN ALAJOS MŰ-
EGYETEMI TANÁR/ TERVEI SZERINT/ DR. GENERICH ANTAL, DR. DAVIDA LEO ÉS/ DR.
BELKY JÁNOS INTÉZETI FŐNÖKÖK/ KÖZREMŰKÖDÉSE MELLET/ ÉPÜLT 1888-BAN.”
[280.] A később ideg- és elmegyógyászatként működő Lechner-villát 1900-ban hozták
létre [309.].

Az 1869-ben alapított Kolozsvári Gazdasági Tanintézet épületét 1873-ra fejezték be
[260.]. 1873-ban Kelemen Benjámint unitárius kórházat létesít [261.]. 1893-ban nyitot-
ták meg a siketnémák intézetét: „A SZERENCSETLEN SIKETNÉMÁK MEGMENTÉSÉRE
LÉTREHOZTA/ KÖZADAKOZÁSBÓL AZ EMBERSZERETET./ AZ ELSŐ KEGYES ALAPÍT-
VÁNYT TETTE/ Ő CSÁSZÁRI ÉS APOSTOLI KIRÁLYI FELSÉGE/ ELSŐ FERENCZ JÓZSEF./
A LÉTESÍTÉS ESZMÉJÉT/ KOLOZSVÁR SZ(ABAD). KIR(ÁLYI). VÁROS INDITOTTA MEG/
NÉHAI TREFORT ÁGOSTON/ VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M(AGYAR). KIR(ÁLYI).
MINISZTER ALATT./ ÉPÜLT/ WEKERLE SÁNDOR/ M(AGYAR). KIR(ÁLYI). MINISZTER-
ELNÖK IDEJÉBEN,/ GRÓF CSÁKY ALBIN/ VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M(AGYAR).
KIR(ÁLYI). MINISZTER/ TÁMOGATÁSÁVAL,/ GRÓF BÉLDI ÁKOS FŐISPÁNSÁGA ÉS/

183 Bányai Viktória fordítása.

ALBACH GÉZA POLGÁRMESTERSÉGE ALATT./ MINISZTERI ELŐADÓ/ SZALAI IMRE MINISZTERI TANÁCSOS./ VÁROSI ELŐADÓ/ SZVACSINA GÉZA VÁROSI TANÁCSOS./ KI AZ INTÉZET ÜGYEIT ÉS A GYŰJTÉST VEZETTE./ ÜNNEPÉLYESEN MEGNYITTATOTT 1893. ÉVI OKTÓBER 29-ÉN.” [295.]

1887. november 20-án avatták a Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia új épületét. Az ünnepi alkalomból leplezték le az építési emléktáblát is: „I. Ferencz József Magyarhon apostoli királya korában, dr. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter védnöksége alatt, emelte e palotát a kereskedelmi tudományok ápolása és terjesztésére, Maetz Frigyes terve szerint, kolozsvári iparosok munkájával az »Erdélyi kereskedelmi alap«-ból, sz(abad). kir(irályi). Kolozsvár város hozzájárulásával, a kolozsvári kereskedelmi akadémia felügyelő bizottsága MDCCCLXXXVI.” [279.]

1899. március 27-én avatták az I. Ferenc József Iparmúzeum és Ipari Szakiskola épületét. Az épületet az emléktábla tervezete szerint „AZ IPARI SZAKKÉPZÉSNEK/ ÉS/ KOLOZSVÁR VÁROS/ FEJLŐDÉSÉNEK/ EMELTE/ KOLOZSVÁR SZ(ABAD). K(IRÁLYI). VÁROS/ KÖZÖNSÉGE” [305.].

Az Unitárius Kollégium új épületét 1901-ben emelték. A két emléktábla az építettő püspökről, egyházi és iskolai előjárókról, illetve az uralkodóról, az ország vallás- és közoktatásügyi miniszteréről és a műépítésről emlékezik meg [313–314.].

A Református Kollégium új épületét 1902-ben fejezték be [330.].

A kornak az oktatásügy terén legfontosabb építkezése a Ferencz József Tudományegyetem főépületének felépítése volt. Az 1872-ben alapított egyetem 1882-ben vette fel az uralkodó nevét. Az 1902-re befejeződő nagyméretű építkezés befejeztével a homlokzat szoborcsoportján az egyetemalapítást örökítették meg, amint a trónszéke előtt magasodó uralkodó átadja egyetemalapító levelét a karokat jelképező allegorikus alakoknak [325.]. „Az aula nagy ablakainak sarkaiban baloldalt a természettudományt ábrázoló két alak, a középső ablaknál a bölcsészetet és történelmet, jobboldalt a menyiségtant és jogot jelképező alakok foglalnak helyet.” (Szabó D. 1903: 36–37). A bejárat után elhelyezett emléktábla a fenti példákkal illusztrált eljárás szerint képezte le a hatalmi hierarchiát: „I. FERENCZ JÓZSEF/ APOSTOLI KIRÁLY URALKODÁSA ALATT/ ÉPÜLT 1893–1902./ ELKÉSZÜLT/ SZÉLL KÁLMÁN MINISTERELNÖK./ WLASSICS GYULA VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI/ MINISTER./ ZSILINSZKY MIHÁLY ÁLLAMTITKÁR./ SCHILLING LAJOS RECTOR/ IDEJÉBEN,/ MEIXNER KÁROLY ÉS ALPÁR IGNÁCZ ÉPÍTÉSZEK/ TERVEI SZERINT,/ KANITZ ÁGOST ÉS DAVIDA LEO/ ÉPÍTÉSI BIZOTTSÁGI ELNÖKÖK/ KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL.” [327.] Az egyetemhez tartozó Egyetemi Könyvtár épületét 1909-ben adták át, leleplezve az előcsarnokban elhelyezett emléktáblákat is [352–353.].

A Tanítók Házát 1904-ben avatták fel [340.].

Az egyéb középületek közül a Közvágóhíd 1887-ben készült el [276.], Feljebbviteli Bíróság [328–329.], a Vasútállomás [318.] és a Karolina Országos Kórház 1902-ben fejeződött be. Az utóbbi épületegyüttes közepén nagyméretű emléktáblát állítottak a legfontosabbnak ítélt közszereplők neveivel: „A KOLOZSVÁRI/ FERENCZ JÓZSEF TUD(OMÁNY). EGYETEMMEL KAPCSOLATOS/ KAROLINA ORSZ(ÁGOS). KÓRHÁZ/ ÉPÜLETÉNEK ÚGY EZ A CSOPORTJA, MINT A FELSŐ (ELME- ÉS IDEGKÓRTAN),/ ÉPÜLT I. FERENCZ JÓZSEF URALKODÁSA,/ B^R. BÁNFFY DEZSŐ, MAJD SZÉLL KÁLMÁN/ MINISTERELNÖKSÉGE,/ D^R. WLASSICS GYULA/ VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISTERSÉGE,/ D^R. ZSILINSZKY MIHÁLY/ VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI ÁLLAMTITKÁRSÁGA/ IDEJÉBEN 1897–1902-BEN/ KORB FLÓRIS ÉS GIERGL KÁLMÁN/ ÉPÍTŐ-

MŰVÉSZEK TERVEI SZERINT./ A VÍZMENTESÍTÉSI ÉS TALAJRENDEZÉSI MUNKÁKAT/ TERVEZTE ÉS VEZETTE DICSŐFY BÉLA KIR(ÁLYI). KULTUR-FŐMÉRNÖK./ AZ ÉPÍTÉSI-BIZOTTSÁG ELNÖKE: D^R. LEÖVEY SÁNDOR VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI/ MINISTERI TANÁCSOS,/ MAJD D^R. TÓTH LAJOS OSZTÁLYTANÁCSOS,/ TAGJAI SZUKOVÁTY ISTVÁN, MAJD PAP ELEK/ PÉNZÜGYMINISTERI OSZTÁLYTANÁCSOSOK,/ TOVÁBBÁ D^R. BRANDT JÓZSEF, D^R. PURJESZ ZSIGMOND, D^R. LECHNER KÁROLY,/ D^R. SZABÓ DÉNES, D^R. HOOR KÁROLY és D^R. MARSCHALKÓ TAMÁS/ EGYET(EMI). NYILV(ÁNOS). TANÁROK ÉS DR. ENGEL GÁBOR KÓRHÁZI IGAZGATÓ VOLTAK,/ JEGYZŐJE PEDIG LEGIFJABB/ D^R. SZÁSZ KÁROLY/ MINISTERI OSZTÁLYTANÁCSOS.” [321.] Az Első Magyar Általános Biztosító 1905-ben zárta székházának építését [341.].

A művelődés és szórakozás intézményeinek, épületeinek létrejöttét előszámlálva az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egylet 1885-ös alapítása és székházának 1891-es építése [286–287.] nyitja a sort. A Kolozsvári Casino épületét 1890-ben fejezték be [285.]. A Nemzeti Színház új épületét 1905-ben építették [342.].

A század elején az iparos réteg építkezései közül fennmaradt a Csizmadia társulat 1902-es [319–320.], illetve a Törzs és Ormai vízvezetékszerelő-csatornázási vállalat 1905-ös [343.] építkezésének emléke.

Lakóházak

Építkezéseiket a főurak és polgárok is sok esetben – a korábbi korok eljárásait folytatva – az munkálatok befejezésének évszámával és a tulajdonos kilétét nyilvánossá tevő feliratokkal, illetve emléktáblákkal jelölték meg.

Benkő Szász Mócsi és Udvari Mária 1872-ben [259.], S. J. 1881-ben [268.], Páll Sámuel és Szakmáry Nagy Zsuzsánna 1889-ben [281.], Rucska Lajos [288.], illetve H. B. és M. I. (Hory Béla és felesége, Magyarai Ilon) 1892-ben [290.], márkosfalvi dr. Török Imre 1898-ban [302.] datálta teljesítményét és örököltette meg magát.

Maetz Frigyes épületet tervezett 1889-ben [282.], báró Wesselényi Istvánné gróf Rhédey Stefanie újraépíttetett egy lakóházat 1892-ben [289.]. A Széky-palota építése 1893-ban zajlott [294.], a Bánffy-házat pedig „ÉPITTETTE/ LOSONCZI/ BÁRÓ BÁNFFY JÓZSEF JENŐ/ ÖRÖKÖS FÖRENDHÁZI TAG” 1900-ban [322–323.]; ugyanez a család 1904-ben is emelt épületet [337.]. A Honvéd utcában 1903-ban [334.], a Széchenyi téren 1904-ben építkeztek [338.], de tudunk a városi polgárok 1907-es, 1911-es és 1912-es építkezéseiről is [349., 355., 357.].

A tágan értelmezett középületek és a lakóházak építési emléktáblái is rendelkeznek tartalmi és retorikai hasonlóságokkal: a teljesítmény datálása, a hierarchia vagy hatalmi struktúra sorrendjének betartása és leképzése. A tulajdonosok vagy megrendelők mellett mindkét esetben a közreműködők személye is előtérbe került. A középületek és lakóépületek emléktábláin a különbség abban áll, hogy míg az előbbieket a társadalom országos vezetőit és a szakmunkálatok irányítóit (uralkodók, püspökök; miniszterelnökök, miniszter; rektor, igazgató; főépítész, mérnök stb.) hozzák be a helyi emlékezetbe [267., 279–280., 313–314., 321., 327., 352.], addig az utóbbiak a társadalom lokális szegmensét és a munkásokat (tulajdonos, tervező, ács, kőműves stb.) emelik ki [273., 282., 289., 322–323., 356.].

A halottak emlékezete

Úgy tűnik, hogy a templomokban való temetkezés, a halottaknak való emlékéllátás számát tekintve, a 19. században veszített a jelentőségéből. Az ekkor állított sírfeliratok mind magyarul készültek. Ide tartozik az unitárius templomban Molnos Dávid „unitárius professor és/ generális notarius” (1836) és felesége, Székely Borbára (1869) emlékére [257.] emelt sírfelirat, a kolozsmonostori plébániatemplomban Keserő Mózes „arbei püspök,/ gy(ula). fejevári lector kanonok,/ k(olozs). monostori apát,/ királyi tanácsos,/ erdélyi r(ómai). k(atolikus). igazgató/ tanácsi előadó” emlékére (1874) [262.], a Pakó János plébánosnak rokonai által (1887) [275.], illetve Rafain Jakabné Darvas Anna elhalálzásának (1892) [293.] állított sírkövek. Az elhunytakat a helyhez való kötődésük okán temették itt.

A város központi temetőjének, a Házsongárdnak a megnövekedett presztízsével is magyarázható, hogy az egyházi és világi vezetők számára a város belső (szakrális) te-reiben való temetkezés már nem bírt akkora (szimbolikus értelemben vett) vonzerővel.

Egyének kultusza

Az uralkodók kultusza

Az uralkodók tetteinek és eseményeinek közösségi vagy lokális hatásai az emlékéllátás gesztusában nyilvánultak meg. A nyilvános térben állított emlékek egyrészt egyéni kezdeményezések, másrészt hivatalos felhívások, utasítások nyomán jöttek létre.

Az uralkodók személyi kultuszának erősítésére és fenntartására 1879-ben birodalomszerte faültető mozgalom kezdődött. Ennek közvetlen alapját Ferenc József császár és király és Erzsébet királyné ezüstlakodalma jelentette. A Sétatéren Zobácz Ferenc főkertész egy halmot emelt, amelyre gróf Esterházy Kálmán főispán két fát ültetett: „A mostani kertész első munkája a sétatéren az ugynevezett király-halom volt. Ugyanis ő felségeik ezütlakodalma alkalmából birodalomszerte fák ültetése jött napirendre: a sétatér is állította azt a halmot, melynek homlokán egy kő jelöli az 1879-ik évet, s melyre gr. Esterházy főispán ünnepélyesen állította be a két fát, mely máig is ott diszeleg.” (Kőváry 1886: 29). Az említett kőre az évforduló dátumát vésték: „1879/ APRIL 24.” [266.].

Ferenc József császár és király 1887-es látogatására mellszobrot állítottak az egyetem udvarán [277.]. A királyi látogatás emléktábláját a szállásadó kormányzó helyezte erkélyére: „I. FERENCZ JÓZSEF Ő FELSÉGE A KIRÁLY/ EZEN HÁZBAN LAKOTT 1887 SEPTEMBER 23–25/ MELY IDŐBEN ENNEK TULAJDONOSA/ LOSONCZI BÁRÓ BÁNFFY GYÖRGY FOGADTA.” [278.] Az uralkodó mellszobrát, a nevét viselő egyetem alapításának 25. évfordulóján (1898) a főépület kiemelt helyén állították fel [304.]. Az 1899. március 26-án felavatott Szamos-parti múzeumnak éppen a császár-király látogatása emlékére engedélyezi a minisztérium és az udvar, hogy felvegye az I. Ferenc József Ipar-múzeum elnevezést.

Erzsébet királyné meggyilkolásának híre a magyar társadalomban a részvét visszhangjára lelt. Megerősödött a szép, jóságos és népszerű, a magyarokat szerető király-

né sztereotípiája, akinek alakja valamelyest a Szent Erzsébetével is kontaminálódott. Halála után Kolozsváron is gyászünnepeket, ünnepi közgyűléseket szerveztek, különféle kontextusban emlékbeszédek hangzottak el (pl. Márki Sándor, Szádeczky Lajos, Kövály László történészek közreműködésével). Kultuszát rövid időn belül törvénybe iktatták (1898. XXX. Tc.72.).

A város korán bekapcsolódott a királyné emlékezetének kultiválásába. A Kisparkban három jegenyétölgyet ültettek és egy sziklatömbbe az „ERZSÉBET KIRÁLYNÉ/ EMLÉKFÁI” feliratot vésték (1899) [308.]. Mellszobrát 1901. június 16-án állították a Fellegvár oldalára [311.] az ekkor kialakított és róla elnevezett Erzsébet sétaut felett. A Stróbl Alajos mintázta szobrot Bölöny József színházi intendáns felesége ajándékozta. A Pákei Lajos műépítész által készített talapzathoz szükséges összeget Zichy Géának a Nemzeti Színházban előadott *Roland mester* című dalműve előadásából teremtették elő. Az avatóünnepen Ditrői Nándor előadásában elhangzott Felszegi Dezsőnek erre az alkalomra írt verse (*Oltár a Fellegváron*), majd Szvacsina Géza polgármester leplezte le az emlékművet.¹⁸⁴

Emlékezete más alakzatokban is fennmaradt: Erzsébet-fürdő, Erzsébet szálló, Erzsébet út, Erzsébet sétaut, Erzsébet-híd, Erzsébet-park, Erzsébet-ház.

Az emlékállítások mellett az uralkodók kultuszát azok születésnapjait közüggé alakító intézkedésekkel is működtették. A király születésnapján (augusztus 18.) minden évben a polgármester felhívására a várost fellobogózták, előestéjén díszkivilágítást rendeztek és szerenádokat adtak a város és a vármegye előjáróinak, illetve a plébánosnak, amelyet a színházban tartott díszelőadás követett. Másnap – a tulajdonképpeni születésnapon – a kaszárnya előtt tábori istentiszteletet, a főtéri templomban a dalárdák közreműködésével szentmisét szerveztek.

Ehhez a kultuszhoz is kapcsolódik az első világháború hősi harcaira és áldozataira emlékeztető Kárpátok Őre-szobor felállítása [361.]. A Lyka Döme nagybirtokos által felajánlott, Kolozsvári Szeszák Ferenc fából készítette alkotását 1915. augusztus 18-án (a császár 85. születésnapján) avatták fel. A szoborba szögeket verhettek bele, amelyek árából segélyezték a hadbavonultak özvegyeit és árváit. Sajátos funkciója szerint a jótékonykodást, azon keresztül pedig a polgári lakosságnak a háborúban való érintettségét volt hivatott kialakítani és kiaknázni, illetve az éppen zajló háború győzelmét megjeleníteni.

A magyar uralkodók kultuszának szervezése Mátyás király és Bocskai István fejedelem emlékezetének térbeliesítését jelentette ebben a korszakban. Mátyás király születési helyét a várost látogatásával megtisztelő császár és király adományából jelölték meg.¹⁸⁵ A szülőház története mellett így a „kegyes adománnyal gondoskodó” személyét is megörökítették. Idézet az emléktábla megfogalmazásából: „EBBEN A HÁZBAN SZÜLETETT 1443. MÁRCZ(IUS). 27^{én}/ MÁTYÁS/ AZ IGAZSÁGOS/ HUNYADI JÁNOS ÉS SZILÁGYI ERZSÉBET FIA./ SZÜLŐHÁZÁT A NAGY KIRÁLY KEGYELETBŐL/ MINDEN TEHER ALÓL FÖLMENTETTE./ II. RÁKÓCZY GYÖRGY ERDÉLYI FEJEDELEM/ E HÁZ

184 Az esemény megörökítése: *Emlékkönyv...* 1906: 176–184.

185 Kövály László a király szülőházának elhanyagoltságára és megjelölhetlenségére utalva méltatlankodva jegyezte meg: „A város kegyelettel van ugyan az épület iránt, de mégis eszünkbe jut, hogy Romulus kunyhója fölé, Róma a Capitulumot, Cicero lerombolt háza helyére, a szabadság templomát építteté.” (Kövály 1866: 303, 1892: 303; a szerző ezt már az 1852-es kiadásban is leírta.)

KIVÁLTSÁGÁT MEGERŐSÍTETTE./ I. FERENCZ JÓZSEF APOSTOLI KIRÁLYUNK/ 1887. SZEPT(EMBER). 23^{án} LÁTOGATÁSÁVAL MEGTISZTELTE/ ÉS KEGYES ADOMÁNYNYAL GONDOSKODOTT,/ HOGY ÖRÖK EMLÉKEZETŰL MEGJELŐLTESSÉK./ A KEGYELET ÉS TISZTELET HIRDETŐJE/ EZ AZ EMLÉKTÁBLA.” [284.]

Az ünnepség a főtéri templomban tartott ünnepi istentisztelettel kezdődött. A meghívottak, az országos és helyi vezetőség és előkelőség bevonulása után Lönhárt Ferenc püspök celebrált misét. A dalkör Schubert miséjét adta elő. Az istentisztelet után a tömeg a fellobogózott utcán az emléktáblához vonult. A rend fenntartását az atlétikai klub tagjai és a tűzoltók biztosították. A férfiak nagy része díszmagyarba öltözött. A katonazenekar *Hunyadi-indulóját* a kolozsvári dalkör és polgári dalegylet által előadott Szózat követte. Hegedűs Sándor képviselő beszéde után Jókai Mór saját alkalmi ódáját (*Korvin Mátyás király*) szavalta el. A leleplezését követően Hegedűs Sándor Albach Géza királyi tanácsos polgármesterre bízta az emléktáblát, akinek beszéde után a dalkör a *Himnusz*t énekelte, majd a katonazenekar a *Rákóczi-indulót* játszotta el.

A Lövöldében tartott díszebédre a díszmeghívottak (gróf Szapáry Gyula földművelésügyi miniszter, Hegedűs Sándor képviselő, Lönhárt Ferenc és Szász Domokos katolikus és református püspökök, Jókai Mór író) részvételével került sor. Az esemény alatt a katonazenekar játszott.

A napot ünnepi színelőadás zárta. Itt a katonazenekar és a zenekonzervatórium előadásában a *Hunyadi-nyitány* hangzott el. Majd E. Kovács Gyula, a kor ünnepelt színesze adta elő Jókai ódáját. Ezt követően bemutatták Bródy Sándornak erre az alkalomra írt drámáját (*Mátyás király Kolozsvárt*). A színházi bevételt a Mátyás-szobor alapjára fordították.¹⁸⁶

Bocskai István szülőházán elhelyezett tábla a fejedelem és Rudolf osztrák császár és magyar király közötti megegyezés emlékezetét idézte meg: „ITT SZÜLETETT/ BOCSKAI ISTVÁN/ FEJEDELEM/ EMLÉKÉT KEGYELETTEL ÜNNEPELTE/ A BÉCSI BÉKE 300-IK ÉVFORDULÓJÁN/ 1906 MÁJUS 20/ A KOLOZSVÁRI HÁROM PROTESTÁNS EGYHÁZ.” [344.] Az alkotmányos és vallási jogokat és privilégiumokat biztosító eseményben, amelynek emléket állítottak, párhuzamot véltek felfedezni az osztrák–magyar dualizmus korában. A fejedelem kultuszát leginkább a kolozsvári földészek – mint a „hajdúk leszármazottai” – ápolták. (Ugyanekkor teret neveztek el a fejedelemről.)

A kornak – az emlékállítást tekintve – legnagyobb eseménye a Mátyás király szoborcsoport felállítás volt [325.]. A millenniumi ünnepségek¹⁸⁷ az eltelt évszázadok és a felhalmozott történelmi múlt nemzeti értelmezését tették szükségessé. A hosszas készülődés után (1893-ban írták ki a pályázatot), a Millennium évében – 1896. szeptember 30-án – rendezték meg az ünnepélyes alapkövetételt, amelyen Fejérváry Géza honvédelmi miniszter képviselte a királyt.¹⁸⁸ Az alapkö oklevele az emlékezet létrehozásának nemzeti kegyeletét és kötelességét indokolta. Részlete: „Legyen ez a kő meg-ingathatatlan alapja a rövid időn rajta emelkedő emlékszobornak, melynek hivatása lesz egyrésről bizonyosságot tenni arról, hogy Kolozsvár sz. k. város közönsége a nagy királynak, mint legnagyobb szülöttének emléket kegyelettel őrzi; másrésről egyik ne-

186 Az információk a helyi napilapból származnak: *Kolozsvár*. III. évf. 202. sz. 1889. szept. 2., *Kolozsvár*. III. évf. 203. sz. 1889. szept. 3.

187 A kolozsvári millenniumi ünnepségekről: Jakab 2015.

188 Az eseményről és a szoborállításról bővebben: G. Nagy L. összeáll. 1902: 54–64.

vezetes tanújele lenni annak, hogy e haza fiai az ezredik év emlékét minő alkotások által kívánták megörökíteni. De legyen egyszermind e szobormű egyik rombolhatatlan hirdetője nemzeti multunk nagyságának, dicsőségének és mint ilyen, dobogtassa meg a haza minden hű fiának szívét, s teljesítse e magasztos hivatását, míg magyar él ezen a földön. Kolozsvár, 1896. szeptember hó 30-ikán.” (A Mátyás-szobor... 1896.)¹⁸⁹

Az 1899-ben még zajló térrendezés során a császári látogatást megörökítő obeliszket, a Státuát elköltöztették [306.]. Az esztétikai indoklás mellett (az újonnan kialakított, bővített térben nem érvényesülhet kellőképpen két emlékmű) ez a múlt egy szegmensének a lecserélést is jelentette. Értelmezésében ez az osztrák császárok emlékezetének szimbolikus cseréjét, a nemzeti emlékezettel való felváltását jelentette. Ennek jegyében az átépített teret 1899-ben Mátyás király térnek nevezték el.

Az 1902-re közadakozásból elkészült szoborcsoportot október 12-én avatták fel. Már az előestéjén díszesen fogadták a főherceget, a minisztereket és az országgyűlés tagjait. Az Erdélyi Irodalmi Társaság díszgyűlést tartott az új unitárius kollégium nagytermében. Szamosi István elnök megnyitója után Felszeghy Dezső ódáját Tompa Kálmán adta elő. Bartha Miklós képviselő Mátyást mint nemzeti királyt méltató emlékbeszéde¹⁹⁰ után Szabolcska Mihály alkalmi költeményét Csengeri János titkár olvasta fel. Ezt követte Jankó Abigél színésznő műsora, aki Jókainak azt a versét szavalta, amelyet az 1889-es emléktábla avatására írt. Végül Jókai Mór emlékbeszéde következett Mátyás király emlékezetéről.

Az avatás napján a királyt József Ágost főherceg képviselte. Széll Kálmán miniszterelnök vezetésével jelen volt szinte a teljes kormány. A főrendiházat gróf Csáki Albin elnök, a képviselőházat gróf Apponyi Albert házelnök vezette. Az országos jelentőségű eseményen az egykorú beszámoló szerint még „ott volt a horvát bán, a vármegyék, városok, tudományos és közmívelődési intézetek képviselői s a kolozsvári Mátyás király teret, a házak erkélyeit, ablakait sőt a háztetőket közel annyi ember szállotta meg, a mennyi 1458-ban Mátyást királylává választotta.”¹⁹¹ Az ünnepi istentisztelet után (amelyet gróf Mailáth Gusztáv Károly püspök celebrált), a szoborhoz felvonuló tömegnek az egyesült dalkörök a *Szózatot* énekelték el. Széll Kálmán miniszterelnök üdvözlő beszéde után József főherceg a király nevében elrendelte a szobor leleplezését, miközben a város összes templomában meghúzták a harangokat, a katonaság a Fellegváron 24 ágyúlovást adott le. Ezután kórus a *Himnuszt* énekelte és a főherceg Fadrusz János szobrász vezetésével megsejmelte a művet. Hegedűs Sándor mint a szoborbizottság elnöke a szobrot Szvacsina Géza polgármesternek adta át. Végül az egyesült dalkörök és a honvédszenekar előadta Szöllősy Attila *Mátyás király emléke* című szerzeményét.¹⁹²

189 Részletek másutt: Kőváry 1897: 171, Fekete Nagy B. 1902: 315, Gaal 2001d: 247, Sas 2009: 60. A királyi személynök jelenlétéhez egyéb szimbolikus fontosságú eseményeket is kötöttek. Az ünnepélyes alapkőletétel után felszentelték a város Pákei Lajos tervezte díszszárláját is (Kőváry 1897: 171; Gaal 2001b: 403, 2001d: 247–248), illetve letették a Ferenc József Technológiai és Iparmúzeumnak az alapkővét (Gaal 2001d: 248.)

190 A beszédet az *Ellenzék* ünnepi száma közölte: *Ellenzék*. XXIII. évf. 234. sz. 1902. okt. 12. 1.

191 Mátyás király emléke ünneplése. *Erdélyi Múzeum* XIX. (8) (1902) 418. Az *Ellenzék* napilap közölte a vendégek teljes névsorát: *Ellenzék*. XXIII. évf. 234. sz. 1902. okt. 12. 2–3.

192 Az esemény programja: *Történelmi Lapok* VIII. (1) (1902) 15–16., *Ellenzék*. XXIII. évf. 233. sz. 1902. okt. 11. Az ünnepségekről beszámoló: *Ellenzék*. XXIII. évf. 234. sz. 1902. okt. 12. 2–3.

A város főterét uraló szoboregyüttes a győztes, dicsőséges és független múlt emlékműve. Mátyás király, a győztes uralkodó méltóságteljesen ül a lován, fogadja az éljenző – Vivát!-ot kiáltó – hadvezérek hódolatát, akiknek kezeikben és lábaiknál a győztes csatákban szerzett török, német, bécsi, boszniai, cseh-morva, lengyel, és moldvai zászlók vannak. Szádeczky Lajos történész a szobrász, Fadrusz János kérésére – az avatást követő díszebéden – nevet adott a mellékalakoknak: Magyar Balázs hadvezér, Felvidék kapitánya, horvát-szlavón bán, majd erdélyi vajda, Kinizsi Pál törökverő hadvezér, temesi ispán, Szapolyai István nádor, Szilézia, majd Bécs és Ausztria kormányzója, szeptesi főispán és Báthory István hadvezér, erdélyi vajda.¹⁹³ În contextul mesajului transmis de monumentul național, regele reprezentă Ungaria, în timp ce personajele secundare, reprezentanții diferitelor ținuturi ale țării, simbolizează națiunea, iar steagurile, țările învinse și popoarele supuse. Exprimarea exclusivistă de acest tip a memoriei naționale este rezultatul atmosferei generale a epocii.

A nemzeti emlékmű üzenete: a király Magyarországot, a mellékalakok – a magyar országrészek képviselői – pedig a nemzetet jelképezik, a zászlók pedig a legyőzött országokat, illetve behódolt nemzeteket. A nemzeti emlékezetnek ez a kizáró jelleggel való érvényre juttatása a korhangulat eredménye.

Az ünnepség után a főherceg a Mátyás király születési házában az Erdélyi Kárpát-Egylet által berendezett néprajzi múzeumot nyitotta meg, illetve felavatta az egylet Erzsébet-zászlaját. Utána Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter az Erdélyi Szépművészeti Társaság kiállítását nyitotta meg. Másnap a meghívottak részvételével a Ferenc József Tudományegyetem új épületeit és az igazságügyi palotát avatta fel Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter, illetve Plósz Sándor igazságügyi miniszter. (Ugyanakkor leplezték le az építési emléktáblákat is.) A Kis- és Középkereskedők Társulatának – Hegedűs Sándorné közreműködésével tartott – zászlóavató ünnepsége zárta a napot a Redutban. A múltnak történő emlékéllátás eseményére tehát ráépítették a jelennek és a jövőnek szóló közművelődési és tudományos intézeteknek a felavatását is. Az eseménysorozatnak erre a szimbolikus értelmezésére a korszak retorikája is receptív volt: (1.) a tudomány és a művészet pártfogója volt a király, (2.) a múlt hősi és harci tettekkel büszkélkedhetett, a jelen és a jövő pedig a tudomány és a művészet területén és eszközeivel vív harcot.

Az ünnepséget és Mátyás király kultuszát olyan egyéb emlékezői alakzatokkal is erősítették, mint egyletek, iskolák és egyetemi karok díszgyűlései, emlékkönyvek (Kovács-Szabó szerk. 1902, Márki szerk. 1902, Perl 1902) és képeslapok kiadása és bemutatása, történelmi kiállítás¹⁹⁴ stb.

A leleplezési ünnepségek a város társadalmát (intézmények, előjárók), a kormányt (főherceg, miniszterek, képviselők), a törvényhozó testületet, a klérust (püspökök) és az országos jelentőségű intézményeket (társaságok, egyletek, kaszinók) is megjelenítették. Ugyanakkor lefoglalták a teljesebb város terét (templomok – mise és harangozás; egyletek székházai és színház – előadások; utca és magánházak – lobogók, díszvilágítás és szerenádok stb.).

193 A történész ezt munkájában is megerősítette: Szádeczky 1902: 415.

194 Az Országos Történelmi és Ereklye Múzeum 1849-es-, Kossuth- és Mátyás-kiállításai.

A személyiségek kultusza

A császárok, királyok és fejedelmek kultusza mellett a tudós, a művész, a hős és a közösségéért sokat tevő polgár emlékezete mint új tartalom jelent meg.

Az 1568-as tordai országgyűlés (Európában elsőként) meghirdette a szabad vallásgyakorlás törvényét. A helyi hagyomány szerint az országgyűlésről hazaérkező Dávid Ferenc vallásalapító egy követ használva emelvénynek, Kolozsvár nagy részét az új, unitárius hitre térítette meg.¹⁹⁵ „1868-ban, amikor az Unitárius Egyház fennállásának 300 éves jubileumát ünnepelte, méltónak tartotta, hogy a kerekkövet a kolozsvári unitárius templom mellé hozassa és a templomkertben helyezték el.” (Rezi 1979: 168.) A kő emlékeztető funkcióját (a „hiteles szóhagyományt”) a szakrális környezete is legitimálta. 1884-ben felirattal¹⁹⁶ látták el: „DÁVID FERENCZ/ A HAGYOMÁNY SZERINT EZEN A KÖVÖN TARTOTTA/ A TORDA UTCZA SZEGLETÉN 1568^{ban}/ MIDŐN A GYULAFEHÉRVÁRI/ EGYH(AZI) GYŰLÉSÉRŐL HAZAÉRKEZETT,/ AZT A BESZÉDET, MELYRE/ AZ EGÉSZ KOLOZSVÁR ÁTTÉRT/ AZ UNITÁRIUS VALLÁSRA. 1884.” [271.] A 20. század elején a kihelyezett emlékezet használatát szabályozták: „...1910-ben az Egyházi Képviselő Tanács felhívta a kolozsvári egyházközséget, hogy »a Dávid Ferenc emlékkövet

195 A történet az 1734-es városleírásban: Dávid Ferenc, „...amint mondják, fölállott egy kerek köre, mely most a Torda-utca tulsó szögletén áll, arról hosszasan prédikált, úgyhogy az őt hallgató népnek, sőt a város akkori első papjának, Helti vagy Helta Gáspárnak helyeslő tapsolása közben a [...] nagytemplomba vitték, s ott a szószéket neki fölajánlották. Így aztán az egész várost a maga és hittestvérei vallására térítette, melyet a gyulafehérvári vitakozás után unitáriusnak neveztek el.” (Márkos szerk. 1944: 39.)

Székely Sándor unitárius egyháztörténetében: „Visszajöven a' gyületről Dávid Ferencz már a' népnek is kezdé hirdetni az unitária vallást és hiteles szóhagyomány szerint, Kolo'svárt torda-utcsa szegletén egy kerek köven prédikációt tártá a' nép előtt, mely a' kedvelt szónokát vállain vivé be a' piaczi nagy szent-eggyáz' teremibe, mely addig a' lutheránoké vala, és egész Kolo'svár az unitária vallásra mene által.” (Székely 1840: 62. Az egykorú krónikát idézi még Grandpierre E. 1936: 23.)

Szilágyi Sándor történetíró feljegyzésében: „...Dávid Ferencz elragadó szónoklata nagyon sokakat áttértetett. [...] ...Kolozsvártt 1567-ben a' mai torda-utcsa szegletén egy kerek köre állott fel a' helyt, hol ma az oszlop áll, 's elragadó szónoklatával onnan hirdette az új tant. A' nép, szónoklatának ereje által elragadtatva, vállain vitte bé az udvari papot az akkor lutheranusoktól birt piaczi nagy templomba...” (Szilágyi 1848a: 29.)

Dávid Ferencről írott életrajzában Jakab Elek is kitért a történetre: „leg hathatóbb bizonyíték azonban Dávid F. és hitfeleinek ez évi nagy sikerei mellett egy minden unitárius szívben máig is élő hagyomány lelkesítő emlékezete. Midőn t. i. a gyula-fehérvári hitvitából eklézsiájába, őt áhítva váró hívei közé visszatért, a nép az ő kettős diadala által föllelkesülve elébe ment s ujjongva fogadta. Ő kérésökre Thorda és Belközéputcsa szögletén – hol híveivel találkozott – egy nagy kerek kövön beszédet tartott hozzájuk s az Egy Istenről oly elragadó ékesszólással beszélt, hitelveit oly általános tetszés közt fejtegette, hogy a nép, a közte – sőt annak élén – volt ősz Heltaival együtt vállain vitte be őt a piaczi nagytemplomba s az egész város az unitárius hitvallásra tért át.” (Jakab 1879: 83.)

A hitújító nevét viselő Dávid Ferenc Egylet 1885-ben alakult.

196 „1884. február 3-án a kolozsvári egyházközség keblitanácsi gyűlésén Péterfi Dénes lelkész bejelentette, hogy »egy egyén némi pénzösszeget adott át, oly nyilatkozattal, hogy azt jelentő afia fordítsa meghatározás szerinti célra«. Javasolta, hogy ezt az összeget a »kerek-kőbe« vésendő márványtáblára fordítsák, s a felirattal jelezzék »minő nevezetes emlék van e köhöz csatolva.«” (Rezi 1979: 168.)

könnyen szemlélhető helyre helyezték át». Ez a felhívás Dávid Ferenc születésének 400 éves fordulójára való készülődés jegyében fogant.” (Rezi 1979: 168.)¹⁹⁷

(Egy későbbi kutatás az emlékezetalakítás sajátos formájára világít rá. Kovács Sándor szerint a felirat eredeti évszáma nem 1568, hanem 1566 volt – a gyulafehérvári zsinatra utalva –, a betűk 1910-es aranyozásakor véshették át a vallásszabadságot ki mondó tordai országgyűlés évszámára – Kovács S. 2017: 71–72, 2018: 166–167.)

A személyiségeknek állított mellszobrok és szobrok • Gróf Széchenyi István politikus, író mellsobrát a róla elnevezett téren állították fel 1867-ben [256.]. Báró Gyulai Ferenc színigazgató mellsobrát közadakozásból állították a kőszínház szoborfülkéjébe (1876) [264.]. Petőfi Sándor mellsobrát közadakozásból vásárolták meg az Erdélyi Múzeum-Egylet számára (1878) [265.]. Gróf Mikó Imréről a Múzeumkertben (1882), később a saját – utólag Mikónak keresztelt – kertjében (1889) emlékeztek meg. A mell-szobor felirata a tudós és intézményalapító érdemét méltatta: „AZ ERDÉLYI MUZEUM/ ALAPÍTÓJA/ A NEMZETI TUDOMÁNY/ NAGYLELKŰ PÁRTOLÓJA/ S BUZGÓ MŰVELŐJE/ DICSŐ EMLÉKÉNEK.” [283.]

Brassai Sámuel tudós és Berde Mózes alapítványtevő politikus mellsobrai 1901-ben az unitárius iskolában, az épülettel együtt avatták [315–316.].¹⁹⁸ 1907. december 2-án az Erzsébet-Mária Vöröskereszt Szanatórium előtt mellszobrot állítottak gróf Schweinitz Gyuláné Nemes Ilonának, az intézet támogatójának [350.], 1908-ban (még életében) pedig Brandt József orvosprofesszornak, az intézet alapítójának [351.]. Purjesz Zsigmond iskolaalapító belgyógyászprofesszor mellsobrát a Belgyógyászati Klinika udvarán leplezték le (1912-ben, még az orvos életében) [359.].

A Nemzeti Színház épületét 1906-ban adták át. Homlokzatán helyezték el Jósika Miklós [347.] és Wesselényi Miklós [348.] szobrai. Az épület belsejében Kótsi Patkó János és E. Kovács Gyula színészek mellsobrai kaptak helyet. Az utóbbiakat Janovics Jenő színházigazgató ajándékozta, a feliratok erről a gesztusról is megemlékeztek: „Kótsi Patkó János/ Az első erdélyi színigazgató/ emlékezetének hálás kegyelettel,/ [Janovics Jenő] ennek a színháznak/ első igazgatója.” [345.], illetve „E. Kovács Gyula/ A régi színház büszke oszlopának/ hálás kegyelettel/ [Janovics Jenő] az új színház első igazgatója.” [346.].

A személyiségeknek állított emléktáblák • A kultúra és a tudomány születésének helyeként látták el emléktáblákkal azokat az épületeket, ahol alkotó személyiségek születtek vagy laktak. Szilágyi Sándor történész születési helyén az emléktáblát közadakozásból állították (1900) [310.]. Erdélyi Indali Péter, „a kiváló neveléstudományi író” és fia, Indali Gyula, „a lánglelkű költő”, 1902-ben kapott emléktáblát [324.]. Bolyai János születésének 100. évfordulóján emlékeztek meg arról, hogy „AZ 1802. ÉV 12. HAVÁNAK

197 1922 júliusában a templom bejáratának előcsarnokában helyezték el (vö: Gaal 1995: 44).

198 A kollégium számára más szobrokat is terveztek: „...[1900-ban] veti fel Pákei, hogy az épület homlokzatára szoborfülkéket tervezett, kéri hat neves unitárius személyiség megjelölését, akiről szobrot faragtassanak. Boros Györgyöt bízzák meg a javaslatlattétellel. János Zsigmondot, Dávid Ferencet, Augusztinovics Pált, P. Horváth Ferencet, Szentábrahám Lombard Mihályt és Brassai Sámuelét vélik méltónak a homlokzati fülkékre. A díszterembe is 15 relief kerülne, ezekre is javaslatot tesznek, s elhatározzák, hogy felállítják Berde Mózes mellsobrát az előcsarnokban.” (Gaal 2001g: 197.)

15. NAPJÁN/ ITT SZÜLETETT/ BOLYAI BOLYAI JÁNOS/ A MAGYAR EUKLIDES/ BOLYAI BOLYAI FARKASNAK/ A TENTAMEN MÉLY GON-/ DOLKODÁSÚ SZERZŐJÉ-/ NEK FIA.” (1903) [331.].¹⁹⁹ Megjelölték azokat az épületeket, ahol Debreczeni Márton „A NAGY BÁNYÁSZ/ ÉS A „KIÓVI CSATA”/ HŐSKÖLTEMÉNY SZERZŐJE” utolsó műveit alkotta (1910) [354.], ahol Kőváry László „ÉLT ÉS IRTA/ ERDÉLY ÉS MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉT” (1918) [362.].

Az Unitárius Kollégium dísztermében 15 unitárius személyiségről emlékeztek meg: az 1900-as évek elején Dávid Ferenc hitújító, János Zsigmond fejedelem, Szentábrahádi Lombard Mihály, Székely Sándor, Lázár István, Ferenc József, Kriza János, Körömczi János (püspökök), Bölöni Farkas Sándor utazó és művelődésszervező, Augusztinovics Pál, M. Koncz János (alapítványtevők), Petrichevich Horváth Ferenc, Daniel Elek, Káli Nagy Elek (főgondnokok) és Mikó Lőrinc teológiai tanár arcképes domborműveit helyezték el.

Az utókor értékelésében a hely mint a kiemelt esemény helyszíne, illetve a hely mint attrakció vált fontossá több esetben. Petőfi Sándor és neje az 1847-es erdélyi körútjuk során Kolozsváron is megszálltak. A Biasini-szálloda homlokzatán 1897-ben emléktáblát avattak ennek tiszteletére [299.]. Vörösmarty Mihály és Deák Ferenc 1845-ös látogatását és a fogadtatás eseményét²⁰⁰ 1903-ban helyezték ki: „ENNEK A HÁZNAK AZ ERKÉLYÉRŐL SZOLOTT/ DEÁK FERENCZ ÉS VÖRÖSMARTY MIHÁLY/ A FÁKLYÁS MENETBEN TISZTELGŐ IFJÚSÁGHOZ 1845 MÁJUS 16-ÁN.” [332.].

A nyilvánosságban történő emlékállítás gesztusával értékelték az anyagi áldozathozatalt, a társadalmi és politikai értékekért (szabadság és függetlenség) történő önfeláldozást. Az érintett iskolában ezért állítottak emléktáblát 1897-ben Bulbuk Emánuel alapítványtevő „kolozsvári polgár emlékére/ a ki a kolozsvári két finevelőintézetnek/ 60000 korona alapítványt hagyott” [298.]. Bulyovszky Lilla színművésznő a Mária Valéria Leányárva ház javára „12000 koronával hat alapítványt tett” [336.]. Czegei gróf Wass Albert emléktábláját (1902 után) a református templomban helyezték el: „ki szabadságszeretetétől ösztönözve/ felsőbb tanulmányai köréből-/ Párisból, a bur szabadságharcz/ támogatására Transvaalba ment,/ hol elesett 1902. május 14-én,/ legfényesebb reményekre/ jogosító életének 20-ik évében.” [333.].

Úgy tűnik, a 19. század második felétől a hivatások professzionalizálódása folytán megtörtént a művész, irodalmár szerepének és alakjának társadalmi felépítése. Ezeknek a személyiségeknek az emlékezete a lokális világnak országos mércével mérhető nagyjaira irányította a figyelmet.

199 „Az utcát alighanem 1903-ban, a sarkán álló, Bolyai János születése százéves évfordulóján elhelyezett emléktábla leleplezésekor nevezhették el a Bolyaiakról [vö: Magyar Polgár 1903. I. 15–16. sz.]” (Szabó T. A. 1946: 110.)

200 Az 1845-ös esemény leírása: Papp 1872.

Események emlékezete

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezetének létrehozását és használatát külön vizsgálom meg. Azonban fontosnak tartom ennek a korszaknak az emlékéllításait itt is röviden bemutatni.

1849–1867 között az események emlékezetének nyilvánossá tétele az önkényuralmi rendszer és a megtorló intézkedések miatt nem volt lehetséges. Az 1867-es kiegyezés által szavatolt (politikai) függetlenség lehetővé tette az aktuális társországgal szemben viselt korábbi háború emlékezetének kultiválását. Kolozsváron az események helyszínein, illetve a városhoz kötődő személyiségek emlékezetének állítottak emléket.

1869-ben a Kolozsváron kivégzett Tamás András honvédtisztnek emlékoszlopot állítottak a Házsongárdi temetőben [258.]. A kivégzés helyszínén (a város határában) 1896-ban felavatott emlékmű a két honvédről, Tamás András és Sándor László tisztekről emlékezett meg [297.]. A Magyarország és Erdély közötti uniót kimondó országgyűlés, illetve Bem József tábornok győzedelmes bevonulásának és a városban való megszállásának 50. évfordulóján (1898-ban) a város emléktáblákkal jelöltette meg az események helyszíneit [301., 303.].

A közösség eseményei

Az évszázados erdélyi színjátszást nagyszabású rendezvénnyel ünnepelte a város. Az esemény lebonyolítására és az emlékezet megszervezésére külön bizottság alakult. A program részeként a színjátszás első, beazonosított színhelyét is megjelölték: „EBBEN A HÁZBAN KEZDETTE MEG ELŐADÁSAIT/ 1792. NOV. 11-ÉN/ AZ ERDÉLYI MAGYAR NEMES/ SZÍNJÁTSZÓ TÁRSASÁG/ „NYELVÜNK DICSŐSÉGÉRE ÉS A NEMZETI/ TISZTA ÉRZÉS GYARAPÍTÁSÁRA.”/ ENNEK EMLÉKÉRE HELYEZTE IDE E TÁBLÁT/ A SZÁZÉVES ÜNNEPET RENDEZŐ BIZOTTSÁG/ 1892. NOV. 11-ÉN.” [292.]

A Szent Mihály-templomban felállított új oltár, a Lourdes-i Mária-szobor 1897-ben készült. Az eseményt ráépítették a millenniumi ünnepségekre: a szoborra az ezeréves magyar államra is utaló feliratot terveztek. Tamási Sándor egyháztanácsos elküldte latin–magyar feliratjavaslatát Biró Béla főesperesnek; a magyar szöveg: „Dávidnak királyi törzséből származott Istentől választott Szent Szűznek képe ez./ Emlékezzél hívő miket a magosságbeli isteni Felség Ezaiás Próféta szájával jövendölt./ Az idők teljével egy szeplőtlen gyermekszülő Szűz feltűnt, szült, s úgy maradt amint volt (ti. szűzen)./ Ezt bűn nélkül fogantatottnak vallják a hívők, amit helyesel maga az Egyház is./ Ki a mi időnkben a francia Lourdban ismét megjelent, megerősítvén e hit igazságát./ Hogy emléke legyen ez emberi alak (Statua) az ezeréves magyar nemzetnek, azért állíták ezt a hívő polgárok.”²⁰¹ [300.]

A nemzeti művészet megteremtésének és láttatásának igényével, illetve a lokális presztízstermelés szándékával függhetett össze Szent György lovas szobrának újraön-

201 A levél a Szent Mihály-plébánia irattárában található. Közli Sas 2009: 261.

tése. A korabeli (európai) vélemények a szerzőséget, illetve a szobrászok nemzetiségét illetően megoszlottak: Berlinben például a német szoborművek között szerepelt a másolata.²⁰² Az 1373-ban Prágának készült alkotás kolozsvári magyar szobrászok műve volt. 1904-ben a kormány támogatásával újra elkészíttette a város [339].²⁰³ A helyet a szoborról Szent György térnek nevezték el.

A korszakban zajló világháborúról egyetlen emlékmű tudósított a nyilvánosságban, a fennebb ismertetett Kárpátok Őre-faszobor [361].

Az emlékezet létrehozói és felügyelői

A reformkorban lezajlott polgárosodás és társadalmi differenciálódás nyomán Kolozsváron is megjelentek a különböző csoportosulások, szervezetek és intézmények. Ezek igyekeztek felhívni magukra a figyelmet azáltal is, ahogy a publikus térben emlékeztek. Az emlékezésre kiválasztott téma (esemény, személyiség) az önidentifikációjuk szempontjából volt fontos és az önreprezentációjukban játszott szerepet. Azzal váltak el a homogén lakosságtól vagy más intézményektől, hogy mire és hogyan emlékeztek. A nemzeti vagy lokális múlt emlékezetének kihelyezése így behatárolható csoportokhoz vagy éppen személyekhez fűződött.

A tér történetében tehát helyet kért a magát nevesíteni kívánó utókor is. A múlt és jelen között közvetítő emléktáblákon és emlékműveken így mindkét világ rajta van: a holtak és az emlékezők egyaránt. Amint látható volt, „az előretékinés síkján a teljesítmény és a hírnév aspektusa, a felejtetlenné válás és a dicsőségszerzés útja-módja a fontos” (J. Assmann 1999: 62), a jelen számára, a jövőnek történő emlékéllátások éppen ezt forgalmazták a múltból és szereplőiről. Az emlékezés, „a visszatékinés síkján a kegyelet szempontja, a mások felejtetlenségéhez való egyéni hozzájárulás útja-módja a döntő” (J. Assmann 1999: 62). Az emlékéllátás a jelennek szólt, de a múltat is megtisztelték vele. Az emlékezésnek így volt *pro-* és *retrospektív* vetülete: az emléktáblákon vagy emlékműveken a múlt dicsősége, tettei, érdemei mellett a múltnak szóló tisztelet, a kegyelet is helyet kapott az emlékező jelen részéről. Ezáltal az emlékező, az emlékéllátó jelen is megörökítette magát.

Közzadakozásból állították Gyulai Ferenc színigazgató [264.] mellszobrát, Erdélyi Indali Péter szakíró és Indali Gyula költő [324.] emléktábláit, illetve Mátyás király [325.] és Szent György [339.] lovas szobrait, illetve renoválták a Rákóczi-emlékoszlopot (1891) [250.].

A Mátyás király szülőházán is az emlékező (1889-es) jelenről szóló sorokkal végződik a Ferencz József király adományából állított emléktábla: „A KEGYELET ÉS TISZTELET HIRDETŐJE/ EZ AZ EMLÉKTÁBLA, MELYET LEGNAGYOBB FIÁNAK/ SZÜLŐHÁZÁRA TÉTETETT A TULAJDONOS/ KOLOZSVÁR SZABAD KIRÁLYI VÁROSA.” [284.]

A tanintézetek megemlékezései • Bulbuk Emánuel alapítványtevőről [298.] a Báthory–Apor Szeminárium emlékezett. A Petőfi Sándor kolozsvári szállásául szolgáló

202 Gyalui Farkas berlini és prágai tapasztalatai alapján (vö: *Kolozsvár*. 1897. aug. 4. IX. évf. 175. sz. 1–2.).

203 A szobor létrejöttének és az avatási ünnepségnek megörökítése: *Emlékkönyv...* 1906: 190–201.

épületet, a Biasini-szállodát „a helybeli áll(ami)/ felsőbb leányiskola kegyele” jelölte meg [299.], Brassai Sámuel és Berde Mózes mellszobrai [315–316.] pedig az unitárius kollégium állította. Az uniót kimondó erdélyi országgyűlésre is a szűkebb ifjúság emlékezett: „A FÉLÉVSZÁZADOS ÉVFORDULÓRA/ EMELTETTE AZ EMLÉKTÁBLÁT/ AZ EGYETEM IFJÚSÁGA/ 1898. MÁJ(US). 30.” [301.] Ugyancsak az egyetem állította a névadó Ferenc József király mellsobrát [304.] és a Bolyai János matematikus születésének „AZ EMLÉ-/ KEZETÉRE SZÁZ ÉV MŰL-/ TÁN A FERENCZ JÓZSEF/ TUDOMÁNYEGYETEM/ MATHEMATIKAI ÉS TER-/ MÉSZETTUDOMÁNYI/ KARA ÁLLÍTÁ E KÖVET” [331.]. Purjesz Zsigmond orvosprofesszor mellsobrát [359.] a Belgyógyászati Klinika emelte.

Egyletek és társaságok megemlékezései • Mikó Imre emlékoszlopának létrehozását a „HÁLÁS MÚZEUM-EGYLET” [283.] támogatta. Az 1848–1849-es szabadságharc szereplői közül Tamás András alezredes és Sándor László őrnagy emlékműveit a város, illetve „TÖBB LELKES KOLO'SVÁRI/ POLGÁROK HOZZÁJÁRULTÁVAL” a Csíkszéki Honvéd Egylet emelte [258., 297.]. Deák Ferenc és Vörösmarty Mihály beszédének helyét „MEGJELÖLTE AZ ERDÉLYI IRODALMI TÁRSASÁG KEGYELETE” [332.]. Dov Szegal adományozó emléket a Hevra Kadisa (temetkezési egylet) ápolt [296.]. A kolozsvári színjátszás 1792-es megkezdéséről az emléktáblát a „SZÁZÉVES ÜNNEPET RENDEZŐ BIZOTTSÁG/ 1902. NOV. 11-ÉN/ A HÁZ TULAJDONOSA B^R. HORVÁTH ÖDÖNNÉ,/ G^R. RHÉDEY JOHANNA NEMES ADOMÁNYÁBÓL” [292.] állította.

Egyének által támogatott megemlékezések, adományok • Gróf Esterházy Kálmán főispán szorgalmazta az uralkodópár emlékfáinak ültetését [266.], báró Bánffy György a királylátogatás emlékének állításakor önmagáról is megemlékezett [278.]. Dávid Ferenc kövének és emlékének gondozását magánszemély kezdeményezte [271.]. Az Erzsébet-szobor létrehozását Bölöny Józsefné [311.], a Kárpátok Őre felállítását pedig Lyka Döme földbirtokos [361.] támogatta anyagilag. Bocskai István fejedelem szülőházát „EMLEKTÁBLÁVAL MEGJELÖLTE A REMÉNYIK CSALÁD” [344.]. Kőváry László történetíró lakóházát a család jelöltette meg [362.]. Kótsi Patkó Jánosnak és E. Kovács Gyulának [345–346.] Janovics Jenő színgazgató állított emléket.

Összegzés

A 19. század második felétől az emlékállításokra egyre inkább a nemzeti tartalom megjelenítése volt a jellemző, a magyar nemzet múltjának a nyilvánosság különböző szintjein és színterein láthatóvá tétele zajlott.

A korszakban állított emlékművek, szobrok és emléktáblák a nemzeti történelem alakjait és eseményeit, a nemzeti tudományok (irodalom, történelem) és művészet (színház) személyiségeit jelenítették meg. Ezek az események és szereplők a helyhez kötődtek (születésük, tevékenységük vagy vonzalmuk alapján), ezért emlékezetüknek térbeliesítése a lokális világnak, a lokális emlékezetnek az országossal szembeni – vagy melletti – megfogalmazásaként értendő. A hely emlékezetének ez az intenzív termelése egybeesett a helytörténeti irodalomnak a megszületésével, illetve az országtörténettel szembeni emancipálódásával.

A lokális–országos viszonyrendszer mellett az emlékállítások során a birodalmi és nemzeti törekvésekből adódó megosztottság is érvényesült. A Habsburg uralkodóház (I. Ferenc József) és a magyar politikai vezetők között létrejött 1867-es megállapodásra épülő dualista államszövetség nem tudta maradéktalanul feloldani a korábbi, nagyobb tömegeket érintő konfliktusokat. A forradalom és szabadságharc emlékezetének kihe-lyezése éppen ennek a feloldhatatlannak tűnt traumának a feloldásaként értelmezhe-tő. A magyar társadalom a nyilvános kegyeletben, az emlékezet kultiválásával szerez-hetett elégtételt.

1848–1849 emlékezetének nyilvános építése mellett más események is a közelmúlt történéseire irányították a figyelmet, illetve felszínen tartották az osztrák–magyar konfliktust. A rebellisnek tartott Wesselényi Miklós díszmagyarban ábrázolt szobrát [348.] az osztrák építésvezető (Bohn Lajos) nem akarta elhelyezni az új színház hom-lokzatán. Ezt a szándékát báró Feilitzsch Arthur támogatta, aki alulmaradt egy kép-viselőválasztáson Wesselényi egyik leszármazottjával szemben (vö: Janovics 2001: 29–30). A vita országossá nőtt. Végül, a közhangulat nyomására, engedték az eredeti tervet véghezvinni.

Erzsébet királyné emlékezete valamelyest ellensúlyozta az osztrák uralkodóházzal szemben viseltetett ellenszenvet. Az ő alakja éppen abból nyerte a legnagyobb támo-gatottságot, hogy mint a magyarokat szerető, a kiegyezést támogató és azt nagyban elősegítő királyné élt a köztudatban.

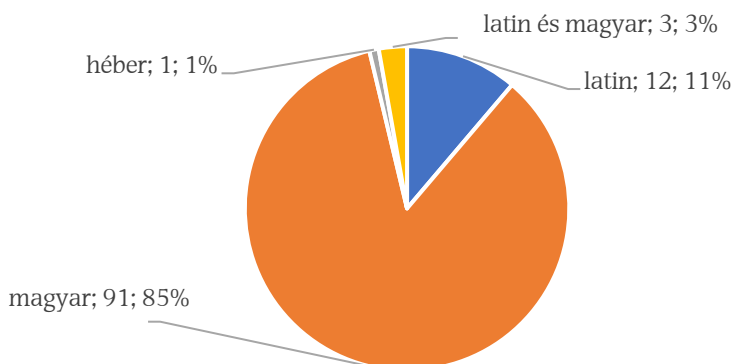
A honfoglalás ezeréves évfordulóját Magyarország-szerte megünnepelték. Az 1896-os millenniumi ünnepségeket törvénybe iktatták (1896/VII–VIII.). Az emlékállítások, megemlékezések, kiállítások stb. szervezése nemcsak országon (nemzeten) belüli ügy volt, hanem célja volt kifele is, a társország és szomszédos országok fele is felmutatni a nemzeti múltat, kultúrát, tudományt. Kolozsvár ebbe az ünnepségbe a Mátyás ki-rály szobrának felállításával kapcsolódott be. Az eseménysorozatba az uralkodóházat is bevonta: Ferenc József az alapkövetételnél képviseltette magát (1896), József főherceg pedig a szoborcsoportot leplezte le (1902).²⁰⁴

Az általam elsődlegesként vizsgált emlékállítások más gesztusokkal és alakzatok-kal egészültek ki. Az események és személyiségek ismertségét és emlékezetének erő-sítését az utca- és térelnevezések is segítették. A szobrok és emléktáblák állításának egy részét a névadás is kísérte: az Erzsébet, Bolyai, Unió, Wesselényi, Petőfi, Berde és Brassai utcák, illetve a Szent György, Karolina és Mátyás király terek elnevezései az itt lezajlott emlékállításokkal függték össze.

Az emlékállítások nyelve • A vizsgált korszakban általam számon tartott 107 emlék-jelen 91 (85%) magyar, 12 (11%) latin, 3 (3%) latin és magyar (kétnyelvű) és 1 (1%) héber nyelvű szöveg olvasható. Ebben a korszakban már egyértelműen a magyar nemzeti nyelv uralta a nyilvánosságot. A latin nyelv kiszorult, főként az egyházi emlékállítások-ban, datálásokban (oltár- és szoborfeliratok, renoválás és építés feliratai) maradt meg, illetve a tudomány művelőjének emlékműven. (További két elköltöztetett, újraállított emlékmű is ebbe a nyelvi csoportba tartozik.)

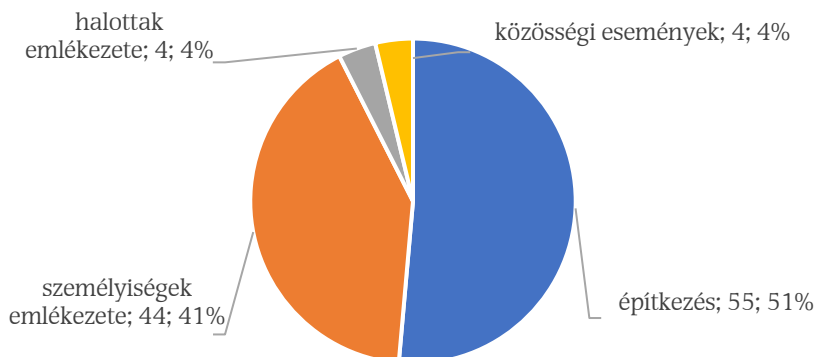
204 1896. május 2-ától, a millenniumi év megnyitásától a november 3-ai bezárásáig az uralkodóház tagjai Magyarország különböző részein avattak középületeket, kiállításokat, emlékműveket stb. A millenáris emlékalkotásokat bemutatta: Kőváry 1897: 124–171.

13. Az emlékállítások nyelve 1867–1918 között

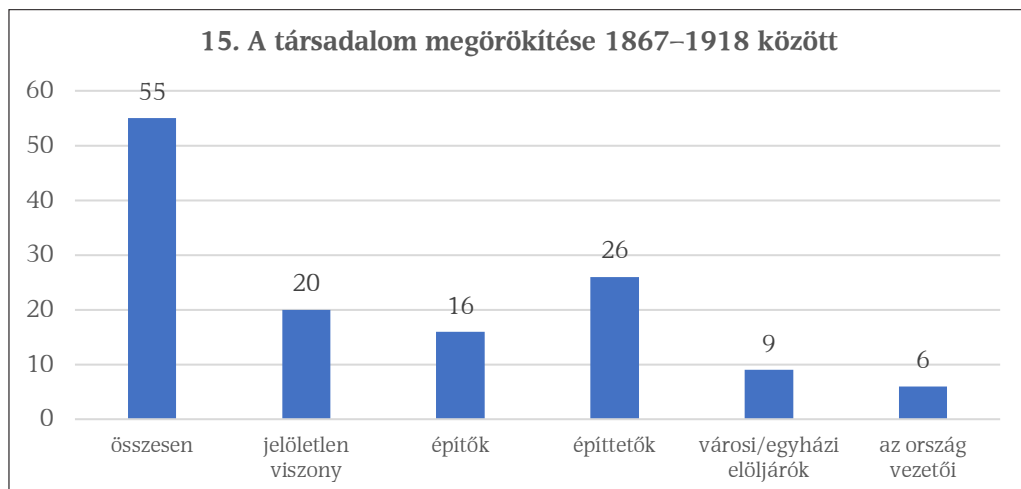

Az események megörökítése • Az események megörökítésének motívumai: 1. a gyorsuló város megjelenítése (építéstörténet), 2. az elhunytak emlékezete (halottak emlékezete), 3. a városban zajló vagy a városhoz kötődő események (személyiségek kultúrája és a közösségi események megjelenítése). Az első csoportba 55 (51%), a másodikba 4 (4%), a harmadikba pedig összesen 48 (45%) emlékállítás tartozik. A motívumok közül az 1. és a 3. a domináns (ez utóbbinál a személyiségeknek történő emlékállítások száma döntően nagy). Ennek alapján megállapítható, hogy az építkezések (a város objektumainak létrehozása) és egyéni teljesítmények (tudományos és művészi tevékenység, hősiesség, magatartás) számíthattak a kor értékelésére.

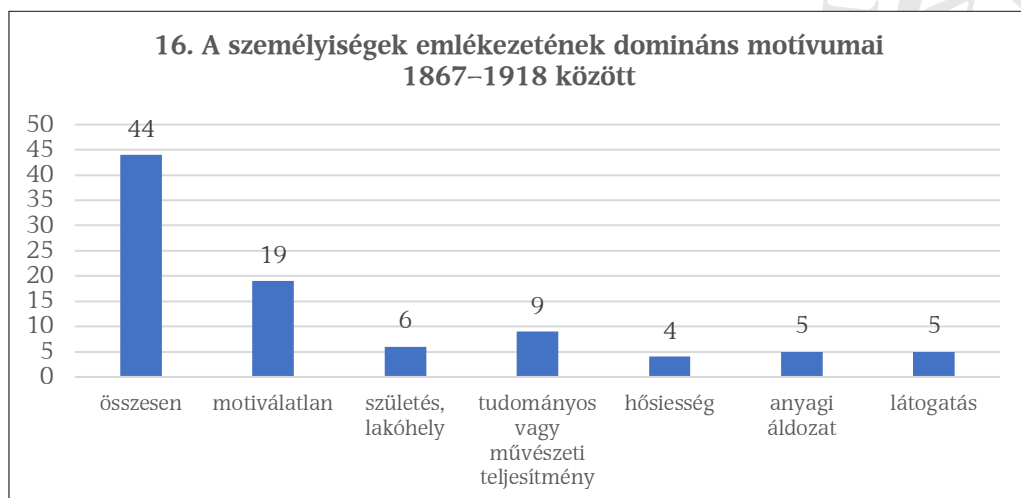
14. Megörökített események 1867–1918 között

A társadalom megörökítése • A 107 esetből 55 építkezésre vonatkozik, ebből 20 nem tartalmaz a társadalomra utaló motívumot. 35 esetben történt valamilyen utalás a társadalomra, ezek megoszlása, előfordulása a következő: az építők (16), az építtetők (26), a város elöljárói, egyházi vezetői (9), illetve az ország vezetői (9).

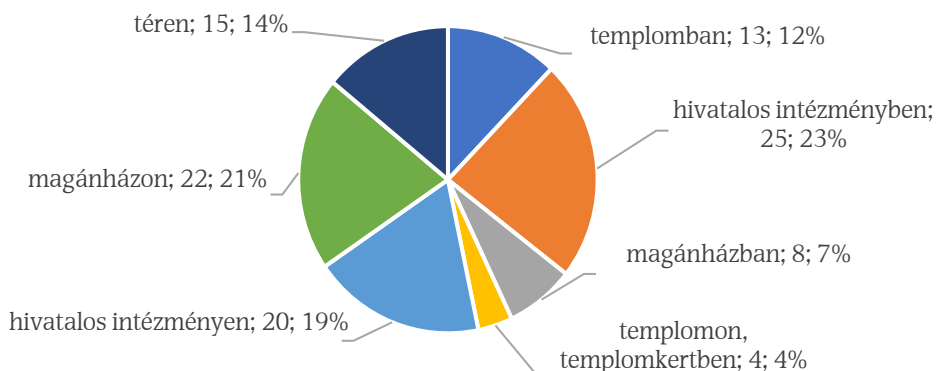

A személyiségek emlékezete • A 107 emlékállításból 44 a személyiségek emlékeztetésének megörökítését, fenntartását szolgálta. Ezeknek egy része motiválatlan (19), azaz szövegszerűen nem tartalmazza az emlékállítást indoklását. 25 szöveg domináns motívumai: a személyiség születési helye vagy lakhelye (6), tudományos vagy művészeti teljesítménye (9), hősiessége (4), anyagi áldozata (5), látogatása (5).

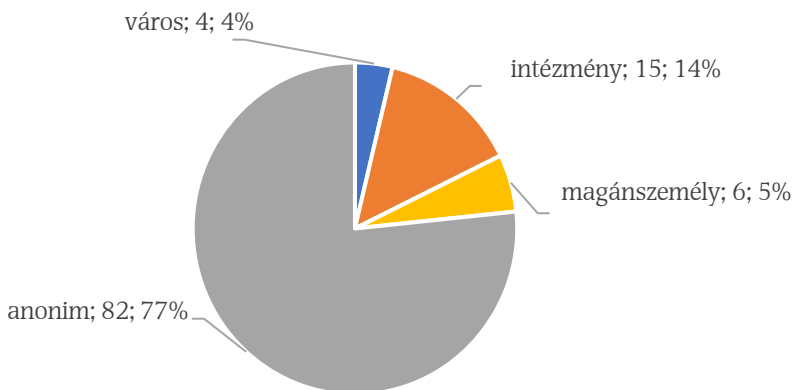
Az emlékállítások helye • Az emlékezés helyét tekintve a 107 emlékállítást 46–61 (42%–58%) arányban a zárt–nyilvános terekben történt. A zárt tereket a templombelsők (13; 12%), a hivatalos intézmények, középületek (25; 23%) és a magánházak (épületbelsők, udvarok) (8; 7%) jelentik. A nyilvános térrészekhez a templomok külső falai (4; 4%), a hivatalos intézmények, középületek (20; 19%) és magánházak homlokzatai (22; 21%) és a terek (15; 14%) tartoznak. Ennek alapján úgy tűnik, hogy az emlékállítások nagyrészt a nyilvános tereket foglalták le ebben a korszakban is.

17. Az emlékállítások helye 1867–1918 között
nyilvános tér 61 (58%) – zárt tér 46 (42%)

Az emlékállítók • A megszövegezés alapján az emlékállítókat három csoportba sorolhatjuk: a város közössége (4; 4%), intézmény (15; 14%), magánszemély (6; 5%). Az anonim (82; 77%) kategóriába szintén a város (12; 11%), az egyház és/vagy iskola (31; 29%), kulturális és közintézmények (5; 5%), kórházak (4; 4%), a céhek és vállalatok (4; 4%) és magánszemélyek (26; 24%) tartoznak. A nevesített és anonim emlékállítókat összesítve az állapítható meg, hogy a város közössége és intézményei alkották az emlék kihelyezőinek nagyobbik csoportját.

18. Az emlékállítók 1867–1918 között

Az emléktárgyak formai sajátosságai alapján megállapítható, hogy az emlékállító és kivitelező ebben a korszakban is elválik egymástól. A kivitelezők szakemberek (építészek, kőfaragók) vagy művészek (szobrászok). A feliratok néhány esetben az emléktáblák és szobrok kivitelezőit is nevesítik, bár kevésbé kiemelt helyen (például [315., 325., 345–346.]).

Az emlékéllítés körülményeire jellemző a hosszabb készülőds, a társadalom nagyobb szegmenseinek bevonása (az adománygyűjtés, az emléktárgy kivitelezése során), a hangsúlyos médianyilvánosság. Az emléktáblák és szobrok leleplezése vagy önmagában számított eseménynek (ez az emlékmegőrző emléktárgyakra vonatkozik), vagy épületek, intézmények, terek átadásakor, funkcióba helyezésakor állítottak emlékeket (ez főként az építési emléktáblákra, a névadók szobraira vonatkozik). Mindkét esetben az emlékéllítés fesztivizálódásáról beszélhetünk.

Az emlékéjelek utóélete • Ebben a korszakban az új főter kialakítása során (1899-ben) az 1747-ben állított fogadalmi kaput [162.] az újonnan épült Szentpéter templom elé költöztették [307.], az 1831-ben emelt császári obeliszket, a Státuát [229.] pedig a közeli, ekkor Karolinának nevezett téren állították fel [306.].

A vizsgált korszakban kihelyezett emlékezet felszámolását a következő fejezetben tekintem át.

Az I. világháború végétől a II. bécsi döntésig (1918–1940). A hatalomváltás és emlékezete

Az első világháborút lezáró békediktátum értelmében Erdélyt Romániához csatolták. A román uralom alatti időszak – mely a Romániával való egyesítéstől a II. bécsi döntésig tartott – az emlékéllátásnak is újabb korszakát jelentette.

Az impériumváltással újabb történelmi fejezet következett. Az addig magyar uralom alatt lévő Kolozsvár ekkortól a román történelem részét (is) képezte. Ebben a fejezetben azt tekintem át, hogy a megváltozott többségi–kisebbségi és hatalmi konstellációban hogyan működött az emlékéllátás, a történelmi-politikai váltás hogyan jelentkezett az emlékezés gyakorlatában.

Az új hatalomnak legitimálnia kellett magát, fel kellett építenie a maga nyilvánosságát. A román impériumnak a maga rendje legitimálásához a korábbi társadalmi-politikai rendszerrel kapcsolatos folytonosság felfüggesztéséhez vagy ártértelemezéséhez kellett folyamodnia. Ez kétféle – olykor együttesen ható – eljárást jelentett: 1. Az új rendszer számára az előző rendszer által megjelenített múlt értéktelenné, nemkívánatossá vált, mivel éppen azzal szemben határozta meg magát. 2. Kereste a saját legitimizációjának múltbeli forrásait, amelyeket megpróbált kivetíteni, ráépíteni a fizikai térre; ezekből a számára fontos interpretációkból építette fel a maga rendjét. A hatalom változása tehát egy más, új történelmet hozott be a jelenbe.²⁰⁵

Az új rend felépítése tehát a régivel való szakítás élményét és a múlt más reprezentációinak létrehozását is jelentette. Ennek a nyilvánosságban is nyomai voltak, illetve ott zajlottak. A román etnikumnak és hatalmi elitjének a nyilvánosságban való megjelenését, illetve a kollektív emlékezet konstruálására és a tér nemzetiesítésére irányuló törekvéseit az állítás–lebontás, felszámolás–létrehozás viszonyrendszerében értelmezem.

A felszámolt és a létrehozott emlékezet. A múlt román szempontból való értelmezése

A nemzeti mozgalmak kialakulása és erősödése óta az interetnikus konfliktusok valószínűleg mindig is jellemezték a kolozsvári emlékezetszervezést, ám teljes rátekintésem nincs a 1918 előtti korszakokra, illetve csak szórványos adatokkal támaszthatom alá ezt az állítást az általam vizsgált anyag alapján. Például a Mátyás királynak állított emléktábla (1889) **[284.]** és szoborcsoport (1896 és 1902) **[325.]** avatásakor az erdélyi román-ság képviselői tiltakozásukat fejezték ki aziránt, hogy kimaradtak a hivatalos meghívottak közül, a Memorandum-per idején (1894) pedig a magyar nemzeti múlt alakjainak szobrai (a honfoglaló vezérek mellszobrai **[272.]**) rongálták meg román fiatalok.

Kolozsváron az I. világháború befejeztével, az 1918. december elsejei gyulafehérvári nemzetgyűlés lezajlása után több emléktáblát és szobrot felszámoltak a nyilvánosságból és az így „ideológiamentessé” vált terekbe a román nemzet emlékezetét telepítették.

²⁰⁵ Itt tartom fontosnak megjegyezni, hogy tisztában vagyok annak tényével, hogy az interpretációk létrehozását (politikai) ideológiák is irányítják. Nem célom ezen ideológiák mélyebb vizsgálata, csupán a változások leírása és értelmezése.

1919. október 1-jén a román Kormányzó Tanács felszólítása értelmében a Nemzeti Színházat átvette a román állam. Az épület birtokbavételekor a román társulat – a magyar múlttal való szakítás szimbolikus gesztusaként – ledöntötte a színház homlokzatán elhelyezett, Jósika Miklóst és Wesselényi Miklóst megőrkítő szobrokat [347–348.], eltávolíttatta Kótsi Patkó János és E. Kovács Gyula beltéri mellszobrát [345–346.]. Az új társulat Vasile Alecsandri Ovidiujának bemutatásával kezdett. A román költő mellszobrát a színház előcsarnokában helyezték el a század húszas éveinek elején [367.]. A tér nevét pedig Hunyadiáról Ștefan cel Mare-ra változtatták.

1929-ben, a román színház fennállásának 10. évfordulóján a román színművészekről emlékeztek meg: megőrkítették Zaharia Bârsan, Olimpia Bârsan, Ion Stănescu-Papa, Alexandru Mihăilescu-Brăilă, N. Dimitriu, C. Potcoavă nevét [379.]. Zaharia Bârsan színigazgató mellszobrát 1938-ban, annak nyugdíjba vonulásakor avatták [414.]. 1939. december 1-jén a román Nemzeti Színház és a Román Opera megalapításának, illetve az intézmények létrehozásában szerepet vállaló művészeknek állítottak emléktáblát: „Elült a vihar. «... Ezek voltak e színpadon az első román szavak. Olimpia Bârsan jeles művésznő szájából hangzottak el. Az erdélyi románság régi álma, hogy állandó színháza legyen, 1919. december 2-án valósult meg, amikor Zaharia Bârsan, a nemzet érdemes művésze igazgatása alatt Vasile Alecsandri Ovidiujával e teremben megkezdte tevékenységét a Nemzeti Színház. Tiberiu Brediceanu, Constantin Pavel és Dimitrie Popovici-Bayreuth törekvéseinek eredményeként az ország első nemzeti operája, a kolozsvári Román Opera Giuseppe Verdi Aidájával 1920. május 25-én megkezdte tevékenységét.” [418.]

Az Egyetemi Könyvtár építési emléktábláit az intézményt átvevő hatóságok eltartatták 1919 után [352–353.].

Ferenc József egyetemi mellszobrát a Szegedre távozó egyetem elmenekítette Magyarországra (Dunántúlra) 1919-ben [304.]. 1920. január 30-án, I. Ferdinánd román király látogatásának előestéjén az egyetemet átvevő román hatóságok a homlokzat allegorikus alakjai [326.] között lévő, az uralkodót ábrázoló szobor fejét lefűrészeltették. A mellékalakokat 1925-ben eltávolították (az egyetem udvarának sarkába, majd – az uralkodó szobrának kivételével – átszállították a Botanikus Kertbe, ahol külön-külön talapzatokon helyezték el azokat);²⁰⁶ a timpanonba a román királyi címet festették. Az építési emléktáblát is eltávolították [327.]. 1929-ben az I. Ferdinánd román királyról átnevezett intézmény (1920) alapításának 10. évfordulóján emléktáblát állítottak a szénátus termében: „Ebben a teremben az egységesített Románia négy egyetemének (Bu-

206 „Az egyetemet átvevő román hatóságok 1920. jan. 30-án az uralkodó fejét lefűrészeltették. Így állott a timpanon képe a királyi torzóval még néhány évig. Eltávolítására az épület javításakor, 1925 őszén került sor [...]. Helyébe a bécsi döntésig két oroszlan közé elhelyezett román címer került. [...] A megrongált szoborcsoportozat sokáig az egyetem udvarának egyik sarkában állott, majd átszállították a kolozsvári Botanikus Kertbe. A külön-külön talapzatra elhelyezett szobrok ma is ott láthatók.” (Murádin 2008b: 49, 147–149. A történet megvan még: Szabó T. A. 1941: 254; Gaal 2001b: 410, 413, 2001f: 35.)

Győrffy István 1930-as beszámolója: „A mikor a hódító román csapatok bevonultak Kolozsvár-ra, nagy román tömeg gyönyörűségére egy bátor vérükbeli katona kötélbiztosítással a tetőről lemászott, 'a királysobor fejét' lefűrészelte, óriási örömrivalgás közt, ledobta (jutalmat is kapott »hős« cselekedetért). Hosszú időig hirdette a csonka szobor a »cultur« cselekedetet. Később az összes alakot eltávolították. Ma e kép helyén a román államcímér látható.” (Győrffy szerk. 1932: 267.).

karest, Jászvásár, Csernyivci, Kolozsvár) képviselői, akik az új akadémiai fellegvár első szenátusát alkották, 1919. augusztus 10. és 19. között lerakták a Kárpátok és a Tisza között élő románok első nemzeti egyetemének alapkövét.” [378.] Az egyetem elé 1930-ban a bukaresti Kultúr Liga által küldött Mihai Eminescu-szobrot állították [382.]. A román költő szobrát az avatást követő hetekben az egyetemi tanács tiltakozására, a művészietlensége miatt elbontották, később a Botanikus Kertbe helyezték át [383.].

A Főtér sarkán emelt Kárpátok Őre-szobrot a bevonuló román csapatok semmisítették meg 1919. március 30–31. éjjelén [361.]. A főtéri Mátyás király szoborcsoportot 1919-ben megpróbálták ledönteni, végül a talapzatát díszítő címert rongálták meg [325.], és a „MÁTYÁS KIRÁLY” feliratot „MATEI CORVINUL”-lal (‘Korvin Mátyás’) helyettesítették. A Magyarország fénykorát megjelenítő szoborral szemben 1921. szeptember 28-án a római olasz küldöttség által adományozott kapitóliumi farkas szobrát [365.] állították fel. A románok latin eredetűre utaló másolat lett az első román vonatkozású köztéri emlékmű. Latin felirata a latin népek rokonságára utalt: „Kolozsvár városának Róma anyavárosától, 1921”. Az emlékmű mellé terveztek felállítani később Traianus római császár és Decebal dák király mellszobrai is [375–376.]. A teret ekkor Egyesülés térré keresztelték át. A Mátyás-szoborcsoport talapzatáról eltávolították a királyi címereket – Magyarország, Horvátország és Szilézia címereit –, helyükbe 1932. december 10-én román diákok a Nicolae Iorga történész által javasolt feliratot helyezték el: „Győző mindenütt. Legyőzve csak a saját nemzete által Moldvabányán, amikor meg akarta hódítani a legyőzhetetlen Moldovát.”²⁰⁷ [391.] Az antiszemita mozgalom tízéves évfordulóján a résztvevők a kapitóliumi farkas szobra előtt felesküdték a nemzet és az ország védelmére, majd a Corso-moziban folytatódott a gyűlés. Innen a Főtérré vonultak a táblát elhelyezni. Az antirevizionista gyűlés hevében felhelyezett, a király románságára utaló emléktábla „mentette meg” a szoborcsoportot. Az egyetemi ifjúság a tábla elhelyezéséhez nem kérte a városvezetőség beleegyezését. Octavian Stanca (a Petru Maior diákkör elnöke) beszédében a kiigazított alapnarratívát adta elő: „1926-ban Iorga professzor bejelentette, hogy a Mátyás-szobor úgy, ahogy van, történelemhamisítást jelképez. Íme, itt van ez a hatalmas férfiú [Magyar Balázs hadvezér alakja – J. A. Zs.], aki lehajtott, letört zászlót tart a kezében. Moldva megalázását jelenti, vagyis azt, hogy Mátyás király legyőzte Moldovát. Iorga professzor annak idején indítványozta, hogy helyesbítsék ezt a történelmi igazságtalanságot. A városi tanács 1926-ban foglalkozott ezzel a kérdéssel, de a város kisebbségi lakosságára való tekintettel a helyreigazító tábla elhelyezését nem vitték keresztül. Most azonban, amikor a magyarok revíziós propagandát fejtenek ki és Mátyás királyt a magukénak tekintik, szükségesnek tartjuk kinyilatkoztatni a közvélemény előtt, hogy Mátyás király a románoké.

Éppen erre való tekintettel, a diákság senkitől sem kért engedélyt, hanem nemzeti érzelmeire hallgatva, emléktáblát készíttetett, amit ezennel fel is szögezünk.” Az elnök beszédét további – a politikai helyzetre vonatkoztatott – aktualizálással zárta: „Ez a felírás egyben intő példa is [...]. Minden olyan románt, aki nemzete ellen fordul, saját népe győzi le.”²⁰⁸

1919-ben levették az unió 1848-as kimondásának [301.] emléktábláját a Redutról és az utcát – Unió – Memorandumnak nevezték el. Az épületre a Memorandum-per

207 A román nyelvű emlékszóvegeket fordításban közlöm.

208 A részletet a *Keleti Újság* közli: 1932. dec. 11. XV. évf. 285. sz. 3.

elítélteinek emlékeztet²⁰⁹ helyezték ki 1928. május 25-én. Az épület homlokzatára helyezett szöveg szerint ez „A Város Vigadója, ahol 1894. május 7. és 25. között lezajlott a Memorandum-per.” [374.] A per kárvallottjainak névsorát egy másik, az épület nagytérben elhelyezett emléktáblán örökítették meg: „Ebben a teremben voltak bíróság elé állítva és 1894. május 25-én elítélve nemzet-, jog- és igazságszeretükért: [...]”. A szöveget a memorandum egyik megfogalmazójának, Ioan Rațiu ügyvédnek a per során elhangzott mondata zárta: „Egy nép léte nem vita tárgya, az önmagát jelenti ki.” [373.]

1919-ben ledöntötték és megsemmisítették a Fellegváron a honfoglaló vezérek szobrai [220.], és eltávolították Erzsébet királyné mellsobrát [311.]. A magaslatra 1936 körül egy kereszt formájú emlékművet emeltek [410.].²¹⁰

A Karolina kórház építési emléktábláját 1919-ben távolították el [321.]. 1921 augusztusában a Belgyógyászati Klinika bejáratától a kórház vezetősége elbontatta Purjesz Zsigmond belgyógyász mellsobrát, amelyet végül a leszármazottak a család sírjára, a Házsongárdba költöztettek [359.].

1919. május 7-én román fiatalok ledöntötték, majd 1921. május 7-én a hatóság eltávolította Széchenyi István mellsobrát [256.]. 1919 után távolították el Gyulai Ferenc mellsobrát [263.], Bocskai István fejedelem emléktábláját [344.].

Az Unitárius Kollégium építési emléktábláját [314.] az 1920-as évek elején bevakoltatták. Gróf Nemes Ilona és Brandt József orvosprofesszor mellsobrát 1920 után távolíthatták el [350–351.]. Mátyás király emléktábláját 1939. március 1-jén távolították el, majd a 7-én visszahelyezték [284.].²¹¹ Petőfi Sándor emléktábláját pedig 1939 márciusában távolíttatta el a román városvezetés, majd októberben visszahelyezték [299.].²¹² Az Indalik emléktábláját [324.] 1933 után szerelték le. Bem József emléktábláját 1936. november 24-én az épületet megvásárló román bank vezetői vették le [303.]. Az 1930-as évek végén döntötték le a honvédek szamosfalvi emlékművét [293.].

Mikó Imre mellszobros emlékoszlopát [283.] 1920-ban, a kert rendezésekor áthelyezték (mai helyére).

A két világháború között az addig Erzsébet-parknak vagy Kisparknak nevezett sétaterén lényeges változtatásokat hajtottak végre. Az 1921 júliusában alapított Révi, Feleki és Kolozsvári Görögkeleti Román Püspökség ezt a parkot kapta 1923. március 23-án a város közterületéből templomépítésre. A telekkönyvi bejegyzés egy (új) szimbolikus tér létrehozását is előírta: „A püspökség csak székesegyházat emelhet e területre, a fennmaradó helyet pedig a város által felállítandó szobrok rendelkezésére kell bocsátaniok. Ezek a szobrok a román nép nagyérdemű egyéniségei lehetnek. A város kötelezi magát, hogy modern parkot és sétányokat létesít a templom körül, s kapukkal ellátott vaskerítéssel veszi körül, s ezeket ugyanúgy gondozza, mint a főtéri templom körül” (közli Gaal 1995: 94).²¹³

209 A román kisebbség panaszlevelében kért politikai jogokat, illetve a kiegyezés érvénytelenítését annak negyedszázados évfordulóján (1892). A Habsburg-hatalom a mozgalomban résztvevőket elítélte. A történet leírása: Pascu–Pataki–Popa összeáll. 1957: 87–89.

210 Legelőször, 1702. augusztus 14-én a katolikusok állítottak ezen a helyen keresztet [134.] (Gaal 2001b: 385, Sas 2003: 210, Asztalos 2004: 273).

211 Más adat szerint 1938-ban távolították el, majd néhány hónap múlva visszahelyezték (Ferenczi 1941: 83).

212 Más adat szerint az 1920-as években volt eltávolítva (Gaal 2001d: 250).

213 Az adatok forrása: *Renaștere*. 1933. nov. 5., *Református Szemle*. 1933. nov. 10.

A teret Bocskairól Cuza Vodă-ra változtatták. Az Erzsébet királyné emlékfáit jelölő sziklatömböt [308.] 1923-ban, a székesegyház építésének megkezdésekor elszállították. A templom befejeztét (1933) jelölő feliratok a vallásos tanítás [395.] mellett a történelminek láttatott eseményeket is bevonták a térbe: „Ez a szent és istenes hajlék, az Istenanya menybemenetelének [Nagyboldogasszonynak] kegytemploma – épült 1916. augusztus 15. napjának dicsőségére, mikor a román felszabadító csapatok a nemzet egységesítésének megvalósítására bevonultak az évezredes rabság földjére. Felépült és megszépült Főtisztelendő Méltóságos Nicolae Ivan, Isten alázatos szolgájának, Révkolostor, Felek és Kolozsvár első püspökének buzgalmával és fáradozásával.” [396.] A templombejárat egyik felirata az építkezés mellett a nemzetileg és keresztényileg elkötelezett uralkodóknak is emléket állított: a templom építése „elkezdődött dicsőséges I. Ferdinánd királynak, a haza egységesítőjének idejében. Befejeződött az igazhívó II. Károly király idejében, amikor a Román Görögkeleti Egyház pátriárkája Főtisztelendő Méltóságos Miron Cristea, Erdély érseke pedig Főtisztelendő Méltóságos Nicolae Bălan volt, az Úr 1933. évében. Ősi törvényeink életerejéről sokat mondó emlékmű.” [397.] A templom belsejében elhelyezett emléktáblák az építkezésben együttműködőket nevesítették: egyházkerületi – papi és világi – tanácsosok (köztük főpapok, egyetemi tanár, iskolaigazgató, újságíró, ügyvédi kamara vezetője, bankigazgató, ügyvéd, erdészeti mérnök) [399.]; illetve az építésszek és az anyagilag támogatók emléket örökítették meg: „Emlékirat. 1921-ben Constantin Pomponiu és Georges Cristinel építésszeket választották a pályatervek alapján, hogy ezt a szent hajlékot felépítsék az 1921 és 1933 közötti kormányok és román banki intézmények segítségével, élükön a Román Nemzeti Bankkal és az Albina Bankkal, a hívők tízezreinek adományaiból. Georges Cristinel építész a tervek alapján véghezvitte és vezette a munkálatokat, együttműködött vele Tiberiu Eremia, Dumitru Marcu és Nicolae Dordea mérnökök vezetésével az Általános Műszaki Vállalatok Részvénytársasága. Kőfaragó mester: Toma Gerstenbrein. Festők: Anastasie Demian – a Pantokrátor boltozata, Catul Bogdan – az oltár boltozata, Gheorghe Russu – homlokzat. Alexandru Dimitriu – a kupolák keresztjeinek és a díszeknek réztárgyai.” [398.]²¹⁴

A templom előtti térre, arccal a Nemzeti Színház felé Avram Iancu szobrát akarták elhelyezni. Az 1921-ben alakult bizottság a nagyszabású térszobrot a román forradalmár születésének 100. évfordulójára tervezte felállítani. A sajtó és különféle kulturális intézetek bevonásával gyűjtési akciót kezdeményeztek. 1924. szeptember 2-án megtörtént az ünnepélyes alapkövetétel [369.] I. Ferdinánd király és Mária királyné, illetve az ország legfontosabb vezetőinek részvételével. A kiírás értelmében olyan emlékművet szerettek volna készíttetni, amely a főterí Mátyás-szoborcsoportot esztétikai és ideológiai szempontból ellensúlyozni tudná. A többször meghirdetett pályázatra nem érkeztek a bizottság által értékelhető tervek.²¹⁵ Az utolsó, 1926-os kiírás nyertes munkáját (C. Dimitriu-Bârlad bukaresti szobrász alkotását) a költségessége miatt nem valósították meg.

Mihai Viteazul vajda személyében a román történetírás az egységes román nemzeti állam letéteményesét, első egységesítőjét értékelte. Hű csatlósát, Baba Novacot, a

214 A templomszentelés eseményéről Petru Borteş számolt be, aki az alapkö okiratát is közölte (Borteş 1933).

215 1921-ben egy esélyesnek ítélt munkát a jelige feloldása után – minthogy azt Pásztk Jenő magyar szobrász készítette – etnikai alapon kizártak a pályázatból.

magyar történetírásban martalócként számontartott szerb zsoldoskapitányt és papját az országgyűlés nemessége árulásért és fosztogatásért halálra ítélte. Az elítélteket a kolozsvári városkapu előtt végezték ki. A goroszlói csata után Erdélybe induló román vajda megemlékezett a zsoldosáról. Az esemény emlékművét – melynek kezdeményezője Nicolae Ivan görögkeleti püspök és Gheorghe Sion városi díszpolgár volt –, az emléktáblával ellátott hármaskeresztet a különféle (magyar vonatkozású) építési emléktáblákkal ellátott térben **[103., 136., 140.]**, a Szabók tornya elé helyezték. Felirata szerint „ezen a helyen húzták karóba Baba Novacot, Mihai Viteazul tábornokát, miután Kolozsvár főterén gyóntatópapjával együtt parázson megégették 1601. február 5-én. Erdély visszahódítása után Mihály vajda 1601. augusztus 11. és 16. között egy zászlót helyezett ide a nagy és vitéz szolgájának emlékére. Állíttatott ez a hármaskereszt 1936. május 21-én, Hősök Napján.” **[406.]** A Hősök Napján állított alakzat mellé ettől kezdve minden évben kihelyezték a vajda rekonstruált zászlaját (vö: Buzea 1939: 44–45).

A jelennek állított emlékek egy része a román uralkodók kultuszának építését szolgálta. Kolozsvár határában emlékművel örökítették meg azt a helyet, ahol II. Károly király Erdély földjére lépett. A szamosfalvi reptér emlékművének felirata: „1930. június 6-án ezen a helyen szállt le II. Károly király, aki új életet hozott az örökre egységes Romániába.” **[403.]** A Kolozsvári Automobil Club arról emlékezett meg, hogy a király részt vett az autóklub 1930. szeptemberi versenyén **[384.]**. 1935-ben, 42. születésnapján a király lábnymát örökítették meg egy márványtömbre fektetett bronzplaketten a II. Károly király Sportparkban **[404.]**.

A székesegyház építése (1933) mellett **[397.]** más események megörökítését is ebbe a kultuszba integrálták. A Ioan Bob iskolát 1936-ban adták át: „Ez az iskola építtetett 1935–1936-ban, őfelsége, II. Károly király dicsőséges uralkodása alatt, dr. C(onstantin). Angelescu nemzeti oktatásügyi miniszter idejében, dr. Nicolae Drăganu egyetemi tanár, Kolozsvár municípium polgármestere, Traian Floriu Zinveliu iskolaigazgató, Kolozsvár municípium iskolaügyi bizottságának igazgatója és az iskola tanfelügyelője áldozatkészségével. Tervezte Hertz Adalbert mérnök. A munkálatokat kivitelezte Mikes Alfréd mérnök és Koncz Ernő építész.” **[407.]** Erdély Néprajzi Múzeumának új székhelyét 1937. június 13-án avatták fel a román király jelenlétében: „Erdély Néprajzi Múzeuma, alapították 1923. január 1-jén a Károly herceg Alap támogatásával, felavatták 1937. június 13-án Őfelsége II. Károly király magasztos jelenlétében a Kolozsvár municípium által adományozott új székhelyen.” **[411.]** A gyűjtemények adományozóit külön emléktáblán örökítették meg **[412.]**. Ugyanezen a napon avatták a Növénytan Múzeumot is: „A Növénytan Múzeum épületének építését elkezdtek 1930-ban, befejezték 1935-ben, őfelsége II. Károly király uralkodása idején, Florian Ștefănescu-Goangă rektor és Alexandru Borza tanár, igazgató buzgalmával, I. I. Ivașcu műépítész tervei alapján és irányításával.” **[413.]**²¹⁶

A korszakban az Economul Bank 1886-os alapításáról és székházának 1896-os építéséről emlékeztek egy táblaállítással **[371.]**. Az Ortopédiai és Gyermekebészeti Kórház

216 A román király e napon több tudományos intézetet meglátogatott. Felavatta az új diákházat – a II. Károly király Kollégiumot – majd az egyetem díszdoktorrá avatta. A király a néprajzi múzeum megtekintése után felavatta a Régiségügyi Intézetet, a Cioflec Képtárat, a Román Történelmi Intézetet, illetve a Növénytan Múzeumot is, majd meglátogatta a fiú- és lány-diákonthonokat is. (Az eseményről: *Adevărul*. 1937. jún. 15. LI. évf. 16371. sz. 5. és 8., *Ellenzék*. 1937. jún. 15. LVIII. évf. 133. sz. 1–3., *Gazeta Ilustrată*. 1937. VI. évf. 9–10. sz. 107., 11–12. sz. 129)

új szárnyát 1933-ban avatták [393.]. A Sportpark fatemplomját Iuliu Hațieganu fia emlékére emeltette: „A sportpark ötlete Țuțu Hațieganu halálakor (1928) született” [409.].

Az I. világháború szamosfalvi román és magyar hőseinek a Kolozsvárhoz tartozó település temetőjében állítottak emlékművet [368.].

Az 1918-as decemberi események emlékezetét örökítették meg Octavian Petrovici 1927-es emléktáblájával. A román diák az Economul Bank előtt a román nemzeti gárda székházának védelmében, a Székely Hadosztállyal szemben vívott harcban esett el [372.]. Az utca nevét (Báthory) a védelmezett szervezetről Nemzeti Tanácsra változtatták. Az impériumváltást követő prefektusok névsorával 20. évfordulóra terveztek emléktábla-állítást [415.].

A személyiségek emlékezetét különféle intézmények érezték magukénak. Gheorghe Bilașcu fogászprofesszor mellszobrát a Szent György – új elnevezésében Gheorghe Sion – téren az Orr-, Fül-, Gége- és Fogászati Intézet előtti parkban, a Szent György lovas szobor szomszédságában helyezték el. Az emlékezetre méltó tudós „Románia fogászati egyetemi iskolájának megalapítója” [377.] volt. Robert Koch német bakteriológus mellszobrát [392.] a Cosmutza Szanatórium helyeztette el parkjában. A Belgyógyászati Klinika 1934-ben emelt mellszobrot a Bukarestbe távozó orvosprofesszorának búcsúztatásaképpen; a felirata szerint „Dr. Iacob Iacobovici tanárnak és mesternek, aki megalapította az erdélyi román sebészeti iskolát és 1919. október 1. és 1933. augusztus 1. között igazgatta ezt a klinikát. Kegyelettel, kollégái, munkatársai és diákjai.” [401.]

Alexandru Vaida-Voevod politikusnak, a Nemzeti Parasztpárt alelnökének, a volt miniszterelnöknek még életében mellszobrot [390.] állítottak. Az eseményre a politikus jelenlétében a párt klubhelyiségében került sor, a román nemzet számára fontos ünnepen, 1932. december elsején. Az egyesítés során játszott vezető szerepe indokolta a kultusza rögzítését és az emlékállításnak a kerek évfordulóra, a nemzeti ünnepre való ütemezését.

Szeretnék kitérni az etnikus jelentéstulajdonítás egy másik szembeötlő jelenségére. Az újkéletű fennhatóság terhesnek és illegitimnek minősítette a magyar szimbólumok jelenlétét a nyilvános és kvázi-nyilvános terekben. Több esetben csonkítottak meg házhomlokzatokat, nemesi címereket, frizeket. Ebben a logikában szinte természetesnek mondható eljárás a magyar címer és korona eltávolítása a Mátyás-szoborcsoport talapzatáról. A Szent Mihály-templom javarészt 19. század végi ablakai is – ezen logika mentén – a magyar államiság manifesztumaként értelmeződtek. A szentély középső ablakán, az arkangyal szobra felett az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában Magyarország címerének üvegfestménye volt látható. 1918 után a román hatóságok a magyar állam jelképeinek eltávolítását követelték. Az üvegfestmény eltávolítására 1923-ban már a kultuszminisztériumból érkezett felszólítás. Alexandru Lapedatu miniszter levélben méltatlankodott, amiért az üveglapok „Szent Mihály arkangyalt ábrázolja, fején Szt. István koronájával és a magyar állam címerével”.²¹⁷ 1923 márciusában a kifogásolt elemet Haynald Lajos volt erdélyi püspöki címerével helyettesítették (vö: Sas 2010d: 423–424).²¹⁸

217 Alexandru Lapedatu miniszter levele Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspöknek (Bukarest, 1923. december 31.). Kolozsvár, Szent Mihály-plébánia levéltára (közli Sas 2010d: 426).

218 1942-ben restaurálták, illetve visszaállították az eredeti címert. Végül, az 1956–1960-as felújítás után az ablakszemnek a püspöki címerre való kicserélése vált a hatalom számára elfogadott gesztussá. Az adatok forrása: Biró 1942, Sas 2010d: 85.

A templom egy másik üvegablakán, a Szent Istvánt ábrázoló jelenetben, a felségjelek használata váltotta ki a városvezetés nemtetszését. A kolozsvári rendőrfőkapitány „megkövetelte, hogy a magyar korona Szent István kezéből (amint azt párnán az üvegablak festményén a Szt. Szűznek felajánlja) tűnjék el”. Az ablakszem befestését a román hatóságok nem fogadták el. A kívül-belül piros festéssel befestett, eltakart jelenet a magyarság és a megosztottság gyászaként értelmeződött: felrótták, hogy „fekete lepel-lel van leborítva a gyász jeléül” (idézi Sas 2009: 428–429). A megoldás azért tűnt elfogadhatatlannak, mert a jellegtelenné váló ablakszemek éppen az eltakart tartalomra emlékeztettek. Bukaresti utasításra 1924 februárjában a helyi hatóságok kivetették a korona felajánlását ábrázoló üveglapot. Hirschler József plébános szerint így „Szent Istvánnak csak a lába, Szent Imrének és Szent Margitnak csak a feje maradt meg. A főoltáron Szent László kezéből is kivettem a pajzsot, Szent István kezében levő almán pedig eltüntettem a magyar vonatkozást.”²¹⁹

Az elrejtett múlt és a bezárkózott emlékezet. Magyar emlékéllítási lehetőségek

A magyar etnikum emlékéllításaival a legnyilvánosabb terekben nem találkozunk. Ennek magyarázata az, hogy a hatalom a legfontosabb tereket ellenőrzése alá vonta. A magyar – immár kisebbségi – kezdeményezések a kevésbé nyilvános terekben valósulhattak meg. A nyilvánosságból felszámolt emlékművek egy része is ebbe a tértípusba került. Ezért a továbbiakban az emlékezet fenntartására és szervezésére irányuló törekvések két típusát, a múlt reprezentációinak elrejtését, illetve térbeliesítési kísérleteit mutatom be.

Janovics Jenő színházigazgató a saját parkjában helyezte el báró Gyulai Ferenc színházgátnak az 1906-ban a Nemzeti Színházba áthelyezett és onnan eltávolított mellsobrát [264.]. Ugyanő vitette át a Jósika Miklós és Wesselényi Miklós ledöntött szobrainak [347–348.] darabjait a Nyári Színkör udvarára, ahol 1940. szeptember elején, a II. bécsi döntés bejelentésére román nemzetiségű személyek összetörték. A Mátyás-házban berendezett múzeumban őrizték gróf Széchenyi István lebontott mellsobrát [256.], ide helyezték el később az 1921-ben állított Szentgyörgyi István-mellsobrot is [364.]. Az unió emléktáblája [301.] az egyetem régiségtani múzeumának raktárába került. Az Erzsébet királyné emlékfáit jelző sziklatömböt [308.] a Protestáns Teológia udvarára szállították [400.].

A Poalé Cedek ('Becsületesség Munkásai') iparos egyesület 1921-ben zsinagógát építtetett. Az öregotthon négy nyelvű (magyar, román, német és héber szövegű) emléktábláján [363.] az alapítványtevők névsorát, az adományozott összegeket tüntették fel. Ugyanígy három nyelvű (héber, román és magyar szövegű) emléktáblákat állítottak az 1931. szeptember 6-án felavatott Zsidó Kórház támogatóinak névsorával és az adományozott összegekkel [388.]. Az ortodox zsidó temető szertartástermét Öhlbaum Áron tervezte és építette édesapja emlékére [408.]. Az unitárius egyházközség bérhá-

²¹⁹ Hirschler József főesperes-plébános levele Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspöknek (Kolozsvár, 1924. január 12.). Kolozsvár, Szent Mihály-plébánia levéltára (idézi Sas 2009: 94, közli Sas 2010d: 428–429).

zakat épített Marosi Gergelyné és Benkő Mihály hagyatékából **[416–417.]**. Az Izraelita Jótékony Nőegylet a Napközi Gyermekotthon, az Erdélyi Zsidó Árvagondozó Egyesület pedig a Tanoncotthon támogatásáról emlékezett meg **[380–381.]**.

A magyar személyiségeknek állított emléktáblákat és szobrokat az iskolákban, a templomokban, az intézmények székházában, belső tereiben avatták fel.

Szentgyörgyi István színművésznek 80. születésnapjára és a színpadon eltöltött 60 évének tiszteletére még életében – díszelőadással egybekötött ünnepség keretében – mellszobrot állítottak a Magyar Nemzeti Színházban **[364.]**. Miklóssy Margit színművésznő 40 éves jubileumán **[402.]**, illetve Solymosán Magda színművésznő emlékünnepe **[419.]** ugyanitt avattak mellszobrokat. Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka szobrát, annak alkotója (Kolozsvári Szeszák Ferenc) halála után a műteremből a Botanikus Kertbe szállították **[366.]**.

Nagy Károly református püspök emléktábláját **[370.]** a Farkas utcai templom szószéke mögött helyezték el 1926-ban, altorjai Apor István epitáfiumát pedig 1935-ben állították. A katolikus egyház körzeti tanácsa több mint két évszázad távlatából emlékezett meg: „Gróf Altorjai Apor István, főispán, a híres erdélyi főkormányos tanácsosa, kincstárnok és királyi generális, a katolikus vallás lángoló pártfogója, intézmények bőkezű alapítója, a Római Katolikus Státus lelkes katonája, életétől megvált 1704-ben és itt várja a boldog feltámadást. E nagyszerű férfiúnak halhatatlan emléket állít az egyházi körzet tanácsa 1935-ben.” **[405.]**

A római katolikus (piarista) főgimnázium 1931-ben, fennállásának 350. évfordulóján a dísztermében helyezte el Jósika Miklós **[386.]** és Mikes Kelemen **[387.]** mellszobrát. A Jósika és Mikes családok ajándékait vendiák-találkozó, istentisztelet és kulturális műsor keretében adták át az iskolának. Mailáth Gusztáv Károly püspök gyulafehérvári mellszobrának másolatát is a főgimnázium dísztermében helyezték el **[389.]**. Báthory István mellszobrát **[394.]** 1933-ban, a fejedelem születésének 400. évfordulóján állította udvarán a Báthory–Apor Szent József Szeminárium.

A Renner Testvérek bőrgyárának tanácstermében helyezték el a gyáralapító Renner Johann mellszobrát **[385.]**.

Összegzés

A bemutatott korszak határai esetében a történelmi-politikai cezúrák (az egyesítés és a II. bécsi döntés) sokkal határozottabb érvényesülése figyelhető meg, mivel ez nemcsak társadalmi, politikai, hanem etnikai váltást is eredményezett a hatalmi rendszerben.

Az új hatalomnak is viszonyulnia kellett a múlthoz. Emlékállítási eljárásai a múlt átértékelését jelentették. Ennek érdekében más tartalmakat, más eseményeket emelt be a közös – de eltérően megélt – múltból, illetve a számára illegitim emlékezetet, a múlt előző reprezentációit mellőzni, felszámolni igyekezett. A két eljárás, a lebontás és az állítás az emlékezet szervezésének két vetületét jelentették.

A nyilvános tér, a társadalmi tér artikulálódásában, illetve az emlékéllításhoz, a múlt reprezentációihoz való viszonyulásban igyekeztem kimutatni az új rend igényeit és sajátosságait.

A bemutatásból kiderült, hogy a reformkortól, a nemzeti mozgalmak idején állított (magyar nemzeti) események és személyiségek, illetve a (magyar) nemzeti teljesít

ményként láttatott építkezések emlékezete az, amit az új hatalom a köztéri nyilvánosság számára láthatatlanná tett. A nyilvánosságban megjelenő és aktivizálódó másik – a román – etnikus diskurzus sajátossága abban állt, hogy az előző – magyar uralmi – rendszerre utaló reprezentációk felszámolása mellett más események és személyiségek emlékeztétét helyezték ki.

Az emlékállítás térbeliesítése nagyrészt ugyanazokat a helyszíneket célozta meg, amelyeket a korábbi uralom alatt már megjelöltek. A 19. századi események eltérő megítélése okán a magyar 1848 helyett a román 1848, illetve a Memorandum-per emlékezete lett hangsúlyossá a nyilvános térben. Az új hatalom a győzelem és az egyesítés emlékeztétét is leképezte a térre. Az emlékállítások mellett a névadásban is megjelent ez a szándék: azt az utcát, amelyen a román csapatok bevonultak – Magyar, illetve Kossuth utca – Győzelem útnak, később Foch marsall útnak nevezték, a Kornis utca nevét a csapatokat vezető Neculcea tábornok neve váltotta fel, a Mátyás király teret Egyesülés térre keresztelték.²²⁰

A román emlékállítások mind az eredet, Erdély és a román országrészek egyesítési törekvéseit és a nemzeti emancipáció alakjait és eseményeit célozták meg. A magyar uralkodók emlékeztétét váltó román királyi kultusz és a román személyiségek emlékeztetbe emelése ebben a nemzetépítési stratégiában szerveződött.

A román tér megteremtésének igénye a nyilvánosság más területein is jelentkezett. Gheorghe Bogdan Duică egyetemi tanár 1919-ben a kolozsvári magyar állampolgárokhoz intézett felhívásában a román állam képviselői, a tanárok és a diákok számára kért helyet.²²¹ A román nyelv hivatalossá válásával a magyar cégtáblákra különadót kellett fizetni, a posta a magyarul címzett levelek kihordását bojkottálta, az érettségi és a városi tanácsülés államnyelven zajlott (vö: Hámori 2005: 93–94). Gheorghe Tătărescu miniszterelnök kolozsvári beszédében (1934. május 2.) a román berendezkedés társadalmi programját és a történelem kiigazítását jelölte meg: „A történelmet pedig helyesbbíteni kell! Meg kell teremtenünk Erdélyben a román burzsoáziát és annak társadalmi fölényét! Ennek a programmnak minden áron való végrehajtása Románia legsürgetőbb történelmi feladata.” (Idézi Juhász 1942: 80.)

A magyar emlékállítások azokon a tereken zajlottak, ahova a hatalom nem ért el, vagy amelyeket nem felügyelt, illetve amelyek nem minősültek román érdekeltségű helyszíneknek. Ezek közül egy sem volt politikai jellegű emlékállítás. Ebben az értelemben a magyar etnikum kiszorult a nyilvánosságból. A magyar intézményekben zajló emléktábla- és szoborállítások szimbolikus töltetüket tekintve alulmaradtak a nyilvánosságban zajló román törekvésekkel szemben. Az egyensúly fenntartására irányuló gesztusként értelmezhető a nemzeti reprezentációknak az adott lehetőségek között való kiaknázása (pl. a szobrász magyar mentében ábrázolta Jósika Miklós és Mikes Kelemen alakjait [386–387.]).

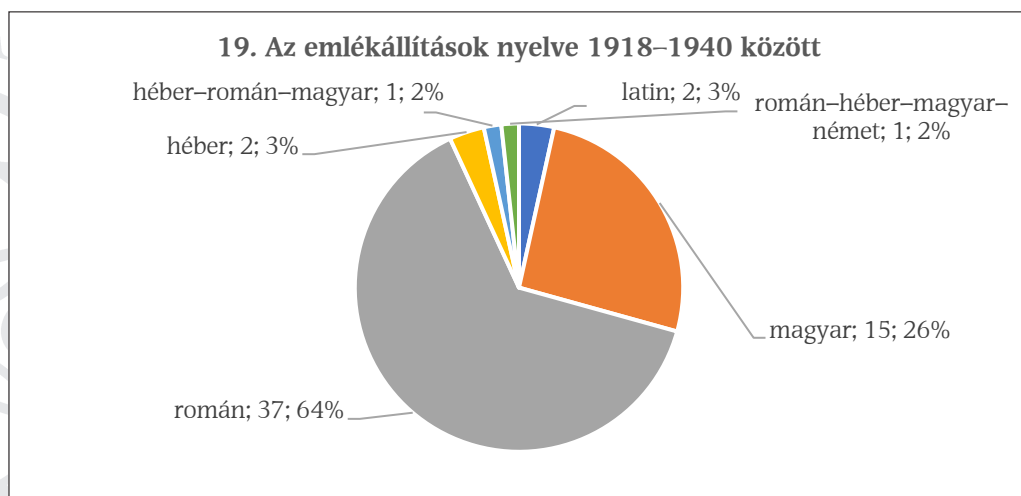
A kortörténészek álláspontja szerint a két világháború közötti román hatalom kevésbé tudott eredményes asszimilációs politikát folytatni. A magyar királyság, a magyar állam elevenebben élt a kolozsvári magyar lakosságban emlékeztetésben. A magyar államiságról szóló narratívák személyesebbek voltak, az eltelt idő rövidségének okán (mindössze két évtizedről van szó) az egyéni életpályák még a magyar állam-

220 Az utcák és terek átnevezéseit közli Veress 1923.

221 A felhívásból közöl: Buzea 1939: 68–69.

történet részei voltak – mondhatnánk. Emellett a „Csonka-Magyarországban” erősödő és mindinkább terjedő irredenta kultusz az egyéni/személyes kapcsolatok, hálózatok alapján Erdélyben is hatott.²²² Kolozsvár vonatkozásában szeretnénk kiemelni a képi reprezentáció egyik típusát. Képeslapok tömkelege volt forgalomban, amely egy-egy emlékművet, emléktáblát, emlékhelyet ábrázolt a korszakra jellemző kísérőszövegekkel: „Mátyás még vigyáz a magyarokra”, „Magyarország visszavár” stb.

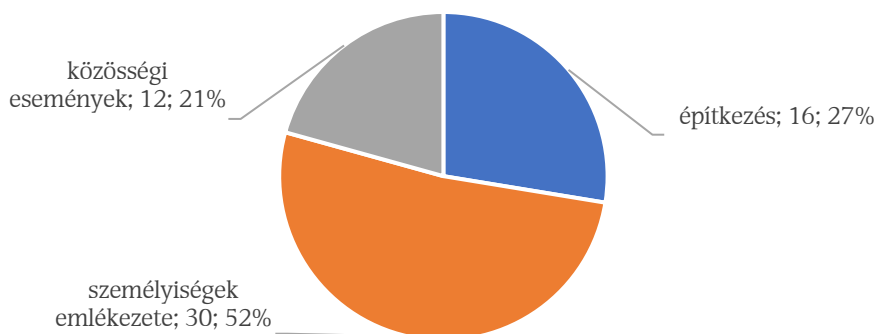
Az emlékkállítások nyelve • Az 58 regisztrált emlékkállítás 37 (64%) román, 15 (26%) magyar, 2 (3%) latin, 2 (3%) héber, 1 (2%) héber–román–magyar és 1 (2%) román–héber–magyar–német emléktáblát és szobrot jelent. A nyelv a létre hozó etnikumokat is leképezi, azzal a kiegészítéssel, hogy a 2 latinból egy-egy magyar és román, a 2 héber és a háromnyelvű (magyar) zsidó, a négynyelvű pedig magyar vonatkozású. A statisztikai adatok egyértelműen a román etnikum megjelenését és dominanciáját jelölik.

Az események megörökítése • Az események megörökítésének motívumai az előző korokhoz képest módosultak. Változást jelentett az, hogy az elhunytaknak történő emlékkállítások (halottak emlékezete) kikerültek a vizsgált nyilvánosságból (templomok). A regisztrált motívumok: 1. a gyarapodó város megjelenítése (építéstörténet), 2. a városban zajló vagy a városhoz kötődő események (személyiségek kultusza és a közösségi események) megjelenítése. Az első csoportba 16 (27%), a másodikba összesen 42 (73%) emlékkállítás tartozik. Ebben a korszakban az eseményeknek, személyiségeknek történő emlékkállítások váltak dominánssá.

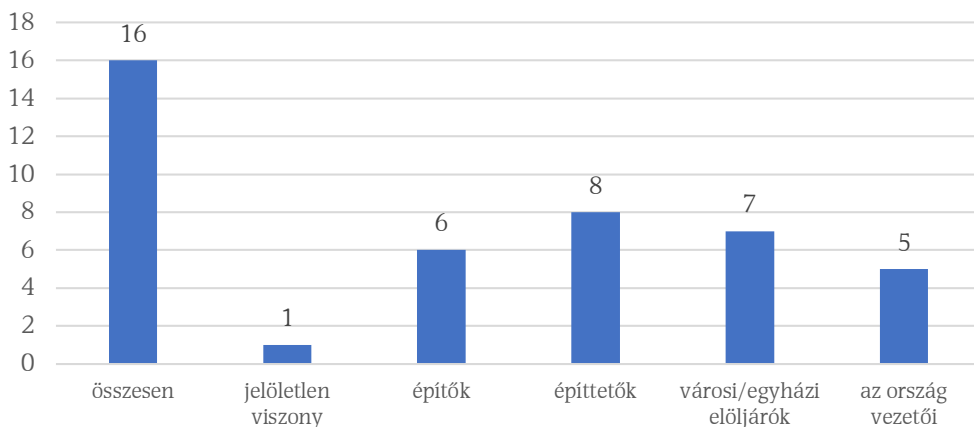
²²² A magyar irredenta kultusz toposzai, jelképei, emlékművei, szobrai, ünnepei: Zeidler 2002.

20. Megörökített események 1918–1940 között

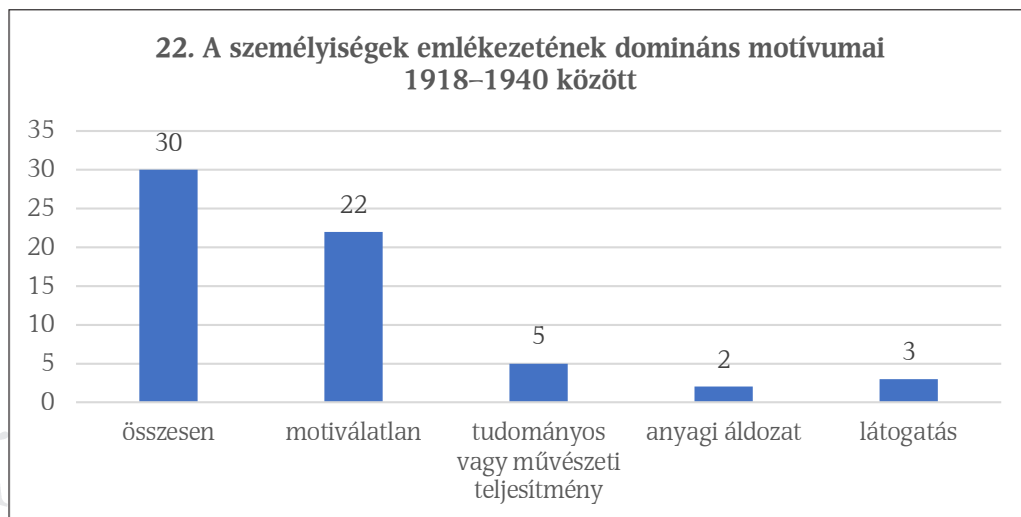

A társadalom megörökítése • Az 58 esetből 16 építkezésre vonatkozik, ebből 1 nem tartalmaz a társadalomra utaló motívumot. 15 esetben történt valamilyen utalás a társadalomra, ezek megoszlása, előfordulása a következő: az építők (6), az építtetők (8), a város elöljárói, egyházi vezetői (7), illetve az ország vezetői (5).

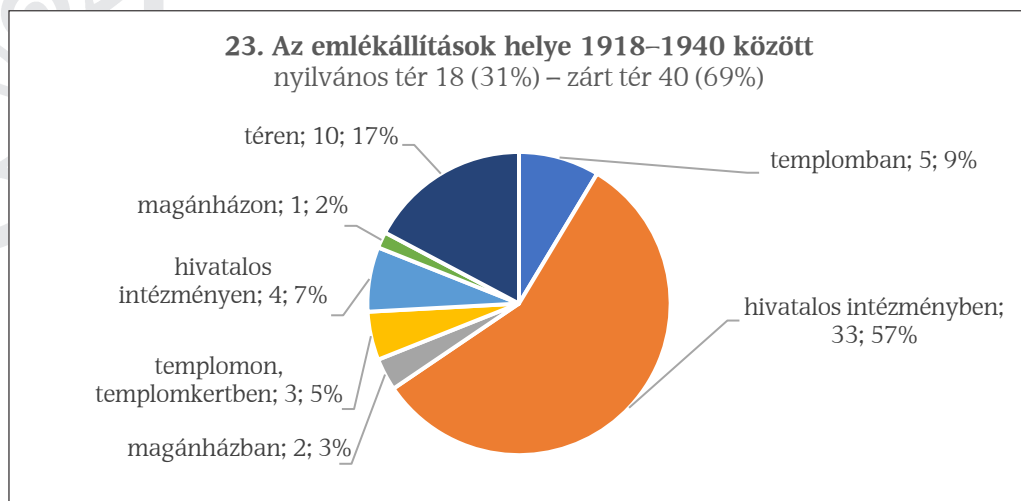
21. A társadalom megörökítése 1918–1940 között

A személyiségek emlékezete • Az 58 emlékállításból 30 a személyiségek emlékeztetének megörökítését, fenntartását szolgálta. Ezeknek nagy része motiválatlan (22), azaz a feliratok nem tartalmazzák az emlékállítás indoklását. Az emléktáblák és szobrok feliratainak domináns motívumai: a személyiség tudományos vagy művészeti teljesítménye (5), anyagi áldozata (2), látogatása (3).

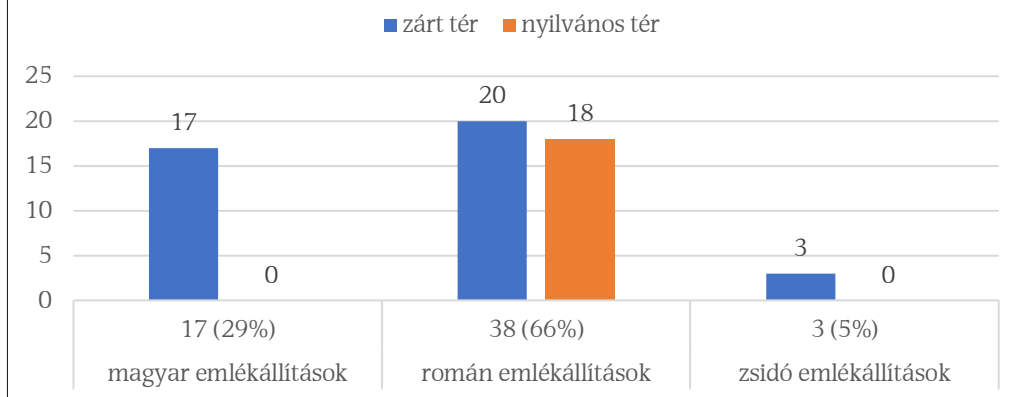

Az emlékállítások helye • Az emlékezés helyét tekintve az 58 emlékállítás 40–18 (69%–31%) arányban a zárt–nyilvános terekben történt. A zárt tereket a templombelsők és szertartástér (5; 9%), a hivatalos intézmények, középületek (33; 57%) és a magánházak (épületbelsők, udvarok) (2; 3%) jelentik. A nyilvános térrészekhez a templomok külső falai (3; 5%), a hivatalos intézmények, középületek (4; 7%) és magánházak homlokzatai (1; 2%) és a terek (10; 17%) tartoznak.

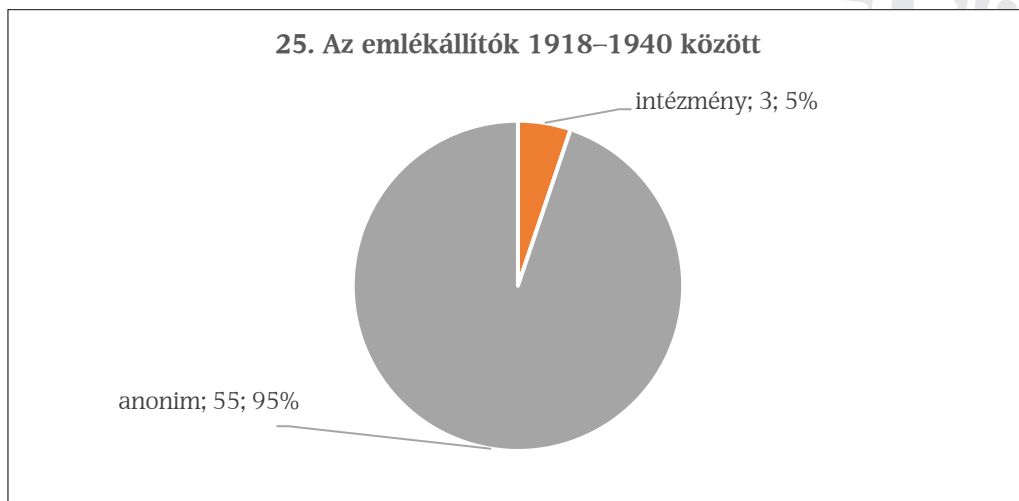
Ennek alapján úgy tűnik, hogy ebben a korszakban az emlékállítások nagyobb része a zárt terekben szerveződött. Ismerve a korszak hatalmi-politikai viszonyait, figyelembe kell vennünk az emlékállítások etnikai vonatkozását is. A magyar emlékállítások kivétel nélkül a zárt, etnikailag homogén terekben (templom, iskola, magánház) történtek, a román emlékállítások túlnyomó többsége pedig a város nyilvános tereit foglalta le.

24. Az emlékáallítások etnikai és térbeli megoszlása 1918–1940 között

Az emlékáallítók • A megszövegezés csak 3 (5%) esetben említi az emlékáallítót, 55 (95%) esetben anonim marad. Azonban az emlékáallítás jellege, helye és felirata alapján kikövetkeztethető, hogy a névtelenség kategóriájába a város (12; 21%), az egyház és/vagy iskola (21; 36%), tudományos és kulturális intézmények (14; 24%), kórházak (4; 7%), vállalatok (3; 5%) és politikai párt (1; 2%) tartoznak. Az emlékáallítók közösségek és csoportok, a korábbi korszakokkal ellentétben a magánszemélyek jelenléte nem mérhető.

25. Az emlékáallítók 1918–1940 között

Az emléktárgyak kivitelezői szakemberek és művészek, akiket a feliratok olykor nevesítenek is.

Az emlékáallítások többnyire a tömegek jelenlétére építő ünnepségek voltak. A nyilvánosságban zajló, történelemről szóló beszédmódhoz a román etnikumnak volt hozzáférése, a magyar etnikum a magyar iskolákban és templomokban emlékezett a múltjára.

A „kis magyar világ” (1940–1944). Visszatérő hatalom – rekonstruált emlékezet

Az 1940. augusztus 30-ai II. bécsi döntés Észak-Erdélyt visszaadta Magyarországnak. A magyar uralmi korszak nagyjából a II. világháború végéig (a szovjet–ukrán csapatok bevonulásáig – 1944. október 11.) tartott Kolozsváron. A köztudatban ez a korszak a „kis magyar világ” fogalmi értelmezésében él.

A román uralmat a magyar fennhatóság követte. A visszatérő hatalom múltról alkotott koncepcióját nagyrészt az határozta meg, hogy a múlt téves irányt vett, a román hatalom múltértelmezései és a szervezett felejtés következtében a „történeti igazság” megsérült. Két lehetőség bontakozott ki: 1. az „idegen” fennhatóság időszakának a kiiktatása a múltból, amely egyúttal a korábbi emlékezzetartalmakhoz való visszatérést implikálja, 2. más, a jelen szempontjából fontos eseményeknek a beemelése, illetve az emlékezet szervezését az új rend ideológiai kívánalmaihoz igazítani. Ennek a (hatalmi vagy etnikus) diskurzusnak a szemléltetésére a *restaurálás, rekonstrukció, helyreigazítás* metaforáit használok.

A helyreigazított múlt

A magyar hatalom visszatérését a nyilvánosság újjáépítésével, a múlt reprezentációinak a helyreigazításával is láthatóvá tette. Az alábbiakban ennek a mechanizmusnak a bemutatását végzem el, a ritualizált felejtés és emlékezés eseteinek felsorolásával.

A II. bécsi döntés hírére elkészítették Horthy Miklós kormányzó mellsobrát [421.], amelyet a magyar csapatok bevonulására (1940. szeptember 11.) ünnepi műsorral készülő Magyar Színház előcsarnokában állítottak fel 1940. szeptember 12-én.

A Főtér etnikus homogenizálása megkövetelte – 1940 szeptemberében – a kapitóliumi farkas szobrának [365.] eltávolítását, a Mátyás király lovas szobrának talapzatán elhelyezett román értelmezés [391.] felszámolását és a korábbi magyar címerek és felirat visszahelyezését [325.]. A teret ismét Mátyás királyról nevezték el. A tér sarkán állított és elpusztított Kárpátok Őre-szobor [361.] kisebb méretű gipszmása egy főtéri bolt előtt volt kiállítva. (Egy másik üzlet kirakatában Szent György lovas szobrának kicsinyített kerámiamását állították fel [425].)

Ugyanebben az évben a görögkeleti székesegyház előtti térről elbontották Avram Iancu szobrának alapkövét [369.]. Eltávolították a román Nemzeti Tanács székházát védő Octavian Petrovici emléktábláját [372.], illetve II. Károly román király emléktábláját [403.]. A királyt nevesítő emléktáblák egy részét [411–413.] és Baba Novac emlékművét [406.] az őket létrehozó intézmények Szebenbe, Traianus császár és Decebal király mellsobrait [375–376.] pedig Tordára menekítették. A magyar fennhatóság számára a dák-római eredetmitosz, a román nemzeti mozgalmak és az egyesítési törekvések emlékezte összeegyeztethetetlen volt az „ezeréves haza” magyar történelmének kiigazított képével.

1940 őszén Mátyás király szülőházára visszahelyezték az eseményre emlékeztető táblát [284.], a Fellegvár város felőli oldalára pedig az Erzsébet királyné-mellsobrot [311.].

1941-ben Bem József tábornok [303.] és az Indalik emléktábláját állították vissza [324.]. 1941. május 29-én az egyetemi évzáró ünnepségen leplezték le újra Ferenc József király mellsobrát [304.]. (Az intézmény 1940-ben ismét Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem néven indult újra.) A magyar színtársulat a tulajdonába viszszerült színházban 1942. november 15-én a kolozsvári színjátszás 150. évfordulóján ismét elhelyeztette Kótsi Patkó János és E. Kovács Gyula mellsobrait [345–346.].

A Redut Memorandum-perre utaló emléktábláit [373–374.] is 1940-ben számolták fel a nyilvánosságból, az előtte levő utca nevét pedig Memorandumról ismét Unió utcára változtatták. Az unió 1941-re felkutatott és megtalált emléktábláját [301.] május 22-én, a Magyar Napon helyezték vissza. Ezen a napon – amelyet az Erdélyi Párt sajtátított ki – a Redut előtt is ünnepi programot szerveztek. Az esemény helyszínét, időpontját és cselekményét a múltban felfedezett hasonlóság adta: az 1848-as unió Erdély és Magyarország összetartozását mondta ki, ahogy a II. bécsi döntés is; a törvény kimondásakor összesereglett és felvonult, a döntést éljenző polgárok modelljét követve ugyanúgy díszmenetet szerveztek a feldíszített emléktáblához, amely alatt a helyi vezetőség fogadta a felvonulókat.

A szabadságharc 1849-ben kivégzett áldozatainak obeliszkjét [297.] 1941 augusztusában állították helyre, illetve egészítették ki [427.].²²³ Széchenyi István mellsobrát [256.] 1943 augusztusában helyezték vissza az 1941-től ismét róla elnevezett térre.

Külön ki kell térni a Horthy Miklós kultuszára is. A színház korai kezdeményezése mellett [421.] a Marianum leányintézet is megemlékezett a kormányzó látogatásáról; az eseményről szóló emléktáblát a következő év Miklós-napján avatták: „Örvendező emlékezés 1940. október 24-re, amikor Erdély felszabadítója, Főméltóságú Kormányzó Urunk, Vitéz Nagybányai Horthy Miklós felejthetetlen órákat töltött intézetünkben.” [430.]. A hadtestparancsnokság épületének átadásakor újabb mellsobrot avattak [437.], illetve névnapjára (december 6.) időzítették egy világháborús emléktábla [447.] leleplezését is. 1941-ben a Ferenc József – a két világháború között: Regele Ferdinand ('Ferdinánd király') – út nevét Horthy Miklósrá változtatták.

1942. január 18-án adták át a Magyar Királyi Kolozsvári IX. Honvéd Hadtestparancsnokság székházát. Az épület bejárata előtt Hunor és Magor szobrait [433–434.], az előcsarnokban az építéstörténeti emléktáblát [435.] és Árpád fejedelem mellsobrát [436.] helyezték el, az épület egyéb csarnokaiban pedig Horthy Miklós kormányzó, Görgei Artúr honvédtábornok, hadügyminiszter és Simonyi József őbester mellsobrai kaptak helyet [437–439.]. A nemzeti múltra való utalás az épület történelmi tárgyú freskóin, üvegfestményei, berendezési tárgyain is megjelent.²²⁴

A háborúk emlékezete – a nemzeti hősök kultusza

A zajló világháború emlékeztét a város szinte azonnal kihelyezte. Az Országos Magyar Iparművészeti Társulat már 1914-ben felhívást tett közzé a kegyelet alakzatainak létrehozására. Ez az eszme „abban összegződik, hogy minden község minden

223 A forradalom és szabadságharc emlékeztetének szervezését a későbbiekben külön fejezetben tárgyalom.

224 Vö: A kolozsvári hadtestparancsnokság palotája. *Magyar Építőművészet* XLI. (1942) 5. 90–93.

templomának a falán vagy más alkalmas helyen, maradandó művészi alkotás hirdesse azoknak a hősöknek nevét, akik meghaltak a hazáért.”²²⁵ A megemlékezések intézményesülését az 1915-ben megalakult Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság is előmozdította.

A hazáért elesett katonák hőskultusza újítást jelentett a hagyományos emlékálításban. (Közvetlen előzményei csak az 1848–1849-es honvédekről való megemlékezések voltak.) A világháborús emlékművek műfaji és formai előírásait 1916-ban vázlatrajzokként közölte a Magyar Építőművészek Szövetsége.²²⁶ Az 1917. május 3-án szentesített 1917/VIII. törvénycikkely az emlékálítást kanonizálta: „Mindazok, akik a most dúló háborúban a hadrakelt sereg kötelékében híven teljesítették kötelességeiket, a nemzet osztatlan, hálás elismerésére váltak érdemesekké. Őrizze meg a késő utókor hálás kegyelettel azok áldott emlékezetét, akik életükkel adóztak a veszélybenforgó haza védelmében.” Részlet a 2. paragrafus miniszteri indoklásából: „A hősöknek áldott emlékezte felé fokozott kegyelettel tekint az egész nemzet; szent emléküket pedig tiszteletben kell tartania nemcsak a mai nemzedéknek, hanem a késő utókornak is, hogy példájukból buzditást merítsen az önfeláldozásra és hazaszeretetre. Ez teszi kötelességünké, hogy név szerint örökítsük meg mindazoknak az emléket, akik életüket áldozták a hazáért, mindnyájunkért. Ennek alkalmas módja, hogy minden község (város) a saját területén létesítsen olyan emlékművet, amelyre a haza védelmében elesett hős fiainak nevét maradandóan bevéssze. Vagyonos községnek (városnak) monumentális műemléken, a szegénynek pedig szerény táblán, de mindenesetre méltó módon és minden egyszerűsége mellett is nemes művészi kivitelben kell megörökítenie hő fiainak nevét és emlékezetét. Oltár lesz ez az emlék minden időközön át; a hazaszeretet oltára, amelyen a tisztelet és soha el nem múló hála örök fényében fognak ragyogni a hazáért hősi halált halt vitézeink áldott nevei.”²²⁷

A Nemzetgyűlés 1924 májusában kimondta a hősi halottak emlékének megünneplését. Az 1924/XIV. törvény nemzeti ünnepként a Hősök emlékűnnepét írta elő: „A nemzet soha el nem múló halála és elismerése jelül, az élő és jövő nemzedékek örök okulására és hősi halottaink dicsőségére minden esztendő május hónapjának utolsó

225 Forrás: Művészetet a kegyelethez! *Magyar Iparművészet* XVII. (1914) 445.

226 *Isten kardja...* 1916. A kötet kettős célt kívánt szolgálni: hogy az emlékművek „azok művészi voltak mellett olcsók legyenek, másodszor az, hogy el is tudják mondani, meg tudják örökíteni mindazt, amire a magyar léleknek, a világháborúra való szomorúan magasztos visszaemlékezésben szüksége van.” Az olcsóságot a felhasználható anyagok körének javasolt kibővítésével lehetett elérni. „De hasonlóképpen kibővül magának az emlékműnek fogalma is, azzal a megállapítással, hogy emlékmű minden olyan állandó jellegű művészi alkotás, melynek vélje, bennünk, bizonyos személyre vagy eseményre való emlékezés érzését felébreszteni és megrögzíteni, tehát éppen úgy a szabadon álló szobor vagy domborműves emléktábla, mint egy durva kővekből megépített oszlop, vagy akár csak egy bizonyos rendszer szerint ültetett facsoport, ha annak művészien egyszerű formája helyesen van a környezetbe beállítva.” Állandó „magyaros” szimbolikus elemként az Isten kardja-motívum használatát javasolták. (*Isten kardja...* 1916: 9)

227 A törvénycikkelyből és a miniszteri indoklásból részleteket közöl: Kovács Á. 1991: 109–110.

vasárnapját nemzeti ünnepé avatja. Ezt az ünnepnapot – mint a »Hősök emlékünne-
pét« – a magyar nemzet mindenkor a hősi halottak emlékének szenteli.²²⁸

Kolozsváron az első világháború alatt nem készültek az elesettek számára állított emlékművek. A Kárpátok Öre-faszobor (1915) [361.] funkciója – amint azt már ismer-
tettem – a győztes háború megjelenítése, a polgári áldozatkészség előmozdítása és a
várostól távol zajló eseményekbe való erkölcsi vagy szimbolikus bevonása volt.

A román hatalomátvétel nem tette lehetővé az I. világháborús magyar hősök em-
lékének kultiválását. 1940 után azonban lehetővé vált a hősök emlékeztetének szerve-
zése.²²⁹ A Hősök temetőjében emlékművet (fekete márványkeresztet) állítottak [422.].
A református kollégium vendiákjainak egyesülete megalakulásának 20. évfordulóján
emléktáblát avatott az iskola elhunyt tanárainak és diákjainak névsorával [423.]. Az
eseményt a reformáció ünnepéhez is kötötték.

1940-ben a „magyar Halottak napja” – a hatalomátvétel mellett az egyik kiemelt
közösségi ünnep – programját a hősökre való megemlékezés dominálta. November
3-án József főherceg jelenlétében²³⁰ avatták fel a 38. honvéd hadosztály emléktábláját
a laktanyában [424.].

A hősi halált halt egyetemi hallgatók emléktábláját az évfázón (1941. május 29.), a
király mellszobrának [304.] újraillesztésakor leplezték le. Az Aulában elhelyezett szöveg
a diákok névsorát közölte. A kegyeletre való felhívás és a korszak ünnepi repertórium
elengedhetetlen rituális szövegének, a *Magyar Hiszekegy* jegyében fogant óhaj zárta az
emléktáblát: „EMLÉKEZETÜK LEGYEN MINDÖRÖKKÉ ÁLDOTT/ A REAJUK VALÓ EMLÉ-
KEZÉS SEGÍTSE ELŐ A FELTÁMADÁST.” [426.]

1942. március 15-én avatták a Katolikus Főgimnázium hősi halált halt tanítvá-
nyainak emlékművét, a *Jóbarát* ifjúsági lap és a Kolozsvári Piarista Diákszövetség In-
tézőbizottsága adományát [440.]. A Hősök emlékünnepén (május 30.) állították fel a
kerékpáros zászlóalj 1938 óta hősi halált halt tagjainak emlékművét [441.] a Hunyadi
téri laktanya udvarán. A laktanya parancsnoksága az emlékmű több hasábján öröki-
tette meg az elhunytakat. Egy másik alakulat ugyanezen a napon a szamosfalvi repü-
lőlaktanya udvarán állított emlékműre az 1938 óta meghalt bajtársak emléktábláját
[442.] helyeztette. A megemlékezés mindkét helyszínen istentisztelettel kezdődött, az

228 A törvénycikkelyből közöl: Kovács Á. 1991: 117. Az indoklás szerint az időpontot a szélesebb tár-
sadalmi spektrum bevonásának lehetősége szabta meg. Május végén „a tanuló ifjúság a tanin-
tézetekben még együtt van: az iskolaév már többé-kevésbé befejezést nyert, de az évfázó vizsgá-
latok még nem vették kezdetüket. A fokozott tevékenységet követelő mezőgazdasági munkálatok
ebben az időszakban a gazdaközönséget még nem vonnák el az ünnepléstől, mint kora tavasszal,
nyáron vagy ősszel. Május végén a sírok díszítésére már elegendő virág áll rendelkezésre. Az idő-
járás változásaival nem kell oly nagymértékben számolni, mint kora tavasszal vagy késő ősszel,
amikor az hirtelen minden átmenet nélkül válhat kedvezőtlenre.” (Közli Kovács Á. 1991: 117.)
Talán nem érdektelen idézni az indoklásnak azt a részét, amely leszögezi az ünnep megneve-
zésének jelentőségét: „A közhasználatnak megfelelőbbnek tetsző »Hősök Napja« megjelölés he-
lyett azért alkalmaztatik a törvényjavaslat szövegében »Hősök emlékünnepe« megjelölés, mert
azáltal, hogy már van »Madarak Napja«, »Fák Napja«, »Gyermekek Napja« stb., stb. a kegyelet
rovására menne a Hősök emlékének szentelt és valójában ünnepnappá tenni szándékoltt napot
az előbb felsorolt napokkal ugyanazon színvonalon tartani.” (Közli Kovács Á. 1991: 117.)

229 A világháborús emlékállításokról bővebben lásd Jakab 2019.

230 A főherceg állandó diszvendég volt szerte az országban a hősöknek szóló emlékavatási ce-
remóniákon.

ünnepségeken egy-egy – az ismeretlen vagy távoli hősöket helyettesítő/megjelenítő – „névtelen levante” szavalt. Majd utána a koszorúzás következett: a honvédség tisztikára, a vármegye és a város előljárói, illetve különböző egyletek és társaságok rótták le kegyeletüket.²³¹

1942. december 6-án, a kormányzó névnapján, a Magyar Kötelességteljesítés Mozgalma ünnepsége keretében avatták fel a volt kolozsvári 21. Gyalogezred I. világháborúban elesett 12000 hősi halottjának emléktábláját [447].

1943. május 23-án ünnepelték a háziezred létrejöttének 240. és Kolozsvárra helyezésének 200. évfordulóját. Az I. világháborúban hősi halált halt honvédek emléktáblája erről is megemlékezett: „Emlékezzünk régiekről – megdicsőült hőseinkről!

Az 1702. évben megalakított utolsó magyar hajdúezred, mely az idők folyamán – 1743-tól – mint az Erdélyi Nemzeti Gyalogezred, a napóleoni háborúkban mint Splényiezred és mint 51-es gyalogezred vált híressé, mindenkor a legszebb példáját szolgáltatva Európa minden harcmezején a magyar katonai erényeknek.

Hirdesse e tábla hőseink emlékét!” [448.]

1943. június 27-én (a 28-ai Honvédnappal előtti) a Kalandos temetőben az első világháborús hősöknek (mint társulati tagoknak) állítottak emlékművet: „EMELTETTE A KOLOZSVÁRI HIDELVEI/ FÖLDÉSZ KALANDOS TÁRSULAT/ 1943./ A HAZÁÉRT/ MINDENKOR MINDEN CSEPP VÉRÜNKET/ ÁLDOZZUK.” [450.]

A Székely Hadosztály Egyesület 1943. augusztus 20-án (Szent István ünnepén) a Fellegváron (az egykori huszárezred kaszárnyájában) emléktáblát avatott az 1918. december 1. után, a román csapatok elleni védekezésre Kolozsváron megalakult Székely Hadosztály emlékére: „ERDÉLY/ VÉDELMÉBEN A/ REMÉNYTELENSÉG/ IDEJÉN IS DICSŐSÉGGEL HAR-/ COLÓ SZÉKELY HADOSZTÁLY/ PARANCSNOKA, TISZTIKÁRÁNAK/ ÉS LEGÉNYISÉGÉNEK EGY RÉSZÉ/ AZ 1920. ÉVBEN E FELLEGVÁRBAN/ SZENVEDETTE MÉLTATLAN/ FOGSÁGOT./ EZEN EMLÉKTÁBLÁT ÁLLÍTOTTA A/ SZÉKELY HADOSZTÁLY EGYESÜLET/ KOLOZSVÁRI FŐSZÉKE AZ 1943. ÉVBEN.” [451.]

Ehhez a tematikus tömbhöz sorolható az erdélyi fejedelmeknek a Farkas utcai templomban tartott újratemetési ünnepsége. Az országos ünnepséget a református egyház mellett a katonaság szervezte. I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek hamvait a 20. század elején felfedezett végrendelet értelmében temették el a kolozsvári templomban.²³²

Az Erdélyi Református Egyházkerület többnapos közgyűlése utolsó napján, Kolozsvár templomainak harangzúgása közepette, a Magyar utcai (kétágú) református templomban kezdődött az ünnepség. A közgyűlés tagjai mellett a polgári és a katonai hatóságok, illetve a kulturális és a tudományos intézmények képviselői vettek részt. A templomi ünnepség (lelkészi beszéd és kórusművek elhangzása) után az ágyútalpakra helyezett koporsókat a diákság, a levonták és a katonaság tömegének sorfala előtt díszmenetben szállították a Farkas utcai templomba. A gyászmenet birtokba vette a város szimbolikus fontosságú tereit: a Magyar és Kossuth Lajos utcán áthaladva a Mátyás

231 Forrás: *Ellenzék*. 1942. jún. 1. LXIII. évf. 122. sz. 2.

232 A fejedelmek 1909-ig a családi birtoknak számító Almakerék evangélikus (szász) templomának kriptájában voltak eltemetve. A hamvaik és a végrendelet megtalálása után a koporsókat a felújítás alatt álló Farkas utcai templom csonkatornyában, majd a kétágú református templomban őrizték (vö: Entz 1995: 29–30; Gaal 2007: 142–143). Az 1933-as városleírás szerint a köztudatban benne volt, hogy a fejedelmek és családjaik a sírboltban nyugszanak (vö: Orosz 1933: 39).

király térre értek, innen az Egyetem és Farkas utcán át kísérték a templomba. A díszmenet rendje meghatározott volt. Élén katonai díszszázad haladt, majd a címerhordozók Magyarország, Kolozsvár, Erdély, a fejedelmek és feleségeik címereivel. A fejedelmi címereket az egyházi előjárók követték, majd a hat-hat ló vontatta ágyútalpak következtek. A koporsók után a hadtestparancsnok és kísérete, a polgári előjárók, a tisztiküldöttség, a tanintézetek és egyletek vezetői, majd az iskolák növendékei haladtak. A menetet lovasbandérium és katonai díszszázad zárta.

A templomban az erdélyi református püspök és a püspökhelyettes.²³³ méltatta a fejedelmek érdemeit. A püspök kitért arra, hogy I. Apafi püspöke Horthy Miklós kormányzó egyik őse volt,²³⁴ ezzel a megemlékező jelenre irányította a figyelmet.²³⁵ A beszédek után a koporsók elhelyezése következett. Az újratemetett erdélyi fejedelmekre emlékeztető sorok: „ITT VÁRJA JÉZUSSÁT/ APAFY MIHÁLY/ ERDÉLYORSZÁG FEJEDELME/ SZÜLETETT: 1626 FEJEDELEMMÉ/ VÁLASZTATOTT: 1661 MEGHALT: 1690/ APAFY MIHÁLYNÉ/ BORNEMISSZA ANNA/ SZÜLETETT: 1628 MEGHALT: 1688/ II. APAFY MIHÁLY/ SZÜLETETT: 1665 MEGHALT: 1713/ FELESÉGE: BETHLEN KATA/ SZÜLETETT: 166 [...] MEGHALT: 1724// A FEJEDELMI HAMVAK IDETE=/ METTETTEK 1909-BEN S EMLÉKÜ(-)/ KET E KÖVEL MEGJELÖLTE A RE(-)/ FORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG 1942.” [447.]

Ezek az emlékállítások hangsúlyozottan a háború hőseinek és nem áldozatainak kegyeletére történtek. Az életét áldozó hős alakjának nyilvános megkonstruálásával a katonák halálát – mely az I. világháborúig inkább magánügynek számított – közüggé változtatták. Az egyéni veszteség az országos gyászban, a hazáért történő legnagyobb áldozatvállalásként töltötte be a közösségépítő funkciót. Az I. világháború hőseit több mint két évtizedes távlatból tisztelték meg. Ugyanakkor az éppen zajló II. világháború halottjainak emlékét – a jelen eseményeit – is folyamatosan kiemelték.

Az emlékállítás és megemlékezés eseménye különböző ünnepekbe integrálódott, illetve alakította azokat. A magyar hadsereg bevonulása után legelőször az „első magyar Halottak napján” (1940. november 1.) emlékeztek meg. Ezen a napon ezután is, minden évben kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a Hősök temetőjében szervezett megemlékezésnek, koszorúzásnak. A törvényben előírt nap – a május végi Hősök emlékünnep – Kolozsváron nagyrészt egybeesett az unió kimondásának (május 30.) emléknapjával, így a hősökre való emlékezés a nemzet- és országépítés eszméivel és ideológiáival is feltöltődhetett. Az évente megrendezésre kerülő Honvédnapi (változó időpontokkal) és Szent István napja (augusztus 20.) mellett a különféle katonai és félkatonai alakulatok és egységek által lefoglalt napokon emlékeztek meg a háborúban elesettekről. Ezek az ünnepnapok a tágabb kontextusokba integrálták a lokális és partikuláris eseményeket az „ezeréves haza” és egyesült ország ideológiájának megfelelően.

233 Tavasz Sándorról van szó. Beszédének közlése: Tavasz 1943.

234 I. Apafi Mihály adományozta a Nagybányai előnevet a Horthy családnak.

235 Részlet a beszéd vonatkozó részéből: „Milyen csodálatosak Istennek utjai?! A rabbá lett Erdély számára ennek a püspöknek [Horthy Istvánnak] nemzetségéből adott bölcs és lánglelkű vezért, aki, miután erős kézzel összefogta és egyesítette megalázott és eltiport nemzetének erőit, dicsőségesen emelte fel Erdélyben is a szabadság zászlaját.

A szörnyű viharban Apafi fejedelem és családja méltó végtisztességtételéről nem tudott gondoskodni az összetört nemzet. És ma annak a bátorszavu püspöknek vére lehetővé tette számunkra, hogy elégtételt adjunk Erdély utolsó magyar fejedelmi nemzetségének [...]” (A részlet és az adatok forrása: *Ellenzék*. 1942. nov. 23. LXIII. évf. 265. sz. 3.)

Az esemény terei – a hősookról laktanyák, tanintézetek (egyetem, iskola), temető és templom nyilvánosságában emlékeztek meg – a társadalom különböző szegmenseit fedték le: a katonaság, az egyház, az iskola és a polgárság jelentették az emlékezés társadalmi kereteit.

A nemzet teljesítményei és személyiségei

A korszakban zajló emlékállítások az egyének (tudósok, pedagógusok, papok) biográfiáit és teljesítményeit is felhasználták a nemzetépítésre. A személyiségekhez kötött megvalósításokban a közösségi (nemzeti) érdekeknek és a keresztényi értékeknek a ki-
fejezését vélték megtalálni.

De Gerando Antonina igazgatónő emléktáblájának az Állami Leánygimnázium szervezésében, 1941. szeptember 28-án történt avatása már ezt a szellemiséget modellezte: „HIRDESSÉK E MÁRVÁNYBAVÉSETT BETŰK/ HOGY EBBEN AZ INTÉZETBEN/ A MAGYAR NŐNEVELÉS ÚTTÖRŐ APOSTOLA/ DE GERANDO ANTONINA/ AZ INTÉZET ALAPÍTÁSÁTÓL KEZDVE/ 32 ÉVI IGAZGATÁSA ALATT NEMZETMENTŐ/ MUNKÁT VÉGZETT/ A HAZA ÉS AZ IFJUSÁG JAVÁRA./ HÁLÁS SZERETETTEL TANÍTVÁNYAI.” [428.] Az esemény keretében megnyitották a de Gerando Antonina Múzeumot és megkoszorúztak a nőnevelő sírját a Házsongárdban. A tanintézet előtti utcarészt De Gerandora nevezték át.

A Marianum leányintézet alapításának 30. évfordulóját, 1941. december 7-8-án két emléktábla felavatásával ünnepelte. Az intézet folyosóján leleplezték dr. Hirschler József preláthus, az alapító [431.], illetve Serbőczy Mária Amanda nővér, az első főnöknő [432.] emléktábláját. Az előbbi emléktábla az alapító beszédéből idézett: „HÁROM ÉVTIZED TÁVLATÁBAN IS/ ARRA KÉRÜNK URAM:/ „LEGYEN A MARIANUM TEMPLOMA SOK/ ÁRTATLAN SZIVNEK, ISKOLÁJA SOK DERÉK/ MAGYAR HONLEÁNYNAK, HÚ ŐRSZEME,/ ERŐS VÁRA ÉDES MAGYAR HAZÁNKNAK,/ BŰSZKESÉGE VÁROSUNKNAK!”/ Dr. HIRSCHLER JÓZSEF ALAPÍTÓ SZAVAI/ AZ INTÉZET FELSZENTELÉSEKOR/ 1911. XII. 10.-ÉN.” [431.] Az utóbbi szövege: „Marianum Nagyasszonya segítsen meg mindnyájunkat, hogy követhessük alapító-főnöknőnket, Serbőczy M. Amanda nővért az izzó istenszeretetben, áldozatos emberszolgálatban, édes hazánkért végzett csendes munkában. Áldott legyen emléke!” [432.]

Pállya István, az első kolozsvári piarista házfőnök-igazgató domborművű emléktábláját 1942. november 22-én, a piarista tanítórend magyarországi működésének 300. évfordulóján állították: „A SZELÍD ÉLETŰ ÉS NAGYTUDÁSÚ/ PÁLLYA ISTVÁN/ A NEMES TUDOMÁNYOK, A DRÁMAÍRÁS ÉS/ FORDÍTÁS BUZGÓ MŰVELŐJE, AZ ELSŐ/ KOLOZSVÁRI PIARISTA IGAZGATÓ (1776–1782)/ EMLÉKÉNEK/ HÁLÁS KEGYELETTEL/ AZ ÖREGDIÁKOK.” [445.] A négynapos jubileumi ünnepséget a kolozsvári Zágoni Mikes Kelemen római katolikus gimnázium és a Piarista Diákszövetség szervezte.²³⁶

236 A katolikus eseménysorozat egybeesett az Erdélyi Református Egyházkerület többnapos közgyűlésével, illetve annak az erdélyi fejedelmeknek a honvédséggel együtt szervezett újrateremtésével [446.].

Pallós Albertnek, az Állami Polgári Leányiskola egykori igazgatójának 1943. november 6-án a Tanítók Leányotthonában állítottak emléktáblát [452.].

A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Kórbonctani Intézete termében 1942. szeptember 26-án emlékeztek meg Genersich Antal orvosprofesszor születésének 100. évfordulójáról. A Magyar Pathológusok Társasága a kolozsvári egyetemi és orvosi társadalom bevonásával szervezte a napot. A magyar patológiai tudomány megalapítójának méltatásával, az intézménytörténet bemutatásával fémjelzett megemlékezés végén dr. Gyergyay Árpád orvostudományi dékán felavatta az orvosprofesszor domborművű emléktábláját [443.], majd a jelen levő orvosprofesszorok és tanítványaik a Házsongárdi temetőbe, Genersich Antal sírjához vonultak koszorúzni.

A korszak emblematisztikus figurájának, Reményik Sándor nemzeti költőnek születési helyét halálának egyéves évfordulóján, 1942. október 24-én jelölték meg: „E HÁZBAN SZÜLETETT/ 1890 AUGUSZTUS 30-án/ REMÉNYIK SÁNDOR/ „VÉGVÁRI”/ A NEMZET KÖLTŐJE.” [444.] A város világi és egyházi előjáróinak, tantestületeinek részvételével zajló leleplezést az evangélikus templomban megtartott emlékest követte az Evangélikus Nőszövetség szervezésében.

A ferences templom Szent Kereszt-kápolnájának restaurálási emléktáblája (1941. november 30.) az adományozó intézeteket és személyeket, illetve az adományok gyűjtőit nevezte meg. A szöveg zárószavai a háborús kontextusra utaltak, oltalomkérő funkcióval: „MEGFESZÍTETT ÜDVÖZÍTŐNK, BŰNÖS/ EMBERI NEMÜNK VÁLTSÁGA, ADD NEKÜNK – KIK A/ TEREMTÉS ÓTA LEGSZÖRNYŰBB CSATÁK KÖZT/ ÉLÜNK – A VILÁG KRISZTUSI MEGBÉKÉLÉSÉNEK NAGY/ ISTENI KEGYELMÉT! – ÁMEN!/ KOLOZSVÁRT, AZ ÚR EZERKILENC SZÁZNEGY-/ VENEGYEDIK ESZTENDEJÉNEK SZENT ANDRÁS/ APOSTOL ÜNNEPÉN.” [429.] A Kolozsvári Kisiparosok Erdélyrészi Temetkezési és Önszolgáló Egyesülete is, fenállásának 20. évfordulóján (1943. június 14.) tartott székházavató ünnepélyén emléktáblát állított az alapítóinak és jótévedőinek névsorával [449.].

Összegzés

A bemutatott korszak emlékezetszervezését a múlt restaurálása, a megelőző román uralom emlékezetének mellőzése, teljes kiiktatása jellemezte. Ennek a múltrol szóló diskurzusnak az üzenete az volt, hogy a történelem folyama téves irányt vett fel. A visszatérő hatalom az előző uralom emlékezetének a nyilvánosságól való felszámolásával és a maga emlékezetének teljességre törekvő rekonstruálásával tulajdonképpen a közbeeső időszakot tekintette szimbolikusan semmisnek, tévesnek, helyreállításra szorulónak. Az emlékezet újraépítése így a korábbi magyar múlttal való folytonosság felmutatásának jegyében szerveződött.

Az emlékállítások tematikai bontását vizsgálva azt láthatjuk, hogy egyrészt a háborús eseményeknek és hősi halottaknak történő emlékállítások jelentettek prioritást, másrészt pedig a nemzeti intézmények (oktatás, tudomány, irodalom) építői és fenntartói számítottak örökérvényűnek. Mindkét csoport a magyar nemzetépítés szempontjából fontos: mind az országot védő, az életét a hazáért áldozó katona, mind a nemzet előrehaladását szolgáló tudós és pedagógus. Mivel ezek az emlékállítások jórészt háborús időben – és nagyrészt a katonaság részvételével – zajlottak,

funkciójuk az volt, hogy biztosítsák a nemzetért vívott háború szükségességének társadalmi fenntartottságát és elfogadottságát.

A magyar múlt helyreállítását az utcák és terek átnevezéseivel, a nevek visszaállításával is végezték.²³⁷ A névadással különféle intézmények is kiépítették a maguk múltját. Példaként felhozható egy 1941-es beszámoló a Botanikus Kertről: „Az 1941. év folyamán megtörtént az összes feliratok, táblák, utjelzők magyar nyelvű átírása. A kert utjai neves és Kolozsvárral kapcsolatban állott magyar botanikusok neveit viselik, munkásságukat az utjelző táblák méltatják. Így örökitettük meg kertünkben Kritaibel Pál, J. Ch. Baumgarten, F. Schur, Landoz János, Janka Viktor, A. Kerner, Brassai Sámuel, Haynald Lajos, Kanitz Ágost, Istvánffy Gyula, Simonkai Lajos, Borbás Vince, Richter Aladár, Walz Lajos, Péterfi Márton emlékét.” (Soó összeáll. 1942: 71.)

Ugyanezen gesztushoz sorolható a „történelmi múltú” épületek restaurálása is. 1942-ben a Mátyás-ház, a Redut, a Szent Mihály-templom és a Bethlen-bástya felújítása a múlt visszaállításának gyakorlataként értelmeződött. És itt tartom fontosnak megemlíteni azt is, hogy a tudomány is a nemzetépítés segítségére sietett. 1942–1943-ban László Gyula vezetésével régészeti ásatásokat folytattak a Főtéren és a Zápolya utcában. A feltárt honfoglalás kori magyar leletek és sírok tényét a város magyar alapításaként értelmezték. Ezzel a közvélemény számára azt közvetítették, hogy a város területén a honfoglalás után állandó jellegű településben éltek a magyar ősök. A régmúlttal való érzelmi és tudati azonosulás és szimbolikus kapcsolat fenntartása érdekében 1942 szeptemberében, az „ezeréves múltunk hódolva” katonai díszkísérettel helyezték el „Kolozsvár első polgárának” a „honfoglaló lovas vitéznek” földi maradványait az Erdélyi Nemzeti Múzeumban.²³⁸

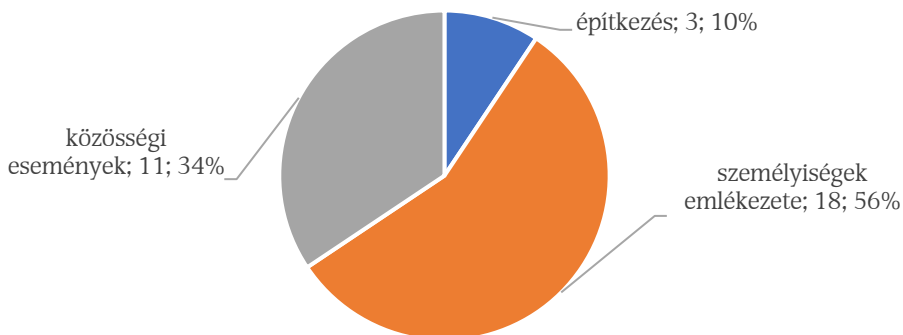
Az emlékéllátások nyelve • A magyar hatalomnak a nyilvánosságba való visszatérését annak újbóli felépítése, illetve a múltértelmezés és múlthasználat etnikai dominanciája jellemezte. A korszak 32 emlékéllátása nyelvi-etnikai ábrájának elkészítése így ezúttal szükségtelen.

Az események megörökítése • Az események megörökítésének regisztrált motívumai: 1. a gyarapodó város megjelenítése (építéstörténet), 2. a városban zajló vagy a városhoz kötődő események (személyiségek kultusza és a közösségi események megjelenítése). Az első csoportba 3 (10%), a másodikba összesen 29 (90%) emlékéllátás tartozik. A domináns motívumok ebben a korszakban egyértelműen az eseményeknek, személyiségeknek történő emlékéllátások voltak.

237 A megváltoztatott és új utcanéveket 1940–1941-ben az *Ellenzék* napilap rendre közölte: *Ellenzék*. 1940. dec. 24. LXI. évf. 295. sz. 22.; *Ellenzék*. 1941. jan. 7. LXII. évf. 4. sz. 2., jan. 8. LXII. évf. 5. sz. 2., jan. 9. LXII. évf. 6. sz. 3., jan. 10. LXII. évf. 7. sz. 3. A lak- és címjegyzék közlése: Boga-Zámbó-Gál összeáll. 1943.

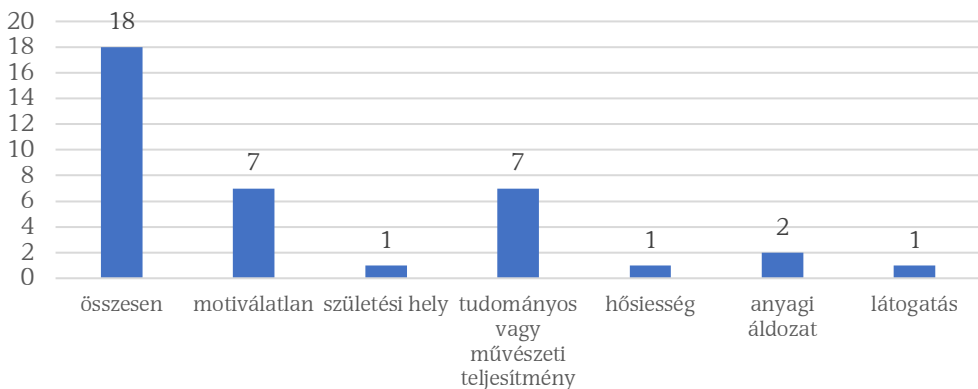
238 Vö: *Ellenzék*. 1942. szept. 21. LXIII. évf. 213. sz.

26. Megörökített események 1940–1944 között

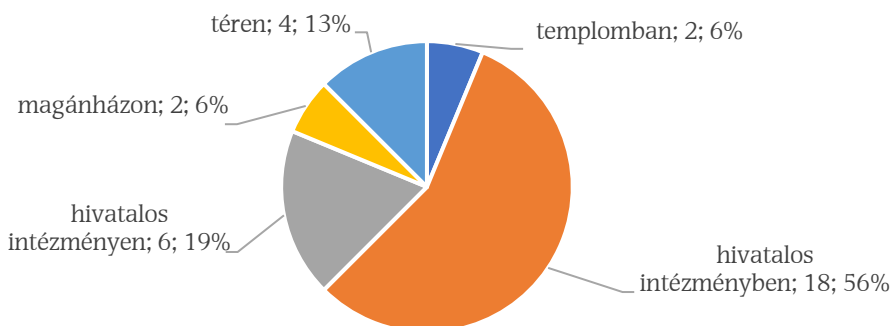
A személyiségek emlékezete • A 32 emlékállításból 18 a személyiségek emlékeztetésének megörökítését, fenntartását szolgálta. Ezeknek egy része motiválatlan (7), azaz a feliratok nem tartalmazzák az emlékállítás indoklását. 11 esetben pedig történik valamilyen utalás az emlékállítás indoklására, a személyiségek emlékeztetésének ápolása a következő motívumok jelölése köré szerveződött: születési hely (1), tudományos vagy művészeti teljesítmény (7), hősiesség (1), anyagi áldozat (2), látogatás (1).

27. A személyiségek emlékeztetésének domináns motívumai 1940–1944 között

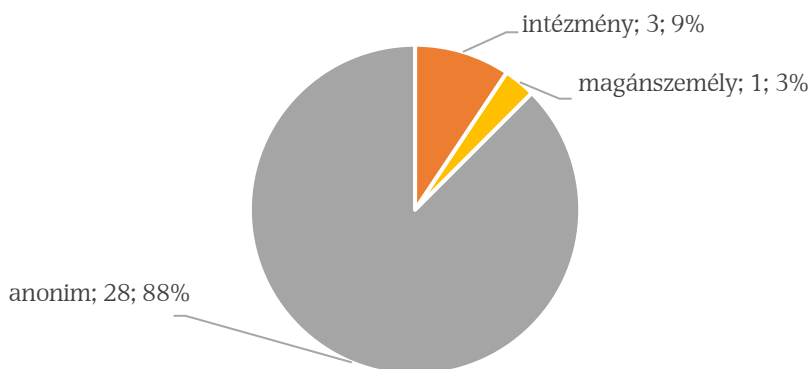
Az emlékállítások helye • Az emlékezés helyét tekintve a 32 emlékállítás 20–12 (62%–38%) arányban a zárt–nyilvános terekben történt. A zárt tereket a templombelsők (2; 6%), a hivatalos intézmények, középületek (18; 56%) jelentik. A nyilvános térrészekhez a hivatalos intézmények, középületek (6; 19%) és magánházak homlokzatai (2; 6%) és a terek (4; 13%) tartoznak. A hivatalos intézményekben történő emlékállítások arányát a világháborús hősokról a laktanyákban és oktatási intézményekben történő megemlékezések magyarázzák.

28. Az emlékállítások helye 1940–1944 között
nyilvános tér 12 (38%) – zárt tér 20 (62%)

Az emlékállítók • A megszövegezés 4 esetben (12%) nevezi meg az emlékállítót – 1 (3%) magánszemély és 3 (9%) intézmény/társaság –, 28 esetben (88%) anonim marad. Az emlékállítás jellege, helye és felirata alapján kikövetkeztethető, hogy a névtelenség kategóriájába a város (2; 6%), az egyház és/vagy iskola (11; 34%), művelődési intézmény (1; 3%), egyesület (1; 3%), katonai alakulat és/vagy bajtársi szövetség (13; 41%) tartoznak. Az emlékállítók így egy kivételtől eltekintve mind közösségek és csoportok.

29. Az emlékállítók 1940–1944 között

Az emlékállítások kivétel nélkül ritualizált események voltak. Mivel a megemlékezések jellegét jórészt a nemzetért életüket áldozó katonahősök kultusza határozta meg, az a fesztív idökeret, amelyben ezek az emlékállítások lezajlottak (Magyar Nap, Hősök Napja, Hősök emléknapja, Halottak napja stb.), kiemelte az emlékállítások közösségi jellegét. A megemlékezések a (magyar) társadalom széles bevonásával zajlottak.

A II. világháború végétől az 1989-es rendszerváltásig (1945–1989). A kommunizmus emlékezetkonstruálása

A tordai csaták után, 1944. október 11-én a szovjet–ukrán csapatok, majd december 24-én a román csapatok vonultak be Kolozsvárra. 1945. május 9-én (az európai) hadszíntéren véget ért a háború. A II. világháborút lezáró párizsi békeszerződések (1947. február 10.) az 1920-as trianoni határokat állították vissza, Erdélyt Romániának juttatva.

Az elemzés során az 1945–1989 közötti időszakot – a kommunizmus kiépülésétől, a megerősödésén át a rendszer bukásáig – egy fejezetben tárgyalom. A kollektív emlékezetszervezést a romániai társadalom- és politikatörténet – a történészek által nagyjából elfogadott – korszakolásának segítségével csoportosítom, illetve kontextualizálom. Nem állíthatom azonban, hogy ez a lineáris felosztás a kollektív emlékezet korszakadatában, cezúraértelmezéseiben is teljességgel így szerveződik. Az emlékéllátásban és a megemlékezés gyakorlatában lemérhető radikális változások nincsenek. Mindemellett röviden jelzem mindegyik korszak legfontosabb sajátosságait, címszavakban felvillantva a korszakok politikai kontextusát – főként kisebbségtörténeti szempontból.²³⁹

Az átmeneti időszak (1945–1948)

Az 1944. október 11. (Kolozsvár feladása, a magyar adminisztráció kivonulása) és 1947. december 30. (I. Mihály király lemondatása és a Román Népköztársaság kikiáltása) közötti időszak a társadalmi-politikai átmenet időszaka. A korszak politikai kontextusa: a kommunista államrendszer szovjet támogatással történő kiépülésében nagy szerepet játszott az elitcsere, amely a parlamenti választások (1946. november 19.) csalássorozatával a – két világháború között illegalitásban szerveződő – kommunistákat juttatta hatalomhoz. A szovjetbarát vezetőség félreállította a (jobboldali) politikai ellenfeleket. 1948. június 11-én megtörtént a magánjavak (üzemek, bányák, vállalatok, bankok és biztosítótársaságok), az augusztus 3-án törvénybe iktatott tanügyi reform értelmében pedig az egyházi javak (iskolák, lakások, földek) államosítása. A Magyar Népi Szövetség feladata volt megvalósítani a magyar kisebbség politikai integrációját és érdekképviselétét. Úgy tűnt, hogy az egyre erősödő Román Kommunista Párt felvállalja az erdélyi magyarság (és a romániai kisebbségek) érdekeit.

A közelmúlt emlékének leépítése

A világháború után szinte azonnal beindultak az új múltértelmezési stratégiák. A proletariátusra építő hatalmi rendszer az osztályellenség társadalmi kategóriáját is felépítette. Johann Renner gyáralapító mellszobrát [385.] 1944 őszén eltávolították a Renner – ekkor Dermata – bőr- és cipőgyár tanácsterméből.²⁴⁰

239 Bővebben a magyar kisebbségnek a kommunizmusbeli történetéhez lásd a következő tanulmánygyűjteményt: Olti–Gidó ed. 2009. A korszakolás alapjai: Süle 1990, Bárdi 2004, Gagy 2009: 81–214.

240 A raktárba került szobrot néhány munkás több mint egy évtizedig rejtegette a beolvasztás elől. Végül a gyár vezetősége a súlyával megegyező (40 kg) bronzért cserébe visszaadta a családnak (vö: Szabadság. 2004. máj. 26., 2011. márc. 12.). 2022-ben a család a mellszobrot az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek adományozta [1138.] (vö: Szabadság. 2023. márc. 27.)

Az előző korszakban kihelyezett vagy helyreállított múltat az új hatalom kikezdte. A magyar vonatkozású eseményeknek és személyiségeknek történő emlékéllátásokat a felejtés rítusával számolták fel. A Horthy-kultusz emlékjeleit [421., 430., 437.], a hadtestparancsnokság épületének szobrait [433–434.], mellszobrait [436–439.] és emléktábláját [435.] is eltávolították 1944 után. Széchenyi István mellsobrát [256.] és a Ferenc József királyét [304.] 1945-ben, Erzsébet királynéét [311.] 1946 áprilisában távolították el. A színházat átvevő román társulat ugyanígy eltávolíttatta Kótsi Patkó János és E. Kovács Gyula Hunyadi téri színházban felállított mellszobrait [345–346.], amelyeket a sétatéri (magyar) színházba költöztettek 1945 után. Az unió emléktábláját [301.] 1945. augusztus 7-én leverték.

A Főter szimbolikus átépítése²⁴¹ során a Mátyás-szoborcsoport [325.] talapzatáról eltávolították a Magyarország-címert és a „MÁTYÁS KIRÁLY” magyar feliratot latinra cserélték le. Balogh Edgár javaslata „mentette meg” a szobrot: az 1945-ös új felirat az etnikailag semlegesebb „MATHIAS REX” lett. A hely új neve Szabadság tér lett.

Eltávolították az I. világháborúban hősi halált halt egyetemi hallgatók emléktábláját az egyetemről [426.], a Katolikus Főgimnázium hősi halált halt tanítványainak emlékművét az iskolából [440.], a kerékpáros zászlóalj és a repülő alakulat II. világháborús emlékművét, emléktábláját a laktanyákból [441–442.], a 21. Gyalogezred és az 51. Császári és Királyi Gyalogezred emléktábláit [447–448.], a Székely Hadosztály emléktábláját a Fellegvárról [451.], illetve a 25. Önálló Légvédelmi Gépjárműút 1941-ben állított emléktábláit [427.] a honvéd vértanúk szamosfalvi emlékművéről [297.]. (Az emlékmű megmaradt részét az 1980-as években döntötték le.)

1945 után – valószínűleg az államosítással is összefüggésben – szerelték le de Gerando Antonina igazgatónő emléktábláját az Állami Leánygimnáziumból [428.], Genersich Antal orvosprofesszor emléktábláját a Kórbonctani Intézetből [443.], Pállya István piarista házfőnök-igazgató emléktábláját a római katolikus gimnáziumból [445.], illetve dr. Hirsch József alapító és Serbőczy Mária Amanda főnöknő emléktábláit a Marianum leányiskolából [431–432.]. A ferences templom kápolnájának restaurálási emléktábláját [429.] is ebben az időszakban távolították el.

Az eltávolított mellszobrok, emlékművek és emléktáblák jórészt a magyar uralkodók, a nemzetépítéssel összefüggésbe hozható személyiségek és katonák emlékeztetésére szolgáltak. Ezeknek kisebb részét etnikai alapon, nagyobb részét pedig ideológiai alapon tették láthatatlanná. A (magyar) monarchia vezetői és a katonaság (az új, emancipálódó megítélésben) az imperialistának tartott hatalmi rendszer alakjai, fenntartói voltak. A megszilárduló szocialista-kommunista ideológia az egyház és az oktatás egyes személyiségeit is az előző rendszer kiszolgálóinak, „reakciósnak” tartotta.

I. Mihály király lemondása és a kommunista hatalomátvétel után, 1948-ban, ösztörték a II. Károly király lábnymát megőrző emlékművet a Sportparkban [404.]. A Fellegvár fakesztjét [410.] 1948 őszén felrobbantották (majd a helyreállított részét az 1960-as években eltávolították).

A terek elnevezésének megváltoztatása is ezt a logikát követte. Az 1945-ös új utcanevek (már novembertől kezdődően) más történelmi szereplők emlékeztetését hozták be a térbe (pl. parasztvezérek, kommunista események és áldozatok), ugyanakkor a

241 A tér szimbolikus átrendezéséhez tartozik az is, hogy az itt álló Első Magyar Biztosító Társaság homlokzatáról 1945-ben eltávolították a magyar címet.

román királyi család emlékezetét aktualizálták.²⁴² A Népköztársaság kikiáltása után (már 1948. január 7-én) újabb névváltoztatásokra került sor: ezúttal főként a megdőntött román monarchia emlékezetét váltották fel a kommunista eseményekével. Az I. Mihály király Sportparkból Egyetemi Sportpark, az I. Mihály király utcából a király lemondatásának napjáról elnevezett December 30. utca,²⁴³ a Mária királyné utcából Molotov utca, a Királyi utcából Köztársaság utca lett. A magyar történelmi személyiségek emlékezetét a szovjet-orosz hősökkel és a kommunista áldozatokéval cserélték le. Bocskai, Kemény János, Erzsébet királyné, Reményik Sándor költő stb. helyett megjelent a bevonuló csapatokat vezető Malinovszkij marsall, Emil Racoviță tudós, Csehov író, Elena Pavel és Bernát Andor illegalista pártarcosok stb. neve.

A hősök és az áldozatok

A II. világháború befejeztével először a háború hőseire és áldozataira terelődött a figyelem.

A felszabadító hősök emlékezete • 1945. május elsején az AdolfHitlerrőlMalinovszkijra keresztelt téren, a görögkeleti székesegyház két oldalán rangos ünnepség keretében felállították a 2. Ukrán Front Kolozsvár környéki harcokban elesett szovjet–ukrán hőseinek emlékműveit. A tisztek emlékoszlopát [453.] a templom és a Nemzeti Színház

242 A megváltoztatott utcanevek jegyzéke: *Igazság*. 1945. nov. 16. I. évf. 49. sz., nov. 17. I. évf. 50. sz.

243 A kor ideológiai jellemzésére álljon itt egy újságcikkkrészlet, amely a táblacsere eseményét szemlélteti. Természetesen tudatában vagyok, hogy ez már egy megalkotott vélemény, de azt jól szemlélteti, milyen diskurzust forgalmazott pl. a hatalmat támogató napilap:

„A járó-kelők megállnak és nézik az embert, aki az utcajelző táblát veszi le.

Az ember a létra tetejéről lekiállt a városi műszaki hivatal mérnökének.

– A párkányra kell álljak, nagyon magasra van a tábla.

Egyik álldogáló szellemeskedik.

– Hja, így van ez. Mihály igen magasra emelkedett, annál nagyobbbat esett.

Fejkendős, ijedt asszony szalad ki a házból.

– Mi van itt? Mit csinálnak a házzal?

A körülállók nevetnek. A létrás ember leszól.

– Legyen nyugodt. A ház biztosabban áll, mint eddig. Csak a táblát vesszük le.

Lekerült a tábla. A körülállók nézegetik a táblát, amelyen fekete betűk hirdetik: Str. Regele Mihai I [I. Mihály király utca]. Egyik megtapogatja az öntött fémből készült táblát és kijelenti:

– Jó lenne a tűzhelyre, nagyszerű kályhalap.

A csoport szakértően tapogatja a táblát, bólogatnak hozzá.

– Sokba került nekünk ez a tábla – jegyzi meg egy férfi.

– Sokba. Nehéz is, mint a mi életünk, amelyre ránehezedett minden igazságtalanságával, elnyomásával a királyság. A 100 ezer hektárnál is nagyobb birtokkal, a többmilliós havi jövedelemmel, amit mi izzadtunk ki.

– Mi az új neve az utcának?

– December 30, a népi köztársaság első napja.

Elégedetten mondja valaki.

– És az utolsó napja a királyságnak Romániában.

Az ember veszi a létrát. A csoport szétoszlik. Az arcok elégedetten mosolyognak, a fejek pedig mintha magasabbra emelkednének.

...A népi köztársaság eltünteti a királyság emlékeit.”

Forrás: (m. m.) Nagytakarítás. *Igazság*. 1948. jan. 16. VI. évf. 12. sz.

közötti téren, a katonák harckocsis emlékművét [454.] pedig a templom mögötti téren állították fel. (Az utóbbi orosz felirata: „Örök dicsőség a Szovjetunió szabadságáért és függetlenségéért folytatott harcokban elesett Hősöknek!”) Mindkét emlékműre felvésték az elesettek neveit.

Az „első szabad május elseje”, az „utolsó háborúban ünnepelt május elseje” szolgált az esemény keretétül. Az ünnepet hosszabb készülődés előzte meg, a szervezők előkészítő népgyűléseket tartottak. Az ünnep idejére lefoglalták a város tereit: a munkások (bőrmunkások, vasúti munkások, vas- és fémmunkások, a Dohánygyár és az Irisz alkalmazottai, az építőiparosok, a textilmunkások, a nyomdászok stb.) a gyáraik területén vagy szakszervezeteik előtt, az egyetemisták és a tantestület az egyetem előtt, a városi és közüzemi alkalmazottak a városháza udvarán, a vendéglátók, borbélyok és fások a Karolina téren, az élelmiszeriparosok a Szentegyház utcában, a pártok pedig a székházaik előtt gyülekeztek. A várost megtöltő Sztálin-, Marx- és Engels-képek tömkelege, illetve a szövetséges hatalmak vezetőinek képei, a különféle zászlók, a táblákon megjelenített jelszavak, a munkásjelvények mint vizuális ingerek érték a résztvevőket.

A sportpályán kezdődő ünnepséget a vasutasok zenekarának kíséretében a Nicolae Bălcescu és Józsa Béla énekkarok az *Internacionálé*-val nyitották meg. A sportpályán felvonulók és a résztvevők a magyar–román paritásosság jegyében hallhatták a szónoklatokat is: Vaida Vasile a Kommunista Párt, Lakatos István a Szociáldemokrata Párt, Persa Ioan az Ekésfront, Ferenc János a Magyar Népi Szövetség nevében beszélt, Cristea Vasile a Szociáldemokrata Párt regionális elnökeként, Simion Ștefan a Munka Általános Konföderációja és Jordáky Lajos a kommunista párt részéről jutott szóhoz.

Az ünnepség központi helyszínéhez, a Malinovszkij téren felállított tribün elé segrőlő tömeg „az Erdély fővárosa hányatott történelmének legnagyobb ünnepségén” vehetett részt. Az ünnepi tömeg először a szovjet katonák osztagát és a román hegyivadász alakulatot fogadta. A városparancsnok (Mircea Vlădescu) a nap jelentőségét és a szovjet katonák hősiességét méltatta. Maior Pasiev területi parancsnok beszéde után a román hadsereg nevében Mircea Vlădescu ezredes a felszabadító Vörös Hadseregnek megköszönte Észak-Erdélyt és az elesett katonák iránti kegyeletet tolmácsolta. A román kormány és a megye nevében Vasile Pogăceanu ispán a szabadság ünnepéről, Malinovszkij és Sztálin marsallok, illetve a Vörös Hadsereg bátorságáról beszélt. A Kommunista Párt két vezetőjének beszéde után, ágyúlövések és sortűz közepette leleplezték az orosz nyelvű műemlékeket. A szovjet és román katonazenekarok a *Szovjet Himnusz*t, majd az *Elesett hősök himnusz*át játszották. A szovjet katonaság bronzkoszorút, a román katonaság pedig trikolóros virágkoszorút helyezett el az emlékmű előtt.

Az eseményt díszfelvonulás zárta: a szovjet, majd román katonák után a gyári munkások, a pártok és szervezetek képviselői, a tanintézetek vezetői és a diákság, a szakszervezetek vonultak el a város új emlékműve előtt.²⁴⁴

A május elsejei felvonulás és megemlékezés lehetőséget teremtett a szocialista-kommunista ideológia manifesztálására (ez az ünnep 1989-ig megőrizte ezt a funkcióját), láthatóvá tette – létrehozta – a város társadalmának olyan rétegeit (munkásság, proletariátus), amelyek addig kimaradtak a nyilvános térépítésből vagy statisztaszerepet játszottak. Az alkotó, újjáépítő, a politikai ideológia bázisát jelentő munkásság mellett az ország és az ideológia védelmét biztosító katonaság reprezentálása is a nap

244 Az adatok forrása: *Erdélyi Szikra*. 1945. máj. 1. I. évf. 9. sz. 1–2., *Făclia*. 1945. máj. 3. I. évf. 43. sz. 1.

fontos összetevője volt. (A tér militarista beélése is a kiépülő szocializmusban mindig hangsúlyos volt.) A háború hőseinek emlékeztető formálását, a megemlékezés mozgósító funkcióját akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy ekkor még tart a világháború (az éppen Berlin alatt harcoló orosz csapatokra a megemlékezés során többször is utalás történt). A szovjetek által ide szállított emlékművek a háború igazságosságát, a háborúért történő áldozatvállalás nagyszerűségét és társadalmi elfogadottságát voltak hivatva kifejezni. A társadalmi felelősségvállalás biztosítására román és magyar színészek közreműködésével román és orosz „felszabadító” hősök, sebesültek megsegélyezését is kezdeményezték.

A szovjet–ukrán csapatok bevonulásának évfordulóján a Dermata Művek, Bőr- és Cipőgyár vállalati sporttelepén állítottak emlékművet. Felirata az esemény időpontját rögzítette: „1944. október 11.” [456.] Az orosz katonáknak a Hősök temetőjében kialakított parcellában is emlékművet emeltek (1948. aug. 29.) háromnyelvű (orosz, román és magyar) szöveggel; a magyar felirat: „ÖRÖK DICSŐSÉG/ A SZOVJETHADSEREG KATONÁINAK/ KIK AZ EMBERISÉG FELSZABADÍTÁSÁÉRT/ FOLYÓ HARCBA ÉLETÜKET ADTÁK.” [470.] Ugyanitt a román katonák emlékművét 1947-ben „Építette a Mária királyné Nemzeti Alapítvány a Hősök Kultuszáért együttműködésben a kolozsvári katonai és polgári hatóságokkal.”, a kegyelettetés a nép védelmezőinek szólt: „Mindazok, akik a nép igazságának és szabadságának védelmében halnak meg, hősök. A hősöket sosem feledik el. Dicsőség nekik.” [459.]

A kommunista vértanúk emlékezete • A háború hősei mellett a két világháború közötti illegális kommunista párt/mozgalom börtönviselt és elpusztult szereplői váltak a hatalomra jutott ideológia ikonjaivá.

Ebben a korszakban csak a Józsa Béla író, munkás és szobrász emlékezetének felépítésére találtam emlékéllítási adatokat. A kommunista munkásmozgalom szervezőjeként 1943-ban letartóztatták és meggyilkolták. 1945-ben a róla elnevezett (korábban Vasvári Pál) utcában, a gyógypedagógiai intézet falán helyeztek el emléktáblát: „Józsa Béla soha meg nem alkuvó magatartással, utolsó csepp véréig harcolt Erdély népeinek, a román és magyar népnek szabadságáért.” [455.] (Ezt az emléktáblát „fasiszta terrorlegények” 1946. május 22-én összetörték.²⁴⁵)

Halálának 4. évfordulóján, 1947. november 22-én a lakóházán kétnyelvű (román és magyar) emléktáblát avattak; a magyar verzió: „EBBEN A HÁZBAN ÉLT/ JÓZSA BÉLA/ ANTIFASISZTA HARCOS KI ÉLETÉT/ A MUNKÁSOSZTÁLY ÉRDEKEIÉRT/ ÁLDOZTA FEL./ 1943. NOVEMBER 22-IKÉN/ A HÓRTHY RENDSZER BÉRENCEI/ GALÁD MÓDON/ MEGGYILKOLTÁK.” [465.] Másnap a Hősök temetőjében emlékoszlopot emeltek a sírja fölé majdnem azonos szöveggel, amelyen az emlékéllítót is megnevezték: „AZ EMLÉKMŰVET/ A NÉPVÉDELEM/ ÉS A VOLT/ POLITIKAI DEPORTÁLTAK/ ÉS BEBÖRTÖNZÖTTEK/ SZÖVETSÉGE EMELTE/ A SZABADSÁGÉRT/ ÉLETET ÁLDOZÓ/ HŐS/ DICSŐSÉGÉRE.” [466.]

Józsa Béla emlékeztetőt 1945-ben utcaelnevezéssel is éltették. Később diáktotthont, diáklklubot neveztek el róla.

245 Vö: (n. n.) Aljas fasiszta terrorlegények meggyalázták Józsa Béla kolozsvári emléktábláját. *Igazság*. 1946. máj. 23. II. évf. 115. sz.

Ebben a korszakban más kommunista személyiségekről is neveztek el utcákat: 1945-ben Haja Lifschitzről, Ilie Pintilieről és – az 1858-ban elhunyt, kommunista eszményképnek tekintett – Varga Ecaterinaról (Varga Katalin), 1948-ban Elena Pavelről, Filimon Sârburól, Bernát Andorról, Encsel Mórról, Antal Márkról, Sztahanovról stb. Az 1948-as államosítás után a Heliosból Varga Katalin kötöttárugyár, a Magyar–Belga Textilpar Rt.-ből pedig Breiner Béla Szövetgyár lett.

A román királyi diktatúra 1938–1939-es áldozatairól is megemlékeztek. A szamosfalvi, bánffyhungyadi és Kolozs megyei kivégzettek emlékművét a Hősök temetőjében állították fel [471.].

A deportált zsidók emlékezete • A kolozsvári zsidóság a gettóba hurcolás megkezdésének első évfordulóján, 1945. május 3-án gyászünnepet rendezett a gettó helyszínén, a téglagyárban. Dr. Merovics Endre, a zsidó baloldali ifjúság vezetője a munkaszolgálatos élményeit, a zsidóságot bántalmazó és segítő személyek emlékeztétét elevenítette fel. A Kajántói utat, ahol a gettó helyszínéül szolgáló téglagyár volt, Deportáltak útjának nevezték el. Az 1940-es évek végéig a gettó helyszínén minden évben megemlékeztek a deportálásról.

1946. május 3-án „szappantemetést” (is) tartottak. Az Eötvös (Constanța) utcai zsidó iskolától felvonuló csoport előbb megkoszorúzta a szovjet hősök emlékművét. A menet élén négy fiatal egy fekete lepellet letakart – a közhiedelem szerint a megölt zsidók zsiradékából főzött – RIF-szapannal²⁴⁶ teli koporsót vitt. Az Írisz-telepi téglagyárban megtartott gyászünnepen a bukaresti országos főrabbi mellett az ortodox egyház képviselője, a katonai parancsnok, a polgármester, a vármegye küldöttje, illetve az Egységfront képviselői beszéltek.²⁴⁷ A koporsót ezután a Tordai úti ortodox zsidó temetőbe szállították és hantolták el. (A jelképes sír fölé emlékművet terveztek állítani.) A téglagyár udvarán akkoriban egy emlékművet is emeltek a deportáltak emlékére.

1946. augusztus 11-én a Deportált Demokrata Ifjúsági Szövetség – a szervezet fennállásának egy éves évfordulóján – domborműves emlékművet állított a Péter-Pál villa udvarán – ahol korábban a Gestapo székháza volt – magyar és román felirattal.²⁴⁸ Az 1970-es években ezt eltávolították a lakók (kommunista előljárók) kérésére [457.] (Lówy 2005: 356–358).

A Zsidó Hitközség székházában 1947-ben elhelyezett emléktáblán a tragédia leírása mellett az oltalomkérés és az átok retorikai alakzatai szerepeltek: „Oroszlánként ordított az ég és bömbölt a föld. Keserű gyász és könnyes siratás szent gyülekezetünk közösségéért, ami pusztasággá tétetett, a vezetőkért és az előljárókért együttesen. Az átkozott fasiszta hatalom rájuk támadt ziv hónap 10-én [‘május 3-án’] az Úr csapásaként a keserű [5]704. [‘1944.’] évben. Hirtelen elvételű tőlünk a dicsőség, dísz és ékeség, aggastyánok, megbecsült családfők, a szentek nyája, csecsemők anyjuk mellén és

246 A Reich Industrie der Fettverwaltung által gyártott terméket „Reine Jüdische Fett”-nek (‘tisztá zsidó zsír’) értelmezték. (Lásd Müller Benjáminnak, a hitközség vezetőségi tagjának beszámolóját. *Szabadság*. 2005. nov. 10. XVII. évf. 264. sz. 11.)

247 Vö: (–ary): Ötezer ember a „siralom völgyében”... Néma zarándoklással áldozott Kolozsvár zsidósága a deportálásban elhunyt hozzátartozói emlékének. *Erdély. A Szociáldemokrata Párt kolozsvári szervezetének hivatalos lapja*. 1946. máj. 5. III. évf. 102. sz. 3.

248 Vö: J. Zs.: A Deportált Demokrata Ifjúsági Szövetség emlékünnepe. *Erdély. A Szociáldemokrata Párt kolozsvári szervezetének hivatalos lapja*. 1946. aug. 13. III. évf. 183. sz. 2.

kisdedek, sietve gettóba zárattak, a téglagyár udvarán gyűjtötték össze őket és verték, mint a vágóhídra vitt nyájat. Néhány hét és keserű kínok után elszállították őket az auschwitz halálhelyre, magas lángokba. A magasságban lakó atyánk, minden rejtett dolog látója bosszulja meg a szemünk láttára a zúduló vízként kiontott vérüket!

Legyen lelkük bekötve az élet kötelékébe!

Szent gyülekezetünk, ami elpusztult a [5]704-es [‘1944-es’] csapásokban, újjászerveződött a JOINT segítségével, a közösség vezetőinek irányításával [5]705–[5]707. [‘1945–1947.’] években.” **[468.]**

A háborúban megsérült neológ zsinagóga újjáépítését 1947-re fejezték be. Szeptember 14-én, a zsinagóga felavatásakor emléktáblákat is lelepleztek. Az egyik azokat a romániai zsidó és egyéb intézményeket (hitközségek, temetkezési egyesület, gyárak, bankok, cégek) és személyeket örökítette meg, amelyek/akik a „templomnak a Kiddush ha-Shem vértanúi emlékére történő újjáépítéséhez adományaikkal hozzájárultak” **[463.]**, a másik pedig – szintén utalva az „üldöztetés nehéz éveire”-re – azokat a vezetőket nevesítette, akik 1945 és 1947 között a közösséget újjászervezték **[464.]**. A hitközségnek az 1944–1945. évi deportálásban elpusztult vezetői (hitközségi tanácsosok) és tisztviselői (főkántor, iskolaigazgató, tanítónő, nevelőnők, pénzeszedő, kántor, templomszolga) emlékét külön táblán örökítették meg **[469.]**.

Ebben az emléktérben a deportálásban elhunytak emlékezetét az érintett családok is megjelenítették. 1947-től kezdődően a családi gyászt, a szoros rokoni köteleket is térbeliesíteni kezdték héber és román feliratú emléktáblákon: „Deportált szüleink emlékére. Tila bat Dov, Nechemia ben Akiba.”; „Szeretett szüleink, Leob (Löb) Mihály és Matild, született Gancz és testvérünk, Magdaléna, valamint lánya, Erika, az 1944-ben deportálásban elhunyt vértanúk emlékére. [Állították] testvéreik: Leob (Löb) Eugen és Bernáth.” **[467.]**

Az emlékállítás sajátossága az, hogy a zsidóság, amely korábban a magyar aszimilációt választotta és nagyban hozzájárult a magyar kultúra szervezéséhez és a magyarság intézményének fenntartásához, a II. világháború történéseinek hatására a magyar nyelvet mint rituális kommunikációt mind az egyéni megemlékezések, mind a nyilvános rítusok során egyre inkább mellőzte, illetve szándékosan kerülte. Az emlékeztetőket kizárólag héber és/vagy román nyelven állították,²⁴⁹ az előforduló nevek túlnyomó többségükben román fordításban szerepeltek (vö: **[463–464., 467., 469.]**). (Ugyanez a tartózkodás jellemezte a temetői sírfeliratok nyelvét, amelyek többnyire héber vagy román nyelven szövegeződtek meg.)

A deportálás emlékezete, a meghurcoltatásokra való emlékezés a helyi zsidóság számára integrációs, a csoportkohéziót erősítő funkcióval bírt. A megfigyelt izraeliták számára az emléktemplom az emlékezés rituális tereken funkcionált a továbbiakban. (A vallásos szertartásokat a hitközség székházában végezték/végzik.)

249 Az 1946-os, Löwy Dániel által említett emlékművet leszámítva **[457.]** érvényes ez az állítás (Löwy 2005: 356).

Az egyházak, gyülekezetek újjászervezése

A zsidó gyülekezet újjászervezése és a zsinagóga újjáépítése mellett más templomok és közösségeik építő munkáját is megörökítették.

A Szentpéteri római katolikus templomot 1947-ben restaurálták [460.]. A görög-katolikus templomot ugyanabban az évben szentelték újra: „Isten nagyobb dicsőségére, az Urunk feltámadásának ajánlott templom épült 1800 és 1803 között Ioan Bob gyulafehérvári és fogarasi püspök költségén és helyreállították 1903 és 1922 éveiben, majd az 1939 és 1945 között tartó kegyetlen háború szenvedésteli időszaka után megújították és lefestették a hívek áldozatkészségével és a kuratórium és dr. Vasile Aștileanu pap fáradozásával. 1947. május 25-én újra felavatta Főtisztelendő Méltóságos dr. Iuliu Hossu kolozsvár–szamosújvári püspök.” [461.]

A Kolozsvár-Belvárosi Református Egyházközség a Farkas utcai református templom felszentelésének 300. évfordulóján emlékünnepeket tartott. A felavatott emléktáblán az építéstörténet fontos eseményeit részletezték, helyezték ki: „EZ A TEMPLOM MÁTYÁS KIRÁLYNAK 1486 ÉVI REN-/ DELETÉRE ÉS TÁMOGATÁSÁVAL 1489 TAVASZÁTÓL KEZDVE/ ÉPÜLT, MÉGPEDIG JÁNOS BARÁT TERVEI SZERINT, GYÖRGY/ KŐFARAGÓMESTER KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL. II. ULÁSZLÓ KIRÁLY/ SEGÍTSÉGÉVEL FEJEZTÉK BE 1516 ELŐTT. 1603 JÚNIUSÁ-/ BAN BELSEJÉT ÖSSZEROMBOLTÁK, BOLTOZATÁT SÜLYOSAN/ MEGRONGÁLTÁK. BETHLEN GÁBOR FEJEDELEM A PUSZ-/ TA TEMPLOMOT 1622-BEN A KOLOZSVÁRI ORSZÁGGYŰLÉS VI. TÖR-/ VÉNYCIKKÉVEL A REFORMÁTUS EGYHÁZNAK ADOMÁNYOZTA. EZT/ RÁKÓCZI GYÖRGY FEJEDELEM 1632-BEN KÉLT DIPLOMÁJÁVAL/ ÉS AZ 1638. ÉVI GYULAFEHÉRVÁRI ORSZÁGGYŰLÉS II. TÖRVÉNY-/ CIKKÉVEL MEGERŐSÍTETTE. UGYANŐ 1638-TÓL 1646-IG MEG IS/ ÚJÍTTATTA A TEMPLOMOT, 1646-BAN PEDIG KŐFARAGÓ BENE-/ DEK ÉS NICOLAI ILLÉS KŐFARAGÓMESTERREL MAI DÍSZES SZÓ-/ SZÉKÉT IS ELKÉSZÍTTETTE. GELEJI KATONA ISTVÁN PÜSPÖK/ AZ 1647 ÉV JÚLIUS HAVÁNAK ELSŐ NAPJÁN MEGNYÍLT ZSINAT/ ALKALMÁVAL FÖLSZENTELTE./ 1798 AUGUSZTUS 31-ÉN A TEMPLOM TETŐZETE ÉS HARANGLÁB-/ JA A BELVÁROS EGY RÉSZÉVEL EGYÜTT LEÉGETT. AZ ÚJ TETŐZET EL-/ KÉSZÜLTE UTÁN, 1803 OKTÓBER HAVÁTÓL FOGVA A TEMPLOMOT/ ÚJRA HASZNÁLNI KEZDTÉK. ORGONÁJÁT 1766-BAN KÉSZÍ-/ TETTÉK ÉS 1913-BAN BŐVÍTETTÉK. KARZATÁT AZ 1910–12./ ÉVI BELSŐ HELYREÁLLÍTÁSKOR EMELTÉK./ ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÉS AZ IRÁNTA VALÓ HÁLÁBÓL ÁLLÍTTATTA EZT/ AZ EMLÉKTÁBLÁT A KOLOZSVÁR-BELVÁROSI REFORMÁTUS EGYHÁZ/ A TEMPLOM FÖLSZENTELÉSÉNEK HÁROMSZÁZADOS ÜNNEPÉN/ AZ ÚR 1947 ESZTENDEJE JÚLIUS HAVÁNAK 6. NAPJÁN.” [462.]

A szocialista-kommunista integráció és a társadalom feletti teljes ellenőrzés időszaka (1948–1965)

Az 1948-tól 1965-ig tartó időszakot a kommunizmus kiépülése és megerősödése jellemezte. A korszak politikai kontextusa: a Gheorghe-Gheorghiu Dej vezette kommunista szárny hatalomra kerülése, a sztálini típusú integráció megvalósítási törekvései. A politikai retorika a közösségi (vagy nemzeti) érdekek helyett az osztályszempontokat helyezte előtérbe. Hangsúlyos, korszakváltó események voltak a magyarországi forradalom (1956), a szovjet csapatok Romániából való kivonulása (1958. július). Az 1956-os

események után változott a nemzetiségi politika: a „nacionalista gócpontok” felszámolására, iskola-összevonásokra került sor; majd a politikai diskurzusba rendre viszszerült a nemzeti elemek. A korszakot a Nicolae Ceaușescu hatalomra jutása (1965. március 22.) zárta.

A kommunizmus genezise: a munkásosztály eredményei és hősei

1948-tól egyre jobban megerősödött a szocialista-kommunista államrendszer. A kommunista párt a múltat a maga történetével igyekezett benépesíteni. Ehhez olyan múltbeli vagy konstruált emlékeket hozott felszínre, amelyek a rendszer genealógiáját biztosították. A két világháború közötti kommunista illegalitás és szervezeteépítés, a munkásmozgalmak és munkássztrájkok, az antifasiszta háború hősei, a munkásosztály vértanúi nyertek hangsúlyos szerepet.

1950. április 30-án a kolozsmonostori temetőben felavatták, illetve rendezték az I. és II. világháborúban elesett hősök és eltűnt személyek emlékművét. A névsor mellett elhelyezett tábla az áldozatok nagyságát kiemelve szólított kegyelettévésre: „Fiatal és idős utazó, ahányszor utadon keresztet találsz, amelynek kövébe hős nevéét vésték, állj meg legalább egy pillanatra, olvasd el és gondolkodj el azon, hogy amaz áldozata nélkül lehetetlen volna, hogy te ma szabadon élj, szeresd a napot, a virágokat, a hegyeket és folyókat, amelyeket megvédelmezett és örökségül rád hagyott a gyalogos, a hegyivadász, a tűzér, a páncélos és a repülő hős.” [479.]

A munkásosztályra alapozó új rezsim előtörténetét létrehozni visszanyúlt egészen 1920-ig, a munkásmozgalmakig és emléktáblát állított a munkások szakszervezeteinek és a párt akkori székházaira. Az 1948 után állított emléktáblák fordításai: „Ebben az épületben volt 1920 és 1921 között a kolozsvári munkások szakszervezetének székháza.” [472.]; „Ebben az épületben volt 1921 és 1924 között a Román Kommunista Párt helyi szervezetének székháza. Ugyanitt volt 1923 és 1929 között az egyesült szakszervezetek helyi székháza.” [473.] Az illegális pártgyűlés helyszínét 1954-ben jelölték meg: „Ebben a házban tartották 1939. január 23. és 24. között a Román Kommunista Párt Erdélyi és Bánsági Területi Bizottságának értekezletét, amelyen az RKP Központi Bizottsága részéről részt vett Ilie Pintilie és Breiner Béla, a munkásosztály ügyének két megfélemlíthetetlen harcosa.” [488.]

1953. február 16-án, a Vasutasok Napján nagyszabású ünnepségeken emlékeztek meg a vasutassztrájkok 20. évfordulójáról. Az emlékbeszédek a vasutasok harcát és hősiességét emelték ki. A vasutasok szakszervezetének székházán felavatott román és magyar emléktáblák az eseményt megszervező – az állítás idején miniszterelnök – Gheorghe-Gheorghiu Dej szerepét emelték ki, illetve a vasutassztrájknak tulajdonítottak túlzott jelentőséget: „EBBEN AZ ÉPÜLETBEN VOLT A CFR²⁵⁰/ SZAKSZERVEZETÉNEK SZÉKHÁZA AHOL 1932/ JUNIUS 8(-)ÁN GHEORGHE GHEORGHU DEJ/ ELVTÁRS VEZETÉSÉVEL ÜLÉSEZETT A/ VASUTI MUNKÁSOK AKCIO-BIZOTTSÁGA./ EZEN A GYÜLÉSEN GHEORGHE/ GHEORGHU DEJ ELVTÁRS ELSZÁNT/ HARCRA HIVTA FEL A MUNKÁSSÁGOT A KE-/ GYETLEN KAPITALISTA KIZSÁKMÁNYO(-)/ LÁS MEGDÖN-

250 Căile Ferate Române ('Román Vasút').

TÉSÉRE A SZOVJETUNIO/ FORRADALMI VÉDELME/ 1933–1953.” [484–485.]²⁵¹ A Vasúti Műhelyek – mely ez alkalomból felvette a Február 16. nevet – Filimon Sárbu Klubjának homlokzatán elhelyezett kétnyelvű emléktáblák a sztrájk széles körű munkástámogatottságát és a párt szerepét hangsúlyozták: „A Vasúti Műhelyek munkásai, a Dermata – ma Herbák János-Művek – és más gyárak munkásainak aktív támogatása mellett, a Román Kommunista Párt vezetésével határozottan helytálltak a munkáosztály 1933. évi január-februári hősi harcaiban. 1933–1953.” [486–487.]

Az események 25. évfordulóján, 1958. február 16-án avatott emlékmű ugyanezt a narratívát erősítette, új elemként jelent meg az együtt élő etnikumokra tett utalás, illetve az egykori helyi eseményeknek a fővárosi történetekkel való összekapcsolása: „Azoknak a kolozsvári román és magyar vasutasoknak az emlékére, akik 1933 februárjában a Román Kommunista Párt vezetésével és a város egész munkásságának támogatásával, a bukaresti Grivica Vasúti Műhelyek dolgozóival egyidőben, forradalmi harcot vívtak a polgári-földesúri rendszer ellen.” [502.]

1959-ben, a Román–Szovjet Barátság Hónapja²⁵² rendezvénysorozat keretében a Szovjetunió Barátainak Társasága kolozsvári fiókjának 1934-es alapításáról emlékeztek meg. Az egykori székházat emléktáblával jelölték meg, kiemelve a párt szerepét is: „a Román Kommunista Párt vezetése alatt álló tömegszervezet tevékenyen küzdött a Szovjetunióval való baráti kapcsolatokért.” [511.]

A szocialista-kommunista ideológia létjogosultságát a munkáosztályért és a fasiszmus elleni harcban elesett katonák, kommunista vértanúk és hősök biográfiájával legitimálta a rezsim. Az Írisz Porcelángyár udvarán mellszobros emlékművet állítottak egy repülőstiszt halálának 10. évfordulóján (1955-ben): „A hős Dirjan Traian, a haza fasiszta iga alóli felszabadításának megfélemlíthetetlen harcosa. 1920–1945.” [491.] Az Unirea gépgyár Ifjúmunkás Szövetsége is emlékművet állított egy őrmesternek a gyár udvarán, 1959-ben: „Örök dicsőség a hős Suciú Aurel törzsőrmesternek, aki a fasiszmus elleni háborúban kötelessége teljesítése közben esett el.” [508.]

A szamosfalvi laktanya udvarán állított 1958-as emlékmű az ideológia vértanúinak emlékét őrízte: „Ezen a helyen a munkáosztály legjobb fiainak százait bántalmazták és kínozták a Horthy-féle fasiszta rendszer hóhérai az 1940–1944-es években. Azokat, akik rendíthetetlenül harcoltak népünk boldogságáért.” [503.] Tyukodi Antal és Józsa Béla emlékének külön is adóztak. Az előbbi munkásvértanúnak 1952-ben a Házsongárdi temetőben emeltek emlékművet [482.]. Az utóbbinak 1957-ben, a katonakórház udvarán állítottak emlékoszlopot kétnyelvű felirattal; a magyar szöveg: „E KÓRHÁZBAN HALT HŐSI HALÁLT/ 1943 NOVEMBER 22-ÉN/ JÓZSA BÉLA/ KOMMUNISTA SZABADSÁGHARCOS/ A HORTHY FASIZMUS ÁLDÓZATA.” [499.] Az ő nevét viselték az 1950-es években a szamosfalvi Józsa Béla Mozi és Józsa Béla Művelődési Otthon. Herbák Jánosról és Breiner Béláról 1957 körül neveztek el utcákat. Herbák Jánosról neveztek el az addigi Dermata Bőr- és Cipőgyárat is.

251 Gheorghe-Gheorghiu Dej halálakor (1958) a Molotov utca az ő nevét kapta.

252 Az ARLUS (Asociația Română pentru strângerea Legăturilor cu Uniunea Sovietică – 'Román Társaság a Szovjetunióval való Kapcsolatok Erősítéséért') már alakulása első évfordulóján (1946. november 20-án) megrendezte a Szovjet–Román Barátság Napját. Az esemény később hónapokra duzzadt, 1963-ig minden októberben rendszeresen megünnepezték.

Az emlékállítások nyomán a 20. század elejének munkástörténete, a szakszervezeti mozgalmak és munkásmozgalmak eseményei az emléket kihelyező párt történeteként jelenítődtek meg. Az illegális párttal való folytonosságot (implicite) hangsúlyozva az 1921-ben alakult Kommunisták Romániai Pártja helyett a feliratok a Román Kommunista Pártot, illetve az RKP-t említették **[473., 486–488., 511.]**.

A kiemelt események a munkásosztály (és a párt) szenvedéstörténetét mutatták be, az előző „imperialista” rendszer és a „fasiszta” háború áldozataira irányították a figyelmet. Az „elnyomottak” és „felszabadítottak” már nem a nemzetért, hanem – a szocialista-kommunista ideológia internacionalizmusának értelmében – a „népért” küzdő proletárok.

Az emlékállítás és megemlékezés eseményeit a munkásosztály különböző ünnepi alkalmaira telepítették. Az 1933. február 16-ai kolozsvári véres munkássztrájk emléknapján, a Vasutasok Napján tartottak megemlékezéseket és emlékállításokat **[484–487., 502.]**. Az országos ünnepnapok közül az 1944. augusztus 23-ai sikeres kiugrás emléknapján – „a dolgozók felszabadulásának napján” – állítottak emlékműveket **[499., 503.]**.

Az esemény tereinek megválasztását egyrészt a munkásosztály szenvedésének helyszínei (gyár, laktanya, katonakórház) **[486–487., 499., 502–503.]**, illetve a munkásmiló legadekvátabb helyei (gyárépület, gyárudvar) **[491., 508.]** indokolták. Emellett fontos szerep jutott az eszme születése és formálódása helyeinek (pártszékház, munkásszakszervezet, illegális gyűlés) **[472–473., 484–485., 488.]**.

Ezek az emléktáblák és emlékművek a munkásosztály múltjának kiépítése mellett egyúttal az ellenségképet is alakították: a fasiszmus ideológiájának, a kapitalista gazdasági-politikai rendnek, illetve a Horthy-rendszernek is emléket állítottak.

A történelem és a kultúra személyiségei

A város vezetősége és a különféle országos szervezetek a tudományok és művészetek művelőinek állítottak emléket azzal, hogy szülőházukat, szálláshelyüket és lakóházukat megjelölték, utcákat, tereket és intézményeket neveztek el róluk.

Kótsi Patkó János első erdélyi színigazgató mellszobrát (újra) elhelyezték az Állami Magyar Színház előcsarnokában **[480.]**.

Bolyai János szülőházán kétnyelvű emléktáblát avatott a Román Népköztársaság Akadémiája a tudós születésének 150. évfordulóján (1952-ben). A kegyelet a „nagy matematikus és haladó gondolkodó” tudósnek szolt **[483.]**.

Francisc Liszt (Liszt Ferenc) „híres zongorista” 1846-os kolozsvári vendégszereplésekor igénybe vett szálláshelyén az 1960-as években állítottak emléket **[513.]**.

A román tudósok és művészek (átmeneti) lakóházait is ellátták emléktáblákkal. Emil G. Racoviță „nagy román biológus, a Román Tudományos Akadémia egykori elnöke, a Kolozsvári Egyetem tanára, a barlangélettan alapítója” **[474.]**, Gheorghe Dima „román klasszikus zeneszerző, a román zeneiskola kiemelkedő előjárója, az erdélyi művelődés lelkes ösztönzője, a kolozsvári állami Zenekonzervatórium megalapítója” lakhelyeit jelölték meg **[490.]**. Utóbbiról nevezték el a Zenekonzervatóriumot 1950-ben, illetve egy utcát 1957-ben.

Az Emil Isac lakóházán (1958 körül) avatott kétnyelvű felirat a „HUMANISTA ÉS DEMOKRATIKUS GONDOLKOZÁSÚ KÖLTŐ, A XX. SZÁZAD ELSŐ FELE HALADÓ SZELLEMŰ ERDÉLYI IRODALMÁNAK KIVÁLÓ KÉPVISELŐJE” biográfiájának bemutatásakor részletesen kitért az irodalmi munkásságára, háborúellenességére, népszolgálatára és a népek testvériségéért játszott szerepére. Az életrajz megkonstruálásakor a baloldali eszmeiséget emelték ki: „A SZÉLES MŰVELTSÉGŰ KÖLTŐ A NÉP SZENVEDÉSEINEK ÉS TÖREKVÉ-/ SEINEK SZÓSZÓLÓJA VOLT [...]/ EMIL ISAC INNEN, KOLOZSVÁRRÓL, ERDÉLY FŐVÁROSÁBÓL ÖTVEN ÉVEN/ ÁT HARCOLT ÍRÁSAIVAL NÉPÉNEK A NEMZETI ELNYOMÁS LÁNCAIBÓL, A TÁR-/ SADALMI KIZSÁKMÁNYOLÁS IGÁJÁBÓL ÉS A SZELLEMI SÖTÉTSÉG ALÓL/ VALÓ FELSZABADÍTÁSÁÉRT./ EMIL ISAC KOLOZSVÁRRÓL, A NEMZETI SÉRELMEK ÉS TORZSALKODÁSOK/ TÚZFÉSZKÉBŐL, AZ ELNYOMÓK ÁLTAL EMELT SOVINISZTA KORLÁTOkat/ ÁTTÖRVE FOGOTT BARÁTI KEZET MAGYAR ÍRÓTÁRSAIVAL, ADY ENDRÉVEL,/ KOSZTOLÁNYI DEZSŐVEL, BABITS MIHÁLYAL, KÓS KÁROLLYAL ÉS MÁSOKKAL, S/ VELÜK EGYÜTT HARCOLT A BÉKÉÉRT ÉS A NÉPEK TESTVÉRI ÖSSZEFOGÁ-/ SÁÉRT, HARCOS PÉDAADÁSÁVAL ELŐHÍRNÖKE VOLT ANNAK A BARÁTSÁGNAK/ ÉS TESTVÉRSÉGNEK, AMELY MA SZÉTBONTHATATLAN EGYSÉGBE FORASZTOT-/ TA ÖSSZE HAZÁNK ÖSSZES DOLGOZÓIT.” [507.] A költőről utcát neveztek el 1957-ben.

Grigore Silași lakóházán arról emlékeztek meg, hogy a „kolozsvári egyetem első román nyelv és irodalom tanára” 1884–1885-ben George Coșbuc látogatását fogadta [514.]. Constantin C. Diculescu egyetemi tanár mint „az egyetemes történelem szakértője” [515.], George Vîlsan egyetemi tanár mint „a Román Akadémia tagja, a korszerű román földrajztudomány megteremtője” [516.], Ioan Piuariu Molnar mint „neves román szemorvos” [517.], Ion Agârbiceanu mint „nagy prózaíró és akadémikus” [519.], Augustin Bena mint „nagy zeneszerző, a kolozsvári Gheorghe Dima Zene- és Színművészeti Konzervatórium volt tanára és rektora” [520.], Alexandru Lapedatu mint „egyetemi tanár, történész, akadémikus, Erdély Romániával való 1918. december 1-jei egyesülésének fáradhatatlan harcosa” [521.], Constantin Ujeicu művész pedig mint „a kolozsvári Román Opera basszistája, aki több mint harminc éven át felejtethetetlen alakításokat nyújtott” [527.] érdemelték ki az utókor emlékezetét. Az emléktábláikat az 1960-as években állították.

A különféle intézmények a tudomány megteremtőinek vagy művelőinek állítottak emléket. A Bolyai Tudományegyetem Orosz Intézete 1949. május 1-jén felavatta Makszim Gorkij szovjet-orosz író mellszobrát [476.]. Az egyetem Barlangkutató Intézete Emil Racoviță halálának 10. évfordulóján (1957-ben) állított mellszobrot [500.]. A II. sz. Orvosi Klinia 1957-ben Ion Goia orvosprofesszornak állított mellszobrot [498.]. 1964-ben emelte a Babeș-Bolyai Tudományegyetem Földrajz Kara George Vâlsan mellszobrát [525.].

1958-ban több középiskolát román és magyar személyiségekről neveztek el. A 2. sz. Középiskolának George Coșbuc, a 4. sz. Középiskolának Emil Racoviță, a 8. sz. Középiskolának pedig Avram Iancu nevét adták. Február 2-án az 5. sz. Középiskolát George Barițiurol és a 7. sz. Középiskolát Brassai Sámuelről, december 7-én a 9. sz. Középiskolát Mihail Eminescuról, december 16-án a 8. sz. Középiskolát Nicolae Bălcescuról és a 6. sz. Középiskolát pedig Gheorghe Șincairól, illetve Ady Endréről nevezték el. Az iskola-névadó ünnepségek keretében a román névadók mellszobrai is felavatták az érintett

iskolákban, George Barițiu **[501.]**, Mihail Eminescu **[504.]**, Nicolae Bălcescu **[505.]**, Gheorghe Șincai **[506.]** emlékének adózva.

A kolozsvári térrendezések során Ion Luca Caragiale íróról, születésének 100. évfordulóján, 1952. február elsején újonnan kialakított parkot neveztek el. Az író mellszobrára pályázatot hirdettek, az elkészült alkotást **[497.]** 1957-ben avatták fel. Hollai Anna, a városi néptanács végrehajtó bizottságának alelnöke az írónak „a román dramaturgia fejlesztésében játszott szerepét, kiállítását az elnyomottak, kizsákmányoltak mellett” emelte ki. A kor megemlékezési gesztusát a vélt (vagy a múltba visszavetített) ideológiai hasonlóság láttatásával indokolták „Caragiale művein keresztül leplezte a burzsoá-földesúri rendszer minden igazságtalanságát és hazugságát”.²⁵³

A Horea vezette erdélyi parasztfelkelés 180. évfordulóján, 1964-ben az Állomás téren avattak mellszobrot a parasztszervezetnek **[526.]**. Constantin Daicoviciu akadémikus méltatásában a „román népi hősnek” a „feudális elnyomás elleni harcát” értékelte. Ez a retorika a szocializmus korának szemléletét találta meg az eseményben: „Horea a földért, a szabadságért, a társadalmi és nemzeti ügy nevében hívta harcra az elnyomott paraszti és bányász-tömegeket”.²⁵⁴

Ezek az emlékállítások általában a Kolozsvárhoz kötődő életpályákat nevezték meg; azonban több esetben az orosz, illetve román kultúra és történelem nagy személyiségeit is a város terébe lokalizálták.

Egyházak, közösségek emlékállításai

Az egyházközségek többnyire a papjaikról, az elöljáróikról és azoknak a közösség javára történő áldozatos munkájukról emlékeztek meg, illetve a templomok és közösségeik történetét mutatták be.

Az evangélikus templomban emléktáblát avattak a szovjetek által elhurcolt Járosi Andor esperesnek és teológiai magántanárnak **[475.]**.

A Farkas utcai református templomban Vásárhelyi Boldizsár lelkipásztornak állítottak emléket. A felirat a pap életének az egyház szempontjából fontos eseményeit, tanulmányait, a tudási eredményeit tartalmazta **[489.]**.

A kétágú református templom felszentelésének kerek évfordulóján elhelyezett emléktáblán a templomtörténetet részletezték, illetve a támogató lelkészek, városi elöljárók, egyháztagek és egyházközség szerepét emelték ki: „EZT A TEMPLOMOT 1829-BEN KEZDTÉK ÉPÍTENI. ELŐTTE MÉG KÉT/ TEMPLOMA VOLT A GYÜLEKEZETNEK. AZ ELSŐ KIS FATEMPLOM A MAI/ REFORMÁTUS THEOLOGIA HELYÉN ÁLLOTT. A MÁSODIK NAGYOBB A MOS-/ TANI TEMPLOMTELEK VÍZ FELŐLI RÉSZÉN. A XVII. SZÁZAD VÉGÉN ÉPÜLT./ 1845. NOVEMBER 2-ÁN HIRDETTE BENNE UTOLJÁRA AZ IGÉT HERPEI/ GERGELY. A TEMPLOM ALAPKÖVÉT 1829. OKTÓBER 3-ÁN TETTÉK/ LE. AZ ÉPÍTÉSI KÖLTSÉGET AZ EGYHÁZ TAGJAI ADTÁK ÖSSZE. AZ ADA-/ KOZÁSBAN A RADÁK CSALÁD, AZ ÉPÍTÉS KÖRÜL PATAKI MIHÁLY VÁROS-/ BÍRÓ, HERPEI KÁROLY ÉS GERGELY LELKI-

253 Részlet az április 14-ei avatóbeszédből; forrás: (n. n.) Új műemlékkel gazdagodott Kolozsvár. Leleplezték I. L. Caragiale szobrát. *Igazság*. 1957. ápr. 16. XIX. évf. 90. sz. 1.

254 Részlet a december 6-ai avatóbeszédből; forrás: (n. n.) Horea-szobrot leplezték le a kolozsvári Állomás-téren. *Igazság*. 1964. dec. 8. XXV. évf. 290. sz. 1.

PÁSZTOROK, SZATHMÁRI PAP/ GÁBOR ÉS MÉHES SÁMUEL EGYHÁZGONDNOKOK JÁRTAK ELŐL./ A TEMPLOMOT 1851. OKTÓBER 12-ÉN SZENTELTÉK FEL. A MÉHES/ SÁMUEL ÁLTAL ADOMÁNYOZOTT SZÓSZÉK UGYANEbben AZ ÉVBEN, A KÉT/ OLDALKARZAT 1879-BEN KÉSZÜLT EL. A FARKAS UTCAI TEMPLOMBÓL ÁT-/ HOZTÁK AZ 1798. ÉVI TŰZVÉSZBEN MEGOLVADT RÁKÓCZI HARANGOK ANYA-/ GÁBÓL 1799-BEN ÖNTÖTT KÉT HARANGOT. A RÉGI FATEMPLOMBÓL PEDIG/ AZ 1836-BAN SZILÁGYI SÁMUEL LELKIPÁSZTOR ÁLTAL KÉSZÍTTETETT/ ÚRASZTALÁT, VALAMINT A FARKAS JÁNOS-NÉ ADOMÁNYÁBÓL ÉPÍTETT OR-/ GONÁT. A MOSTANI ÚRASZTALÁT RADÁK ISTVÁN ADOMÁNYOZTA. A TEMP-/ LOMOT A GYŰLEKEZET ÁLDOZATKÉSZSÉGÉBŐL 1926-BAN VÁSÁRHELYI JÁNOS/ LELKIPÁSZTORI SZOLGÁLATA IDEJÉBEN KÍVŰL-BELŰL MEGÚJÍTOTTA. 1941-BEN/ KÁDÁR GÉZA LELKIPÁSZTOR KEZDEMÉNYEZÉSÉRE ÚJ ORGONÁVAL LÁTTÁK/ EL. 1948-BAN BEVEZETTÉK A GÁZFŰTÉST, 1950-BEN PEDIG A MEGRON-/ GÁLÓDOTT OLDALKARZATOKAT ÁLLÍTOTTÁK HELYRE.// EZT AZ EMLÉKTÁBLÁT AZ ÚR 1951. ESZTENDEJÉBEN A TEMP-/ LOM FELSZENTELÉSÉNEK SZÁZADOS FORDULÓJÁN AZ EGYHÁZHoz/ VALÓ BUZGÓ RAGASZKODÁSBÓL ÉS A TEMPLOM IRÁNTI SZERETETBŐL/ HELYEZTE EL AZ ALSÓVÁROSI GYŰLEKEZET.” [481.] Néhány év múlva a kolozsvári gyülekezetben az egyházrészek megalakulásáig, 1564–1917 között szolgáló lelkipásztorok neveit is megörökítették. A megemlékezés apropóját a reformáció kolozsvári győzelmének 400. évfordulója szolgáltatta: „AZ ISTEN IGÉJÉT HIRDETŐ RÉGI LELKIPÁSZTOROK EMLÉKÉT – AZ IGÉRE/ FIGYELVE: „EMLÉKEZZETEK MEG A TI ELŐLJÁRÓITOKRÓL, AKIK SZÓLOTTÁK/ NÉKTEK AZ ISTEN BESZÉDÉT” (ZSID. LEV. 13:7): – AZ EVANGÉLIUMI HIT KOLOZSVÁROTT/ VALÓ DIADALÁNAK NÉGYSZÁZÉVES FORDULÓJÁN, 1956 MÁRCIUS/ 16-ÁN MEGÖRÖKÍTETTE A BELVÁROSI EGYHÁZKÖZSÉG.” [493.]

A Szent Mihály-templom restaurálása után latin nyelvű feliratban emlékeztek meg az eseményről. Fordítása: „Helyreállítva Baráth Béla kanonok, püspöki helynök, plébános, a bölcsészeti és a szentséges teológiai tudományok doktora idején, a Román Népköztársaság kormányának jótekonyságából, az Úr 1956. esztendejében.” [494.] A kanonok-plébános egy másik, püspöki címeres emlékkövet is készíttetett – a román állam támogatására való utalás nélkül – [496.], amely azonban nem került elhelyezésre. (A kő a templom kőtárában található.)

1961-ben Kolozsmonostoron felszentelték „az erdélyi román ortodox egyház újjászervezése történelmi tetteinek emlékére” a „széles környéken eme legkisebb és legrégebb” görögkeleti templomot. Az emléktábla az évtizedes építkezés vezetőit, támogatóit, lebonyolítóit, illetve a felszentelést végző egyházi előljárókat nevesítette [523.].

A központi Bob-templom kerítésére az 1960-as években helyezett emléktábla Veronica Micle házasságkötésének állított emléket. (A költőnő a Mihai Eminescuval való későbbi kapcsolata révén lett ismert.) A felirat szerint „Ebben a szent templomban tartották 1864. augusztus 7-én Veronica Micle költő és Ștefan Micle egyetemi tanár egyházi esküvőjét. A szertartást Ioan Pamfilie esperes végezte.” [518.]

A volt neológ zsinagógában (ekkor Deportáltak Temploma) a hitközség tagjai a II. világháborúbéli meghurcoltatásának és kolozsvári zsidóság újrakezdésért tett erőfeszítéseinek állítottak emléket. Az 1949-ben, magyar és román nyelvű emléktáblák a héber *Emlékezz...!* felszólítással kezdődtek: „»IME A CSIPKEBOKOR LÁNGOKBAN/ ÁLL, ÉS NEM HAMVAD EL...«/ EZERKILENC SZÁZNEGYVENNÉGY MÁJUS HAVÁBAN,/ E HITKÖZSÉG TAGJAIT, AGGASTYÁNT ÉS CSECSEMŐT,/ TERHES ANYÁT ÉS BETEGET, FÉRJET ÉS HITVEST,/ FIUT ÉS LEÁNYT KITÉPTÉK OTTHONUKBÓL ÉS A/ VÁROSON

KIVÜL FELÁLLITOTT GETTÓBA, ONNAN PEDIG/ NÉMETORSZÁGI ÉS LENGYELORSZÁGI MEGSEMMISÍTŐ/ TÁBOROKBA HURCOLTAK./ A HITKÖZSÉG TAGJAI, AKIKET A SZOVJET HADSEREG/ FELSZABADITOTT ÉS AKIK HAZATÉRTEK, HOGY/ UJRAKEZDJÉK ÖSSZETÖRT ÉLETÜKET, FELÉPITETTÉK/ A VISSZAVONULÓ FASISZTÁK ÁLTAL FELROBBANTOTT/ TEMPLOMOT./ ÖRÖK EMLÉKÜL A KEDVESEKNEK ÉS DRÁGÁKNAK,/ A SZENTEKNEK ÉS TISZTÁKNAK, AKIKET MEGALÁZTAK,/ PORBATAPOSTAK, MEGÖLTÉK VAGY ELÉGETTEK./ ÖRÖK EMLÉKÜL AZOKNAK, AKIK VIZBEN, TŰZBEN,/ LÉGBEN, FAGYBAN, ROBOTBAN, LÁZBAN, VIADALBAN,/ ÉS ROHAMBAN MÁRTÍR ÉS HŐSI HALÁLT SZENVEDTEK/ NÉPÜKÉRT ÉS AZ EMBERISÉGÉRT./ ÖRÖK EMLÉKÜL AZOKNAK, AKIKNEK SEHOL SINCSEN/ SÍRJUK.../ TE VÁNDOR, AKI ITT ELHALADSZ, HAJTSD MEG FEJED/ ÁLDOZATUK EMLÉKE ELŐTT ÉS TI ELKÖVETKEZENDŐ/ NEMZEDÉKEK SOSE FELLEDJÉTEK A FASIZMUS BŰNEIT!/ AZ ALKOTÓ MUNKA GYÓGYITSA MEG A LELKEKET/ ÉS DOLGOZZUNK A SZABADSÁG SZERETŐ EMBEREKKEL/ A BÉKÉÉRT.” [477–478.]

A megemlékezés időzítése (1949. augusztus 24.) a „fasizmus feletti győzelem”, a „haza felszabadulásának” 5. évfordulójára esett (1944. augusztus 23.). Tartalmát tekintve ötvözte a szocialista-kommunista ideológiai elemeket a zsidó rituális gyászszertartásokéval. Az ünnepi rendet a köztársasági himnusz és a szovjet himnusz eléneklése, illetve Sebestyén Iosif (József) hitközségi elnök köszöntője nyitotta meg. A megemlékező beszédet Rappaport Ottó szerkesztő, színházi rendező tartotta. Az emléktáblák leleplezése után mozgalmi dalokat (*A vilnai [vilniusi] partizánok éneke*), zsidó rituális gyászszövegeket (*El mule rachamim, Kaddis*), illetve baloldali kötődésű műveket (versek, kórusművek) adtak elő a magyar színház és opera művészei és a hitközség tagjai.

Az emlékezet helyekén funkcionáló zsinagóga az egyéni vagy személyesebb jellegű megemlékezéseknek is tere lett. Részben héber és részben román nyelven állított emléket egy özvegy férj: „Emlékeztetőül az Úr házában táblára vésetett R. Jehezkel Dov Wieder – mécsese világítson – adománya a felesége lelkéért a kedves és drága, megbecsült, áldott és boldog asszony drágább a színaranynál és az igazgyöngynél, derék asszony, férje ékessége, aki az igaz és jó úton járt, Alte Mirjam asszony, R. Pinhasz lánya, béke rá, élete teljében halt meg, 43 évesen, 723. évben a kis időszámítás szerint, ijjár hó 24. [1963. május 18.]. Nyugalma az édenben, emléke örökké fennmarad. Feleségem Wieder Jolán, született Elefánt, emlékére.” [524.]

A hitközség a Tordai úti ortodox zsidó temetőben a deportáltak jelképes sírjára (1946) emlékművet állíttatott. Az emlékmű feliratai jiddis, héber és román szövegeket tartalmaznak. Az egyik román szöveg az emlékezés tárgyára utalt: „Ez a kő emeltetett a zsidó mártírok jelképes sírja fölé, akiket Kolozsvárról és Kolozs megyéből 1944-ben a gettóba internáltak, majd a fasiszta haláltáborokba deportáltak és kivégeztek. Örökre megőrizzük emlékezetüket.” A másik egy francia kommunista ellenálló verssorait idézte: „»A holtak nem alszanak. Csak e kő az övék, mely képtelen neveik sokaságát átfogni. A bűntettek emlékezni – az egyetlen kegyeletadás, amire kérünk téged, ki erre jársz.« [Louis] Aragon.” A héber kegyeleti szöveg a gettósítás és deportálás alapnarratíváját bontotta ki: „A megmenekültek maradékai, mint tűzből menekült üszkös fa, akik meghallhatták a megváltás közeledtét, emelték ezt az emlékművet élő jelnek a nemzedékek végéig, hogy minden erre járó pillantsa és lássa, hogy van-e olyan fájdalom, mint fájdalom és könny, mint a könnyeim.

Ezért örökkön örökké emlékezünk és számontartjuk a szentek és tiszták lelkét, a Soa áldozatait – Cluj város és környéke községének tagjai, kisdedek, csecsemők, nők,

öregek és ifjak, jámborak és igazak –, akiket elhurcoltak az otthonukból, és gettókba zártak (5)704-ben [1944-ben] az örökre átkozott fasiszta gyilkosok. Elhurcolták őket, mint a vágójuhokat az elpusztítás és elégetés táboraiba, vérük ontatott, mint a víz lenygel és német földre, halálukban a máglyán. A szentek halála az életet parancsolja nekünk örökre.

A bosszúállás istene bosszulja meg szolgálai kiontott vérére! Bosszú legyen ellenségein és engesztelés népe földjén!” [492.]

Az egyház, hitközség keretében működtetett emlékezet, emlékállítás többnyire a közösség vezetőinek és tagjainak áldozatkészségét és/vagy szenvedését emelte ki.

A korábbi emlékjelek sorsa

Szent György lovas szobrát elköltöztették a Szentgyörgy – 1962-től Béke – térről a Farkas utcai templom elé. Magyar feliratát [339.] latinra változtatták. Az új feliratot a szobor Prágában levő eredetijéről másolták, fordítása: „Az Úr 1773. esztendejében Szent György képmásának ez a műve kolozsvári Márton és György által készítettet el.” [512.]

Az egyetem előtti téren álló 1744-es fogadalmi oszlopot [158.] 1959-ben elbontották, átmenetileg a ferences templomban raktározatták el, majd 1961-ben a Szentpéter téri templom mögött állították fel [522.]. A Mária-szobros oszlop elbontását az egyetem rektora kezdeményezte azzal az indoklással, hogy a téren álló vallásos alakzat és az egyetemen folyó kommunista nevelés között diszkrépancia áll fenn.²⁵⁵

1957 után eltakartatták, illetve bedeszkáztatták az egyetemmel szemközt lévő egykori Királyi Líceum 1821-es [223.], illetve az egykori Báthory–Apor Szeminárium (ekkor 11. sz. Középiskola épületei) 1883-as [270.] latin nyelvű építési emléktábláit. A főtéri palota homlokzatáról az 1960-as évek elején eltávolították az 1828-as Jósika-címert [227.]. I. Ferenc József látogatásának magyar nyelvű emléktábláját [278.] az 1960-as években távolították el a Bánffy-palota erkélyéről. A Kórbonctani Intézet építési emléktábláját is felszámolták [280.]. Reményik Sándor emléktábláját vakolat fedte az épület 1980-as évek végi helyreállításáig [444.].

Brassai Sámuel tudós és Berde Mózes alapítványtevő politikus mellszobrait [315–316.] 1963-ban eltávolították az egykori unitárius iskola (ekkor Brassai Sámuel Középiskola) előcsarnokából. (Ezeket 1968-ban állították vissza.) Az unitárius személyiségek díszteremben lévő reliefjeit 1963-ban magyar és román írók portréival takarták le.

A korszak ideológiájában a klérus és az arisztokrácia egyre inkább a kizsákmányoló, a munkásosztály elnyomó társadalmi osztály és réteg kategóriájába soroltatott. A bemutatott reprezentációk eltávolítása, felfüggesztése vagy áthelyezése ezzel a szemlélettel is magyarázható.

255 Az oszlop 1957–1958 közötti helyreállítása után váltotta ki méginkább az egyetem vezetőségének nemtetszését. „Nem tudom a diákságot marxista-materialista szellemben nevelni, amíg ez a szobor itt áll az egyetem előtt, a fiatalok szeme láttára” – jelentette ki többször, különféle fórumokon a rektor (vö: *Szabadság*. 1993. ápr. 28.). Az oszlopot 2023-ban restaurálták és visszaköltöztették eredeti helyére [1142.].

Az „aranykorszak”. A látszólagos liberalizációtól a nemzeti kommunizmus programjáig (1965–1989)

Az 1965 és 1989 közötti időszak elkülönül a romániai kommunizmus és szocialista államépítés történetében. A Nicolae Ceaușescu hatalomra jutásával kezdődő kommunista diktatúrát a hivatalos korszakolásban a „Ceaușescu-korszak”, „aranykorszak” elnevezésekkel illették. A nemzeti kisebbségek szempontjából a korszak politikai kontextusát nagyban meghatározta az 1966–1971 közötti ideológiai enyhítés időszaka. A „nyitás” korszakában általánosan jellemző volt a hatalmi törekvés a társadalom támogatásának megszerzésére: ezt főként az értelmiségi találkozók, események folyamatos szervezése, illetve új magyar (kisebbségi) intézmények (lap, kiadó, tévéműsor stb.) létrehozása jellemezték. A szocialista nemzet koncepciójába illeszkedve megalakult a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa. Az 1971-es „júliusi tézisek” után a kommunista hatalom már a társadalmi, politikai, etnikai homogenizációra törekedett: a kisebbségi (magyar) nyelvű oktatás fokozatos felszámolását végezte, kihelyezési politikát, szisztematizálást (falurombolást) folytatott. A homogenizációs politika eredménye az erőteljes magyarellenés propaganda.

Kommunista és antifasiszta hősök

Az 1969. augusztus 23-a előtti napokban, a „felszabadítás” 25. évfordulójára emlékezve a város több pontján emlékműveket avattak a kommunista és antifasiszta munkás- és katonahősöknek. Az emlékállításokba a helyi vezetőség a gyári munkások, oktatási intézmények és a katonai alakulatok bevonásával közérdekűvé avatta a „kommunizmus mártírjainak” emlékét. 20-án a Clujana – 1964-ig Herbák János – Bőr- és Cipőgyár sporttelepén felavatták Herbák János mellsobrát [560.]. 21-én Ilie Pintilie mellsobrát [561.] helyezték el a Közlekedésügyi Minisztérium Szakiskola Központjának udvarán. 22-én a Hősök temetőjében leleplezték az Antifasiszta Hősök Emlékművét; feliratának fordítása: „Dicsőség a román katonáknak, akik a haza fasiszta iga alóli felszabadításáért áldozták életüket” [562.]. Augusztus 23-án nagyszabású ünnepséggel, munkások földművesek és értelmiségiek felvonulásával, katonai díszszemlével ülték meg a „fegyveres felkelés” negyedszázados eseményeinek emlékűnnepét.

Az egyetem intézményei is fémjelezték a kommunista ifjómunkások és antifasiszta hősök emlékezetét. Czeller Ludovic (Czeller Lajos) arcképes emléktábláját „egy katonai egység” állította magyar és román szöveggel a Babeș–Bolyai Tudományegyetem Jogi Karának egyik termében: „A KOMMUNISTA IFJÚMUNKÁS SZÖVETSÉG/ TAGJA, KARUNK VOLT HALLGATÓJA, A/ »TUDOR VLADIMIRESCU« HADOSZTÁLY/ SORAIBAN HARCOLVA, 1945. MÁRCIUS 2-/ ÁN ÉLETÉT ÁLDOZTA A MUNKÁSOSZTÁLY/ FELSZABADÍTÁSÁÉRT, A BÉKE ÉS A/ SZOCIALIZMUS ÜGYÉÉRT.” [566.] Az Egyetemi Sportpark emlékműve a névtelen hősök emlékének adózott: „Azok emlékére, akik hajlandók voltak meghalni a hazáért.” [576.]

Az illegális Igazság kiadójának, nyomdájának helyszínét mint az ideológia médiumának kolozsvári központját jelölték meg. (Hozzávetőleges) felirata: „E ház pincéjé-

ben nyomtatták 1939 júliusa–szeptembere között az *Igazságot*²⁵⁶ az illegalitásban levő Román Kommunista Párt Erdély és Bánság Területi Bizottságának lapját.” [558.] A Román Kommunista Párt 50. évfordulóján a Porcelángyár udvarán díszkutat [580.] állítottak. Az 1971 májusában felállított alakzat – egy népi motívumokkal díszített stilizált női alak – a gyár termékeinek is jelképe volt. A Köztársaság kikiáltásának 25. évfordulójára (1972-ben) az Armatura fémárugyár is emléket állított. Az Öntő szobra [589.] a munka hőstét ábrázolta, aki a korszak sokat hangoztatott munkaversenyében építette a szocializmust.

A román nemzeti múlt megteremtése

Történelmi eredetmítoszok: a nemzet eredete és integrációs törekvései • Az 1960-as évek közepétől az utcák és terek nyilvános terében is elkezdődött a román nemzeti történelmi múlt reprezentációinak megalkotása. Ez a törekvés főként a dák–római történelmi eredetmítosz, a román nemzeti fejlődés és integrációs törekvések, a román országrészek egyesítése toposzait jelenítette meg.

1965-ben újra felállították az 1940-ben eltávolított [365.] kapitólumi farkas (Lupa Capitolina) szobrát. A latinitás (dákoromán kontinuitás) emlékművét ezúttal a BBTE főépülete elé helyezték [529.]. (1973-ban, egy másik szoborcsoport felállításakor az emlékművet áthelyezték a régi városháza elé, a Főtér sarkára [593.]) Decebal, Dácia királya mellszobrát [552.] születésének 1880. évfordulóján, 1967-ben állították az Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeum udvarán.

Napoca municípiumi rangra emelésének 1850. évfordulóján, 1974-ben nagyszabású (éves) ünnepségsorozatot szerveztek. Kolozsvár vezetősége a római településsel való folytonosság hangsúlyozására a jubileumi év keretében a város nevébe beemelte a Napoca utótagot, a hivatalos névhasználat azóta Cluj-Napoca (magyarul Kolozsvár-Napoca). A városnév felvételekor a szamosfalvi úton emlékoszlopot állítottak [598.].

A római származástudat reprezentálása mellett a románság erdélyi jelenlétének és nemzeti folytonosságának történelmét is megjelenítették. Gelu vajda lovas szobrát [614.] egy katonai létesítmény területén állították fel 1977-ben. A történelmi szereplő Anonymus krónikájában tűnt fel először. A román történetírásban egyre inkább a román őslakosok védelmében elesett vajdaként jelent meg. (A Töhötöm vezette magyar honfoglalók és a románság között ekkor – az erdélyi politikai közösség megalapozására – egyfajta mitikus paktum kötött, amely az erdélyi népek együttélését szabályozta volna.) (Vö: Mitu 1998.)

A nemzeti integráció, a nemzeti fejlődés és országegyesítés történetének kihelyezése az emlékállítások egyik leghangsúlyosabb vonatkozása volt. A 16–17. századból két fontos szereplő felépítése történt meg. Ezek Mihai Viteazul vajda és hadvezére, Baba Novac. A vajda háborút viselt Báthory András magyar fejedelemmel szemben, a csata az utóbbi vereségével végződött. A 20. század (második felének) megemlékezései ezt a fegyveres konfliktust a román–magyar, elnyomott nép–elnyomó feudális rend viszonyrendszer-

256 Az *Erdélyi Szikra* 1945-től jelent meg hivatalosan mint a Kommunisták Romániai Pártja Észak-erdélyi Tartományi Bizottságának (később Kolozsvár-Kerületi Bizottságának) lapja. Ennek folytatásaként jelent meg 1945 júniusától az *Igazság* napilap.

ben értelmezték, illetve a román vajda és hadvezére személyét és tetteit a román nemzeti és területi integráció kulcsfiguráiként és eseményeiként jelenítették meg. A goroszlói csata 370. évfordulóján, 1971-ben a Szabók tornyán (amely előtt Baba Novacot kivégezték) emléktáblát állítottak: „Az 1601. augusztus 3-ai goroszlói csata után itt állt meg csapatával (Kolozsvárt) 1601. augusztus 11. és 15. között Mihály vajda, megemlékezve a Szabók tornyánál Baba Novac tábornokról.”²⁵⁷ **[583.]** Baba Novac szobrát 1976-ban, halálának 375. évfordulójára állították azon a helyen, ahol testét kivégzése után közszemlére kitették: „Baba Novac, a Mihai Viteazulnak, 1601. február 5-én megölt kapitánya. Emlékének tiszteletére emeltetett ez az emlékmű 1975-ben.” **[600.]** Az ünnepséget Constantin Crișan, a municípiumi pártbizottság első titkára, a város polgármestere nyitotta meg. Ezután Ștefan Mocuța, a megyei pártbizottság első titkára, a megyei néptanács végrehajtó bizottságának elnöke leplezte le a szobrot. Az emlékállítás szakmai legitimálását Ștefan Pascu történész, akadémikus vállalta magára: Baba Novac a nemzeti és társadalmi elnyomás ellen harcolt, a szoborállítás „a szocialista Románia kegyeletét rója le a szabadságért és a románok egyesítéséért harcolók előtt”.²⁵⁸

Erdély és a román országrészek egyesítésének és a vajda halálának 375. évfordulóján, 1976-ban emelték Mihai Viteazul fejedelem lovas szobrát. Az emlékállítás az alternatív térépítés jegyében történt. A volt Széchenyi teret már 1923-tól – majd 1945-től ismét – Mihai Viteazulról nevezték el. A nagyméretű szobor körül a román országrészek és Erdély címerai, illetve csatajelenetek domborművei kaptak helyet. A talapzatra a fejedelem pecsétjének nagyított mása és az alábbi román felirat került: „Mihai Viteazul (1593–1601), Havasalföld, Erdély és egész Moldvaország fejedelme.” **[605.]** Az avatóünnepség főszereplői ezúttal is Constantin Crișan, Ștefan Mocuța és Ștefan Pascu voltak. A polgármester megnyitója után a megyei néptanács elnöke leplezte a szobrot. Az akadémikus „kora legmerészebb gondolkodójának” érdemeit, tetteit méltatta. Ez a retorika a szocialista ideológia legfontosabb toposzait fedte le: a fejedelem „a nép fia” volt, aki a függetlenségért és a (nemzeti) egységért harcolt, a román, magyar és szász parasztok pedig „szoros egységben, hittel szolgálták a nagy uralkodó tetteit és megvalósításait”. A Kolozsváron történő emlékállítást az indokolta, hogy a fejedelem fia itt folytatta tanulmányainak egy részét, a fejedelem itt akarta összehívni az első országgyűlést, a kolozsváriak pénzzel is támogatták, illetve hogy itt hajtotta végre utolsó politikai tettét (díszünnepséget szervezett Baba Novac emlékére). Az igazságot, szabadságot, függetlenséget és egységet megtestesítő vajda attribútumai a kor szocialista vezetőideálját jelentette, a kommunista párt elveivel kontaminálódott: „Kegyelettel emlékezünk meg róla és arról az áldozatteljes harcról, amelyet azért vívott, hogy megvalósítsa az ember és az emberiség legdrágább, a román nép számára is mindenkor megbecsült és szentnek tekintett eszményeit. Drágák ezek az eszmények pártunk számára is, amely merészen és bátran vezet bennünket az új, jobb és igazságosabb világ megteremtéséért is a szocialista Romániában.” A leleplezési ünnepséget a helyi színházak és operák művészeinek, énekeseinek, a filharmónia tagjainak, illetve a műkedvelő népi együttesek, hazafias gárdák és katonai alakulatok tagjainak műsora zárta.²⁵⁹

257 Az eseménynek ugyanebben a térben, már 1936-ban is emléket állítottak **[406.]**.

258 A részlet és adatok forrása: *Igazság*. 1976. febr. 3. XXXVII. évf. 26. sz. 1.

259 A részletek és adatok forrása: *Igazság*. 1976. dec. 18. XXXVII. évf. 299. sz. 1. és 3.

A fejedelem emlékére 1981-ben még egy emlékművet avattak. A román országrészek Cuza-féle egyesítésének ünnepnapjához (1859. január 24.) közel, január 21-én, Mihai Viteazul halálának 380. évfordulójára az Állami Levéltár homlokzatán egy domborművet helyeztek el. Az ünnepséget a Kolozs megyei Szocialista Nevelési és Művelődési Bizottság, illetve az Állami Levéltár helyi fiókja szervezte. A Kolozsvári Történelmi és Régészeti Intézet igazgatói minőségében Ștefan Pascu akadémikus avatta fel a Moldova, Havasalföld és Erdély egyesülését jelképező hármasképművet, a vajda pecsétjének motívumaiból építkező, illetve az uralkodót és fiát ábrázoló domborművet. Köriratának fordítása: „Én, Mihály vajda, Havasalföld, Erdély és a teljes Moldova ura.” [620.] Az ünnepség szakmai jellegét a vajda uralkodásáról szóló dokumentumkiállítás és tudományos ülésszak adta meg.

Az erdélyi román parasztfelkelés (1784) vezetőinek emlékművét egy újonnan kialakított téren emelték. Horea, Cloșca és Crișan szoborcsoportját [597.] a haza felszabadításának 30., a felkelés 190., a város municípiumi rangra emelésének 1850. évfordulóján, 1974-ben nagyszabású ünnepség keretében adták át. A nemzeti emancipáció fontos állomásaként értelmezett történelmi eseményt a helyi és megyei vezetőség sajátította ki.

Az 1848–1849-es eseményeknek és szereplőiknek román értelmezését itt csak vázlatosan mutatom be. (Elemzését külön fejezetben végzem.) A forradalom és szabadságharc nyilvános emlékezetében az emlékállító kor etnikus hatalmi szerkezetéből adódóan a román perspektíva érvényesült. 1968-ban a magyar tannyelvű 11. sz. Líceum (egykori Királyi Lyceum) 389. évfordulóján az 1848-as forradalmi mozgalmak román diákjainak emléktábláját [555.] leplezték le. A volt Biasini-szálló homlokzatán Nicolae Bălcescu, Cezar Bolliac és Avram Iancu személyéről emlékeztek meg [557.]. Avram Iancu diákkori lakhelyét 1972-ben, halálának 100. évfordulóján látták el emléktáblával [587.]. Nagyméretű mellszobrát ugyanabban az évben állították [588.] a monostori Iuliu Hațieganu Iskola előtt. Emléktáblával jelölték meg Stephan Ludwig Roth szász forradalmár kivégzésének helyszínét [567.]. 1973-ban a forradalom 125. évfordulójára a névadás 15. évfordulóján a Nicolae Bălcescu iskola előtt leplezték a névadó forradalmár mellszobrát [591.].²⁶⁰

A román nemzeti mozgalmak 19. század végi eseményét, a Memorandum-per emlékeztét a szocialista hatalom is kisajátította. Aurel Isacnak, a perbefogottak egyik védőügyvédjének lakhelyén az 1970-es években avattak emléktáblát. Az emlékeztető szövegben előforduló látogatók (írók, költők) nevei közül többen a Memorandum megfogalmazói voltak; fordítása: „Itt lakott 50 éven át dr. Aurel Isac (1845–1932) memorandista harcos, a kolozsvári Román Kisiparosok Társaságának elnöke, a bécsi Ifjú Románia társaság tagja és a kolozsvári Júlia Művelődési Társaság alapító tagja. Itt látogatta meg őt Bogdan Petriceicu Hașdeu, dr. Ioan Rațiu, dr. Vasile Lucaciu, Ion Luca Caragiale, George Coșbuc, Ady Endre, George Popp de Băsești és sok más jelentős személyiség.” [590.]

260 A szoboravatással tulajdonképpen egy előző Bălcescu-reprezentációt (mellszobrot [505.]) cseréltek le.

Kulturális és társadalmi eredetmítoszok: (román) személyiségek és megvalósítások az ideológia szolgálatában • A szocialista-kommunista államrend megalkotta a maga kulturális és társadalmi eredetmítoszait is. A neves személyiségeknek szóló emléktáblák és szobrok állításával a város köztereit, illetve a térre vonatkozó tudást szervezték. Az emlékállítások bemutatását a lefoglalt terek funkciói, típusai alapján csoportosítottam.

A városi szabadidőtöltés és szórakozás terét, a Sétateret többszöri kísérlettel alakították emléktérre is. Liviu Rebreanu és George Coșbuc írók szobrait születésük 82., illetve 100. évfordulóján, 1967-ben állították [548–549.]. Lucian Blaga költő és filozófus szobrát 1970-ben költöztették a Sétaterre [570.]. (A szobrot 1968-ban állították a Béke téri Diákművelődési Ház bejárata mellé [554.], ott azonban – a neves személyiség kommunistaellenes magatartása miatt – csak néhány napig maradhatott. Az emlékeztére igényt tartó, az író múltját egyre inkább az aktuális hatalomnak megfelelő múlt alapján kanonizáló vezetőség a szobrot kevésbé funkcionális, rejtettebb helyen, a Sétatérén állíttatta fel.) Octavian Goga költő és politikus mellszobrát is az 1970-es években helyezték ide [573.].

A kulturális intézmények területén történő emlékállítások az adott intézményhez kötötték a múlt eseményeit és személyiségeit. Tiberiu Brediceanu zeneszerző és folklórkutató mellszobrát a Nemzeti Színház/Román Opera előcsarnokában leplezték le [577.]. Az intézmény előtt állították fel 1975-ban Mihai Eminescu költő szobrát [601.]. Melléje költöztették 1986-ban Lucian Blaga szobrát a Sétaterről [629.]. A rádióstúdió előtt kapott helyet Iacob Mureșianu zeneszerző mellszobra, amelyet 1976-ban, születésének 120. évfordulójára állítottak [604.].

Az oktatási és tudományos intézetek épületei előtt vagy udvarán történő megemlékezések közül időrendben az első Nicolae Bălcescu 1973-as mellszobra [591.]. George Coșbuc 1974-es [594.] és Alexandru Vlahuță író 1976-os mellszobrai [602.] szintén a nevüket viselő iskolák emelték.

Az 1960-as években a Babeș-Bolyai Tudományegyetem főépületének Rectori Galériájában elhelyezték az egyetem 1919 és 1970 közötti román rektorainak domborműves emléktábláit [530–547.].²⁶¹ (Az arcképcsarnokot folyamatosan bővítették az 1970 utáni rektorok domborműveivel [608., 626., 632.].) A Bölcsészkar előtt állították fel 1976-ban Nicolae Olahus (Nicolaus Olahus) történész, illetve Dimitrie Cantemir tudós és politikus mellszobrai [606–607.]. A humanisták mellszobrainak avatóünnepségét Octavian Șchiau dékán nyitotta meg, a leleplezést Constantin Crișan, a municípiumi pártbizottság első titkára, a város polgármestere végezte, a tudósok emlékének legitimálását pedig Ioan Vlad egyetemi tanár, rektor vállalta magára.²⁶² Lucian Blaga mellszobrát [630.] ugyanott, a kar belső udvarán állították fel. A Tudományegyetem Állattani Tanszékének a róla elnevezett előadótermében helyezték el Emil G. Racoviță intézményalapító biológus emléktábláját [556.]; ugyanez az intézet emlékezett meg Ioan A. Scribanról, az Állattani és Összehasonlító Bonctani Intézet igazgatójáról [616.], illetve utódjáról, Vasile Gh. Raduról [623.].

261 Az egyetem magyar rektorainak emléktábláit csak 2010-ben [939–943.], 2012-ben [966.], 2013-ban [996.], illetve 2020-ban [1117.] helyezték el.

262 Az adatok forrása: *Igazság*. 1976. dec. 21. XXXVII. évf. 301. sz. 2.

Florian Porcius mellszobrát **[584.]** 1971-ben a Botanikus Kert állíttatta, a botanikus születésének 155., illetve halálának 65. évfordulóján. Alexandru Borza botanikus mellszobrát **[613.]** ugyanott, az intézményalapító születésének 90. évfordulóján, 1977-ben állították fel. Constantin Daicoviciu történész, akadémikus, a dákoromán kontinuitás elméleti megalapozója mellszobrát **[615.]** 1979-ben avatták fel az Erdélyi Történeti Múzeum előtti téren.

A kórházak, gyógyászati központok területén az iskola- és intézményalapító orvosokról emlékeztek meg. Iuliu Hațieganu orvosprofesszor halálának 10. évfordulójára, 1969-ben, az I. sz. Belgyógyászati Klinika mellszobrát **[564.]** állított. Az emlékülés keretében nevezték el a klinika Iuliu Hațieganu amfiteátrumát is. Az orvosprofesszornak a III. sz. Belgyógyászati Klinika folyosóján is emléket állítottak, a plakettet **[585.]** 1971-ben leplezték le. Ugyanitt leplezték le Octavian Fodor orvosprofesszor emléktábláját **[609.]** is. A Tüdőklinika 1973-ban vette fel Leon Daniello nevét. Udváran a névadó, „a kolozsvári tüdőgyógyászati iskola megalapítója” mellszobrát (1989) **[631.]** állították fel.

A személyiségeknek állított emlékek fennmaradó hányadával azokat a helyeket jelölték meg, amelyhez alkotás vagy huzamosabb tartózkodás kötötte őket. Ioan Fadrusz (Fadrusz János) szálláshelyét, ahol „híres művének, Mátyás király lovas szobrának felállítására idején” **[563.]** lakott, 1969-ben jelölték meg.²⁶³ Dominic Stanca „költő, prózaíró és színműíró” **[603.]** lakhelyén az 1970-es években avattak emléktáblát. Emléktáblával látták el a helyet, ahol Iuliu Hațieganu „egyetemi tanár, kiváló kórházi szakorvos, a belgyógyászat oktatásának megteremtője, az egyetemi sportmozgalom kezdeményezője” **[610.]** és Octavian Fodor „egyetemi tanár, kórházi szakorvos és tudós, a gyomor- és belgyógyászat megalapozója” **[611.]** lakott, a házat, amelyben született és gyerekkorát töltötte Carol Popp de Szathmáry (Szathmári Papp Károly), „a nagy festőművész”, aki „Nicolae Grigorescuval együtt elkísérte a román hadsereget az 1877. évi háborúba. Munkáiban megörökítette a katonák hősiességét.” (1981) **[621.]** Ion Agârbiceanu mellszobrának **[568.]** lakhelyéhez közeli, 1970-es felállításával egy teret is kialakítottak, amely szintén a román író nevét viselte.

A színház és opera 1969-ben, az 50. évfordulón tartott nagyszabású ünnepségsorozatot. Az eseményt és a felhalmozott kulturális tevékenységet emléktábla-állításal is megünnepezték: „1919–1969. Tisztelet a kolozsvári Nemzeti Színház és a Román Opera művészeinek, akik ötven éven át hűséggel szolgálták a román művészet és műveltség ügyét. Kolozsvár, 1969 novemberében.” **[565.]**

Két irodalmi termék létrejötte, illetve a szerkesztőségeik helyszíneinek állítottak emléktáblákat. Az 1970-es években a 20. század eleji román sajtótermék létrejöttét emelték ki: „Ebben az épületben volt 1903 és 1913 között a *Răvașul* című, dr. Ilie Daianu (1868–1956) közíró által vezetett népszerű hetilap szerkesztősége. 1903. szeptember 3-án a lap szerkesztősége Ion Luca Caragialét (1852–1912) fogadta.” **[574.]** (Az emléktáblát 1992-ben lecserélték, az újabb, tömörebb szöveg az író látogatásának helyszínére helyezte a hangsúlyt: „Ebben a házban látogatta meg 1903-ban a *Răvașul* szerkesztőségét Ion Luca Caragiale.” **[654.]**) A *Korunk* folyóirat egykori szerkesztőségének és szerkesztőjének kétnyelvű emléktáblát állítottak. A szerkesztő születésének 80. év-

263 A szálláshelyen a Mátyás-szoborcsoport avatásával és a szobrász életével kapcsolatos fotómontázst is elhelyeztek a látogatók számára.

fordulóján, 1971-ben leleplezett magyar szöveg: „GAÁL GÁBOR/ 1891–1954/ A JELES ESZTÉTA, A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZT./ EBBEN AZ ÉPÜLETBEN SZERKESZTETTE/ A „KORUNK” CÍMŰ MARXISTA FOLYÓIRATOT.” [579.]

1971-ben „a kolozsvári tanítóképző liceum” fennállásának 100. évfordulóján helyeztek el emléktáblát egy pedagógiai liceumban [581.]. Az iskola a centenárium alkalmával felvette a Gheorghe Lazăr Pedagógiai Liceum nevet, az ünnepségen leleplezték a névadó mellszobrát is [582.].

A korszak egyik leghangsúlyosabb szoboravató ünnepsége 1973. június 30-án, a Tanítók Napján zajlott. A BBTE főépülete előtt – az időközben elköltöztetett kapitóliumi farkas szobra [529., 593.] helyén – felállították az Erdélyi Iskola kulturális mozgalom szereplőinek – Samuil Micu, Gheorghe Șincai és Petru Maior – szoborcsoportját [592.]. A román felvilágosodás képviselői a római eredet hívei voltak, a latin ábécé meghonosítói, a *Supplex Libellus Valachorum*, az erdélyi román nemzet elismerését és jogegyenlőséget kérő 1791–1792-es petíció megfogalmazói. Az emlékállítás a román történelem és kultúra manifesztációjaként is értelmeződött. A tér, amelyben helyet kapott és amelyet alakított a román értelmiségiek emlékezete, a több évszázados iskolák és egyetem erdélyi (magyar) centruma volt. Az avatás kiemelt időpontja (Tanítók Napja) a tér megválasztását legitimálta. Az esemény a megyei és municípiumi pártbizottság vezetőinek, az Államtanács alelnökének, az egyetem előljáróinak, tanszemélyzetének és hallgatóinak, a helyi tudományos és művelődési élet prominenseinek részvételével zajlott. Remus Bucșa, a municípiumi pártbizottság első titkára, a város polgármestere megnyitója után Ștefan Pascu rektor a megemlékezett események alapnarratíváját a (román) nemzeti egységesítési törekvések szemszögéből mutatta be. A szoborcsoportot a polgármester adta át.²⁶⁴

A kolozsvári vasútállomás átadásának 100. évfordulóján (1970), a bútorgyár létesítésének centenáriumán (1971) avattak emléktáblákat [569., 578.]. Az Írisz Porcelángyár alapításának 50. évfordulóját szintén emlékállítással ünnepelték meg (1972) [586.].

Az egyházi keretben szerveződő emlékezet

Az egyházi keretben szerveződő, a templomok teréhez rendelt emlékezet a korábbi perióduséhoz hasonlóan sajátos, a közösség és a tagok eseményeire és megvalósításaira vonatkozó tartalmak megjelenítését jelentette.

Az evangélikus templomban a reformáció 450. és az aktuális restaurálás emlékezetére helyeztek el magyar és német emléktáblákat [550–551.]. A magyar szöveg: „A TEMPLOM BELSEJÉT/ MEGÚJÍTOTTA A GYÜLEKEZET/ A REFORMÁCIÓ/ 450. ÉVES JUBILEUMÁRA/ 1967. ÉV ŐSZÉN.” [550.]

Az unitárius templom felújítása az egyház alapításának évfordulójára készült: „AZ UNITÁRIUS EGYHÁZ/ ALAPÍTÁSÁNAK/ 400. ÉVFORDULÓJÁRA/ MEGÚJÍTOTTA/ AZ ÁLLAM SEGÍTSÉGÉVEL/ A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS/ EGYHÁZKÖZSÉG/ 1968-BAN.” [554.] Ez alkalomból a templomépítés 1796-os (festett) feliratát [200.] is újrifaragták [553.], illetve Dávid Ferenc vallásalapító emlékkövét [271.] is gondozták, új talapzatra helyezték.

264 Az adatok forrása: *Igazság*. 1973. júl. 1. XXXIV. évf. 154. sz. 1.

A város első görögkatolikus templomán elhelyezett emléktábla az egyházközség több évszázados jelenlétére utalt: „Bob történelmi emlékmű templom. 1800–1803 között Ioan Bob balázsfalvi püspök építtette az *Úr feltámadása* tiszteletére.” [575.] A templomkerítésre Veronica Micle költő és Ștefan Micle egyetemi tanár esküvőjének lecserélt emléktábláját állították [619.]. A templom 1981-es – ortodox – újrászentelésekor²⁶⁵ egy újabb emléktáblát is avattak: „Adománylevél. Ezt az *Úr feltámadásának* ajánlott kolozsvári templomot 1981. február 22-én újrászentelte Főtisztelendő Méltóságos Teofil Herineanu ortodox kolozsvári érsek, az őt körülvevő papi gyülekezet és a hívők sokasága jelenlétében, miután az 1970 és 1980 között, Toacsen Petre-Gorj plébános és Suciu Gheorghe lelkészége idején – a jó hívek és az egyházmegye és egyháztanács tagjainak áldozatkészségével – zajló megerősítő munkálatok, a külső helyreállítás, a freskók és az ikonostáz megtisztítása és restaurálása befejeződtek. „» Vésd be, Uram, az Élet Könyvébe e szent hajlék összes támogatóját, jótévőjét, az érte fáradozókat és áldozatot hozókat!» [622.]

A kolozsmonostori egykori görögkatolikus, most ortodox templom bejáratánál elhelyezett templomtörténet az 1950–1961 között a felépítéshez hozzájáruló egyháztanácsosokat, az 1973–1974-es felújítási munkálatokat végeztető és irányító egyháztanácsosokat és az egyházi előljárót (esperest), illetve a templom javára adakozókat és jótévket nevesítette [599.]. A kardosfalvi ortodox templom helyreállítását 1984-ben fejezték be „a plébánia híveinek és más jóakaróknak anyagi támogatásával Főtisztelendő Méltóságos Teofil Herineanu érsek áldásával, Traian Man esperes, Ioan Suciu plébános és Traian Abrudan gondnoksága alatt.” Az emlékiratot vallásos formulával zárták: „Áldd meg és szenteld meg, Uram, azokat, akik szeretik a Te Háza ékességét.” [624.]

A Szentpéteri római katolikus templom restaurálóinak nevét 1977-ben örökítették meg [612.]. A belvárosi ferences templom felújításának tényét és folyamatát a „Renovatum/ 1975–1985” felirattal jelezték [627.].

Az 1980-ra befejezett kerekdombi református templom bejáratánál az alapkövet leplezték le, amely a templomépítés folyamatát 1940 és 1980 között tartotta számon [617.].

Az evangélikus templom szentélyéhez közel eső falszakaszon helyezték el 1984-ben az egyházi vezető emléktábláját: „D(occtor honoris causa). ARGAY GYÖRGY/ 1893–1974/ PÜSPÖKRE ÉS LELKIPÁSZTORRA/ EMLÉKEZIK HALÁLÁNAK 10. ÉV-/ FORDULÓJÁN AZ EGYHÁZKERÜLET/ ÉS A KOLOZSVÁRI EGYHÁZKÖZSÉG.” [625.]

1985-ben az Írisz-telepi református templom felépítésének 30. évfordulóján állított emléktáblát a gyülekezet [628.].

A zsidó deportáltak emlékezetét szintén egyházi keretben szervezték. A neológ zsinagógát 1974 júniusától a Deportáltak Emléktemplomának/Emlékezés Zsinagógájának nevezték el (újra). A vallásos hely átértelmezését a deportálás 30. évfordulójára a homlokzaton elhelyezett román és héber nyelvű emléktáblák is jelezték. A román verzió fordítása: „E szent hely a Deportáltak Emléktemploma, az 1944-ben Észak-Erdélyből elhurcolt és a fasiszták által a haláltáborokban kivégzett zsidók emlékének van szentelve. Vértanúságukat soha nem fogjuk elfeledni.” [595.] A héber nyelvű szöveg tartalma kissé eltér ettől, a zsidó vallási közösség számára értelmezhetőbb: „Ez a szent hely, a mai naptól, (5)734. év Sziván hónap 12-től [1974. június

265 A Román Görögkatolikus Egyház 1948-as betiltása után annak javait államosították, illetve a Román Ortodox Egyháznak adták át.

2-től] az Emlékezés Zsinagógájának neveztetik, emlékére azoknak a szent közösségeknek és sok ezer zsidónak, akik az észak-erdélyi soa [holokauszt] áldozatai lettek, akiket gettóba zártak, és a fasiszták elpusztítottak. Emlékezz Izráel népe, és ne felejts!” [596.]

A zsinagógában elhelyezték a közösség- és kultúraszervező Brief Dávid emléktábláját is, „aki az e templom melletti zsidó iskola oktatójaként évtizedeken át jelentős mértékben járult hozzá a zsidó ifjúság tanításához, és aki megszervezte a kolozsvári Goldmark Filharmóniát is” [618.].

A korábbi emlékjelek sorsa

Az új, a kommunizmus alatt felépített és felépülő múlt természetszerűen más perspektívát érvényesített. Az ezzel összeférhetetlen tartalmakat a felejtés gesztusával törölték ki, számolták fel a nyilvános terekből.

Az egyes épületek emléktábláinak eltávolítása egyéni döntés vagy utasítás alapján történt. 1987-ben egy lakóház lebontásával – természetes gesztusként – annak építési tábláját is eltávolították [259.]. Más esetben a magyar személyiségeknek állított emléktáblát az új román háztulajdonos vette le [324.]. 1980-ban a román iskolaigazgató utasítására semmisítették meg az I. világháborúban elesett magyar tanárok és diákok emléktábláját [423.]. 1986-ban – a korjelzés középkori szokása szerint – a magyar uralkodók (Báthory Kristóf erdélyi vajda és a székelyek ispánja, Rákóczi György erdélyi fejedelem) neveit tartalmazó 16–17. századi építési emléktáblákat [59., 109.] a Városháza lépcsőfordulójából kibontották és az Erdélyi Történeti Múzeum középkori kőtárában helyezték el.

Donát 18. századi szobrát [149.] 1971 augusztusában ledöntötték, majd pár év múlva helyreállították. II. Rákóczi György megsebesülésének városszéli emlékoszlopát [250.] 1977-ben, az út szélesítésekor bontották el, illetve használták fel a védőtöltés építéséhez.

A kommunizmus idején állított Liszt Ferenc-emléktáblát [513.] 1985 körül, George Vilsan emléktábláját [516.] pedig 1987-ben vették le.

Az eltávolított vagy felszámolt emléktáblák és szobrok többsége a (magyar) monarchia eseményeit és személyiségeit örökölte meg. A munkásosztályra épülő államrendszer és az egyre nemzetibb ideológiája számára kompromittáló volt a felsőbb osztály jelenléte a kollektív emlékezetben. Az új történelemben a (magyar) királyság intézményének negatív szerep jutott.

Összegzés

A szocialista-kommunista korszak nem tekinthető egységesnek, különféle töréspontok, társadalmi és politikai változások tagolják. Ennek értelmében a kimutatható korszakhatárok mentén tagoltam az anyag bemutatását és értelmezését.

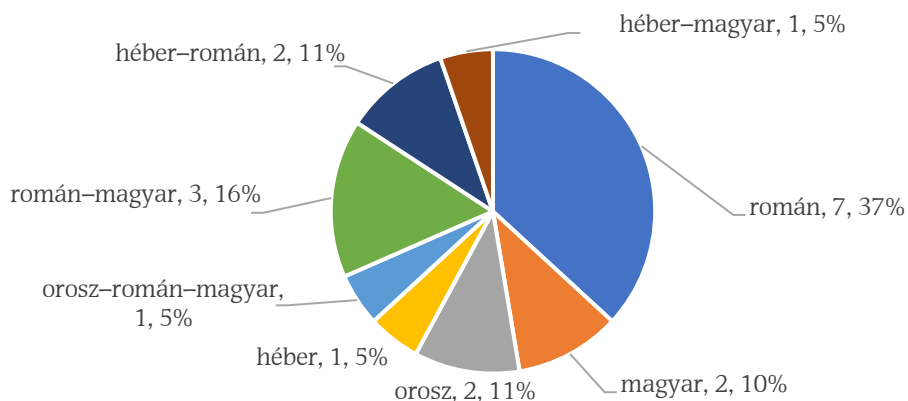
1945–1948

Az 1945–1948 közötti időszak emlékéllításaira a társadalmi-politikai átmenet, váltás nyomta rá bélyegét. Egyrészt megtörtént az előző hatalmi rendszer emlékezetének a nyilvánosságból való leépítése, másrészt – a rövid ideig még tartó román királykultusz felszámolása mellett – a háború győzteseinek és az igaz ügyért elesett áldozatok emlékezetének térbeliesítése. A társadalmi kizsákmányolás ideológiájára építkezve elkezdődött a munkásosztály társadalmi kategóriájának és emlékezetének emancipálódása. A társadalomnak erre a rétegére építkező új hatalmi rend számára a munkásosztály korábban üldözött személyiségeinek emlékezete a politikai és ideológiai legitimitást biztosította. Ez a megerősödő rendszer ugyanakkor felépítette az imperialista érdekek ellen illegálisban harcoló kommunista hős és áldozat alakját is.

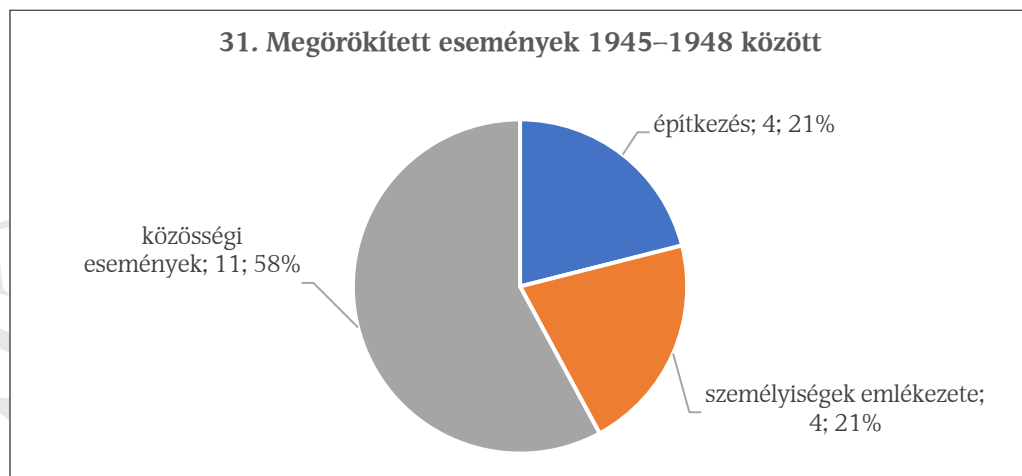
Úgy tűnt, az új ideológia fel tudja oldani az etnikai konfliktusokat a nyilvánosság szintjén. A háború utáni kommunista ideológiában feloldódni látszottak a nemzeti ideológiák. Egyfajta román–magyar paritásosság érvényesült: kétnyelvű utcanévtáblák jelentek meg, magyar és román hősöket, személyiségeket jelenítettek meg a névadásban és az emlékéllításban. A korábbi (magyar) rendszer nyomainak felszámolását az imperializmusellenességgel, a burzsoázia szükségszerű eltávolításával kommunikálta le az új elit. Az újabb emlékéllítások (a háború és a munkásosztály hősei) pedig az ideológiában közös érdekeknek szem előtt tartásával történtek.

Az emlékéllítások nyelve • A korszak 19 emlékéllítását áttekintve az tapasztalható, hogy az emléktáblák és emlékművek nyelvi spektruma szélesedett: 7 (37%) román, 2 (10%) magyar, 2 (11%) orosz, 1 (5%) orosz–román–magyar, 3 (16%) román–magyar, 2 (11%) héber–román, 1 (5%) héber–magyar, 1 (5%) héber. Megjelent egy új nyelv a publikus térben, az orosz, amely a „felszabadító” hadseregnek állított emlékműveken jelent meg. A nyelvhasználatról etnikai dominanciára következtetni helytelen volna, mivel egyrészt éppen az orosz, másrészt a (magyar) zsidóság emlékéllításaiban használt héber és román nyelvek nem az egyes etnikumokat fedik.

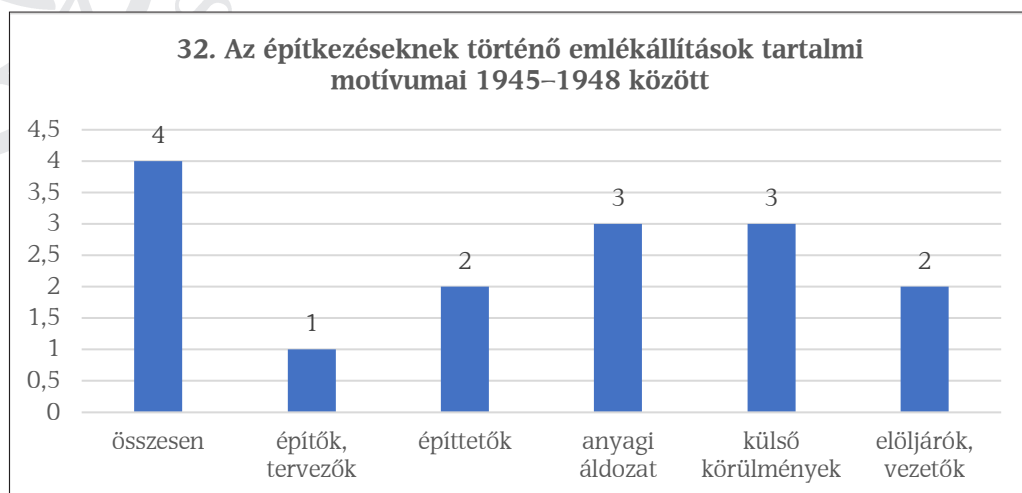
30. Az emlékéllítások nyelve 1945–1948 között

Az események megörökítése • Az események megörökítésének regisztrált motívumai: 1. a gyarapodó város megjelenítése (építéstörténet), 2. a városban zajló vagy a városhoz kötődő események (személyiségek kultusza és a közösségi események megjelenítése). Az első csoportba 4 (21%), a másodikba összesen 15 (79%) emlékhely tartozik. A domináns motívumok ebben a korszakban egyértelműen a közösségi eseményeknek történő emlékhelyek voltak.

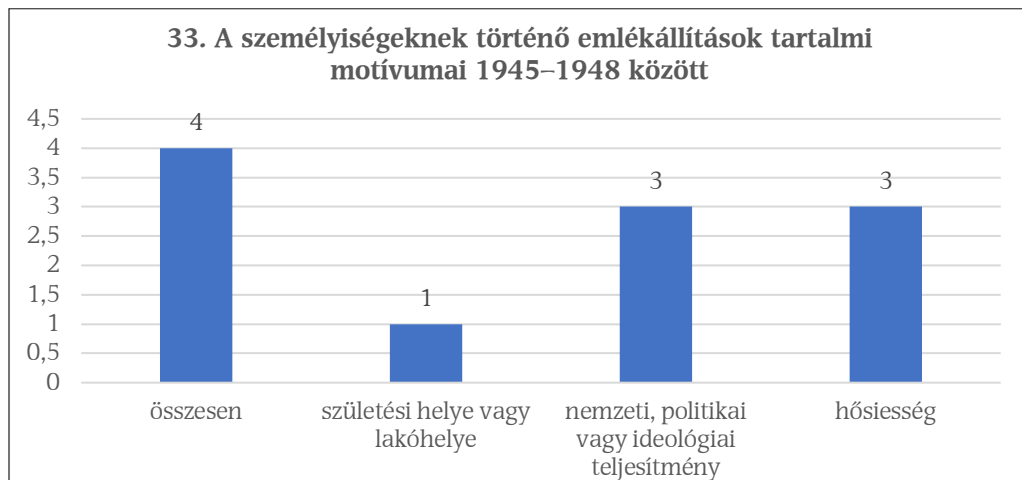

Az emlékhelyek tartalmi motívumai • A 4 építkezéssel kapcsolatos emlékhelynél a társadalomra utaló motívumok megoszlása, előfordulása a következő: az építők, tervezők (1), az építetők (2), anyagi áldozat (3), az építkezés külső körülményei (3), előjárók, vezetők (2).

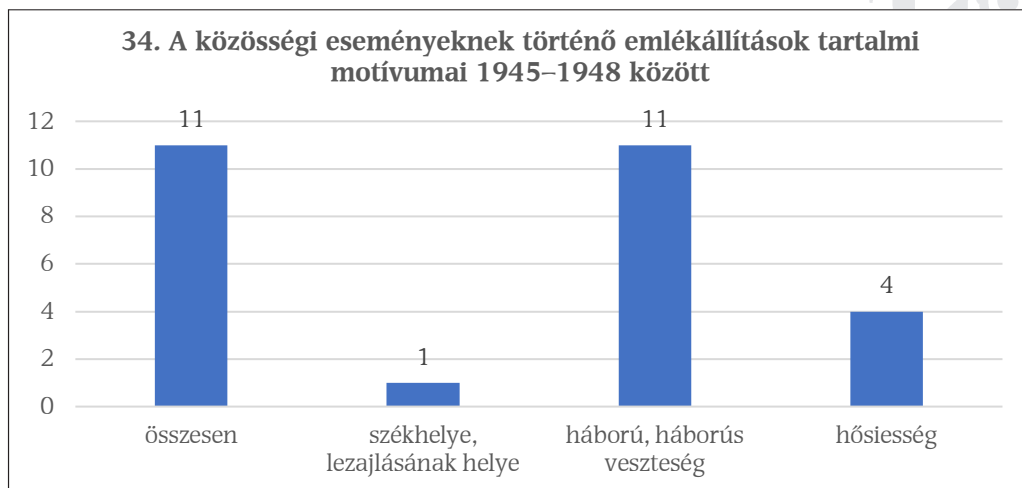

Négy esetben állítottak emléket személyiségeknek, ebből egy motiválatlan (azaz az emlékhely/szobor nem tartalmaz a kihelyezésre vonatkozó szövegszerű indoklást). A

személyiségek kultuszának tartalmi motívumai: a személyiség születési helye vagy lakóhelye (1), nemzeti, politikai vagy ideológiai teljesítménye (3), illetve hősiessége (3).

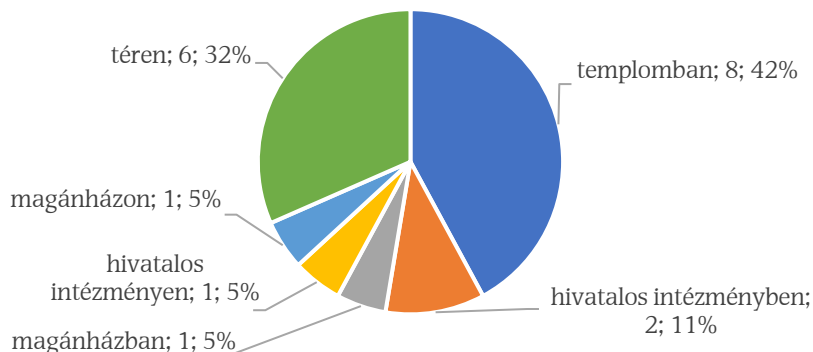
A közösségi eseményeknek történő emlékéllátások tették ki a megemlékezések legnagyobb hányadát. Ide 11 emlékéllátás sorolható, amelyeknek tartalmi motívumai a következők: az esemény székhelye, lezajlásának helye (1), háború vagy háborús veszteség (11), illetve hősiesség (4).

Az emlékéllátások helye • Az emlékezés helyét tekintve a 19 emlékéllátás 11–8 (58%–42%) arányban a zárt–nyilvános terekben történt. A zárt tereket a templom- és zsinagógabelsők (8; 42%), hivatalos intézmény (2; 11%) és magánház (1; 5%) jelentették. A nyilvános térrészekhez a hivatalos intézmény, középület (1; 5%) és magánház homlokzata (1; 5%) és a terek (6; 32%) tartoztak.

35. Az emlékállítások helye 1945–1948 között

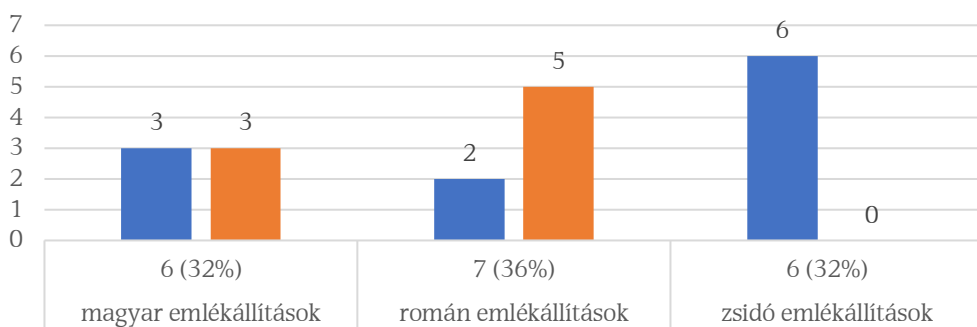
nyilvános tér 8 (42%) – zárt tér 11 (58%)

Az emlékállítások nagyobb része tehát a zárt terekben szerveződött. Ha figyelembe vesszük az emlékállítások etnikai vonatkozását, azt tapasztalhatjuk, hogy a román emlékállítások nagy része a nyilvánosságot foglalta le a maga számára, a magyar emlékállítások egyenlően oszlottak meg a két tértípus között, a zsidó emlékállítások mind-egyike pedig a zárt térben zajlott. A nyilvánosságbeli dominancia a román és/vagy politikai elit emlékállításait jellemezte.

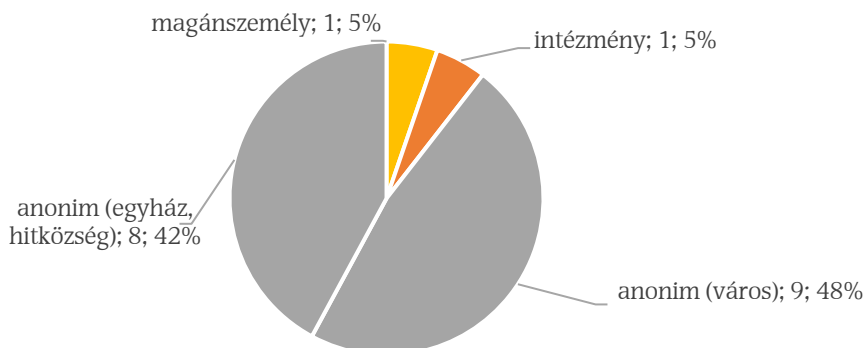
36. Az emlékállítások etnikai és térbeli megoszlása 1945–1948 között

■ zárt tér ■ nyilvános tér

Az emlékállítók • A megszövegezés csak 2 esetben (10%) említi az emlékállítót – 1 (5%) magánszemélyt és 1 (5%) intézményt –, 17 esetben (90%) anonim marad. Az anonim kategória az emlékállítás jellege, helye és felirata alapján kikövetkeztethető, megfejtethető; a névtelenség a következő kategóriákra bontható: a város (9; 48%), intézmények (egyház, hitközség) (8; 42%).

37. Az emlékállítók 1945–1948 között

1948–1965

Az 1948–1965 közötti, a város legszélesebb nyilvánosságában zajló emlékállítások a kommunizmus ideológiáját, a szocialista államrendszer kiépítését és fenntartását szolgálták. Ebben a korszakban térbeliesítették a munkás szakszervezetek és a kommunista párt, a (véres) munkássztrájkok és az illegális pártgyűlések, a munkáshősök és kommunisták emlékeztetőit. Az emlékeztetőik egy része (főként az 1950-es évek végéig) magyar és román nyelven is megfogalmazta a munkásság és a párt történetét, mindezt az internacionalizmus eszméjének értelmében, amely nem az etnikai vonatkozásokra, hanem a társadalmi csoporttudatra (paraszt, munkás, proletár) helyezte a hangsúlyt. Az 1950-es évek végétől azonban ez a paritásosság megbomlani látszott.

A korszak azon emlékállításai, amelyek a tudomány és a művészet személyiségeit emelték ki, az 1950-es évektől kezdődően egyre inkább a román nemzeti teljesítmény felmutatását célozták meg.

Az egyházi keretben, a templomok falain, illetve belsejében lezajlott megemlékezések a vallások alapján elhatárolható közösségek történetét, a közösséget formáló eseményeket mutatták be.

Ugyanide tartozik a kétnyelvű utcanévtáblák 1964-es lecserélése románra, illetve megváltoztatása. A csere magyar személyiségek felejtését is jelentette: a Kodály Zoltán utcából Sinaia (Szinaja) lett, a Berde Mózesből Frederic Joliot Curie, a Bethlenből Făcliei ('Fáklya'), a Wesselényiből Potaisa, a Jókaiából Napoca, a Kőrösi Csomából Dornei, a Széchenyiből Zărnești (Zerneháza), a Mikes Kelemenből Croitorilor ('Szabó'), az Erkelből Macului ('Mák') a Vasvári Pálból Siretului (Szeret), a Fadrusz Jánosból Petroșeni (Petrozsény), a Fazekas Mihályból Zambilei ('Jácint'), a Toldi Miklós térből 1907 tér stb. lett.

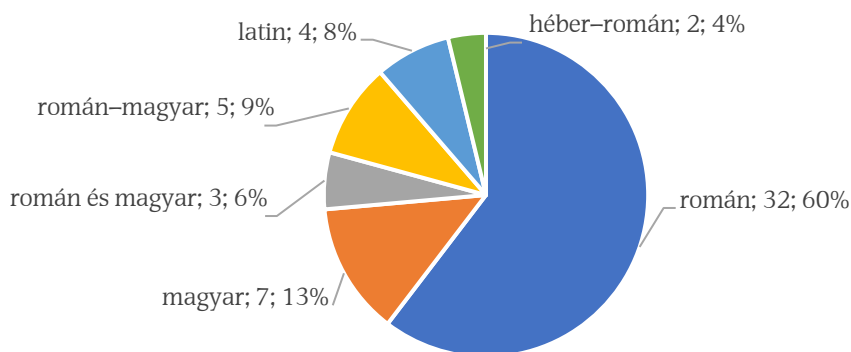
A 1945-től létező magyar és/vagy román zsidó kommunista személyiségekről elnevezett utcák nevét is megváltoztatták ebben a korszakban. Ennek magyarázata a korszak egyre antiszemitább (kommunista) politikájában keresendő. A névváltások a következők: az Olga Bancic utcából Brateș, az Antal Márkból Inului ('Len'), az Elena Pavelből Ceahlău (Csalhó), a Kovács Katona Jenőből Ștefan Mora, a Szabó Ervinből Porțelanului ('Porcelán'), a Bernát Andorból Toplița (Maroshéviz), a Roza Luxemburgból Lotrului stb. – és ugyanide sorolhatóan a Deportăților/ Deportáltak útjából Oașului

(Avas) út – lett. Megemlíthető más kommunista személyiségek utcanevének cseréje is: a Filimon Sirbu utcából Deva (Déva), az Ilie Pintilie utcából Vrancea (Vránca), illetve Petrache Poenaru utcák lettek stb.

A névváltoztatások során a kolozsvári terek „deszovjetizálása” is megtörtént: a Jdanov/ Zsdánov tér 1 Mai ('Május 1.') lett, a Malinovschi/ Malinovszki tér Victoriei ('Győzelem'), a Dimitrov tér Muzeului ('Múzeum'), a Stalingrad/ Sztálingrád utca Cetății ('Vár'), a Chirov/ Kirov utca Semenicolui (Szenenik), a Miciurin/ Micsurin utca Horticultorilor ('Kertész'), a Popov utca Șoimului ('Sólyom'), a Stahanov/ Sztahanov utca Venus (Vénusz) stb. lett.

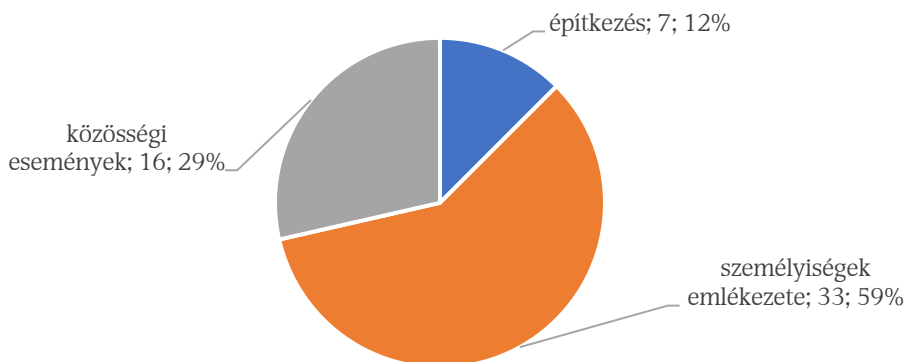
Az emlékállítások nyelve • A korszakból 56 emlékállítást tartok nyilván, amelyek a használt nyelv szerint a következőképpen oszlanak meg: 32 (60%) román, 7 (13%) magyar, 3 (6%) román és magyar (külön-külön elkészített emléktáblák), 5 (9%) román–magyar (ugyanazon emléktáblán), 4 (8%) latin és 2 (4%) héber–román. Ebből a statisztikából az emléket állító etnikumokra vonatkoztatható messzemenő következtetéseket levonni problematikus, mert az emlékállítás nyelve nem az adott etnikumot fedi minden esetben, illetve a megemlékezett esemény vagy kiemelt személyiség sem köthető minden esetben a nemzeti történelemhez. Az azonban a számszerűsítés mellőzésével kijelenthető, hogy a román nyelvi/etnikai dominancia érvényesült a korszakban.

38. Az emlékállítások nyelve 1948–1965 között

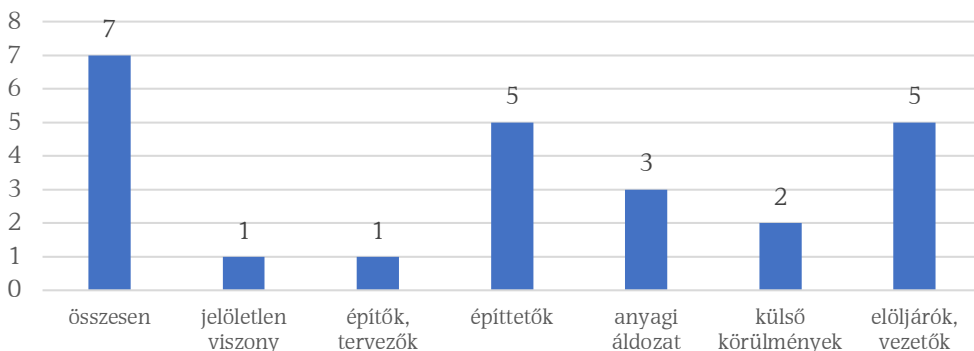
Az események megörökítése • Az események megörökítésének regisztrált motívumai: 1. a gyarapodó város megjelenítése (építéstörténet), 2. a városban zajló vagy a városhoz kötődő események (személyiségek kultusza és a közösségi események megjelenítése). Az első csoportba 7 (12%), a másodikba összesen 49 (88%) emlékállítás tartozik. A domináns motívumok ebben a korszakban egyértelműen a személyiségeknek és a közösségi eseményeknek történő emlékállítások voltak.

39. Megörökített események 1948–1965 között

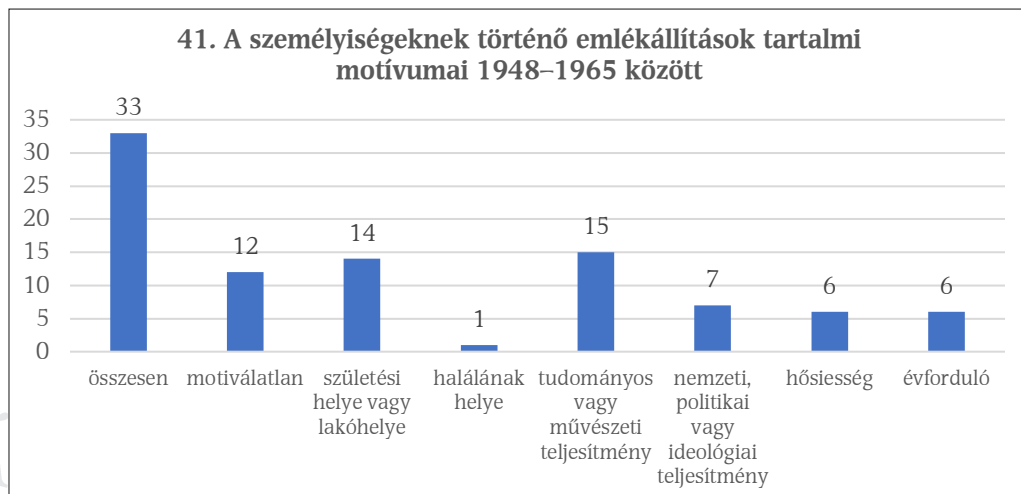

Az emlékállítások tartalmi motívumai • A 7 építkezéssel kapcsolatos emlékállításból 1 nem tartalmaz társadalomra utaló motívumot. 6 esetben viszont a társadalomra utaló motívumok megoszlása, előfordulása a következő: az építők, tervezők (1), az építetők (5), anyagi áldozat (3), az építkezés külső körülményei (2), előljárók, vezetők (5).

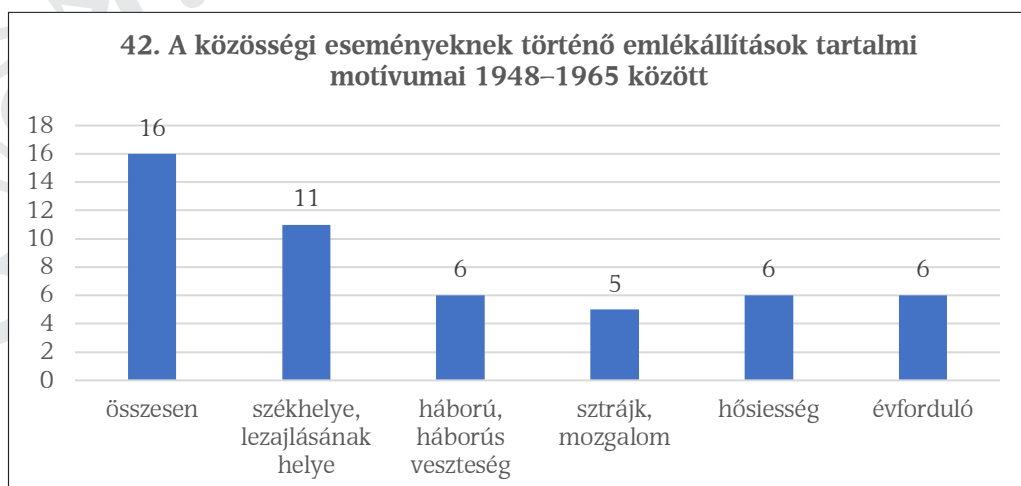
40. Az építkezéseknek történő emlékállítások tartalmi motívumai 1948–1965 között

33 esetben állítottak emléktáblát vagy mellszobrot személyiségeknek, ez volt a korszak legdominánsabb megemlékezőstípusa. 12 esetben a megszövegezés nem indokolta meg az emlékállítást. 22 esetben motivált volt a megemlékezés, amely a személyiségek kultuszának következő tartalmi motívumai köré szerveződött: a személyiség születési helye vagy lakóhelye (14), halálának helye (1), tudományos vagy művészeti teljesítménye (15), nemzeti, politikai vagy ideológiai teljesítménye (7), hősiessége (4), illetve évfordulója (1). A tudományos vagy művészi teljesítményre való hivatkozás a kommunizmusnak ebben a korszakában jelent meg.

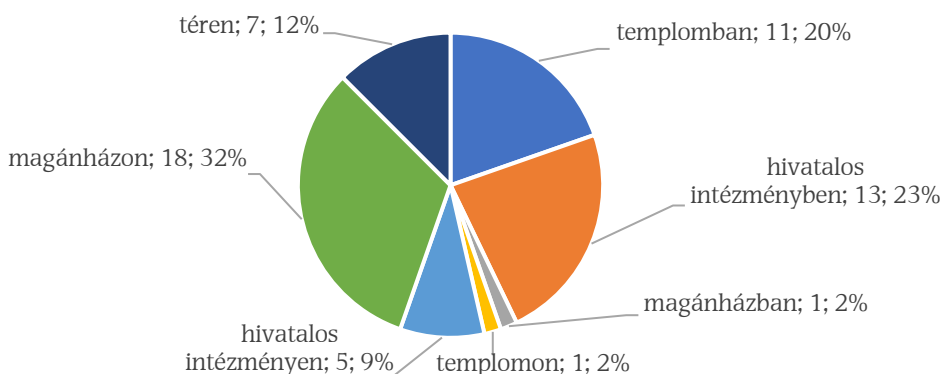

A közösségi eseményekhez 16 emlékkállítás sorolható, amelyeknek tartalmi motívumai a következők: az esemény székhelye, lezajlásának helye (11), háború vagy háborús veszteség (6), sztrájk, mozgalom (5), hősiesség (6), illetve évforduló (6).

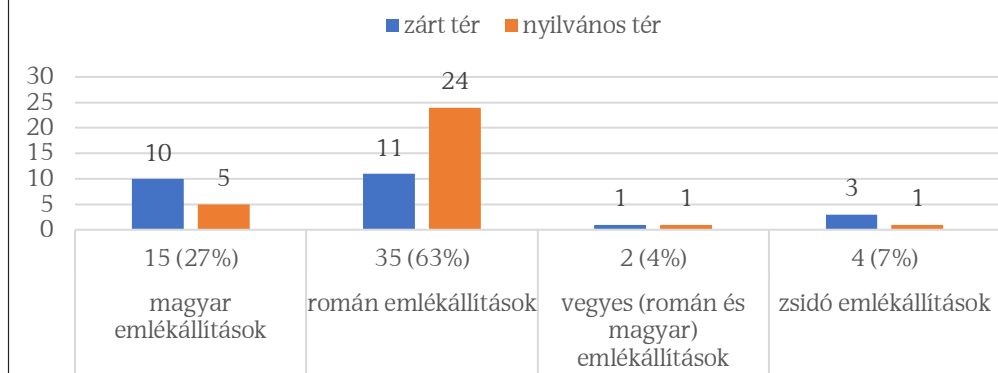
Az emlékkállítások helye • Az emlékezés helyét tekintve az 56 emlékkállítás 25–31 (45%–55%) arányban a zárt–nyilvános terekben történt. A zárt tereket a templom- és zsinagógabelsők (11; 20%), a hivatalos intézmények (13; 23%) és magánház (1; 2%) belső terei jelentették. A nyilvános térrészekhez a templom külső része (1; 2%), a hivatalos intézmények, középületek (5; 9%), magánházak homlokzata (18; 32%) és a terek (7; 12%) tartoztak. A kommunizmusnak ebben a korszakában hangsúlyos elmozdulás történt a nyilvános térépítési gyakorlat felé.

43. Az emlékállítások helye 1948–1965 között
nyilvános tér 31 (55%) – zárt tér 25 (45%)

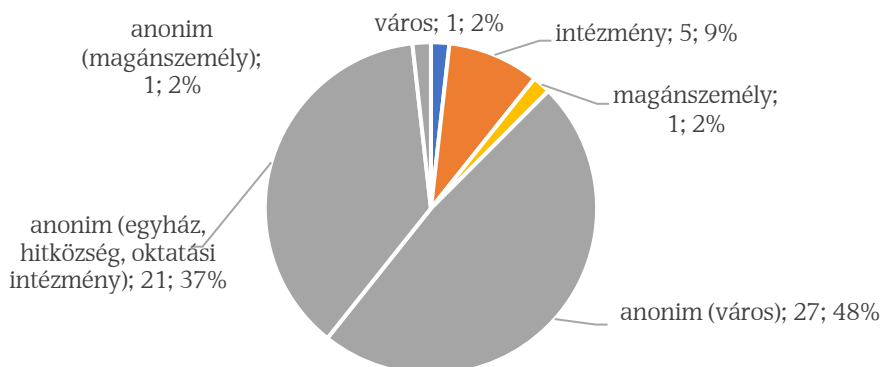
Ha figyelembe vesszük az emlékállítások etnikai vonatkozását, azt tapasztalhatjuk, hogy a román emlékállítások nagy része a nyilvánosságot foglalta le a maga számára, a magyar emlékállítások pedig többnyire a zárt terekben zajlottak. A nyilvánosságbeli dominancia a román és/vagy politikai elit emlékállításait jellemezte.

44. Az emlékállítások etnikai és térbeli megoszlása 1948–1965 között

Az emlékállítók • A megszövegezés 7 esetben (13%) említi az emlékállítót, 49 esetben (87%) az emlékállító anonim marad. A város és magánszemély 1-1 alkalommal (2%-2%), intézmény pedig 5 alkalommal (9%) állított emléket. Az anonim kategória az emlékállítás jellege, helye és felirata alapján kikövetkeztethető, megfejtethető; a névtelenség a következő kategóriákra bontható: város vagy városi vezetőség (27; 48%), intézmények (egyház, hitközség, művelődési vagy oktatási intézmény) (21; 37%), illetve magánszemély (1; 2%).

45. Az emlékállítók 1948–1965 között

1965–1989

Az 1965 utáni emlékállításokra – az 1972-ig tartó liberalizáció egyes eseményeit leszámítva – a nemzeti kommunizmus ideológiája nyomta rá bélyegét. A nyilvános tér nemzetiesítése a román történelmi események és személyiségek emlékezetének térbeliesítésével történt meg.

A korszakban folytatódott az előző korszakok kommunista imázsépítési törekvése: munkáshősök, antifasiszták, illegális kommunista tevékenységek emlékezetének szervezése. Az emlékállítások a rendszeralapító események (augusztus 23., december 30.) kerek évfordulóin történtek.

Az 1970-es évektől egyre erőteljesebbé vált a sztálini szocializmust váltó nemzeti szocializmusnak a múltteremtési és múlthasználati gyakorlata. A román nemzeti múlt megteremtésének szándékával – az etnikai irányultságból adódóan – az egyoldalú és kizáró diskurzusok mentén építették fel a társadalmi teret. Ehhez felhasználták, illetve megalkották a történelmi (és politikai), a kulturális (és társadalmi) eredetmítoszokat.

A történelmi múlt konstruálása, a történelmi múltnak történő emlékállítások a román nemzet genealógiáját és emancipálódását mutatták fel. A latin eredetre, a latinításra történő utalás az összrománság kulturális és nemzeti összetartozásának eszméjét fedte le. A történelmi eredetmítosz mellett a politikai eredetmítoszok az aktuális rend folytonosságát vetítették vissza a múltba. Ez a politikai folytonosság abból az elképzelésből táplálkozott, hogy – az egykori Dácia helyén – Erdély, majd a Habsburg-monarchia, illetve a dualista államrend különféle politikai keretein belül létezett egy, a nemzetek együttélésén alapuló autonóm Erdély.²⁶⁶ Ebben a politikai közösségben a román nemzetnek is helye volt. Ez a történelmi ideál azonban – ahogy az az emlékállításokban tetten érhető – a magyar etnikumhoz való viszonyulás alapján egyre inkább egyoldalúvá vált. A román nemzeti kommunizmus programja legyűrte a kezdeti sztálinista nemzetkonceptiót: a román–magyar viszonyban egyre inkább az aszimmetria dominált. A román múlt megkonstruálásakor a magyar történelmi múltat mellőzték, kiiktatták, ezekben az emlékállításokban a magyar etnikum történelme számára – a

²⁶⁶ A gondolatot kibontja: Mitu 1998.

marxista-leninista dialektika alapján – az elnyomó, a kizsákmányoló feudális osztály szerepét tartották fenn.

A kulturális eredetmítoszok megjelenítésével tulajdonképpen az aktuális politikai rendszer kulturális koncepcióját alkották meg és tartották fenn. Ebben a koncepcióban az emlékállításokkal, megemlékezésekkel kiemelt tudósok és művészek a „társadalmi haladást” előmozdító munkájukkal és alkotásaikkal segítették a jelent a tudomány és művészet magaslatára, ezáltal legitímálták a politikai rendet is.

A kulturális eredetmítoszok építéséhez a (román) kultúrahordozó intézményeket is le kellett vezetni az időből, illetve az intézmények és kulturális formák gyökereit a múltban kellett elhelyezni. Értelmezésemben a színház, az opera, a szerkesztőségek, az egyetem és az iskolák múltjának megteremtése ezt a célt szolgálták. Az emlékállítások egyoldalúságát nemcsak a román nyelv megválasztása jelezte, hanem az emlékezet kihelyezését kísérő szelekció, az elhallgatás diskurzusa is: a román tanítóképző iskola százéves múltja a magyar alapításra utalt, amelynek tényét figyelmen kívül hagyták [581.], a színház emléktábláján csak az 1919 utáni román teljesítményt emelték ki [565.], a 389 éves iskolának csupán a román diákjairól emlékeztek meg [555.] stb.

A kulturális vívmányok, a kultúraépítő személyiségek emlékezetének kihelyezése többnyire a pártfunkcionáriusok és helyi előjárók vezénnyelésével történt. Az emlékállítások a kultúra és tudomány intézményeinek terét, annak közvetlen környékét foglalták le. Valószínűnek tartom, hogy az adott intézmények vezetőinek, képviselőinek kevés beleszólása lehetett az emlékezetépítés diskurzusába. Legalábbis a politikai elit dominálta a (román kulturális) múlt létrehozásának folyamatát, az általam vizsgált emlékezetszervezéseket felülről irányították.

A nemzeti kommunizmus korszakában kanonizált személyiségek túlnyomó többsége román volt. A magyar vonatkozás csak abban az esetben tetten érhető, amikor a baloldali elkötelezettség lett a domináns elem – Gaál Gábor szerkesztő és a „marxista” *Korunk* [579.] –, illetve amikor a megszövegezés elfedte a (magyar) névhasználatot: Ioan Fadrusz, Carol Popp de Szathmáry [563., 621.]. A megemlékezett események kizárólag a lokális kultúra – illetve a lokalitáshoz rendelt kulturális események – román eredetét, kötődéseit és társadalmi hatásait mutatták fel.

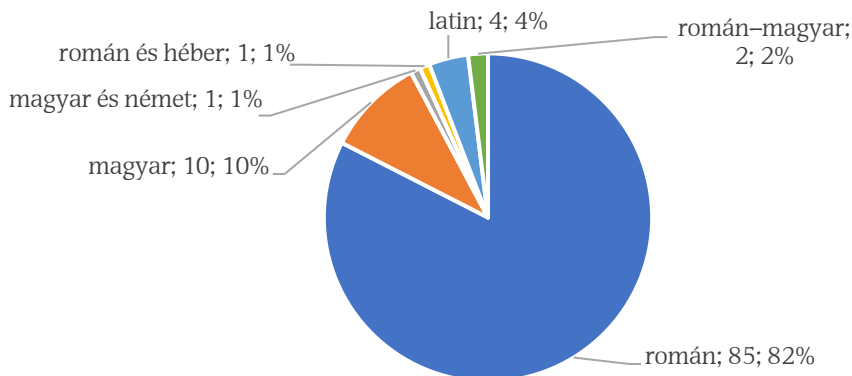
Az egyházak keretében zajló megemlékezések a templomok és egyházközségek, egyházi előjárók történetét emelték ki: a templomok restaurálásának, felszentelésének, az egyház évfordulóinak és személyiségeinek emlékezetét termelték. A keresztény egyházak lokális emlékezettermelése mellett a neológ zsinagógában zajló emlékállítások már a tágabb kontextusra (gettósítás, holokauszt) is ráirányították a figyelmet.

A térszervezés és a kollektív emlékezetszervezés természete az 1987-es utcanevadásokban is kimutatható. Ekkor az 1945-ben – a népi vagy kommunista ideológia alapján – született magyar utcanéveket váltották le: Móricz Zsigmondból București (Bukarest), Budai Nagy Antalból Dorobanților ('Gyalogos katona') utca stb. lett.

Az emlékállítások nyelve • A korszak 105 emlékállításának nyelvi megoszlása: 85 (82%) román, 10 (10%) magyar, 1 (1%) magyar és német (külön-külön elkészített emléktáblák), 1 (1%) román és héber (külön-külön elkészített emléktáblák), 2 (2%) román–magyar (ugyanazon emléktáblán) és 4 (4%) latin. Az emlékállítást nyelve nem az etnikumot fedi minden esetben, ahogy a megemlékezett esemény vagy kiemelt személyiség sem köthető minden esetben a nemzeti történelemhez. Mégis megállapít-

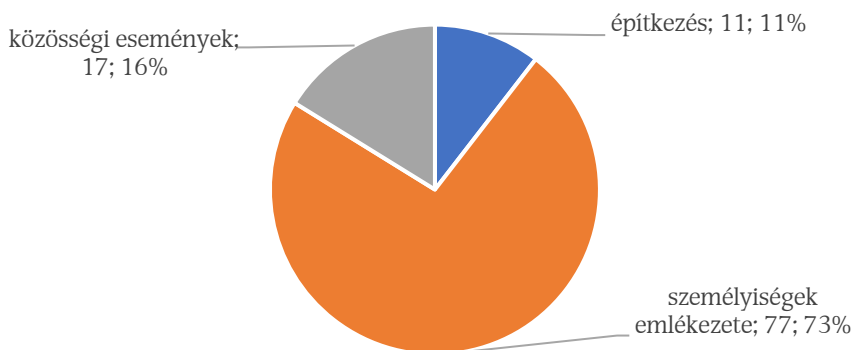
ható ebből a statisztikai adatsorból is a román etnikum nyilvánosságbeli dominanciája. Ehhez hozzászámíthatjuk annak tényét is, hogy az 10 magyar nyelvű emléktáblából és mellszoborból 9 a színházban és a templomokban található (ahogy az 1 magyar és német is), tehát az utcák és terek társadalmi nyilvánosságához képest zártabb miliőben.

46. Az emlékállítások nyelve 1965–1989 között

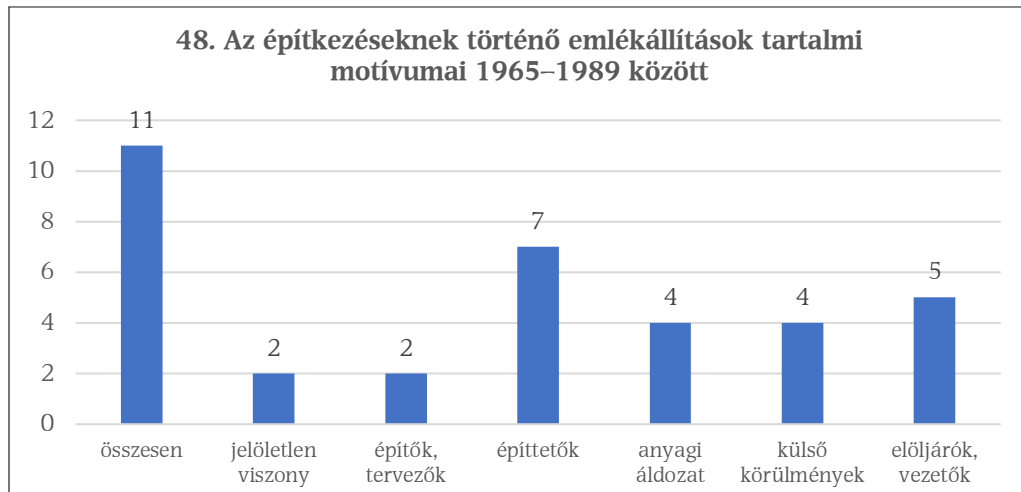

Az események megörökítése • Az események megörökítésének regisztrált motívumai: 1. a gyarapodó város megjelenítése (építéstörténet), 2. a városban zajló vagy a városhoz kötődő események (személyiségek kultusza és a közösségi események megjelenítése). Az első csoportba 11 (11%), a másodikba összesen 94 (89%) emlékállítás tartozik. A közösségi eseményeknek és személyiségeknek történő emlékállítások jelentették a megemlékezések domináns motívumait.

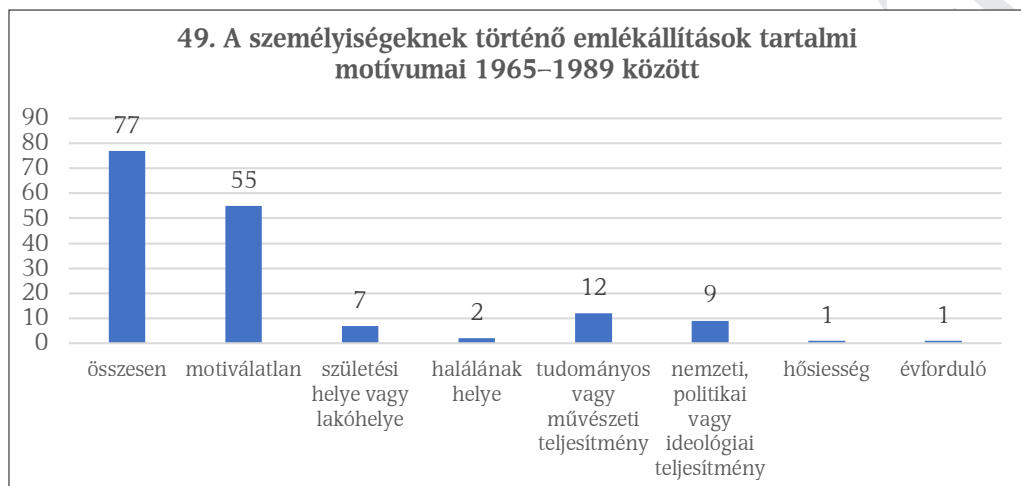
47. Megörökített események 1965–1989 között

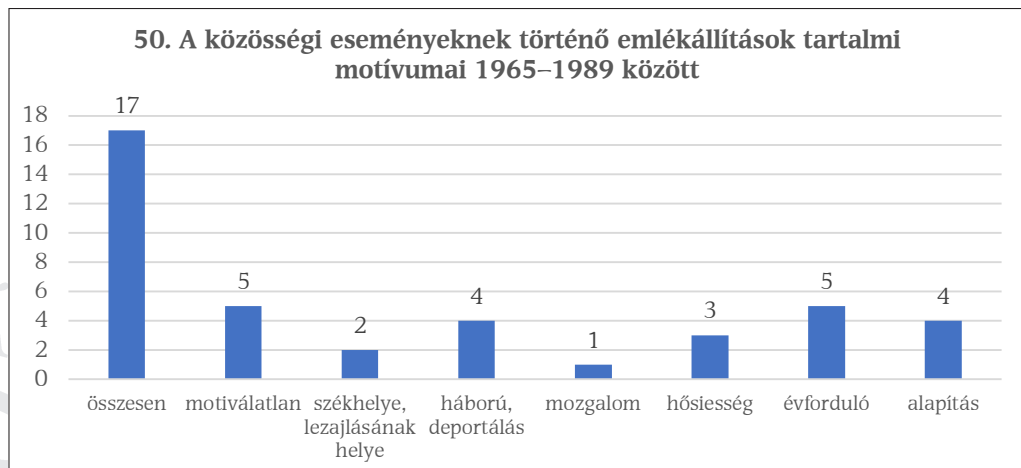
Az emlékéllátások tartalmi motívumai • A 105 esetből csupán 11 emlékéllátás örökített meg építkezést, amelyből 2 nem tartalmaz a társadalomra történő utalást. 9 esetben a társadalomra utaló motívumok megoszlása, előfordulása a következő: az építők, tervezők (2), az építtetők (7), anyagi áldozat (4), az építkezés külső körülményei (4), előjárók, vezetők (5).

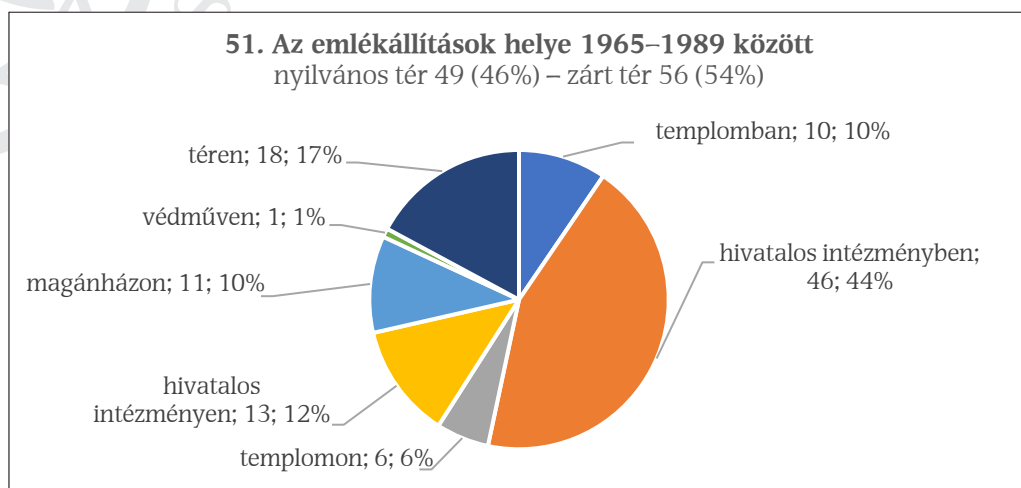
A személyiségeknek történő emlékéllátások tették ki a megemlékezések legnagyobb hányadát. Az 77 esetből 55 motívátlan (azaz az emléktábla/szobor nem tartalmaz a kihelyezésre vonatkozó szövegszerű indoklást), 22 esetben pedig történik valamilyen utalás az emlékéllátás indoklására. A személyiségek kultuszának tartalmi motívumai: a személyiség születési helye vagy lakóhelye (7), halálának helye (2), tudományos vagy művészeti teljesítménye (12), nemzeti, politikai vagy ideológiai teljesítménye (9), hősiessége (1), illetve évfordulója (1).

A közösségi eseményeknek történő emlékéllátások közé 17 eset sorolható. 5 emlékéllátás nem tartalmaz indoklást. A fennmaradó 12 emlékéllátás tartalmi motívumai a következők: az esemény színhelye, lezajlásának helye (2), háború vagy deportálás (4), mozgalom (1), hősiesség (3), évforduló (5), illetve alapítás (4).

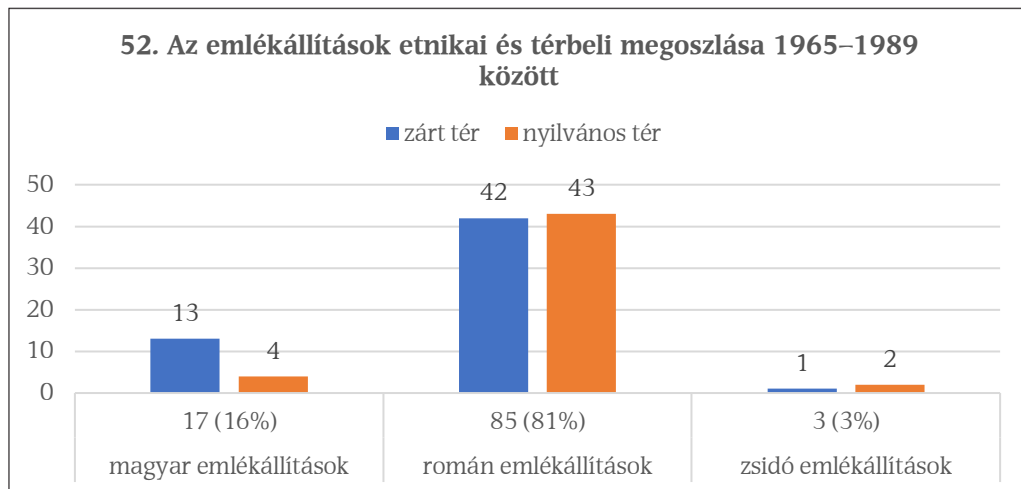

Az emlékéllátások helye • Az emlékezés helyét tekintve a 105 emlékéllátás 56–49 (54%–46%) arányban a zárt–nyilvános terekben történt. A zárt tereket a templombel-sők (10; 10%) és a hivatalos intézmények belterei (46; 44%) jelentették. A nyilvános tér-részekhez a templomok külső falai (6; 6%), a hivatalos intézmények, középületek (13; 12%) és magánházak homlokzatai (11; 10%), a védmű (1; 1%) és a terek (18; 17%) tar-toztak.

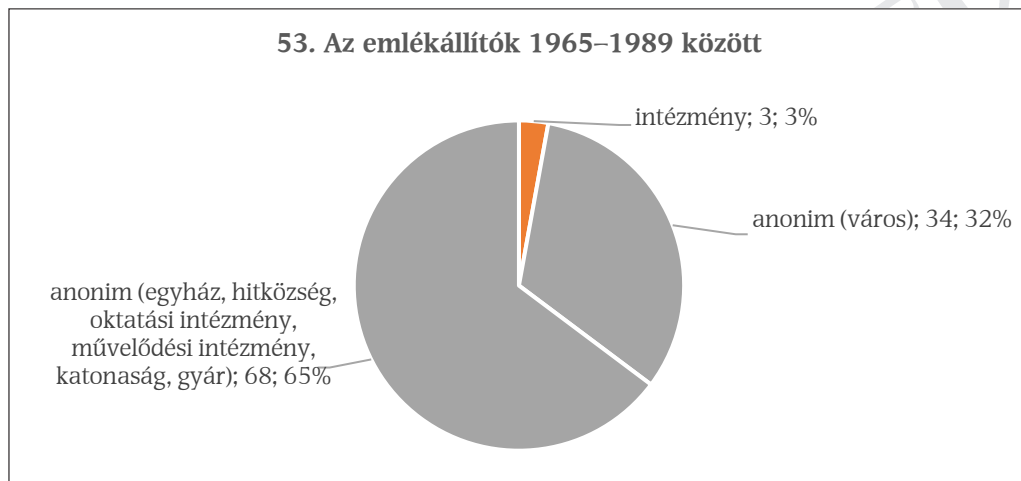

Ennek alapján elmondható, hogy ebben a korszakban az emlékéllátások nagyobb része a zárt terekben zajlott. Ismerve a korszak hatalmi-politikai viszonyait, figyelembe kell vennünk az emlékéllátások etnikai vonatkozását is. A román emlékéllátások na-

gyobb része a nyilvánosságot foglalta le a maga számára, míg a magyar emlékállítások döntő többsége a zárt, etnikailag homogén terekben (templom, magyar színház) történt. Ebből is megállapítható, hogy a román etnikum nyilvánosságbeli dominanciája megmaradt.

Az emlékállítók • A megszövegezés csak 3 (3%) esetben említi az emlékállító intézményt, a többi 102 (97%) esetben anonim marad. Az anonim kategória az emlékállítás jellege, helye és felirata alapján kikövetkeztethető, megfejtethető; a névtelenség a következő két kategóriára bontható: a város vagy városi vezetőség (34; 32%), intézmények (egyház, hitközség, oktatási intézmény, művelődési intézmény, katonaság, gyárleltésít-mény) (68; 65%). Tehát magánszemélyek nincsenek az emlékállítók között, az emlékállítók nagy részét a hatalmi és társadalmi csoportok tették ki.

Az 1945–1989 közötti korszakban az emlékezet kihelyezése (emlékállítás) vagy használata (megemlékezések, koszorúzások) ritualizált eseményként működött. Mivel

a megemlékezések jellegét a kommunista ideológiáért, az antifasiszta harcban életüket adó katona- és munkáshősök kultusza határozta meg erőteljesebben, az emlékállítások időkeretét a kommunizmus ünnepnapjai jelentették: február 16./Vasutasok Napja (a kolozsvári munkássztrájk emléknapja), május 1. (a munkások nemzetközi napja), augusztus 23. (az antifasiszta háború vagy a háborúból való kiugrás napja). Személyiségek születésének vagy halálának évfordulóin is éltek az emlékállítás rítusaival.

Az emlékművek és/vagy emléktáblák koszorúzását a jellemzően szocialista-kommunista ünnepek, ünnepségek alkalmával végezték. A fent említettek mellett ide tartozik február 23. (Szovjet Hadsereg Napja), március 6. (az 1945-ös választások napja), június 30. (Tanítók Napja), Hősök Napja (májusi vagy júniusi időponttal), október 1. (Fegyveres Erők Napja, 1960-tól október 25.), október 11. (Kolozsvár felszabadulásának napja) és november 7. (Nagy Októberi Szocialista Forradalom). A nemzeti ünnepek közül kiemelt fontosságot tulajdonítottak a január 24-ei és december 1-jei országgyesítéseknek.

A szocialista-kommunista ünnepkörhöz tartoztak olyan események is, amelyeken nem feltétlenül koszorúztak emléktáblákat, szobrokat és emlékműveket. Emlékünnepeket, ünnepi gyűléseket vagy felvonulásokat szerveztek az év több kiemelt napján. Ezek: Lenin emléknapjai (január 21. és április 22.), Sztálin emléknapjai (március 5. és december 18.), Elena Ceaușescu születésnapja (január 7.), Nicolae Ceaușescu születésnapja (január 24.), az 1907-es parasztfelkelés (február–április), március 8. (Nők Nemzetközi Napja), május 8. (a Román Kommunista Párt megalapításának napja), december 30. (Népköztársaság Napja), Román–Szovjet Barátsági Hónap (október) stb.

A megemlékezések többnyire a városi társadalom széles bevonásával zajlottak. Ha a teljes korszak emlékezetszervezéséről szeretnénk átfogó megállapítást tenni, akkor ennek a diskurzusnak két fontos összetevőjét kell még kiemelni. A nyilvánosságban zajló emlékállításoknál tulajdonképpen egyfajta kettősségről van szó: domináns elem az etnikai/nemzeti elemeknek és az osztályharc (marxista-leninista történelemfelfogás) uralkodó elméletének az ötvöződése.

Egy korszak emlékállításai.

Az emlékezet szervezése a demokrácia korában (1989–2004)

Az 1989-es politikai rendszerváltás a társadalmi átalakulás mellett a múltértelmezési stratégiák esetében is gyökeres változást hozott, a korábbi társadalmi és politikai konszolidációk által felépített múltban is töréseket okozott. Társadalmi téren a leglátványosabb változásokat az egyéneknek a hatalmi csoportokhoz és rendszerekhez való viszonyulásának fellazulásában, társadalmi drámáiban lehetett folyamatosan receptálni. A bizalomvesztés eredményeképpen az állami intézmények, a hatalmi elitek, és egyáltalán a hivatalosságok társadalmi legitimitás nélkül maradtak.

Az 1989-ig történő emlékezetsszervezések nyomán megkonstruált múlt is természetesen elvesztette politikai és társadalmi legitimitását. Eric Hobsbawm szerint amikor a politikai rendszerek megváltoznak és a társadalmi kötelek fellazulnak, a társadalmak (a társadalmi intézmények) az új hagyományok teremtése mentén rendezik át a viszonyokat (vö: Hobsbawm 1987).

A múlttal kapcsolatban kétféle magatartás jelentkezett a társadalmi és politikai intézmények legitimizációs stratégiáiban. Egyrészt a folytonosság tagadása, a korábbi társadalmak által létrehozott múlt elvetése az új történelmi rend érdekében. Az új történelmi rend nem kívánta a korábbi gazdasági-társadalmi-politikai viszonyokat folytatni. De másrészt, ezzel párhuzamosan vetődött fel a történelmi mélység igénye is annak problémája mentén, hogy miként lehet a jelent legitimálni, hogyan lehet megteremteni egyfajta folytonosságot a történelmi térben. Az új rendszer is szükségesnek tartotta, hogy ezt az új társadalmi rendet is a történelemből vezesse le. Szüksége volt a múltra azért is, mert azzal szemben határozta meg, illetve attól határolta el magát: a múlt így egyrészt meghaladásra került, másrészt példaként szolgált.

Az 1989 és 2004 közötti időszakról már az előzetes vizsgálódások alapján megállapítható, hogy a kolozsvári emlékezetkonstrukciók egyik legtermékenyebb időszaka. A másfél évtized alatt 222 emléktáblát, szobrot és emlékművet avattak.

A továbbiakban az 1989-es változások nyomán alakuló múltkonstrukciói tendenciákat szeretném alaposabban megvizsgálni. Melyek azok a narratívák, amelyeket az előző korok történelmi reprezentációiból mellőzött vagy láthatatlanná tett az új rendszer? Milyen narratív reprezentációkat fogadtak el és tartottak meg, illetve milyen múltat hoztak felszínre a különféle intézmények? Hogyan zajlott az emléktáblák és szobrok állítása, az emlékezet kihelyezése, a kollektív emlékezet szervezése?

Felszámolt hagyomány – a felejtés ritualizálása

1989 decemberében a rendszer ellen tüntető, megbolyduló tömeg elárasztotta a központi utcákat és tereket. Ezek a terek korábban a hatalom ellenőrzése, felügyelete alatt álltak. Ezekben a forradalmi napokban megtörtént a nyilvános tér „össznépi” beélése: a végighömpölygő tömeg nemcsak betöltötte a tereket – a diktatórikus rendszer tiltotta a nagyobb csoportosulásokat –, hanem rituálisan birtokába is vette. A birtokbavétel szimbolikus és gyakorlati gesztusokkal, az előző rendszer „népítéletszerű” megsemmisítésével járt: leverték azokat az emléktáblákat, megrongálták vagy összetörték azokat az emlékműveket, amelyek a kommunista rezsim helyi szimbólumai, ideológiai reprezentációi és ikonjai voltak.

A kommunizmus alatt létrehozott, a szocialista ideológia számára fontos emléktáblákat és emlékműveket kivonták a nyilvános térből. Ezekkel együtt felszámolták egyes korábban követendő példaképeknek tartott személyiségek, ideológiailag elfogadott habitusok, a rendszert megalapozó és fenntartó események mementóit.

A „felszabadító szovjet hősök” megnevezéssel a hivatalos diskurzus is csak idézőjelesen élt. A Kolozsvár környéki harcokban elesett szovjet tisztek emlékoszlopát [453.] és a katonák harckocsis emlékművét [454.] 1990 decemberében – az új rendszer emlékeztetének kialakításakor, a forradalom évfordulója előtt – bontották el véglegesen. Az utóbbi emlékműre a forradalom után a PLECAȚI/ DINCOLO DE/ NISTRU ('Menjetek a Dnyeszteren túlra!') firkálás került. Az elbontott emlékműveket módosított alakzatban a város kevésbé központi helyén, a Hősök temetőjében, a szovjet katonák parcellájában helyezték el [642.].

Az antifasiszta és kommunista hősök, személyiségek emléktábláinak és emlékműveinek nagy részét – azokét, akik deklaráltan a kommunista ideológiát képviselték – összetörték vagy eltávolították. A munkásosztály ikonikus és helyi alakjainak, Gheorghe-Gheorghiu Dej [484–485.], Ilie Pintilie és Breiner Béla [488.], Józsa Béla [465., 499.], Czeller Ludovic (Czeller Lajos) [564.] emlékeztetének szánt emléktáblákat és emlékműveket az 1989-es események után számolták fel a nyilvános terekből. Részben – az emlékeztető megfogalmazása okán – ide sorolható Emil Isac emléktáblája [507.] is, amelyet csak 1998-ban távolítottak el. Dirjan Traian repülőtiszt mellszobrát [491.] 1996 után tüntették el a Porcelángyár udvaráról, a Suciu Aurel őrmester emlékoszlopa [508.] viszont sértetlenül maradt az Unirea gépgyár udvarán.

A munkásosztály és a kommunista párt intézményeinek, székházainak emlékeztetői a nyilvános felejtésre ítélt rendszert legitimálták, így az új rendszer számára a válnálhatatlan múlt reprezentációit jelentették. Leverték vagy eltávolították az RKP és az egyesült szakszervezetek székházának [473.], a munkásszakszervezetek székházának [472.], a CFR szakszervezete székházának [484–485.], a Szovjetunió Barátainak Társasága székházának [511.] és az *Igazság* illegálitásbeli kiadójának [558.] emléktábláit.

A szakszervezeti gyűlések és munkásmozgalmak emlékeztetét, amelyet – az új rendszer értelmezésében – a kommunista rezsim kisajátított, ugyanígy mellőzték. A vasúti és bányászati munkások gyűléseinek és sztrájkjainak helyszínein állított emléktáblákat és emlékművet [484–487.] kivétel nélkül elbontották. (Később egyik emléktáblát átalakítva – a pártra utaló és a burzsoá rendszert elmarasztaló sorokat törölve – újraállították [502.].) A kommunisták 1939-es illegális értekezletének emléktábláját [488.] és a munkásvértanúnak a szamosfalvi laktanya udvarán álló emlékművét [503.] is megsemmisítették.

A múltteremtés irányultságai

A kommunista diktatúra megdöntése a vélemények pluralizálódásának lehetőségét jelentette, illetve azt, hogy ezek a többes felfogások a nyilvánosság szintjén is megjelenhessenek. Akárcsak a többi közép-európai posztkommunista társadalmakban, Romániában is megtörtént a nemzet fogalmának a társadalmi-politikai átértelmezése, a sztálinista/kommunista népfelfogás felszámolása. (Hozzá kell tennünk, hogy Romániában a nemzeti nacionalizmus korszakától kezdődően a sztálinista népfelfogás nagyon sokat veszített tényleges tartalmából.) A nemzet és állam, nemzet vs. állam fogalmának újragondolása és politikai értelmezése ebben a régióban is a román és magyar nacionalista törekvések keresztútjába került. Előtérbe került a múlt, a történelem, a tér nemzeti keretekben és politikai küzdőtereken történő (át)értelmezése is.

A folyamat értelmezésére szükségesnek tartom bevezetni a nacionalizmusok fogalmát mint olyan ideológiát és cselekvésformát, amelynek jegyében zajlott a korszak emlékezési gyakorlatának nagy része. Rogers Brubaker nyomán megkülönböztetem a többségi és a kisebbségi nacionalizmusokat. Az új államok vagy újra függetlenné vált államok nacionalizmusát a szerző „*nemzeterősítő*” *nacionalizmus*nak nevezi. „Erre az »államalkotó nemzet« nevében megfogalmazott követelések a jellemzőek. A nemzetet etnokulturálisan definiálja, és élesen megkülönbözteti az állampolgárok összességétől. Az »államalkotó nemzetet« az állam legitim tulajdonosának tekinti. De úgy véli, hogy az államalkotó nemzet – hiába tett szert »saját államra« – a függetlenség megszerzése előtti diszkrimináció következményeként még mindig hátrányos kulturális, gazdasági és demográfiai helyzetben van. Ezért az államhatalomnak a múltat orvosolandó és kompenzálendő elő kell mozdítania az államalkotó nemzet sajátos érdekeit.” (Brubaker 1996a: 27.) Rogers Brubaker a *nemzetiesítő állam* (*nationalizing state*) kifejezést használja, amely a *nemzetállam* (*nation-state*) terminushoz képest arra utal, hogy dinamikus politikai beállítódásról, folyamatról van szó, amelynek képviselőire az jellemző, hogy az államot „megvalósulatlan” nemzetállamnak tekintik (Brubaker 1996b: 63).

A *nemzeti kisebbségek nacionalizmusát* a szerző a „politikai tér nemzeti vonalak mentén való átszervezésének terméke”-ként határozta meg. „A kisebbségi nacionalizmus jellegzetességei közé tartozik, hogy a kisebbségi csoportot kifejezetten »nemzeti«, és nem merőben »etnikai« szemüvegen keresztül látja; hogy követeli a kisebbség eltérő etnokulturális nemzetiségének állami elismerését; és hogy igényt tart bizonyos kollektív – nemzetiségen alapuló – kulturális és politikai jogokra.” (Brubaker 1996a: 28.)

Rogers Brubaker további megállapításokat is tett, amelyeket az elemzés szempontjából fontosnak tartok: 1. nemcsak a többség és kisebbség, hanem azokon belül is a pozíciók és az alapállások differenciálódása észlelhető; 2. mindkettő egyfajta dinamikus változó „kompetitív mező”, amelyeket különféle társadalmi csoportok, szervezetek, pártok, mozgalmak és politikai vállalkozók kisajátítanak, miközben reprezentálni igyekeznek a csoportot befelé és kifelé, illetve mindegyik a csoport legitim reprezentálásának monopolizálását tartja szem előtt; 3. a kisebbség képviselőire emellett jellemző az is, hogy az elismerésért és jogokért küzdve felépítik a nemzetileg elnyomó vagy nemzetiesítő állam vízióját, amely hivatkozási alapot szolgáltat a nemzeti kisebbség mozgósítására; 4. a nemzetiesítő állam résztvevői implicit (kívülről, a nemzeti kisebbség felől észlelt gyakorlat) vagy explicit (diskurzusok szintjére emelt gyakorlat) projek-

teket fogalmaznak meg az állam „valóságos” nemzetállammá tétele érdekében (vö: Brubaker 1996b: 60–66).

Az 1989 utáni időszakban markánsan elkülönült egy periódus: a Gheorghe Funar polgármesterségének korszaka (1992–2004). A városvezető már első kampánybeszédeiben a múlt etnikus és ideologikus átértékelését hangsúlyozta, a román történelem megjelenítését (emléktáblák és szobrok állítását) ígérte, a központ „visszaadását” a román etnikumnak, illetve a nemzeti identitás emlékezetkonstruálás általi megerősítését nevezte meg politikai programjaként.

A román polgármester minden, a magyar emlékezet szervezésére irányuló kezdeményezést megtiltott (nem engedélyezte emléktáblák és szobrok utcák és terek nyilvánosságában való elhelyezését, akadályozta a magyar nemzeti ünnep megtartását stb.), a magyar etnikum szimbolikus felszámolására irányuló gesztusokkal és eszközökkel élt (levetette a magyar zászlót a magyar konzulátusról, törvénytelennek és alkotmányellenesnek nyilvánítva azt; nem engedélyezte a magyar nyelvű városfeliratot; a város forgalmas helyein elhelyeztette az alkotmányból kiragadott cikkelyeket, mely szerint Románia egységes nemzetállam; tüntetéseket, megmozdulásokat szervezett a magyar anyanyelvhasználat ellen és a magyar érdekszervezetek törvényen kívül elhelyezéséért; a román–magyar államközi alapszerződés megkötésekor a központban áltetmetést szervezett, üres koporsóban szimbolikusán eltemetve a „Románok Békéjét” – vö: Incze É. 1997, 2004 – stb.). A város nemzetiesítése érdekében a román trikolor színeivel festtette át a padokat, szemétkukákat, járdaköveket, korlátokat, játszótereket. Román zászlók tömkelegét helyeztette el az oszlopokon, épületeken (vö: Szabó L. 2007 és Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2006 vonatkozó fejezetei). Új háromszínű városcímert terveztetett római eredetre utaló jelképek és román szimbólumok felhasználásával, amelyet az országos heraldikai bizottság jóváhagyása nélkül és tiltakozása ellenére használt.

1989. december 21. – az új rend(szer) genezise

A kommunista diktatúra számára fontos események, személyiségek szükségszerűen átadták a helyüket totalitárius rendszer áldozatainak. 1989 a demokrácia genezisének pillanataként *azonnali történelemmé* (*histoire immédiate* – vö: Leduc 2006: 90–97) vált, ön maga eszméinek emlékezeteként lépett elő.

A városban a forradalomnak 26 halottja és 57 sebesültje volt. A Főtéren a halottak és sebesültek száma 13 és 28 volt. Az agyonlőtt áldozatokról a forradalmi napok után gyertyákkal és mécsesekkel, közösségi imákkal, egyházi szertartásokkal emlékeztek meg. A megemlékezések a halottaknak kijáró tisztelet alapján a 6 hónapos és éves ciklusokban is megismétlődtek.

A közelmúlt eseményeit több társadalmi csoport igyekezett kisajátítani, illetve magáénak vallani. Az előző rezsim emlékezetének ideológiai monopóliuma helyett a demokratikus változás lehetővé tette az emlékezet differenciálódását, az új intézményeknek emlékezetközösségekként való megjelenését.

A Tordai Üvegyár erre az eseményre emlékezett 1990 januárjában, a vállalatnak egy alkalmazottja, Lucian Mătiș esett el a Főtéren: „Kegyelttel adózunk a szabadságért hozott áldozatáért.” [633.] A Főtér sarkán álló épületre elhelyezett fakeszteret

pedig „A kommunista diktatúra áldozatainak emlékére 1944–1989.” [634.] állították. 1990-ben a rendszerváltás helyi eseményeinek tragikus helyszíneinek (a Fötéren, az Astoria szálló előtt, a Mărăști téri körforgalomnál, a monostori úton) mindegyikénél emléktáblákat helyezett el az Uniunea Vatra Românească (‘Román Tűzhely/Otthon Szövetség’) kulturális szervezet, egységes szöveggel: „Örök tisztelet hőseinknek 1989. december 21–22. Vatra Românească Szövetség.” [635–639.] A maga jelenlétével a város terét megtölteni igyekvő szervezet önpropagandájaként foghatjuk fel a forradalom kisajátításának formáját.

A forradalom eseményéről 100 nap után (1990. március 31.) 6 hónap elteltével (1990. június 21.) is megemlékeztek [640.]. Ekkor megszervezték a „hallgatás menetét” az egykori véres események útvonalán az Astoria szállótól a Fötéren és a Deák Ferenc úton át a Hősök temetőjébe található forradalmár-díszsírokig.

A forradalom után – egyéni vagy közösségi kezdeményezések nyomán – a város több pontján állítottak kereszteteket vagy hármaskereszteteket: a Fötéren, a Monostori úton, az ortodox székesegyház mögött [652.]. (Ez utóbbit 1994-ben a szamosfalvi ortodox templom elé költöztették [707.]) A Mărăști téri körforgalomnál emelt emlékművet (hármaskeresztet) egy egyházköztség kezdeményezte: „Örök kegyelet a nemzeti újjáéledésért és méltóságért elesett mártír hősöknek – 1989. december 21. Állították a Mărăști-i (téri) Keresztelő Szent János ortodox templom hívei.” [653.] A kolozsmonostori temetőben a világháborúk hőseinek 1950-es emlékoszlopára felvésték a forradalom áldozatainak névsorát [479.].

Ennek az eseménynek az emlékezetéért a városi és megyei közigazgatási hivatalok is versenybe szálltak. Az intézmények a politikai struktúra legitimitása és a lakosságban való bizalomkeltés érdekében maguk is megjelölték, többnyire ugyanazokat a helyszíneket (épületeket): „Azok emlékére, akik 1989. december 21–22-én életüket áldozták a szabadságért és a demokráciáért. Kolozs megye Prefektúrája.” [647–649.] A Kolozs Megyei Tanács és az 1989-es forradalmárok által életre hívott Kolozs megyei Forradalom Igazságaért Társaság (Asociația pentru Adevărul Revoluției din județul Cluj) kezdeményezésére a Hősök temetőjében kialakított parcellában, a forradalom hőseinek sírjai előtt emlékművet avattak (Mártír Hősök Emlékműve, 1993). Ennek felirata a demokráciának tulajdonított értékeket emelte ki: „Számukra a méltóság és a szabadság fontosabb volt, mint az élet.” Az emlékmű előtt elhelyezett oltárkő feliratának bibliai idézete a megtorlók felelősségét és az igazságszolgáltatást kérte számon: „Uram, te szent és igaz, meddig nem mondasz ítéletet és nem állsz bosszút vérünkért a föld lakóin?” (Jel 6,10) [680.]

A Polgármesteri Hivatal a forradalom évfordulóján, 1996. december 21-én az áldozatok (összesen 26 személy) névsorát és életkorát tartalmazó, kereszttel ellátott márványtáblákat avatott városszerte. Az Astoria szálló előtt 3, a Fötéren 13, a Mărăști téri körforgalomnál egy, a Monostori úton pedig 9 mártírt azonosítottak be az emléktáblákon, melyek a tragikus eseményt lokalizálták: „Itt estek el 1989. december 21-én a hős mártírok: [...]” [747–750.].

1997-ben, a forradalom 8. évfordulóján a Kolozs megyei Forradalom Igazságaért Társaság emléktáblával jelölte meg a az emlékházként is működő székházát [759.].

2003. október 17-én a forradalmárok emléke újabb emlékművel gazdagodott. A Fötérre került alkotás a Meglőtt Oszlopok nevet viseli: a hét oszlop stilizált, golyók áldozatává vált emberalakokat ábrázol. Mellettük két földre helyezett emléktábla tartalmaz

za az áldozatok (27 személy) névsorát, amelyet egy bibliai idézet zár: „Nincs nagyobb szeretet, mint mikor valaki életét adja barátaiért.” [847.] Az oszlopok felállítását a Polgármesteri Hivatal támogatta.²⁶⁷

A rendszerváltó eseményeket egy fontosabb, belvárosi út neve is megörökítette. 1990-ben a Lenin utat 1989. December 22. útnak nevezték el, majd 1993-ban, a forradalom napjának – országos – konszenzusa alapján 1989. December 21. néven véglegesítették.

A városban zajló véres forradalmi események miatt 1994-ben Kolozsvárnak odaítélték a „Mártírváros” címet. A Polgármesteri Hivatal és a Megyeháza (Prefektúra) erre emlékeztető táblákat helyezett a város Apahida, Kisbács, Torda és Szászfenes felőli bejáratainál [711–714.].

A demokrácia hősei, személyiségei

A rendszerváltás nyomán megjelenített személyiségek kettős funkciót töltöttek be: amellet, hogy egy elismert és kanonizált teljesítményt mutattak be, rávilágítottak az előző rendszer(ek) embertelenségeire, demokráciaellenességére, az alkotást gátló, megbéklyózó társadalmi-politikai kontextusokra, ezáltal az új rendet legitimálták.

Az előző rendszerben ellenzéki szereppel bíró közéleti személyiségeknek a poszt-kommunista/posztdiktatórikus rendszerben legitimizációs szerepet szántak. Az anti-kommunista személyiségek kolozsvári emléktáblái, szobrai között politikusok, tudósok, művészek, írók stb. egyaránt megtalálhatóak. A kommunisták által bebörtönzött Ion Desideriu Sîrbu filozófusnak és írónak a szálláshelyét jelölték meg [643.], Ioan Lupaş történész és politikus lakóházán (1994) [709.], Onisifor Ghibu „nagy román pedagógus és a nemzet tanítója” lakóhelyén (1998) [762.] avattak emléktáblákat. Emléket állítottak az 1947-ben felszámolt (ellenzéki) Román Nemzeti Parasztpárt több vezetőjének. Alexandru Vaida-Voevod egykori miniszterelnök lakhelyét 1993-ban jelölték meg: „Ebben a maga építtette házban lakott 1903 és 1940 között Alexandru Vaida-Voevod, a nagy egyesülés vezető egyénisége.” [682.]. Mellszobrát 1996-ban avatták fel [733.]. Iuliu Maniu egykori miniszterelnök, pártelnök (a Maniu-gárda alapítója), „a nagy egyesülés utáni, Erdélyt egységesítő ideiglenes román szervezet elnöke” kultusza is egyrészt annak ellenzékiiségére építkezett (1994) [710.]. Alexandru I. Lăpădatu (Lapedatu) történész és miniszter lakóházánál avattak emléktáblát (1996 körül) [751.] és mellszobrát (2001) [821.]. Ezek a személyiségek az új politikai rendszerben a román demokráta archetipusát reprezentálták.

Az új emlékezetstratégiában is fontos szerep jutott a tudomány és művészet képviselőinek és kulturális teljesítményeiknek, amelyeket az új paradigma szerint a totalitárius rendszer a maga céljaira használt fel, lejárátott vagy hiteltelenné tett. Ugyanakkor egyes csoportosulások, társaságok, egyletek egyrészt éppen a kiemelt személyiségek emlékezetének szervezése mentén (is) fejtették ki társadalmi és/vagy politikai tevékenységüket. A továbbiakban – amennyire lehetséges – az emlékezetet alakító, létrehozó intézmények megnevezésével mutatom be az emlékéllátásokat.

267 Itt említem meg, hogy 2006-ban [883.], illetve a 23. és 25. évfordulón (2012. dec. 22., 2014. dec. 20.) [974., 1018.], a vizsgált periódus után is állítottak emléktáblákat az eseményeknek.

Egyes személyiségeket újonnan emeltek be az emlékeztetőbe. Megjelölték a műtermet, ahol „kiteljesedett az alkotó erő”, ahol Romul Ladea szobrász alkotott [658.]. A Sigismund Toduța Alapítvány nem sokkal megalakulása után emléktáblát helyezett el székhelye – a zeneszerző lakhelye – homlokzatán (1992) [659.]; a társaság 2001-ben a Sétatérén állíttatta fel a névadó mellszobrát [816.]. Emléktáblát állítottak Raluca Ripan vegyészprofesszor lakóházán [697.], az 1994-ben a nevét felvevő Vegyészeti Intézet pedig az intézmény homlokzatán emlékezett meg az 1951-es alapításról és az (első doktori címmel rendelkező román) akadémikus asszony szerepéről [698.].

Egyéni kezdeményezésekre, illetve tudományos társaságok, intézetek által ösztönözve jelölték meg Lucian Blaga író és filozófus (1991) [645.], David Prodan történész (1992) [664.], Ana Valeria Șoita („a Mócok Költőnője”, aki „bányászfolklórt gyűjtött és tett közzé”) (1995 körül) [728.], Dumitru Popovici és Ioana Emilia Petrescu irodalomtörténészek (1995) [726.], Virgil Fulicea szobrász (1996 után) [752.], a Stanca család (Sebastian Stanca pap és közíró fiai: Octavian Stanca orvos, Horia Stanca közíró, Radu Stanca költő és színműíró) (1996 körül) [753.], Alexandru Căprariu költő és szerkesztő (1998) [764.], Aurel Gurghianu költő (1998) [781.], Ion V. Boeriu „köztisztviselő, tudományos kutató, Eminescu-kutató és közíró” (1999) [785.] lakhelyeit.

Aurel Moga „professzor, akadémikus, a román orvostudomány és orvosi iskola kiemelkedő személyisége, a korszerű kolozsvári szívgyógyászat megeremtője” lakhelyén egy orvostudományi intézet avatott emléktáblát (1993) [683.]. A helyet, ahol Iuliu Moldovan „tanár, a nagy tudós, a kolozsvári higiéniai és közegészségügyi oktatás létrehozója, az ASTRA utolsó elnöke” lakott a róla elnevezett Közegészségügyi Igazgatóság és a Iuliu Hațieganu Orvostudományi és Gyógyszerészeti Tudományegyetem jelölte meg (1994) [700.]. Antonin Ciolan karmester mellszobrának sétatéri felállítását (1994) [706.] a filharmónia egykori karmestere és zenésze (Erich Bergel és Gheorghe Mușat) kezdeményezte. Augustin Maior „kiváló fizikus, egyetemi tanár, a Tudományos Akadémia tagja, a többes távbeszélés feltalálója” [804.] lakhelyén a Polgármesteri Hivatal helyezett el emléktáblát (2000).²⁶⁸

Az érvényes szellemi teljesítmények megbecsülését, megerősítését jelentették azok az eljárások, amikor az új ideológiának is megfelelően megváltoztatott feliratú és értékesebb emléktáblákat, mellszobrokat állítottak azoknak a személyiségeknek, akiket az előző korszakban is kiemeltek. Ilyenek a Grigore Silași nyelvészprofesszor (1999) [787.], Ion Agârbiceanu irodalomtörténész és kritikus (1998) [770.] egykori lakhelyein elhelyezett emléktáblák, illetve Lucian Blaga író és filozófus (1994) [694.], Octavian Goga író (1998) [768.], George Coșbuc író (1998) [771.] emlékének állított mellszobrok.

A helyi intézmények az alapítókról, a névadókról, a maguk előtörténetétéről emlékeztek meg, felmutatva azokat a személyiségeket, amelyek az adott (kulturális, társadalmi, politikai stb.) teljesítmény elindítóinak számítottak. Ezáltal az intézmények a maguk *longue durée*-jét is megalkották.

Dominic Stanca kórházalapító orvostól a kórház homlokzatán emlékeztek meg (1992) [662.]. Egy kolozsvári bank az alapítók névsorát helyezte ki (1993) [682.]. Iuliu Hațieganu orvosprofesszor mellszobrát a III. sz. Belgyógyászati Klinika lépcsőházában [690.] állíttatták fel. Egy katonai létesítmény a kaszárnya előtt Gheorghe V. Avramescu

268 A BBTE Fizika Kara amfiteátrumot nevezett el róla (1995), a Kommunikációs Szakközépiskola pedig felvette a nevét (2004).

és Nicolae I. Dăscălescu tábornokok, a 4. román hadsereg parancsnokainak mellszobrait (1995) [717–718.], az udvaron pedig Traian Moşoiu tábornok és Constantin Prezan marsall mellszobrait (1996) [742–743.] állíttatta fel. Niculae Stăncioiu orvosprofesszor mellsobrát a róla elnevezett Szívsebészet állíttatta (1999) [788.]. A Kolozsvári Csendőrség az egységparancsnokairól emlékezett meg (1999) [790.]. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum területén állítottak emléket Romulus Vuia alapítónak és névadónak, illetve Valeriu Butură néprajzkutatónak (1999) [791.]. A Néprajzi Múzeum udvarán Romulus Vuia néprajzkutató, egykori igazgató mellsobrát helyezték el (1999) [793.]. A Megyei Tűzoltóparancsnokság épületében az intézmény 1936 utáni parancsnokait nevesítették [831.]. A Megyeháza (Prefektúra) épületében Kolozs megye 1919 és 2003 közötti közigazgatási elnöki intézmények [837.], illetve 1919 és 2003 közötti román ispánok névsora [838.] kaptak helyet.²⁶⁹

Az oktatási intézményekben vagy az intézmények keretében zajló emlékállítások külön figyelmet érdemelnek. Avram Iancu tiszteletére hármaskeresztet (2003) [840.] állítottak a róla elnevezett egyetem új épületének avatásakor.

A Babeş–Bolyai Tudományegyetem főépületében, kiemelt helyen állították fel Hermann Oberth fizikus és űrkutató mellsobrát (2003) [841.] is. A Rectori Galériában az egyetem 1989 utáni rektorainak domborműves emléktábláit – Ionel Haiduc (1993) [689.], Andrei Marga (2004) [848.] – helyezték el. Az egyetem belső udvarán²⁷⁰ a névadó tudósokra emlékeztek: Victor Babeş orvos és Bolyai János matematikus mellszobrait [687–688.] 1993 körül helyezték el. René Jeannel francia zoológus és barlangkutató mellsobrát (2000) [799.] a Polgármesteri Hivatal állíttatta a BBTE Biológia és Geológia Karának udvarán. Az egyetem Judaisztikai Intézetében Albert Einstein mellsobrát (2002) [832.] helyezték el.²⁷¹

A Iuliu Haţieganu Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem az 1993-as névadás alkalmával egyetemtörténeti emléktáblát avatott [669.], illetve mellszobrot állított „Iuliu Haţieganu akadémikus, egyetemi tanár, az egyetem létrehozója” [676.] tiszteletére.²⁷² Az egyetem vezetősége Gheorghe Bilaşcu fogászprofesszorról előadótérmet nevezett el. Az amfiteátrum előtt 1996-ban a kar 1971-es végzősei emléktáblát avattak a névadó, „a román felsőfokú fogászati iskola megalapítója” [737.] tiszteletére. Az egyetem és a Iuliu Moldovan Közegészségügyi Igazgatóság udvarán a Polgármesteri Hivatal Woodrow Wilson egykori amerikai elnök mellsobrát (2002) [830.] állíttatta fel.

A Gheorghe Dima Zeneakadémia az épületében [729.], a Spiru Haret Egyetem pedig az udvarán (2000 után) [813.] adott helyet a névadók mellszobrainak.

Az Egyetemi Sportparkban az atléták emlékművét helyezték el 1995-ben: „A kolozsvári egyetemi atlétika két titánjának emlékére. Dr. Ioan Arnăuţuţ érdemes edzőnek (1910–1992), Ion Moina tanárnak, a sport érdemes mesterének (1921–1990) és mindazoknak, akik ma nincsenek közöttünk, de akik munkájukkal és odaadásukkal hozzájárultak az atlétikai sport dicsőségéhez.” [722.].

269 Az emléktáblákat 2003 óta többször kiegészítették.

270 A belső udvar a 2000-es évektől az Egyetemi Emlékpark nevet viseli és folyamatosan emlékállítások színhelye.

271 Ugyanitt a fizikusról, illetve a mellszobor készítőjéről és adományozójáról (Margo és Egon Marc Lövíth terem) is elneveztek egy-egy termet.

272 Ugyanitt több más emléktáblát is avattak az egyetemen és karain 1919 óta vezetős szerepet betöltő személyek (rektorok [670.], rektorhelyettesek [671.] és dékánok [672–675.]) neveinek és hivatali idejüknek feltüntetésével.

A Sapientia–EMTE tisztelettláblát állított a „kiemelkedő adományozói”-nak (2003) [843.].

Az iskolák a névadóiknak, a fennállásuk évfordulóinak állítottak emléket. Avram Iancu (1991) [644.], Emil Racoviță (1993) [684.] mellszobrát az iskolák kezdeményezésére állították a tanintézetek elé vagy azok udvarára. A tanítóképző iskola fennállásának 125. évfordulójára (1996) [735.] emlékezett.

1994 és 2001 között látványos iskolanévadási hullám zajlott. A tanintézetek kezdeményezésére az addig többnyire számozással elkülönülő intézmények neves román személyiségek neveit vették fel. Az iskolanévadó ünnepségeken vagy iskolaünnepken a Polgármesteri Hivatal támogatásával – amely kiemelten támogatta ezeket a kezdeményezéseket – mellszobrokat, emléktáblákat állítottak. Ion Agârbiceanu mellsobrát [699.] 1994-ben, Liviu Rebreanu mellsobrát és emléktábláját [772–773.], illetve Ion Creangă mellsobrát és emléktábláját [774–775.] 1998-ban, Onisifor Ghibu [792.], Ioan Bob [794.] és Horea [795.] mellszobrát 1999-ben, Mihai Eminescu [796.], Octavian Goga [800.] és David Prodan [802.] mellszobrát és Anghel Saligny emléktábláját [812.] 2000-ben, Ioan Lupaș emléktábláját [815.] pedig 2001-ben állították.

Gheorghe Șincai mellsobrát a róla elnevezett iskola számára a szülők (2004) [846.], Avram Iancu mellsobrát pedig a kivitelező Metalul Őntöde és annak mérnöke (2004) [854.] adományozták.

A román nemzeti múlt (újra)szerkesztése

A román elit emlékállítási stratégiáinak legfontosabb területét a nemzeti identitás felépítése, a nemzeti múlt megszerkesztése jelentették. Ennek összetevői a történelmi, társadalmi és kulturális eredetmítoszok voltak, és a következő toposzokat jelentették: a dák–római eredetmítosz, a nemzeti fejlődés, a magyar és osztrák fennhatóság alatt elszenvedett nemzeti sérelmek, a román kultúra és tudomány virágzása az idegen fennhatóság és elnyomás korszakaiban, a nemzeti egységesítés, a román országrészek és Erdély egyesítésének eseményei, az államnemzet megalkotása.

A megemlékezett események, emlékállítások egy része az előző korokban is politikai kánon volt. Ilyen volt az 1894-es Memorandum-per újabb értelmezése is. Az 1994-es centenárium alkalmával, nagyszabású ünnepség keretében felavatták a Memorandisták Emlékművét [693.], egy impozáns, stilizált haranglábat a Főtér sarkán, az e célból eltávolított (és ekkor az Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeumba elhelyezett) Lupa Capitolina [593.] korábbi helyén. A talapzaton 15 memorandista nevét örökítették meg, illetve ezúttal is a Memorandum egyik szerzőjének (Ioan Rațiu) válaszát idézték (vö: [373., 660.]). Ez az emlékmű Kolozsvár hivatalosan használt címerének alkotóeleme lett. A vizsgált korszakban (1992–2004 között) az elítéltek és védőüggyvédek mindegyikéről utcákat neveztek el.

A román nemzeti fejlődés és folytonosság emlékezetének megkonstruálásánál ebben a korszakban is a legnagyobb jelentőséget a nemzeti integrációs törekvéseknek és az egyesítéseknek tulajdonították. Ha a megemlékezett események időrendjében vizsgáljuk ezeket az emlékállításokat, akkor azt láthatjuk, hogy az 1600-as, Mihai Viteazul-féle egyesítések, a román országrészek 1859-es, Cuza-féle egyesítése, illetve Erdély és Románia 1918-as, gyulafehérvári egyesítési eseményeinek kihelyezése egyaránt megtalálha-

tó Kolozsváron. (Az 1848–1849-es események román értelmezése is ide, a nemzeti integrációs törekvésekhez sorolható, azonban azt nem itt, hanem külön fejezetben elemzem.)

1998-ban a polgármester módosította, megtoldatta az 1976-ban emelt Baba Novac-szobor [600.] feliratát. A szöveg változtatása nyomán a megjelenített múlt a magyar etnikum számára lett kompromittálóbbr: „Baba Novac, a Mihai Viteazulnak, 1601. február 5-én a magyarok által szörnyű kínok között megölt kapitánya. Emlékének tiszteletére emeltetett ez az emlékmű 1975-ben [kiemelés tőlem – J. A. Zs.]” [779.]

2003-ban a Mihai Viteazul téren, szemközt a vajda 1976-ban állított lovas szobrával [605.] felavatták a Mihai Viteazul Emléklángot. Az örökmécses felirata az uralkodónak tulajdonított idézetet tartalmaz: „Oly sok évig ellenálltam a töröknek embe-reimmel és hazám kicsiny segítségével, sose kímélvén véretem Erdélyért, amely az én védelmem alatt semmiben nem ismert kárt és egészben maradt.” [839.]

1999-ben Alexandru Ioan Cuza román fejedelem mellszobrát [784.] állították fel a róla elnevezett utca elején. Az uralkodó legfőbb érdemének a román történetírás a román országrészek egyesítését nevezi.

Az Erdélyt Romániával való 20. századi nagy egyesítés előkészítése, lefolyása, történelme is kihangsúlyozódott. Az egyesítés szándékát kinyilvánító gyulafehérvári nemzetgyűlés napját (1918. december 1.) 1990-ben (az 1990. júl. 31./10-es törvénycik-kely alapján) Románia Nemzeti Napjává nyilvánították.

Az egyesüléshez köthető személyiségekről, annak előkészítőiről külön is megemlé-keztek. Alexandru I. Lăpădatu (Lapedatu) történésznek, akadémikusnak és politikus-nak, „Románia egységesítésének fáradhatatlan harcosának” emléktáblát (1996 körül) [751.] és mellszobrot (2001) [821.] állítottak. Alexandru Vaida-Voevodnak, „a nagy egyesülés vezető egyéniségének” emléktáblát (1993) [682.] és mellszobrot (1996) [733.] emeltek. Ioan Lupăș „nagy történész, a nagy egyesülés szorgalmazója, a Felső-Dácia Tudományegyetem²⁷³ tanára, a Nemzeti Történelmi Intézet alapítója és igazgatója, a román műveltség jelentős személyisége” (1994) [709.] lett felmutatva a jelen- és utókor számára. Woodrow Wilson amerikai elnök mellszobrát is ide sorolhatjuk: „a világsza-badság és demokrácia hőisének, aki hozzájárult Nagy-Románia és az igazságos és egy-séges Európa létrejöttéhez.” (2002) [830.]

Emléktáblával látták el azt az egykori banképületet, ahol az Erdélyi Román Nem-zeti Tanács, az egyesítést előkészítő szervezet működött: „Ebben az épületben a volt Economul Bank székhelyén jött létre 1918. november 2-án és működött az Erdélyi Ro-mán Nemzeti Tanács, melynek élén dr. Amos Frâncu és dr. Emil Hațieganu álltak, akik a román nemzet politikai kinyilvánításáért és az 1918. december 1-jei nagy egyesü-lés megvalósításáért harcoltak.” (1994) [708.] Az újonnan megkonstruált emlékezet-ben helyet kapott a magyar nemesek által meggyilkolt román diák is, aki a szervezet székhelyét védte. Az épület másik felirata: „Itt lőtték le 1918. december 19-én Octavian

273 Az 1919-ben létrejött román egyetemet (Universitatea din Cluj/ Kolozsvári Egyetem) műkö-désének első éveiben a nemzeti diskurzusokban, a politikai közbeszédben Felső-Dácia Tuda-mányegyetem (Universitatea Daciei Superioare) néven emlegették, 1927-től a hivatalos elneve-zése is I. Ferdinánd király Tudományegyetem (Universitatea Regele Ferdinand I.) lett. Az előbbi név a nemzeti identitás számára mozgósító erejű: Dácia a dákok országa, a román történelmi eredetmítoszok szerint a románok ennek a népcsoportnak és a rómaiaknak a keveredéséből származnak.

Petrovici román diákot, aki a nemesi gárdákkal szemben védte az Economul Bankban lévő Erdélyi Román Nemzeti Tanács székhelyét.” (1993) [686.]

I. Ferdinánd román király emléktábláját 2002-ben állították. Felirata szerint „a hűséges Ferdinánd, a nemzet és az ország egységesítője, Románia első marsallja” [836.] volt. Az emlékállításra a róla elnevezett utcában került sor.

Más emlékállítást is ennek az eseménynek a témakörébe integráltak. A főtéri száló oldalára helyezett emléktábla szerint a helyiség nemzeti eszmék kibontakozásának terepe volt, a román értelmiségiek törzshelyeként szolgált, itt alapítottak egy fontos román sajtóorgánumot: „Itt, a volt New York – most Continental – vendéglőben készített elő a jól ismert *Gândirea* [‘Gondolat’] folyóirat 1921. május 1-jei megjelenését, amely a nagy egyesülés eszméinek gyümölcse, az egész román országrész íróinak törekvése és tehetsége folytán: Cezar Petrescu, Gib I. Mihăescu, Lucian Blaga, Adrian Maniu, D. I. Cucu és mások.” (2001) [814.]

A román nemzetrészek egységesítése és az ország egyesítése mellett annak (fegyveres) megtartását, védelmét is emlékeztető formálták, nyilvánossá tették. A Polgármesteri Hivatal épületére került emléktábla ősi román területként említette ezt az elcsatolt országrészt, mint amelyért megharcolt és amelyet felszabadított a román hadsereg: „1944. október 11. – 1994. október 11. Fél évszázada szabadította fel a bécsi döntés által rabságba taszított városunkat a román hadsereg. Ez az épület volt az ellenség ellenállásának utolsó jelentős helye, amelyet hadseregünk győzedelmes előnyomulása során foglalt el, amikor Észak-Erdélyt, ezt az ősi román földet, visszahelyezte természetes határai közé. Örök dicsőség a nemzet hőseinek!” [701.] A Román Katona Emlékművének alapkövét ugyanezen alkalomból avatták (1994) [702.]. A Polgármesteri Hivatal tanácstermében avatott emléktábla szerint ott „gyűlésezett Románia kormánya 1945. március 13-án, a fasiszta bécsi döntés által elrabolt Észak-Erdély román fennhatóság alá való visszakerülése alkalmából.” [852.]

A demokrácia és a román állam területi egysége védelmében kezdeményeztek megmozdulást 1946-ban a magyar területi revíziót és a kommunizmust ellenző román diákok is. Az egykori bentlakáson elhelyezett emléktábla szerint „1946. május 28–29-én éjszaka ezt a diákotthont fegyveres, bujtogató csoportok támadták meg és dúlták föl. Az általuk elkövetett erőszakos cselekedeteket 1946. június 1. és 19. között nagy, revízió- és kommunizmusellenes sztrájk, a demokrácia és a román állam területi egysége védelmében kezdeményezett első megmozdulás követte.” (1996) [736.]²⁷⁴

A múltértelmezési stratégiák az emlékállítások mellett az utca- és térelnevezésekben is kimutathatóak. Az egyesítés szereplőiről utcákat, az eseményről teret is elneveztek. Az Amos Frâncuról 1933-ban elnevezett utcát 1990-ben is jóváhagyta a helyi önkormányzat. A Victoriei (‘Győzelem’) tér 1993-tól Avram Iancu tér lett, a Poștei (‘Posta’) utca 1999-től Octavian Petrovici utca lett,²⁷⁵ a Gheorghe Doja (Dózsa György) 1999-től ismét – akárcsak 1923-tól 1941-ig – Regele Ferdinand (‘Ferdinánd király’) lett, a Tineretului (‘Ifjúság’) 1999-től Alexandru Vaida-Voevod stb. A Libertății (‘Szabadság’) tér 1999-től ismét – mint 1923-tól 1941-ig – Unirii (‘Egyesülés’) tér lett.

274 Korabeli híradás az eseményekről: *Igazság*. 1946. máj. 31. II. évf. 122. sz. 1., jún. 2. II. évf. 123. sz. 1.

275 Az utca 1929–1941 közötti neve Consiliul Național (‘Nemzeti Tanács’) volt, amelynek eseményköréhez tartozott az új névadó személyiség is.

Az egyesítések emlékezete és az erre épülő román nemzeti ünnepek és megemlékezések a történelmi eredetükből adódóan mást jelentenek a románoknak és mást a magyaroknak. A románok számára az ország és a nemzet kiteljesedésének fontos történelmi momentumait, a magyaroknak pedig az országrész leválasztásának és a nemzetest feldarabolásának élményét, történelmi értelmezését jelenti. A román nemzeti ünnep így természetéből adódóan nem lehet más, mint a román nemzetállam periodikus manifesztációja; ezen esemény emlékezetének felépítése és szervezése pedig nem tudja integrálni a magyarokat.

A további elemzések adekvátsga megkívánja Michel Foucault francia társadalomtudós diskurzus fogalmának és modelljének bevezetését. A szerző diskurzusként értelmezi a társadalmi beszédmódokat és megállapítja, hogy a történelemben szüntelenül harc folyik érte, „a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani” (Foucault 1998: 51). A diskurzusért és a diskurzus eszközeivel a társadalom, a társadalmi csoportok társadalmi és politikai előnyöért és jogokért küzdenek. A diskurzusok pedig nem nyitottak mindenki számára, az őket birtokló személyek vagy csoportok nem engedik meg mindenkinek a diskurzusokhoz való hozzáférést: „a diskurzus nem minden területre egyformán nyitott, nem mindenhová lehet behatolni; vannak szigorúan tiltott (megkülönböztető és megkülönböztetett) területek” (Foucault 1998: 60). Ezen elméletnek megfelelően a Kolozsváron, a nyilvános emlékezetért zajló nemzeti törekvéseket – a felek belső heterogenitását vagy a fennálló véleménykülönbségeket némiképp figyelmen kívül hagyva – diskurzusnak tekinthetjük, így két fontos társadalmi és politikai szereplőre fókuszálhatunk, a román és a magyar elitre, amelyet *diskurzustársaságok*ként (Foucault 1998: 61) határozhatunk meg.

A román emlékállítás alakzatai

Az alábbiakban azt tekintem át, hogy a diskurzustársaságként működő román elit a román nemzeti múlt megkonstruálására, a történelmi interpretációjának a város térében való megjelenítésére milyen gyakorlati és szimbolikus stratégiát alkalmazott. Hogyan zajlott a térkiszajátításért folytatott küzdelme? Milyen eszközökkel, eljárásokkal, emlékállítási alakzatokkal élt?

Az előzetes vizsgálódások alapján is bebizonyosodott, hogy a korszak emlékállításainak tudatosan átgondolt retorikája volt, azok megszerkesztettsége nyilvánvaló. Az emlékállítók megválasztották az emlékezés terét, idejét és eseményét.

A tér megválasztása

Az emlékállítás és megemlékezés tereinek megválasztásában több módozat fedezhető fel. Az egyik legszembetűnőbb eljárás, az Európában a 19. században született és máig ható, az új hagyományok teremtése mentén létrejövő emlékállítás volt (vö: Hobsbawm 1987). A legitim beszélő pozíciójában lévő elit új emlékeket konstruált. Igyekezete arra irányult, hogy az általa fontosnak tartott teret „lehetőleg teljesen lefedje szimbolikusan megjelölt helyekkel” (Bodó–Biró 2000: 27), és ezeket a román nemzeti térhez kapcsolja.

Főként a központot és a központhoz közel eső részeket célozták meg a szimbolikus tér(át)építési szándék jegyében. Ez többnyire a középkori város területe volt, amely a szász és magyar építkezés nyomait viseli magán. A román hatalom igyekezett román emlékeket találni, illetve létrehozni e tér számára. Ide került a Memorandisták Emlékműve (1994) [693.], az Erdélyi Román Nemzeti Tanács székhelyének (1994) [708.], a Kormányzó Tanács székhelyének (1994) [710.], az Erdélyi Román Nemzeti Gárda megalakításának (1995) [716.], Nicolae Drăganu (1999) [786.] és Iulian Pop román polgármesterek (2000) [797.] stb. emléktáblája.

Egy másik emlékállítási és térteremtési eljárás voltaképpen ezzel összefüggésben működött: a román elit térfoglalási szándékait rátelepítette a magyar etnikum által előzetesen megjelölt terekre. (Ez alatt nem a párhuzamos térteremtés értendő, mert a kihelyezés szándéka szerint sem szimmetrikus emlékezet- és térszervezésről volt szó.) Ennek létrejöttét egyrészt az motiválta, hogy ezek a terek valamilyen formában a közös múlt színhelyei voltak. Az Erdély és Magyarország unióját kimondó országgyűlés (1848) egykori székhelyén a román értelmiségieket elítélő Memorandum-per (1894) emléktábláját avatták újra (1992) [660.]. George Barițiu és Nicolae Bălcescu román forradalmároknak a magyar Petőfi Sándor emlékével már megjelölt épületen avattak román–angol nyelvű emléktáblát (1996) [732.]. Bolyai János magyar matematikus szülőháza egy román folyóirat szerkesztőségének emlékét őrző táblát helyezték fel: „Ebben az épületben fejtette ki tevékenységét a *Steaua* ['Csillag'] – akkor *Almanahul Literar* ['Irodalmi Almanach'] – folyóirat, a háború utáni első kolozsvári román kulturális kiadvány.” (2000) [803.]

A múltért indított csatában a domináns elit – esetünkben a Polgármesteri Hivatal intézménye mögött álló román hatalmi körök²⁷⁶ – felülírni, szimbolikusan gyengíteni igyekezett a másik etnikum által megjelölt vagy sajátjának tekintett tereket. Ez egy külön eljárásnak is értelmezhető. Az RMDSZ (Romániai Magyar Demokrata Szövetség) magyar politikai szervezet székháza helyezették Ioan Lupaș román történész és egyesítőspárti politikus emléktábláját (1994) [709.]. Octavian Goga román költőnek a Polgármesteri Hivatal a Bölcsészkar – volt Marianum magyar leányiskola – épületén emléktáblát állított „hogymindenkit arra emlékeztessen, a költő és politikus Octavian Goga (1881–1938) díszdoktora és de iure tanára volt ennek a nagytekintélyű karnak” (1998) [767.].²⁷⁷ A Báthory István Elméleti Líceum – egykori Királyi Lyceum, majd Római Katolikus Gimnázium – épületének román emléktáblája arra emlékeztetett, hogy „ebben az épületben fejezte be líceumi tanulmányait a nagy román hazafi és forradalmár Aron Pumnul (1818–1866), filológus, történész, teológus és irodalomkritikus, Mihai Eminescu kiváló nevelője.” (1998) [780.] A századelő magyar polgári világának egyfajta helyi ikonjaként tekintett volt New York szállóra helyezett emléktábla a román sajtóorgánumról és egyesítőspárti alapítóiról, szerkesztőiről emlékeztet meg (2001) [814.].

276 A körülírás azt fedi, hogy az 1992–2004 között állított, politikai jellegű vagy átpolitizált emléktáblák és szobrok nagy részét a román polgármester kezdeményezte, a helyi tanácsosok (etnikai) többsége pedig megszavazta. A kihelyezett szövegek többsége utal is az állítató intézményre.

277 A tábla felhelyezésének idején az egyetem vezetősége tiltakozott. Az interetnikus konfliktusok mellett itt a Polgármesteri Hivatal–egyetemi intézmény, politikum–tudomány közötti ellentéttel is számolnunk kell.

A kolozsvári magyarság számára történetileg vizsgálva is az egyik legfontosabb, városhoz kötődő szereplő Mátyás király személyisége. Emlékezetének kultiválása több évszázados hagyományra tekint vissza. Különböző évfordulóhoz (magyar vonatkozású) előadásokat, konferenciákat, kulturális napokat igazítottak 1989 után is, a helyi és regionális turizmusban szülőházának – a város legrégebbi épülete – és lovas szobrának megtekintése a város látványosságainak kihagyhatatlan eleme.

A Mátyás király szülőházán 1889-ben avatott magyar nyelvű emléktábla mellé [284.] elhelyezett román–angol nyelvű szöveg egyrészt történelmi hagyománynak – és nem ténynek – tartotta azt, hogy a király ott született, másrészt románként mutatta be: „A történelmi hagyománynak megfelelően ebben a házban született Corvin Mátyás, a nagy harcos Hunyadi Jánosnak, erdélyi vajdának és Magyarország kormányzójának fia. A román Corvin Mátyást az uralkodása alatti (1458–1490) tetteinek köszönhetően Magyarország legnagyobb királyának tartják.” (1996) [730.]

Mátyás király lovas szobrának a talapzatára 1992-ben ismét elhelyezték Nicolae Iorga román történész – az 1932-essel nagyrészt megegyező [391.] – értékelését. A tábla szerint a (román) király Moldva területén vereséget szenvedett: „Győzedelmes a harcokban. Legyőzve csupán saját népétől, Moldvabányán, amikor meg akarta hódítani a legyőzhetetlen Moldvát – Nicolae Iorga.” [665.]

A szoborcsoport előtt több mint egy évtizedig tartó (1994–2008) ásatás folyt a feltételezett dák–római régészeti leletek után, amely a romantikus kontinuitáselmélet értelmében a románok elsőbbségét bizonyította volna az országrészben. A polgármester tervei szerint a szoborcsoporttal szemben, a Lupa Capitolina egykori helyén [365.] állították volna fel Traianus római oszlopának hasonmását, melynek emléktáblával megjelölt alapkövét el is helyezték: „Ide lesz felállítva a Traianus-oszlop emlékműnek mérethű mása.” (1998) [782.] A Főtér sarkán 1994-ben felállított Memorandisták Emlékműve [693.] ünnepélyes átadása előestéjén a városvezető bevakoltatta az 1848-as forradalmár-tábornok Bem Józsefnek a közeli épület falán található magyar nyelvű emléktábláját [303.].²⁷⁸ Ezek az eljárások is egy már létező, a magyar etnikum által végzett szimbolikus térfoglalási gyakorlat átértelmezéseként, megszüntetéseként értelmezhetők.

A román térszervezéseknek tehát három stratégiája figyelhető meg: 1. az intenzív térfoglalás (az emlékezet kihelyezése a központot foglalja le), 2. az extenzív térfoglalás (a múlt megjelenítése az egész város terét igyekszik birtokba venni), illetve 3. a rivalizáló vagy kombattív térfoglalás (a román emlékezet rátelepítése a magyar terekre).

Az esemény megválasztása

Úgy tűnt, hogy a történelemről szóló diskurzusok birtokosának számító hatalom és helyi vezetőség „a történelmi időt akarja visszamenőleg megváltoztatni, a történelmet pedig újraserkeszteni, újrainni, a jelennek a múlt által megkonstruált hatalmi legitimálását elérni” (Barna 2002: 160). Az esemény megválasztásával az emlékező román elitnek célja a nemzetépítés és magának az emlékezés természetének a legitimálása volt. Amint az emlékéllátások nagy részénél látható volt, kiemelt szerepet tulajdonított-

278 A gesztus ellen egy lengyelországi iskola tiltakozott (vö: Szabó Zs. 1994, 2009).

tak az egyesítéseknek, az azokat szorgalmazó és támogató személyiségek kultuszának, illetve a két világháború közötti és a II. világháború utáni román jobboldali mozgalmaknak – olyan eseményeknek, amelyek emlékeztetének kultiválása a magyarság számára nem vagy csak fenntartásokkal vállalható vagy éppenséggel sértő.

A térbeli elsőbbség mellett a kultúrában való elsőbbség és kezdeményezések emlékeztetét is felépítették. Emléktáblákat állítottak az „első” román intézmények emlékének. Ezeket a megszövegezésük szerint az „első” román (kultúr)héroszok hozták létre. Kolozsvár első román kórházának, a női kórháznak 1919-es alapítása Dominic Stanca orvos érdeme (1992) [662.]. Az egyik emléktábla az első román iskolát azonosította be: „Ebben az épületben volt az első kolozsvári román iskola székhelye, amely 1853 kegyelmi évében, sötét és intoleráns századok után jött létre.” (1998) [766.] Sextil Pușcariu „híres nyelvész és egyetemi tanár, a Felső-Dácia Tudományegyetem első rektora” alapította 1919-ben a Román Nyelv Múzeumát, „az ország első nyelvészeti intézményét”. (1998) [777.] Egy román tudós lakóházát a következő szöveggel jelölték meg: „Ebben az épületben lakott a kiváló nyelvész, dr. Grigore Silași (1836–1897) egyetemi tanár, a kolozsvári egyetem”²⁷⁹ első román nyelv és irodalom tanára.” (1999) [787.] Az egykori tanácsházon avatott emléktábla szerint Iulian Pop volt „Kolozsvár municípium első román polgármestere” (2000) [797.]. Nicolae Drăganu pedig „a Bölcsészettudományi Kar dékánja, az Alma Mater Napocensis²⁸⁰ rektora és Kolozsvár polgármestere” (1999) [786.] volt. Az Almanahul Literar (‘Irodalmi Almanach’) „a háború utáni első kolozsvári román kulturális kiadvány” (2000) [803.] volt.

Az emléktáblák szövegeit vizsgálva azt láthatjuk, hogy ezek az újabb, román személyiségeknek állított emlékmegőrző szövegek átpolitizálódtak, erős etnikus színezettel töltődtek fel. A hatalom számára a román személyiségek emléke valójában csak ürügy volt a – magyar etnikum számára hátrányos – történelmi beszédmódhoz. Az emléktáblákon a román történelem mint az aranykor felé tartó, a jelen minőségi csúcspontjára jutó entitás jelent meg, amely az elnyomó rezsimekben, a (magyar) „sötét és intoleráns” múltban is értékeket teremteni igyekezett és alkotni tudott. A román iskola 1853-as létrejöttét leszámítva [766.] a kulturális, társadalmi és politikai megvalósítások 1919-től, a román adminisztráció bevezetésétől datálódtak.

Az emlékéllátások következő csoportjába azok az események sorolhatók, amelyekre való emlékezés, amellet, hogy lehetőséget teremtett a román elitnek a nyilvánosságban való rituális megjelenésre, a magyar etnikum szimbolikus deficitjét termelte újra. A deportálás zsidó áldozataira való emlékezést a román elit felhasználta a magyar etnikum és történelem hátrányos bemutatására. A Deportáltak Emléktemplomán avatott román és héber emléktáblák a magyarok szerepét emelte ki (túlozta el?) a zsidók meghurcolásában: „1944–1994. 1944 tavaszán az ideiglenes, megszálló magyar fasiszta hatóságok gettóba gyűjtötték Kolozsvár 18000 lelket számláló zsidóságát, gyermekeket és öregeket, férfiakat és nőket, akiket azután az auschwitzi haláltáborba és németországi haláltáborokba hurcoltak, ahol egyetlen bűnükért, hogy zsidók voltak, több mint 16000-et öltek meg közülük. Ezt az emléktáblát vértanúságuk 50. évfordu-

279 A megfogalmazás a szokásostól eltérően nem nevezte meg az egyetemet. Ennek a retorikai formulának az az oka, hogy az említett egyetem magyar intézmény volt.

280 Az Alma Mater Napocensis megnevezés nem hivatalos, a román nemzeti identitás számára mozgósító erejű: a latinos műveltség illúzióját tartja fenn.

lója alkalmával helyezték el. Vértanúként haltak meg. A zsidó nép soha nem felejtí el őket!” [691.]²⁸¹ A Polgármesteri Hivatalnak az egykori gettó helyszínéül szolgáló téglagyár falán avatott román–angol nyelvű emléktábláján a bűnbakkeresés hasonló logikája érvényesült: „Itt volt 1944 májusában a gettó, ahonnan a horthysta hadsereg és magyar megszálló hatóságok a náci haláltáborokba küldtek 18000 zsidót, köztük 4000 tizenhárom éven aluli gyereket.” (1998) [776.]

Az események megválasztását illetően a román elit törekvése tehát két tendencia köré szerveződött: 1. a térben, illetve a kulturális és tudományos téren való jelenlét kezdetének korát tenni láthatóvá, illetve 2. a nemzet folytonos jelenlétet jeleníteni meg.

Az idő megválasztása

Az emlékállítás időzítése, a megemlékezés idejének megválasztása azért érdemel külön figyelmet, mert tudatos döntés, intenció fedezhető fel mögöttük. Ennek kettős iránya van: az emlékállítások egyrészt a kiemelt események periodikus ünnepléséhez (hivatalos vagy kanonizált ünnepnapokhoz, évfordulókhoz) kötődnek, másrészt a megemlékezés ténye, eseménye a megválasztott időpontot teszi kiemeltté. Így a megemlékezések kiemelt időponthoz való kötése attól kölcsönzött megerősítő funkcióval bír, másrészt az időpont megválasztása maga is jelzés- és gesztusértékű.

Tóth István György és Jan Assmann együttesen a nyolcvan esztendőt teszik meg a kommunikatív emlékezetet felváltó kulturális emlékezet határértékének (Tóth 1996: 100, J. Assmann 1999: 51–53), emellett Jan Assmann ennek a határértéknek a felét, vagyis a negyven évet kritikus küszöbnek tartja (J. Assmann 1999: 51). Az időbeli távlat megköveteli az emlékezetben élő események rögzítését. Jan Assmann a *rituális koherencia*, a kulturális értelem „ismétléskényszerének” *textuális koherenciával* való felváltásaként értelmezi a társadalmak emlékezetének ezt az írás nyomán megjelenő természetét (J. Assmann 1999: 88–89).

A történelemformáló emlékezet a halottakra való emlékezéssel szemben más időléptékű. A történelmi eseményeket nagyobb időtávlatból kell élesíteni, a holtak emlékével szemben, amelyekről rövidebb távolságokban (6 hét, félév, év) szokás megemlékezni (vö: Verebélyi 1998: 413). A kerek évfordulókról való megemlékezésnek van egy retorikai tartalma is: kihangsúlyozódik, hogy az emlékezők korszaka 50, 75, 80, 100 stb. évnvi távolságokra van a nagy eseményektől, ebből az időtávlatból pedig a társadalmak erkölcsi imperatívusza az emlékezés.

Az emlékállítások a személyiségek, a megemlékezett vagy a múltban lezajlott események kerek évfordulóin, illetve az állami vagy nemzeti ünnepeken történtek.

281 A héber verzió némiképp eltérő szövegű: „Emlékezz rá, mit tett veled Amalék [MTörv 25,17] a világ teremtésének (5)704. évében, 1944-ben. Összegyűjtettek az akkori ideiglenes hatalom, a gonosz fasiszta magyar hatalom által tizennyolcezer zsidó, férfiak, asszonyok és gyerekek. Kegyetlen kínzások után vitettek az auschwitzi megsemmisítő táborokba, és más helyekre, és ott elpusztultak a gyilkos németek által, akiknek a szándéka az volt, hogy »Ne is emlékezzenek többé Izrael nevére« [Zsolt 83,5]. Mi, a cluj-i szent közösségek maradékai, akik ezt az emléktáblát állítottuk a hősök és a szentek emlékére, akik életüket adták az Örökkévaló nevének megszentelésére, a pusztításuk öt teljes éve alatt. »Föld, ne fedd el vérüket!« [Jób 16,19] Sosem feledjük el Izrael népének szentjeit.” [692.] (Bányai Viktória fordítása)

A román személyiségekről születésük és haláluk jubileumain emlékeztek meg. Romul Ladea szobrász születésének 90. (1992) **[658.]**, Avram Iancu halálának 120. (1992) **[661.]**, Alexandru Vaida-Voevod politikus születésének 121. (1993) **[682.]**, Aurel Moga orvosprofesszor születésének 90. (1993) **[683.]**, Emil Racoviță biológus születésének 125. (1993) **[684.]**, Gheorghe V. Avramescu tábornok halálának 50. (1995) **[717.]**, Dumitru D. Roșca filozófus születésének 100. (1995) **[715.]**, Octavian Goga író halálának 60. (1998) **[767–768.]**, Ion Agârbiceanu író halálának 35. (1998) **[770.]**, George Coșbuc író halálának 80. (1998) **[771.]**, Ion Creangă író születésének 161. (1998) **[774–775.]**, Sextil Pușcariu nyelvész halálának 50. (1998) **[777.]**, Aron Pumnul irodalomkritikus születésének 180. (1998) **[770.]**, Ioan Bob püspök születésének 260. (1999) **[794.]**, Anghel Saligny építészmérnök és politikus születésének 146., halálának 75. (2000) **[812.]**, Ioan Lupaș történész születésének 121. (2001) **[815.]**, Alexandru Lapedatu történész és politikus születésének 125. és halálának 50. (2001) **[821.]**, David Prodan történész születésének 100. (2002) **[826.]**, Alexandru Domșa mérnök születésének 100. (2003) **[844.]**, Gheorghe Șincai történész születésének 250. (2004) **[850.]** stb. évfordulóin állítottak emléktáblákat, mellszobrokat. Több esetben ezeket a megemlékezéseket összekapcsolták más évfordulókkal, a nemzeti jelentőségű események vagy nemzeti ünnepek megünneplésével.

Az emlékállítások egy része napra pontosan képezte le az évfordulókat. A Kormányzó Tanács megalakulásának 74. évfordulóján (1994. dec. 9.) **[710.]** emlékeztek meg a szervezet kolozsvári működéséről. A vasútállomás átadásának 125. évfordulóját emelték ki (1995. szept. 7.) **[721.]**. A revízió- és kommunizmusellenes megmozdulást kiváltó agresszió 50. évfordulóján (1996. máj. 28.) **[736.]** leplezték le emléktáblát. A 4. Román Hadsereg megalakulásának 80. évfordulóján emléktáblát avatott az egyik katonai alakulat a kaszánya homlokzatán, illetve felállította Traian Moșoiu tábornok és Constantin Prezan marsall mellszobrát az udvaron (1996. aug. 16.) **[741–742.]**; a 85. jubileumról ugyancsak emléktábla-állítással emlékeztek meg (2001. aug. 16.) **[818.]**.²⁸² A csendőrség megalakításának 80. évfordulóján leplezték le az egységparancsnokok emléktábláját (1999. április 29.) **[790.]**. Horea mellsobrát a parasztfelkelés 215. évfordulóján avatták (1999. dec. 16.) **[795.]**. Iulian Pop polgármester beiktatásának a 81. évfordulóján (2000. jan. 19.) **[797.]**, a *Gândirea* ('Gondolat') folyóirat létrejöttének 80. évfordulójára (2001. máj. 2.) **[814.]** avattak napra pontosan emléktáblákat.

A román hadsereg bevonulásának 50. (1994) **[701–702.]**, a George Barițiu és George Coșbuc líceumok létrejöttének 75. (1994) **[704–705.]**, az Agrártudományi Egyetem létesítésének 125. (1994) **[703.]**.²⁸³ a Nicolae Iorga Iskola fennállásának 70. (1998) **[783.]**, az *Almanahul Literar* ('Irodalmi Almanach') megszületésének 50. (2000) **[803.]**, a Iulian Pop Gazdasági Kollégium létrehozásának 80. (2001) **[823.]**, a Fémárugyár alapításának 120. (2004) **[849.]**, kerek évfordulóját stb. emelték még ki.

Ezek a dátumok a régióban vagy a lokális társadalomban emberemlékezet óta jól működő dolgokra, töretlenül virágzó intézményekre irányítják a figyelmet. Ez az emberemlékezetnyi idő a román adminisztráció időszámítása, hiszen a megvalósítások

282 A 90., 95., illetve 100. évfordulón (2006. aug. 15., 2011. aug. 15., 2016. aug. 15.) **[881., 952., 1039.]**, a vizsgált periódus után is állítottak emléktáblát.

283 A 135., 140., 145. illetve 150. évfordulón (2004. okt. 23., 2009. okt. 7., 2015. okt. 15., 2019. júl. 19.) **[857., 920., 1025., 1091.]**, a vizsgált periódus után is állítottak emléktáblát.

nagy része nagyjából az egyesítéstől, illetve a II. világháborút lezáró párizsi békeszerződéstől datálódik.

Külön csoportba sorolhatók azok az emlékállítások, amelyek az állami vagy nemzeti ünnepekhez kötődnek. A legfontosabb román nemzeti ünnep (december 1.) előestéjén állították David Prodan történész emléktábláját (1992) [664.], illetve helyezték el a magyar királyt értékelő táblát Mátyás király lovas szobrának talapzatára (1992) [665.] (ez utóbbit december 1-jén avatták). Ugyancsak november 30-án avatták Avram Iancu – ekkor még mellékalakok nélküli – szobrát (1993) [685.], illetve állították Ioan Bob görögkatolikus püspök mellsobrát az általa épített templom udvarán (1999) [794.]. (A közelben álló iskola ugyanezen alkalomból felvette az egyházfő nevét.) December 1-jén avatták az Erdélyi Román Nemzeti Tanácsnak (1994) [708.] és a Ioan Lupaș történésznek (1994) [709.] állított emléktáblákat, a Hősök Emlékművét a Fellegváron (1995) [727.], Traianus oszlopa másolatának alapkövét (1998) [782.], illetve állították fel újra a Lupa Capitolina emlékművét (2002) [835.].²⁸⁴ (Az Aron Pumnul román értelmiségiről való megemlékezést, a magyar iskolánál történő emlékállítást az is motiválhatta, hogy annak születésnapja a nemzeti ünnepnaphoz közel – 1998. november 27. – található [780.]

A román országrészek egyesítésének ünnepén (a 140. évfordulóra), január 24-én avatták Alexandru Ioan Cuza mellsobrát (1999) [784.].

Május 9-e kiemelt nemzeti nap Romániában. Egyrészt Románia állami függetlenségének napja (1877), másrészt a II. világháború lezárására emlékeztető Győzelem Napja (1944), újabban pedig az Európai Unió Napja (1950) is. Ezen az emléknapon avatták Gheorghe V. Avramescu és Nicolae I. Dăscălescu tábornokok, a 4. román hadsereg parancsnokainak mellsobrát a kaszánya előtt (1995) [717–718.], a Román Katona Emlékművét az ortodox székesegyház mögötti téren – a szovjet–ukrán katonák 1945-ös emlékművének [454.] helyén – (1996) [734.], illetve Octavian Goga író és politikus emléktábláját és mellsobrát (1998) [767–768.].

Hősök Napján állították a *Memorandum* létrehozásának (1892) 100. évfordulójára készült emléktáblát (1992. jún. 4.) [660.], illetve a per 100. évfordulójára emlékeztető Memorandisták Emlékművét (1994. jún. 9.) [693.]. 2000-ben ugyanezen az ünnepnapon temették újra a Kolozsvár környéki harcokban elesett ismeretlen román katonát a katonatemetőben (2000. jún. 8.) [801.].

1998-ban, az 1848. május 15-ei balászfalvi román nemzetgyűlés 150. évfordulóján emlékeztek meg a román forradalmárok követeléseiről [769.].

A nemzeti ünnepnapokon történő emlékállítások, a hangsúlyos időpontok megválasztásának funkciója a kiemelt eseményeket a román (nagy)nemzeti emlékezethez kapcsolni, szimbolikusan bebiztosítani, erősíteni.

A kanonizált időpontok megválasztása néhány esetben nem (csak) az okot, hanem az ürügyet is szolgáltatta a múltrol való beszélésre. Mihai Eminescu román nemzeti költő születésnapján²⁸⁵ (1850. jan. 15.) avatta fel a város polgármestere a Mátyás királyt értékelő román–angol nyelvű emléktáblát az uralkodó szülőházán (1996) [730.]. Az Amerikai Egyesült Államok nemzeti ünnepén, a Függetlenség Napján (1776. jún.

284 A vizsgált periódus után, 2005-ben, a térrendezéskor elbontott emlékművet 2008-ban, a nemzeti ünnepre avatták fel újra [910.].

285 2011-től a Román Nemzeti Kultúra Napja.

4.) avatták fel Woodrow Wilsonnak, a román nemzeti érdekeket támogató amerikai elnöknek a mellszobrát (2002) [830.].

Az emlékezet kihelyezésének, a tér etnikus megjelölésének és a kanonizált időpont szimbolikus hasznosításának másik – általam csak Kolozsvárról ismert – eljárása az volt, amikor a magyar nemzeti ünnepen (március 15.) avatott emléktáblákat a román elit. Nicolae Bălcescu, George Barițiu román forradalmároknak és a magyar nemesség erdélyi román áldozatainak (1996) [732.], az 1848-ban kivégzett románoknak (1997) [757.], Grigore Silași nyelvésznek (1999) [787.], Ștefan Meteuș történésznek (2000) [798.] és Észak-Erdély Romániához csatolása emlékére (2004) [852.] a magyarság ünnepnapján állítottak emléktáblákat.

A román emlékállítások, megemlékezések idejének megválasztása tehát két tendenciát jelenített meg: 1. a múltra irányuló stratégiákat: ezek a lineáris időbe ciklikusságot iktató „kerek” évfordulók, amelyek az „örök visszatérés mítosza”²⁸⁶ értelmében ritualizálják és ciklikussá teszik a megemlékezést, 2. a jelenre irányuló stratégiákat: ezek a megemlékezési rítusok szervezésével az emlékező társadalmat teszik láthatóvá.

Magyar reakciók és emlékállítások – a mártírium konstrukciói

A helyi magyarság kisebbségi nacionalizmusának egyik legfontosabb összetevője a nemzetföltés diskurzusa volt. A román emlékezetkonstruálások így a magyarság recepciójában az egyik legjellemzőbb attitűdöt erősítették meg, amit a köznapí és irodalmi szóhasználat alapján a *kisebbségi sorstragédia* megnevezéssel írhatunk le.

A románok térbeli elsőbbségének, nemzeti folytonosságának és az egyesítések emlékezetének felépítése és folyamatos ünneplése a saját (román) nemzeti identitás erősítését célozta meg, illetve más etnikumok (főként a magyar) kizárására alapozott. A nyilvánosságban szervezett, a román elit által kezdeményezett emlékállításokban másrészt a helyi magyarság nem is kívánt részt venni, a saját nemzeti történelem eltérő megítélése miatt. A magyar diskurzus a magyar etnikumra nézve hátrányos nemzeti fenyegetettségként recepcióta a román nemzetet erősítést. Ez a diskurzus a román személyiségeknek állított, politikamentesnek szánt emlékezetmegőrző szövegeket is a nemzeti/politikai paradigmában értelmezte. Ebben a perspektívában a tudósok, művészek stb. emlékezetének építése a hatalmi csoportok számára csak ürügyként szolgált a (magyar etnikum számára hátrányos) folyamatos történelmi beszédmódhoz.

A magyar etnikum ezért minden román részről érkező emlékállítást az etnicitás kódjaival értelmezett. Mivel az emlékállítások eltérő etnikus diskurzusok mentén szerveződtek, ugyanaz a reális tér, nem vált egyformán szimbolikussá a két etnikum számára. Több esetben a magyar elit visszautasította az új román emléktáblák és szobrok megkoszorúzását, illetve nem vett részt az emlékállításokon. Ennek a gesztusnak a jelentése nyilvánvaló: a magyar elit nem fogadta el ezt a (román) történelmi interpretációt, az emléktáblát és szobrot mint ennek reprezentációját nemzeti-leg profánként, a maga számára sértőként értelmezte. A román emlékállításokon a magyar elit nem képviseltette magát; általános eljárásként a saját nyilvánosságában

286 Mircea Eliade fogalma (vö: Eliade 1993).

reagálta le a román kezdeményezéseket és gyakorlatokat: „kijavította”, „helyreigazította” a történelemről szóló román diskurzusokat.

A magyar etnikum történelmi reprezentációinak megjelenítésére a legnyilvánosabb terekben (köztereken, utcákon, épületek homlokzatain stb.) nem nyílt lehetőség. Ezeket a kezdeményezéseket a Funar-féle városi vezetőség elgáncsolta, építkezési engedélyeket nem bocsátottak ki magyar emlékművekre. Így a magyar emlékezetszervezések és emlékállítások a kvázi-nyilvános, nemzetileg homogén környezetben, a magyar templomokban és a magyar iskolákban folytak.

A magyar kisebbségi keretben szerveződő emlékezési stratégiáknak tehát két nagyobb tendenciája volt megfigyelhető: 1. az emlékezet térbeliesítése és ritualizálása (amelyhez a kihelyezés eseménye és a megemlékezési rítus kapcsolódott, az emlékezés alapvetően írott és tárgyiasított formája), 2. a felszámolt emlékhely, a cenzúra alá helyezett emlékezés kommunikatív emlékezetbe való visszaszorulása (amelyhez az emlékezés alapvetően orális formája, a félnyilvános és privát kontextus társult).

A templom és az iskola – az emlékezet tárgya és helyszíne

A templomokban és iskolákban történő emlékállítások egy része az intézmények szerepének kiemelését, a múltban való elhelyezését, az időből való levezetését – egyszóval *longue dureé*-jét – valósította meg.

A kerekdombi református templom építési emléktábláján az építkezés nehéz körülményeit, a lelkész és a támogatók áldozatát emelték ki: „ISTEN AKARATÁBÓL/ EGY SÖTÉT KORBAN, SOKAKBAN/ ÉBRESZTVE A REMÉNYT, ÉPÜLT EZ A/ TEMPLOM 1977–80 KÖZÖTT/ Dr. DOBRI JÁNOS/ LELKIPÁSZTORSÁGA IDEJÉN/ HOLLAND, SVÁJCI, NÉMET, MAGYAR ÉS/ ERDÉLYI ÖSSZEFOGÁSSAL,/ GYÜLEKEZETÜNK ÁLDOZATOS/ MUNKÁJÁVAL.” (1994) [696.]

Az evangélikus-lutheránus templomban a romániai egyházkerület megalakításáról emlékeztek meg: „EBBEN A TEMPLOMBAN ÜLÉSEZETT/ 1921. JÚLIUS 7–9 NAPJAIN A/ KOLOZSVÁRI ZSINAT/ MELYEN KIMONDTÁK AZ ÖNÁLLÓ/ ROMÁNIAI ZSINATPRESBITERI EVANGÉLIKUS/ EGYHÁZKERÜLET/ MEGALAKULÁSÁT./ ELŐDEINK FÁRADSÁGOS MUNKÁSSÁGÁRA/ EMLÉKEZVE, ISTEN IRÁNTI HÁLÁVAL ÖRÖKITETTE/ MEG E TÉNYT A MEGALAKULÁS 75. ÉVFORDULÓJÁN/ AZ EGYHÁZKERÜLET ÜNNEPI KÖZGYŰLÉSE.” (1996) [739.] Ugyanitt Kirchknopf Gusztáv lelkésznek (1992) [663.] és Szedressy Pál püspöknek is emléktáblát állítottak: „EGYHÁZKERÜLETÜNK PÜSPÖKE/ ÉS GYÜLEKEZETÜNK LELKÉSZE/ HALÁLÁNAK 5-IK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL/ HÁLÁVAL EMLÉKEZIK EGYHÁZKERÜLETÜNK/ ÉS A KOLOZSVÁRI GYÜLEKEZET.” (1996) [744.]

A kétágú református templom felszentelésének 145. évfordulóján (1996) éltek emlékállítással. Az emlékkaput „ÁLLÍTTATTA A HÓSTÁTIK KÖZÖSSÉGE/ JAKAB GYÖRGY F.G. EMLÉKÉRE.” [746.]

A hidelvi református egyházközség a gyülekezet lelkipásztorainak névsorát örökölte meg a templomavatás 100. évfordulójára (1998) [765.].

A Protestáns Teológiai Intézet 100 éves jubileumára a hallgatók haranglábként is funkcionáló emlékművet állítottak (1995) [725.]. A Bethlen Kata Diakóniai Központ „ÉPÜLT ISTEN DICSŐSÉGÉRE A KÜLFÖLDI TESTVÉREGYHÁZAK ÉS/ HÍVEINK SEGÍT-

SÉGÉVEL 1992–1996 KÖZÖTT KRISZTUS URUNK/ PARANCSA SZERINT A SZERETET SZOLGÁLATÁRA, SEBEK GYÓ-/ GYÍTÁSÁRA, ÉLETEK MENTÉSÉRE, ÚJ NEMZEDÉKEK NEVELÉSÉRE,/ HITÜNK ÁPOLÁSÁRA./ FELSZENTELTETETT 1996. JÚNIUS 20-ÁN.” [738.] Az Unitárius Kollégium új épülete felavatásának 100. évfordulóján az Unitárius Egyház emlékezett meg a Brassai Sámuel Liceum/János Zsigmond Unitárius Kollégium épületében (2001) [820.].

A tanintézetek és egyházközségek keretében lezajlott emlékállítások más része magyar történelmi eseményeknek és személyiségeknek, illetve a megemlékezések keretétől szolgáló intézményekhez kötődő egyletek kiemelésére és megörökítésére történt.

2000-ben a magyar államalapítás 1000. évfordulójáról több egyházközség és iskola is megemlékezett. Reményik Sándor mellszobrának avatását is ehhez az eseményhez kötötte az evangélikus gyülekezet: „A KETTŐS MILLENNIUMI/ ÜNNEPSÉGEK ESZTEN-/ DEJÉBEN EMELTETTE AZ/ EVANGÉLIKUS EGYHÁZ.” [805.] A Farkas utcai református templomban a reformáció emléknapiján (október 31.) avattak emléktáblát: „EZEN MILLENNIUMI/ EMLÉKTÁBLÁT/ AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS/ EGYHÁZKERÜLET/ IGAZGATÓTANÁCSA/ ÁLLÍTOTTA A KERESZTYÉN/ ÁLLAMALAPÍTÁS/ 1000. ÉVFORDULÓJÁN/ KOLOZSVÁROTT/ 2000. OKTÓBER 31-ÉN.” [806.] A Brassai Sámuel Liceumban az Unitárius Egyház emlékezett meg: „AZ EMLÉKTÁBLÁT A MAGYAR/ ÁLLAMALAPÍTÁS EZREDÉVES/ ÉVFORDULÓJÁN ÁLLÍTOTTA/ AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ./ 2000. XI. 26-án.” [810.] Ugyanitt a kollégium is emléktáblát avatott: „Isten iránti hálával/ állítot-ta az/ UNITÁRIUS KOLLÉGIUM/ MILLENNIUM 2000/ emlékére.” [809.]

Az evangélikus templom belső udvarán állítottak emléktáblát, majd mellszobrot (2000) [805.] Reményik Sándor költőnek, a transzszilvanista ideológia emblematikus alakjának. 1991-es emléktáblája a kettős évfordulóra készült: „E templom s iskola között/ Futkostam én is egykoron/ S hűtöttem a templom falán/ Kigyulladt gyermek-homlokom/ REMÉNYIK SÁNDOR/ 1890–1941/ Születésének 100. halálának 50./ évfordulójára e táblát elhelyezte/ a kolozsvári gyülekezet.” [651.] Bartalis János „költő, az Evangélikus Egyház felügyelője” mellsobrát [679.] 1992-ben, a személyiség születésének 100. évfordulóján állították.

Ugyanitt – az egykori Kossuth utcai templomban – adtak helyet Kossuth Lajos, Magyarország 1848–49-es kormányzója emlékének (2002) [833.].

A Farkas utcai református templomban helyezték el átmenetileg – polgármesteri engedély hiányában – a Bocskai István magyar fejedelem szülőházára szánt emléktáblát: „E HÁZBAN/ SZÜLETETT/ KISMARJAI/ BOCSKAI ISTVÁN/ MAGYAR- ÉS ERDÉLY-ORSZÁG/ FEJEDELME/ A SZÉKELYEK GRÓFJA/ 1557. I. 1-ÉN/ A GYŐZTES SZABADSÁGHARC/ VEZÉRE/ KASSÁNHÚNYTEL 1606. XII. 29-ÉN/ KOLOZSVÁRON RAVATALOZTÁK/ GYULAFEHÉRVÁRON TEMETTÉK/ A HÁLÁVAL EMLÉKEZŐ/ UTÓKOR NEVÉBEN/ 2001. X. 27-ÉN/ KÖZADAKOZÁSBÓL ÁLLÍTTATTA/ A BOCSKAI ISTVÁN/ HAGYOMÁNYŐRZŐ EGYESÜLET.” [822.] (2003-tól a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem székelyül is szolgáló épületben helyezték el.)²⁸⁷

A Szent Mihály-plébánia udvarán állított emléktáblát Bajor Andor írónak, a Keresztény Szó katolikus folyóirat alapító főszerkesztőjének a stockholmi Erdélyi Könyv Egylet (1992 után) [667.]. Itt helyezték el Kőrösi Csoma Sándor domborművét is (1996) [745.].

287 A fejedelem szülőházán a vizsgált periódus után (2011-ben) állítottak magyar–angol–román nyelvű emléktáblát [948.].

A Protestáns Teológia belső udvarára szállították Kecskeméthy István bibliafordító fejfáját a Házsongárdi temetőből (1992–1995 között). A másodlagos elhelyezésben a sírmegváltás hiányában eltávolított kopjafa emlékműként funkcionál **[668.]**.

A felekezetekhez is kötődő iskolákban a névadóknak, az egyházi előjáróknak és neves diákoknak is emléket állítottak. A Báthory István Elméleti Líceum dísztermében helyezték el Márton Áron római katolikus püspök mellszobrát (1993) **[677.]**. Az alapító és névadó mellszobrát 2002-ben avatták: „Báthory István, Isten kegyelméből Lengyelország királya, Erdély fejedelme, a kolozsvári katolikus iskola alapítója.” **[829.]** Az iskola egykori diákjának, Kuncz Aladárnak, a Fekete kolostor írójának a Franciaországban lévő francia–magyar nyelvű emléktáblájának másolatát is elhelyezték: „KUNCZ ALADÁR MAGYAR ÍRÓ (1886–1931)/ INTERNÁLTKÉNT ÉLT ITT 1914-TŐL 1916-IG/ EZ AZ ÉLMÉNY IHLETTE/ FEKETE KOLOSTOR CÍMŰ REGÉNYÉT.” (2003) **[842.]** A katolikus gimnázium 2004-ben, az iskola fennállásának 425. évfordulóján mellszobrot állított Pázmány Péter hittudós püspöknek **[853.]**. Dávid Ferenc unitárius vallásalapító mellszobrának felállítását a Brassai Sámuel Líceum kezdeményezte (1992) **[655.]**. Apáczai Csere János emléktábláit a nevét felvevő iskola előcsarnokában (1991, 1993) **[646., 681.]**, a domborművű szobrát pedig az intézmény dísztermében helyezték el (1995) **[720.]**.

A Brassai Sámuel középiskolában az Unitárius Egyház több egyházi eseménynek is emléket állított: „MILLENIUM 2000/ A Dávid Ferenc Egylet 115./ az Ifjúsági Egylet 100./ és a Nőszövetség 90./ évfordulója alkalmából állította/ az Unitárius Egyház.” (2000) **[811.]** Az unitárius kollégium az 1848–1849-es szabadságharcban elesett diákjairól is megemlékezett (2002) **[828.]**.

A tudományos és kulturális intézmények emlékállításai

A magyar tudományos és kulturális intézmények is kezdeményeztek emlékállításokat. 1992-ben a kolozsvári magyar színjátszás a 200. jubileumát ülte meg. Ez alkalomból a színház vezetősége emléktáblát szándékozott állítani a Farkas utcai, egykori kőszínház helyén levő Egyetemiek Háza épületére. Az elkészült háromnyelvű (román–magyar–német) emléktábla elhelyezését a Polgármesteri Hivatal nem engedélyezte. Végül az Állami Magyar Színház épületében helyezték el (átmenetileg)²⁸⁸ A magyar felirata: „EZEN A HELYEN KŐSZÍNHÁZ ÁLLT, A MAGYAR/ SZÍNJÁTSZÁS ELSŐ ÁLLANDÓ ERDÉLYI/ OTTHONA. E TÁBLA ÁLLÍTTATOTT 1992-BEN, A/ »SZÍNÉSZ KÖZTÁRSASÁG« MEGALAPÍTÁSÁ-/ NAK 200. ÉVFORDULÓJÁN.” (1992) **[666.]**

A magyar intézmények emlékállításai a székházak belső udvarán vagy az épületek belsejében zajlottak, mivel ezekhez a terekhez nem volt szükség a hivatalos engedélyekre. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület állította Herepei János helytörténész, „AZ ERDÉLYI MŰVELŐDÉS/ JELES KVTATÓJA” szülőházának emléktábláját (1991) **[650.]**. Az intézmény dísztermében Kós Károly építész, közíró, transzszilvanista ideológus mellszobrát (1997) **[755.]** helyezték el. Szabédi László költő lakóházának (Szabédi Emlékház) emléktábláját az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, a Korunk Stúdió és a Romániai Magyar Írószövetség avatta (1992) **[657.]**. (Az említett intézmények az éves rend-

288 A kiegészített feliratú táblát végül 2012-ben avatták fel a tervezett helyen **[969.]**.

szerességgel megtartott Szabédi Napok állandó szervezői is.) A BBTE Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke Szentkatolnai Bálint Gábornak állított emléktáblát, az orientalista nyelvész egyetemi tanárrá kinevezésének 99. évfordulójára (1996) [740.]. A Heltai Alapítvány a székházat adományozó személyről emlékezett meg: „E HÁZAT/ A HELTAI ALAPÍTVÁNYNAK ADOMÁNYOZTA/ FILEP MARGIT/ 1900–1992/ AKI ÉLETÉT A BOLYAI EGYETEM/ KÖNYVTÁROSAKÉNT AZ ERDÉLYI/ MAGYAR KULTÚRA ÜGYÉNEK SZENTELTE.” (1997) [754.] A Lutheránus temetőben a Magyar Tudományos Akadémia és a Házsongárd Alapítvány állította a Házsongárdi temetőben nyugvó akadémikusok emléktábláját (2002) [834.]. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület dísztermében Mátyás király domborművű mellszobrát helyezték el [851.].

A zsidó emlékállítások

Nem lenne méltányos és torz lenne a kép, ha nem emlitenénk meg a zsidó hitközség által önállóan kezdeményezett emlékállításokat is. A deportálás és a holokauszt 50. évfordulója kapcsán a hitközség a Deportáltak Emléktemplomában megemlékezett az 1812–1944 között tevékenykedő ortodox szertartású rabbikról (1995) [723.], illetve az 1882–1944 közötti neológ szertartású rabbikról, akiknek emléktábláját „dr. Moshe Carmilly Weinberger, e templom utolsó rabbijának részvételével, 1995. október 24-én leplezték le.” [724.] Az emléktáblák szövegét héberül és románul fogalmazták meg.

A zsinagógában román és héber emléktáblákat állítottak annak a zsidó ejtőernyősnek, aki tevékenyen részt vett az ellenállásban: „In memoriam. Peretz Goldstein (1923–1944) ejtőernyős emlékére, aki ennek a városnak lakója volt és tagja az erdélyi cionista mozgalomnak. 1941-ben alijázott [Palesztinába vándorolt], a Ma’agan kibuc tagja lett. 1944. április 15-én életét kockáztatta Joel Palgi ejtőernyőssel együtt, akivel az ellenség által elfoglalt területre lettek bevetve, hogy a fasiszta elnyomás alatt lévő testvéreiket segítsék. Budapesten fogták el és Oranienburgba (Németország) vitték, ahol nyoma vészett. Emléke legyen áldott!” (2000) [807.]²⁸⁹

289 A héber verzió némiképp eltérő szövegű: „Peretz Goldstein cluj-i ejtőernyős (1923–1944) emlékére, aki az erdélyi cionista mozgalom neveltje volt. 1941-ben alijázott [Palesztinába vándorolt] és a Ma’agan kibuc alapító tagja volt. 1943-ban önkéntesen jelentkezett az ejtőernyős egységbe. 1944. április 15-én társával, Joel Palgival együtt ejtőernyővel dobták le az ellenséges vonalak mögé, hogy segítséget nyújtsanak a zsidóknak és harcoljanak a nácik ellen. Peretz Goldsteint Budapesten letartóztatták, Oranienburgba (Németország) vitték és ott nyoma vészett. Emléke legyen áldott!” [808.] (Bányai Viktória fordítása)

Összegzés. A nemzeti diskurzusok

Az 1989 utáni emlékállításokra és megemlékezésekre az etnicitás élménye, a felülről szervezett emlékezet és a nemzeti paradigmákban láttatott történelem volt jellemző. Az 1989 utáni emlékezetszervezésből elkülöníthető a Funar-korszak (1992–2004), mivel a három mandátumot végigvitt polgármesternek és az ideológiai álláspontokban hasonló, a városvezetésben részt vevő román elitnek a múlt létrehozására irányuló igyekezetét sajátos emlékezetvállalkozásnak tekinthetjük. Ezt az időszakot nagyon átgondolt, szisztematikus múltkezelés jellemezte. A vezető elit kitartott a létrehozott emlékezzettartalmak mellett, ugyanakkor az emlékezet helyeinek más alakzatait is megcélózta. Ide sorolhatók az utcanévadások, a különféle tudományos, kulturális és oktatási intézmények névadásának támogatása vagy szervezése, a nyilvános terek nemzetiesítése, azaz a román történelem és a román város szimbolikus és narratív reprezentálása.

A fentiekben a megjelölt időszak emlékezetszervezését, emlékezési alakzatait és diskurzusait vizsgáltam. Bemutattam a tartalmi és formai sajátosságait, amelyek során bizonyítást nyert, hogy a kollektív emlékezet létrejötte nem spontán szerveződés, hanem tudatos szerkesztés eredménye. Az emlékező, az emlékezetet felügyelő elit (társadalmi és/vagy politikai csoport) harcolt a múlt birtokba vételével és az aktuális társadalmi és politikai konjunktúra érdekében felhasználta ezt a múltat.

A politikai rendszer átalakítása mellett szükségessé vált a múlt átértelmezése is. A forradalmi eseményekkel egyidőben elkezdődött a kommunista rezsim műltszervezésének – főként az ideológiát legitimáló tartalmainak – felszámolása a nyilvánosságból. A rendszerváltás eseménye és áldozatai a közösségi megemlékezések (emlékállítások, megemlékezések, egyházi szertartások, nyilvános rítusok) révén szinte azonnal felváltották és az ellentétes pólusról pozícionálták a kommunizmus emlékezetét.

Az 1992-re emancipálódó politikai elit megkezdte a tér és a jelen maga számára legitim múlttal való benépesítését és társadalmi beélesét. A román elit a maga politikai és kulturális előzményeit hozta be a térbe. A demokrata személyiségek, a kommunizmus előtti nemzeti mozgalmak, a demokratikus berendezkedés két világháború közötti előképei jelentették az emlékezetet felügyelő csoport legitim bázisát. A nemzeti múlt megteremtésében kettős tendencia bontakozott ki: egyrészt megtartották vagy új emlékállításokkal megerősítették a nemzeti történelem (kommunizmus alatt is szervezett) reprezentációit, másrészt visszatértek a korábban (főként a két világháború között) elkezdett emlékállításokhoz. Ezek alapján a román nemzeti múlt a következő tematikai egységekre bontható: dák–római eredetmítosz, korai nemzeti mozgalmak, egyesítési törekvések, az 1848–1849-es román forradalom, a nemzeti emancipáció állomásaiként értelmezett parasztfelkelések, a nemzet- és országegyesítések, az antikommunista el-lenállás stb.

A román emlékállítások kognitív sémái többes, lépcsőzetes alakzatba szervezhetők: 1. a román nemzeti eredetet beláthatatlan időre (ókor, római kor) lehet visszavezetni (szemben a magyarral, amely csak a honfoglalás korára tarthat igényt); 2. a nemzeti identitást így folytonosságként lehet meghatározni (amelynek kiemelt pontjai az integrációs törekvések [eredet]mítoszai); 3. az eredettudat és a nemzet „valóságos” léte legitimálja a térszervezési törekvéseket (mi több: felhatalmazza és kötelezi rá az emlé-

kező elitet); 4. az egyedül hiteles múlt alapján a nyilvános térszervezésre csak a román etnikum tarthat igényt.

Az eseményekben közös tér többi etnikuma ebbe a kizáró diskurzusba nem fért bele. Az együtt élő nemzetiségek múltról megalkotott elképzelései ütköztek, a magyar etnikum számára hátrányos szempontúvá, degradálóvá, kompromittálóvá vált a közös tér kihelyezett múltja. A román történelmi emlékezet megkonstruálása egyoldalúvá lett, háttérbe szorította, elfedte, elnyomta a magyar múlt nyilvános felépítését. A magyar elit és a magyar emlékezetközösség egyrészt éppen a román elit tevékenysége nyomán szerveződött. A román elit „magyarelles” emlékállításaira, megemlékezéseire gyertyás tüntetésekkel, élőlánccal, sajtóközleményekkel, ökumenikus istentiszteletekkel stb. reagáltak.

A magyar elit és a véleményét továbbító média a sértett fél pozíciójából érvelt. A nemzeti érzékenység a mártírium eszköztárát mozgósította. A magyar média és a politikai közélet ezekre az emlékezetszervezésekre úgy reagált, mint Gheorghe Funar „ténykedéseire”, aki „újabb cinikus provokációt”, „sovinisza izgatást” követett el. A kisebbségi sorstörténet drámai folytonosságaként és a nemzeti mártíromság okozójaként tekintették a „polgármester újabb emléktábláit” és „újabb szobrait”, ezáltal folyton újratermelve a kisebbségi diskurzusokat.²⁹⁰

Amint már kitértem rá, a legnyilvánosabb terekben történő emlékállítások lehetőségét a román elit birtokolta. A magyar emlékezetszervezések színtereivé a nemzetileg homogén terek, a magyar intézmények, a magyar templomok és a magyar iskolák váltak. A helyszín értelemszerűen beszűkítette a megemlékezési lehetőségeket, a kihelyezett emlékezet tartalmát: a lokális események mellett a nemzeti események egyházi/keresztényi vagy iskolákhoz való kötődésük révén jelentek meg. (Természetesen ez fordítva is értelmezhető: a gyülekezetek/templomok és iskolák múltja a nemzeti eseményekhez köthető.)

Az emlékállítások behúzódása ezekbe a belső terekbe az emlékezetnek a helytől kölcsönzött szakralizálódása és a nemzeti martirológia forgalmazása mellett magának az emlékezetnek az elszigetelődését is jelzik. Az emlékezetközösség partikulárisként mutatkozott, az emlékezet pedig ezekben a homogén terekben nem töltekezhetett az emancipatív működéséhez szükséges etnikus interpretációkkal, ugyanakkor az intézmények profilja és zártsága nem tette lehetővé az állandó receptálását a kívülállók (és más etnikumok) részéről. (Ugyanez érvényes a zsidó hitközség életének, a deportálásnak és az üldöztetésnek a zsinagógában történt emlékállításokra is.)

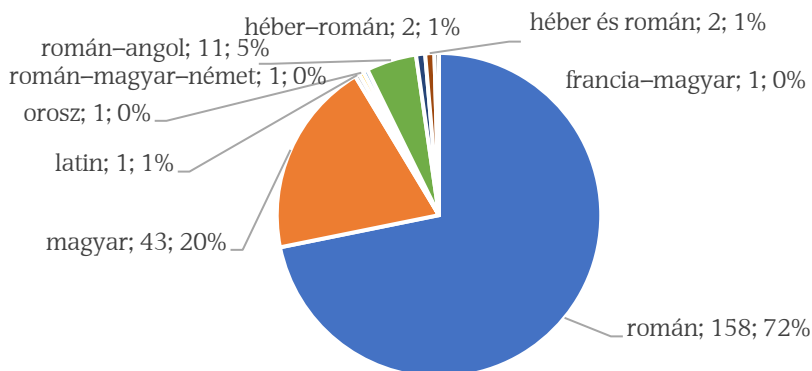
Egyértelmű, hogy a román emlékezetszervezések sikerességéhez hozzájárult a politikai pozícióból eredő hatalmi fenntartottság. Azonban a létrehozott emlékezet kollektívvá válásához, közösségi elfogadottságához az emlékezettartalom állandó használatban tartására is szükség van. Nehezen mérhető ez a hatás: az emlékterekhez rendelődő spontán és szervezett beélelési-bejárési technikák vizsgálata alapján lehetne ezeket a kollektív emocionális kötődéseket lemérni. Ennek vizsgálatára most nem fektettünk hangsúlyt.

Az emlékállítások nyelve • A vizsgált korszak 222 emlékállítását áttekintve a nyelvi megoszlás következő adatsorát kapjuk: 158 (72%) román, 43 (20%) magyar, 11 (5%) román–angol (ugyanazon emléktáblán/szobron), 2 (1%) héber–román, 2 (1%) héber és

290 Az idézetek a korabeli magyar napisajtóból származnak.

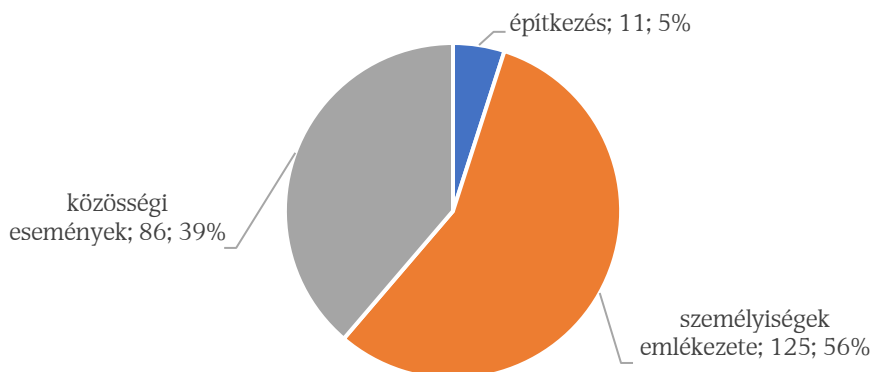
román (külön-külön elkészített emléktáblák), 1 (1%) latin, 1 (1%) francia–magyar, 1 (1%) román–magyar–német és 1 (1%) orosz. A tisztán magyar nyelvűek mellett a magyart is tartalmazó többnyelvű emléktáblákat és szobrokat (összesen 43; 20%) a magyar elit állította, a fennmaradó hányadot (összesen 166; 77%) pedig a román elit, illetve a zsidó hitközség (a román nyelvűekkel együtt 7; 3%) állította.²⁹¹

54. Az emlékállítások nyelve 1989–2004 között

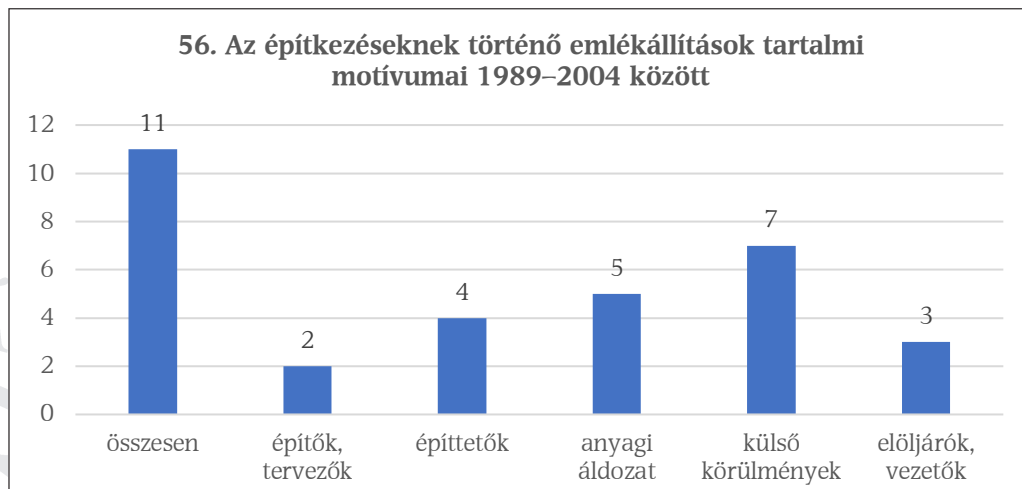
Az események megörökítése • Az események megörökítésének regisztrált motívumai: 1. a gyarapodó város megjelenítése (építéstörténet), 2. a városban zajló vagy a városhoz kötődő események (személyiségek kultusza és a közösségi események megjelenítése). Az első csoportba 11 (5%), a másodikba összesen 211 (95%) emlékállítás tartozik. A közösségi eseményeknek és személyiségeknek történő emlékállítások jelentették a megemlékezések domináns motívumait.

55. Megörökített események 1989–2004 között

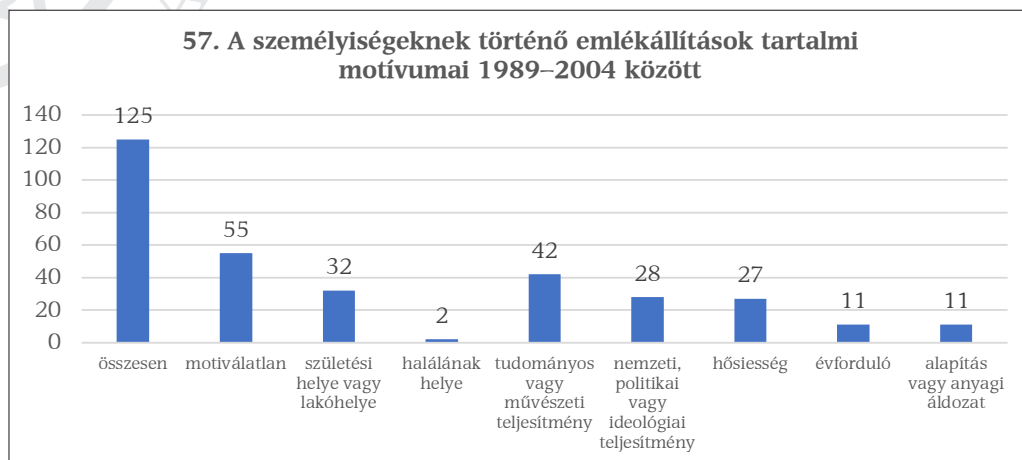

²⁹¹ Szemléltetését lásd az etnikai és térbeli megoszlás ábráján.

Az emlékállítások tartalmi motívumai • A 222 esetből csupán 11 emlékállítás örökített meg építkezést. A társadalomra utaló motívumok megoszlása, előfordulása a következő: az építők, tervezők (2), az építtetők (4), anyagi áldozat (5), az építkezés külső körülményei (7), előjárók, vezetők (3).

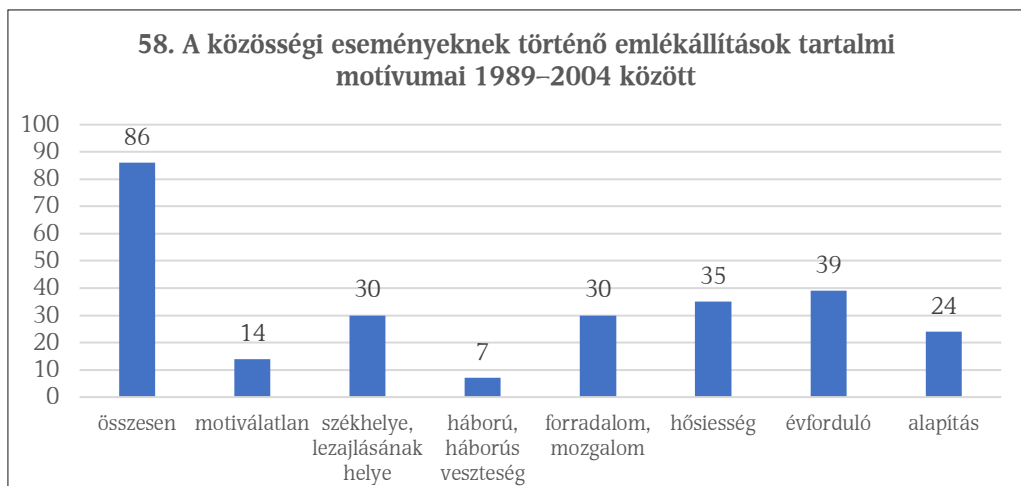

A személyiségeknek történő emlékállítások tették ki a megemlékezések legnagyobb hányadát. A 125 esetből 55 motívátlan (azaz az emléktábla/szobor nem tartalmaz a kihelyezésre vonatkozó szövegszerű indoklást), 70 esetben pedig történik valamilyen utalás az emlékállítás indoklására. A személyiségek kultuszának tartalmi motívumai: a személyiség születési helye vagy lakóhelye (32), halálának helye (2), tudományos vagy művészeti teljesítménye (42), nemzeti, politikai vagy ideológiai teljesítménye (27), hősiessége (11), évfordulója (11), illetve anyagi áldozata vagy alapítói tevékenysége (11).

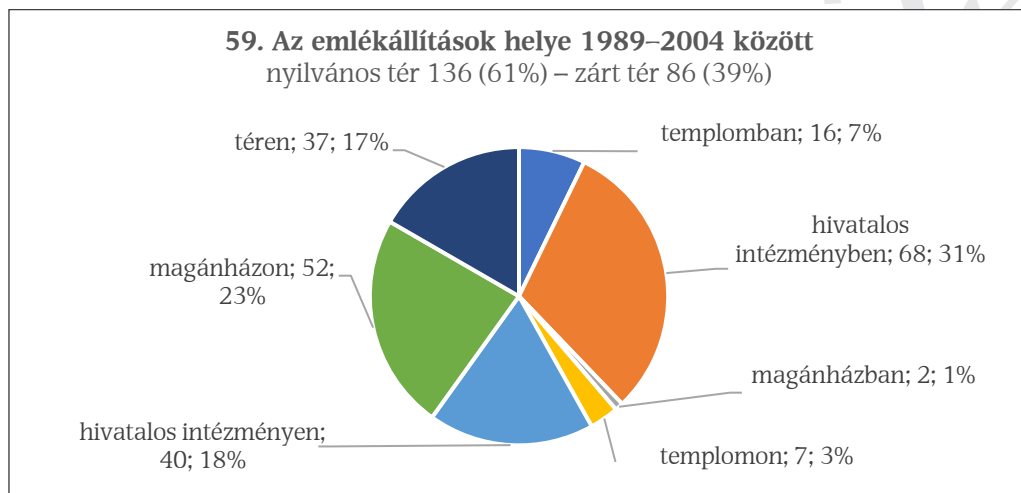

A közösségi eseményeknek történő emlékállítások közé 86 eset sorolható. 14 emlékállítás nem tartalmaz indoklást. A fennmaradó 72 emlékállítás tartalmi motívumai

a következők: az esemény székhelye, lezajlásának helye (30), háború vagy háborús veszteség (7), forradalom vagy nemzeti mozgalom (30), hősiesség (35), évforduló (39), alapítás (24).

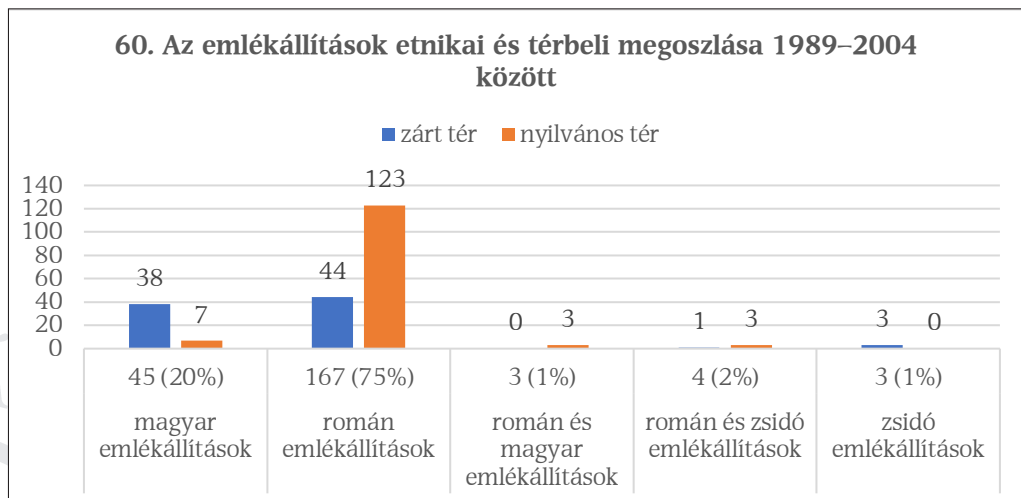

Az emlékéllátások helye • Az emlékezés helyét tekintve a 222 emlékéllátás 86–136 (39%–61%) arányban a zárt–nyilvános terekben történt. A zárt tereket a templombelsők (16; 7%), a hivatalos intézmények (68; 31%) és a magánházak (2; 1%) jelentik. A nyilvános térrészekhez a templomok külső falai (7; 3%), a hivatalos intézmények, középületek (40; 18%) és magánházak homlokzatai (52; 23%) és a terek (37; 17%) tartoznak.

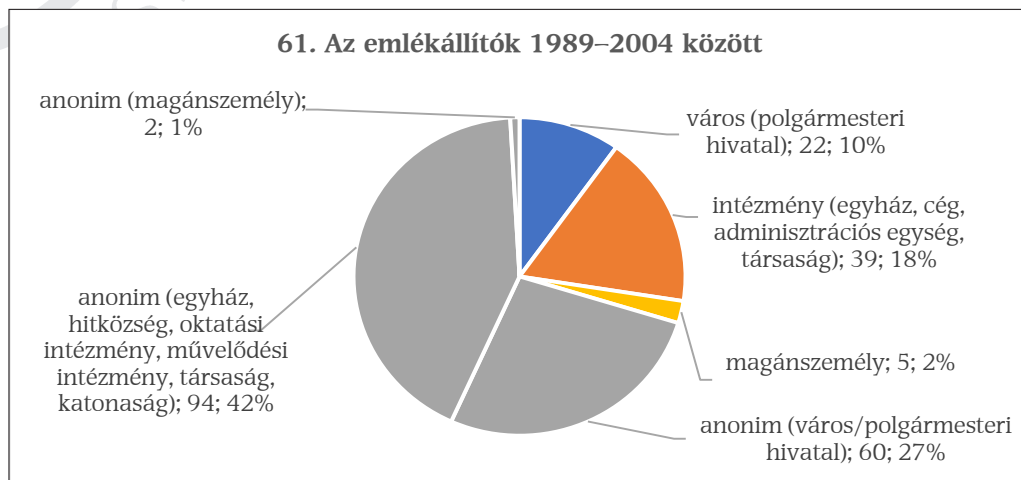

Ennek alapján elmondható, hogy ebben a korszakban az emlékéllátások nagyobb része a nyilvános terekben szerveződött. Ismerve a korszak hatalmi-politikai viszonyait, figyelembe kell vennünk az emlékéllátások etnikai vonatkozását is. A román emlékéllátások nagy része a nyilvánosságot foglalta le a maga számára, míg a magyar emlék-

állítások döntő többsége a zárt, etnikailag homogén terekben (templom, iskola) történt. Ebből is megállapítható a román etnikum nyilvánosságbeli dominanciája.

Az emlékállítók • A megszövegezés 66 esetben (30%) említi az emlékállítót, 156 esetben (70%) anonim marad. Az emlékállítókat három csoportba sorolhatjuk: a város (azaz a polgármesteri hivatal) (22; 10%), intézmények (egyház, cég, adminisztrációs egység, társaság) (39; 18%), magánszemélyek (5; 2%). Az anonim kategória az emlékállítás jellege, helye és felirata alapján kikövetkeztethető, megfejtethető; a névtelenség a következő kategóriákra bontható: a város (azaz a polgármesteri hivatal) (60; 27%), intézmények (egyház, hitközség, oktatási intézmény, művelődési intézmény, társaság, kórház, katonaság) (94; 42%), magánszemély (2; 1%). Megállapítható, hogy a magánszemélyek jelenléte elenyésző, az emlékállítók nagy részét a hatalmi és társadalmi csoportok tették ki.

Ebben a fejezetben főként a román és a magyar múlthasználatot mutattam be. Nem tértem ki azokra a csoportokra, de fontosnak tartom megemlíteni, akiknek nincsenek reprezentációik, akiknek nincs emlékezete, akik kimaradnak az emlékezetkonstruálásból. Ide sorolhatók:

1. Azok az a.) etnikumok, amelyeknek nincs történelmük vagy nem érzékelték a történelmet (*stacionér* vagy *hideg* társadalom – vö: Lévi-Strauss 1962: 309), b.) azok az etnikumok vagy társadalmi csoportok, amelyeknek nincs elfogadott vagy széles körű írásbeliségük és intézményi hátterük. Mindkét csoportot esetünkben, de az egész régióra jellemzően is leginkább a romák jelentik;

2. A különféle szociokulturális csoportok, amelyeket nem jelenítenek meg (pl. a szubkultúrák, a lakónegyedek és a városi perifériák társadalmi);

3. A nők, akiknek története kimarad a hivatalos történelemből. Az emlékezetkonstruálás egy maszkulin műfaj, a nők csak az emlékezetmegőrző emléktárgyakon tűnnek fel (de nincsenek pl. történelmi hősnők). Ugyanakkor maga az emlékéllátó és megemlékező csoport is többnyire maszkulin;

4. A fentiekkel összefüggően azok, akik hiányoznak a politikai és közéleti nyilvánosságból.

Amint láthattuk, a társadalom színterein új rítus jelent meg, amely a 20. századra az egyik legmeghatározóbb, legérzékenyebb, közösséget szervező és identitásokat modelláló tényezővé vált. Ez pedig az emlékezés rítusa. A múlt létrehozása nyomán a különböző motívumok, hatások figyelhetők meg: 1. a folyamatos múltszervezés a lokális emlékezet és a lokalitás megteremtését váltja ki; 2. az emlékezet térbeliesítésével a *történelem háziasítása* (*domestiquer l'histoire* – vö: Fabre dir. 2000), szociális használatba vétele, a jelennek múlttal való benépesítése is lezajlik; 3. az emlékezési alakzatok a múltat beépítik a mindennapi élet szerkezetébe, pragmatikus használatnak vetik alá (pl. utcanév, intézménynév); 4. a tér etnicizálódása láttatja és fenntartja az etnikai határokat; 5. az emlékezetszervezésekben megnyilvánuló magatartások újratermelik a struktúrát és politikai pozíciókat (többség–kisebbség, hatalmi–ellenzéki stb.); 6. az emlékéllátás és az emlékezési rítus integrálja és szegmentálja a társadalmat: az együvértartozás és különállás élményét nyújtja; 7. a társadalom szerkezete láthatóvá és megtanulhatóvá válik; 8. a múlt politikai tőkeként funkcionál: a különböző csoportok az imaginárius múltból politikai előnyöket kovácsolnak; 9. román etnikai dominancia jelenik meg a nyilvánosságban.

Esetelemzés. 1848–1849 emlékezetének szervezése és használata

Az 1848. március 15-én kirobbanó polgári forradalom felszámolta Magyarországon a feudalizmust. A polgári nemzet létrejöttét ettől az időponttól számítják. Az eseményre való emlékezés mára magyar nemzeti ünneppé vált.²⁹² Ebben a fejezetben az 1918-ig, valamint 1940 és 1944 között Magyarország szerves részét képező, ma Romániához tartozó Erdély egyik legfontosabb városának, Kolozsvárnak a magyar forradalommal kapcsolatos emlékezetalkító gyakorlatát vizsgálom.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezetére mind a magyar, mind a(z erdélyi) román társadalom igényt tart. Nem az események történeti vizsgálata a célom, hanem annak a szimbolikus mezőnek a felvázolása és értelmezése, amelyben a 19. század kiemelkedőnek tartott eseményei elhelyezkednek, és a közösségi eseményeknek és a politikai struktúráknak köszönhetően aktivizálódnak és aktualizálódnak. Milyen eljárások mentén lett ez az esemény a kollektív (nemzeti) emlékezet(ek) hangsúlyos része, hogyan formálta és alakította a mindenkorai politikai hatalom vagy etnikai érdekcsoport? Konkrétan: hogyan történt meg 1848–1849 eseményének megjelenítése a kollektív emlékezet számára, az egymást követő (magyar és román) politikai hatalmak vagy egyidejű hatalmi konstellációk hogyan próbálták kiaknázni vagy felhasználni etnikai és ideológiai szempontból, milyen negligálási és legitimizációs stratégiák és törekvések köthetők ennek az emlékezetnek a szerveződéséhez és gyakorlatához Kolozsváron.

Az esemény. Az alapnarratíva

Magyarország a 18. század elejétől a 19. század közepéig a Habsburg Birodalom tagállamaként létezett, így a magyar királyi trónon is Habsburg uralkodók ültek. A 19. század eleje a reformtörekvések jegyében telt: az ország lakosságának mintegy 5-6%-át kitevő nemesség egyre erőteljesebben követelte a gazdaság, a társadalom és a politikai rendszer átalakítását.

²⁹² A Magyar Országgyűlés 1991-es határozata értelmében március 15. az 1849–1849-es forradalom és szabadságharc kezdetének, a modern parlamentáris Magyarország megszületésének napja és a Magyar Köztársaság nemzeti ünnepe.

1848-ban Európában forradalmak törtek ki. Már január 12-én forradalom kezdődött Palermóban, majd február 17-én Piemontban, február 23-án Párizsban. Márciusban pedig további forradalmak következtek: 11-én Prágában, 13-án Bécsben, 15-én Budapesten, 18-án Milánóban és Berlinben, 22-én Velencében stb. A polgári forradalmak fő céljai közé tartozott az alkotmányos kormányzás követelése, a feudalizmus megdöntése, az egységes állam létrehozása (főként a német és olasz területek esetében), illetve a nemzeti függetlenség kivívása.

Az ország központjában, Pesten a forradalom kezdetének napján a fiatal értelmiségiek elkészítették a 12 pontot tartalmazó kiáltványt. A *12 pont* a legfontosabb követeléseket tartalmazta, röviden és lényegre törően követelte a sajtószabadságot, a független és felelős magyar kormányt, az évenkénti országgyűlést, a vallási és polgári jogegyenlőséget, a nemzeti hadsereget, a közteherviselést, a jobbágyrendszer megszüntetését, a politikai foglyok elengedését és az újraegyesülést Erdéllyel, mely országrészt a 18. század folyamán a Habsburg-uralkodóház önálló kormányzósággá alakította.

1848. április 11-én az országgyűlési követelések egy részét – a bécsi és a pesti forradalom hatására – az udvar és V. Ferdinánd király elfogadta és törvényben szentesítette. Ezek a törvények tartalmazták a kiáltvány legtöbb követelését. Ezzel a politikai tettel – Európában elsőként és egyedülállóan – végbement a békés polgári átalakulás és létrejött az első független, az országgyűlésnek (és nem a királynak) felelős magyar kormány gróf Batthyány Lajos vezetésével.

Az észak-olaszországi forradalmak leverése után a Habsburg-ház elkezdte visszavonni a Magyarországnak tett engedményeket. Az ország más (tehát nem magyar) nemzetiségeit támogatta, így Jellasics József horvát bán a császári egységek megerősített seregével 1848. szeptember 11-én betört Magyarországra. A király feloszlatta a magyar országgyűlést és lemondatta a Batthyány-kormányt. Az országgyűlés azonban határozatában az Országos Honvédelmi Bizottmányt bízta meg a hatalom gyakorlásával és a honvédség megszervezésével, amelynek vezetője Kossuth Lajos lett.

Jellasics támadását visszaverték, aki fegyverszünetet kérve visszavonult. Decemberben az osztrák császári és magyar királyi trónra Ferenc József lépett, akinek irányítása alatt a császári hadsereg újabb támadásba lendült és 1849 januárjára a fővárost is elfoglalta. Az országgyűlés és a kormány Debrecenbe menekült, onnan szervezte az ellenállást.

1849 tavaszától a magyar honvédsereg ellentámadásba lendült. A lengyel származású Bem József tábornok vezetésével fokozatosan kiszorították a császári csapatokat Erdélyből.

Miután Ferenc József császárral a magyar vezetőknek nem sikerült megegyezni, a magyar országgyűlés 1849 áprilisában kimondta a Habsburg-ház trónfosztását. Kossuth Lajost Magyarország kormányzójává választották. Időközben azonban Ferenc Józsefnek sikerült az orosz cár támogatását megnyernie, aki óriási orosz haderőt küldött a szabadságharc leverésére. A két birodalom keresztútjába kerülő magyar honvédsereget a túlerő legyőzte, így 1849. augusztus 13-án Világosnál, a cári csapatok előtt letették a fegyvert. A szabadságharc leverését osztrák megtorlás és hatalmi önkényuralom követte. Október 6-án Aradon kivégeztek 13 honvédtábornokot (aradi vértanúk), Budapesten pedig agyonlőtték Batthyány Lajos miniszterelnököt. Kolozsváron október 18-án a város határában kivégezték Tamás András alezredest és Sándor László őrnagyot.

Az elbukott szabadságharc után Magyarországot meghódított tartományként kezelték és önállóságát megszüntetve beolvasztották a centralizált, abszolutisztikus módon kormányzott Osztrák Birodalomba. Ennek vetett véget 1867-ben, az ún. *kiegyezést* követően létrehozott dualisztikus államforma, az Osztrák–Magyar Monarchia.

Az erdélyi román követelések és a havasalföldi forradalom sok hasonlóságot mutattak a magyar forradalomával. Legfőbb eseménye az iszlazi népgyűlés volt. A forradalmi kormány huszonnégy pontban fogalmazta meg a követeléseket: a függetlenség, a felelős kormány, a jogegyenlőség, a bojári címek eltörlése, a jobbágyok felszabadítása, a cigányok felszabadítása, az izraeliták elismerése, honvédsereg felállítása stb. A forradalmat az ottomán és az orosz csapatok verték le. A forradalomhoz leginkább kötődő személyiség Nicolae Bălcescu volt.

A magyar forradalom követeléseivel szemben az erdélyi román vezetők (egyházi előjárók, értelmiségiek) kétféle álláspontot képviseltek. Egyesek hajlottak arra, hogy elfogadják az uniót annak reményében, hogy a polgári vagy demokratikus jogokat a románság is élvezni fogja. Mások elutasították azt, és az erdélyi románok nemzetként és az ortodox egyház hivatalos vallásként való elismerését követelték. A követelések kinyilvánításához az április 30-ai és május 13–15-ei balázsfalvi népgyűlések teremtek lehetőséget. Az erdélyi román forradalom emblematisztikus alakjává Avram Iancu, a szabads csapatok vezetője vált.

A hagyományteremtők

A forradalom és szabadságharc emlékezetének nyilvánosságbeli kultiválása a Bach-korszakban²⁹³ nem volt lehetséges. Minden ilyesfajta kezdeményezést elfojtottak, tiltottak. Az eseményekről való megemlékezés, a meghalt honvédeknek kijáró tiszteletadás a törvénytelenység körébe tartozott. A népi kultúrában ezzel szemben korán kialakult az események folklórhagyománya.²⁹⁴

A kiegyezés után lehetőség nyílt az eseményekről a nyilvánosságban (főként a temetőkben) való megemlékezésekre.²⁹⁵ Ezek a gyakorlatok kezdetben az informális emlékezetalakítás eszközeivel éltek: félhivatalos rítusokról, kisebb csoportok által támogatott és a gyászszertartások szimbolikus eszköztárát aktivizáló közösségi meg-

293 A Magyar Királyság történetének 1851–1858 közötti időszakát Alexander Bach osztrák belügy-miniszterről Bach-korszaknak szokták nevezni.

294 Ortutay Gyula az 1848–1849-es események centenáriumán szervezett gyűjtés Kossuth Lajos-ra vonatkozó anyagát dolgozta fel (Ortutay 1952). A Kriza Ildikó által szerkesztett kötet (Kriza szerk. 1998.) tanulmányainak megállapításai és Vajkai Aurél munkája a népi díszítőművészetről (Vajkai 1998.), Kósa László könyve a paraszti múlt- és történelemszemléletről (Kósa 1980: 137–164.) bizonyítják az események korai népi feldolgozását. A forradalom és szabadságharc folklorisztikai értelmezésének történeti áttekintése: Voigt 1998c.

295 Szabó Miklós is alátámasztja magyarországi példákkal, hogy „a kiegyezés után egycsapásra elhárult a politikai akadály a szabadságharc emlékének ápolása elől, egyszerre jelenik meg a politikai igény arra, hogy minden település, számos intézmény megemlékezzék a jelentős eseményről” (Szabó M. 1991: 46).

nyilvánulásokról beszélhetünk.²⁹⁶ 1869-ben a Kolozsváron kivégzett Tamás András honvédtisztnak emlékkövet állítottak a Házsongárdi temetőben, a következő szöveggel (bár ekkor még sem az esemény helyszínét, sem a sírt nem tudták azonosítani, illetve a születést és a kivégzést is tévesen datálták): „EMLÉKÉRE/ VOLT CS(ÁSZÁRI). K(IRÁLYI). HUSZÁR ÖRNAGY/ KÉSŐBB HONVÉD ALEZREDES/ CS(ÍK). MADÉFALVI/ TAMÁS ANDRÁSNAK/ KI SZÜ(LETETT). OCT(OBRIS). 26 1784./ HAZA IRÁNTI SZERETETÉÉRT/ MINT VÉRTANU KISZENVEDET/ KOLO'SVÁRT NOV(EMBRIS). 9. 1849./ EMELVE/ CS(ÍK). SZÉKI HONVÉD EGYLET ÁLTAL/ TÖBB LELKES KOLO'SVÁRI/ POLGÁROK HOZZÁJÁRULTÁVAL/ 1869.” [258.]

Az első megemlékezés szintén a temetőben, Bölöni Farkas Sándor sírjánál zajlott 1873. március 15-én. (Ekkor Magyarország-szerte megemlékezéseket tartottak.) A 25. évfordulón Hegedűs István tartott beszédet. Bem József tábornok tábori zenésze, Salamon János és cigányzenekara hazafias dalokat játszott, illetve a Kolozsvári Dalkör énekelt (vö: *Emlékbeszédek...* 1898: 26–32, 332). A rítus megválasztott helyszíne arra enged következtetni, hogy az események kapcsán elsősorban a halottakról való megemlékezésre tevődött a hangsúly. Ezt a gyászünnep-jelleget támasztja alá az a tény is, hogy Kolozsváron a honvéd(ek)nek a temetőben állítottak emlékoszlopot. Így a kollektív emlékezet kihelyezésének kezdetben a temető volt a terepe.

Az eseményeknek a reprezentatív nyilvánosságba való kikerülése, a köztéri emlékezési kultúra megszületése a következő évekhez köthető. 1874-ben a megemlékezés még nélkülözte a nyilvánosabb tereket, bár bekerült a város belső központjába. Ezúttal már a Redut nagytermében rendezték meg az ünnepséget. A reprezentatív helyszín az 1848-as forradalom nagy (kolozsvári) eseményének helyszínéként vált indokolttá: ebben a teremben mondták ki az uniót Magyarországgal. (Itt ülésezett az 1848–1849. évi országgyűlés.) A megemlékezés hangulatára az ünnepélyesség vált jellemzővé, mintegy jelzésként annak, hogy nem a bukott szabadságharc tragikumára, hanem a forradalom érvényes vívmányára, az unió eseményére (a 12. pont) tevődött a hangsúly.

A forradalom 30. évfordulóját szintén a Redutban ünnepelték meg. Ekkor az épület nagytermében elhelyezték Petőfi Sándornak az Erdélyi Múzeum-Egylet számára közadakozásból megvásárolt mellszobrát [265.]. Az ünnepi műsor részeként gróf Teleki Sándor és Sámi László is beszédet mondott, majd K. Papp Miklós, a gyűjtés szervezője leleplezte a mellszobrot.²⁹⁷

Az interpretáció egyes aspektusai nem elérhetők az egyének számára. Az *igazság előírásos fogalma* (*formulaic notion of truth*) olyan tudás, amelyhez nincs mindenkinek teljes hozzáférése, csak kivételes személyeknek, a specialistáknak. Ezeket Anthony Giddens *védelmeszövegeknek* (*guardians*) nevezi. „A hagyomány magába foglalja az 'előírásos igazságot', amelyhez csak bizonyos személyeknek van teljes hozzáférése. Az előírásos igazság nem a nyelv referenciális tulajdonságaitól függ, mint inkább annak ellenkezőjétől; a rituális nyelv performatív jellegű és olykor olyan szavakat és gyakorlatokat

296 Gyáni Gábor szerint is „1848 nemzeti ünnepként a 19. század második felében végeredményben az emlékezők szüntelen személyes gyászával indult [...]. Azért is tudott 1848 kollektív emlékezete idővel nemzeti ünneppé válni, mert az először csak titokban megadott végtisztességet utóbb nyilvánosan és hamisítatlanul ünnepélyes keretek között meg lehetett ismételni” (Gyáni 2007: 110).

297 Az ünnepségekről beszámoló: *Kelet*. VIII. évf. 64. sz. 1878. márc. 17. 253–255.; *Magyar Polgár*. 1878. márc. 17. XII. évf. 64. sz. 1–2.

tartalmaz, amelyeket a beszélők vagy a hallgatók alig érthetnek meg.”²⁹⁸ A modern társadalmakban a tudás specialistái *szakemberek (experts)*, az igazság pedig sokkal inkább *tételes (propositional truth)*.

A korai megemlékezésekhez hasonlóan a történész/történetírói pozíció is a legitimizáló szándék felől tételeződött. 1888-ban jelent meg Jakab Elek *Kolozsvár történetének* harmadik és egyben utolsó kötete. A szerző nagyszabású vállalkozása éppen az 1848-as forradalmi események bemutatásával zárult (Jakab 1888b). Annak ténye, hogy a helytörténeti munka kitűzött határa éppen ez az esemény, azt is jelzi, hogy 40 év távlatából már érzékelhetővé vált egy új történelmi korszakhatár, lehetségesnek és szükségesnek mutatkozott egy új határeseeménynek a kanonizálása.²⁹⁹

Jakab Elek leírása jól szemléltette a múltban lezajlott, de a jelenből megítélt, aktualizált események minőségét és recepcióját. Így érdemes elidőzni kissé a kolozsvári forradalom narratív, historiográfiai megalkotásánál. A forradalom hírére „néhány percz alatt a váratlan meglepetés első benyomásai alatt hazafias lelkesedés s öröme buzdulás hatotta át a város lakosait. Nem zajongó kitörés – egy csöndes belső öröm áramlata látszott az arcokon” (Jakab 1888b: 1020).

Kőváry László narratívája – forrása: *Erdély története 1848–49-ben* – is a szemtanú perspektíváját érvényesítette. A forradalom hírét a postával érkezett hírlapok vitték meg. „E hírekre mart. 20-án Kolozsvár komoly arcot ölte. Mindenfelé csoportozás, forrongás. Az elágazva volt vélemények egyesülni; s az alaktalan akaratok formulázódni kezdődének. Délután megnyílt az első nyilvános tanácskozmány gr. Bethlen Ádámnál, mint kolozsvári polgárnál. Elhatározták, hogy fel kell lépni, s e végre a város gyűlését, mint törvényes tért választák.” (Kőváry 1861: 7.)

A történelmi cezúrá, a korszakváltó (kolozsvári) esemény időpontját Jakab Elek is a forradalom híre megérkezésének (március 20.) másnapjával jelölte: „Mikor 1848. márcz. 21. az ó idő és rendszer összeroskadva letűnt, s az új, lelket, szívet fölrazólag bekövetkezett...” (Jakab 1888b: 1019–1020). Ezen a napon fogalmazták meg a polgári őrség felállításáról, az unióról, a törvény előtti egyenlőségről és közteherviselésről stb. szóló törvénytervezetet. „Ezalatt id. gr. Bethlen János, az erdélyi ellenzék mentora, Erdély *Deák Ferencze* a terembe lépett, s miután székét hosszas éljenzések között elfoglalta: válaszolt Méhes indítványára, s kimondá, mikép neki egyetlen üdve, reménye az *unio*; s hogy tovább Erdély papirossá vált alkotmánya alatt élni nem kíván, nem akar.” (Kőváry 1861: 7.) Ez az eszme megszületésének ideje, a nagy kezdeté:³⁰⁰ „A rövid indítvány egy nagy jövőnek programja és kerete!” (Jakab 1888b: 1021.)

A történész reprezentációk az eseményt mint ünnepet mutatták be. Kőváry László leírásában a város lakossága megtöltötte a tereket, össznépi és széles körű kezdeményezésekről volt szó: „Nyolcz óra felé a nép a városház felé sereglett. A terem megtölt, a nép

298 „Tradition involves «formulaic truth», to which only certain persons have full access. Formulaic truth depends not upon referential properties of language but rather upon their opposite; ritual language is performative, and may sometimes contain words or practices that the speakers or listeners can barely understand.” (Giddens 1994: 64)

299 A *korszak, korszakhatár* kategóriáinak értelmezéséről: Odo Marquard nyomán Kulcsár-Szabó 2000: 90–91, Keszeg 2006: 45.

300 A népi kultúrában is a létezés kezdetét ruházzák fel nagy jelentőséggel. „A kezdet nagy jelentőségű szituációja újra megismétlődik az ünnep alkalmával, amely strukturálisan újratertemti azt a fontos határhelyzetet, amelyben a káoszról kozmosz alakult.” (Pócs 1983: 197).

a piac terén foglalt helyet. [...] Mig a kérvény elkészítése foly, a városház előtt sajátságos jelenetek merültek fel. A nép ezrei közé megjelent a *tanuló ifjúság*, népkívánságokkal beírt nemzeti lobogókkal, zajosan éltetve eszmét és embert. Követelni kezdek, hogy a kérvény nekik is felolvassassék. [...] a terembe nyomultak, s éljenzések között nemzeti lobogóikból egyet az elnöki szék fölé, mást a városház homlokzatára tűztek fel. Énekelni kezdek Vörösmarti »Szózat«-át.

E közben alant néhány főúr mellén nemzeti szalagrózsával jelenik meg. E nép, ki soha forradalmat nem látott, előzőnlé a boltokat, szalag-végeket szaggatának fel; azonban a városház körüli erkélyek s ablakokból magas rangú hölgy-kezekről rögtönzött kokárdák repülének le, melyeknek készítésénél azonban elfeledte volt e nemzet leánya, hogy színeinken a vörös szín áll felül; néhány óra múlva a város ifja és örege, nője, leánya kokárdával járt utcáinkon.

Mig ezek folynak, a felirat is elkészült, s az erkélyről a népnek felolvasák. A kérvényt beadni akaró választmány megindult: utána a több ezerre menő tömeg, mely útjában éljenzéseit folytatá.” (Kövár 1861: 7–8.)

Jakab Eleknek a Kövár László munkájához képest később megjelent szövegében a forradalom bemutatása ünnepélyesebb, díszletezettebb: „...nagy tömeg közönség: uri rend, polgárság, tanuló ifjak, nemzeti színű zászlókat lobogtatva jöttek a városház elé, melyeken ily feliratok voltak: »UNIO. ÉLJEN AZ UNIO. ÉLJEN AZ ALKOTMÁNYOS MONARCHIA. ÉLJEN A FELSÉGES URALKODÓ-HÁZ. ÉLJEN A SZABAD SAJTÓ, KÖZTEHERVISELÉS, TÖRVÉNY ELŐTTI EGYENLŐSÉG, POLGÁRI ÖRSEREG!« s több hasonló. A zászlók nagy száma csaknem erdőnek látszott, a szép három-szín a nap sugariban megtörve festői látványként tárult a néző elé. A szíveken gyönyörözés áradt el, a szemekben örömköny ragyogott. A közönség időközönként ismételve kiáltotta a lelkesítő zászlófeliratokat s nemzeti dalokat énekelve adott hazafias örömeinek kifejezést. Mindenki nemzeti színű selyem szalagcsukrokat [*cocardá*] tűzött mellére, s az egyik Unio feliratu lobogót a tanácsház fedele homlokzatára tűzték fel. [...] Estve 2–300 fáklyával, zeneszónál, közben-közben harsogó: ÉLJEN AZ UNIO! kiáltások közt, nemzeti lobogókkal ment az ifjúság elébb a kormányzó, azután id. gróf Bethlen János, végre Méhes Sámuel házához a nap diadala fölött örömeiket s e férfiak iránti tiszteletüket és hálájukat kifejezni.” (Jakab 1888b: 1022.)

A történészek gesztusa az eseménysorozat bemutatásával maga is emlékezet-konstruálásnak számítható, az utólagos eseményalkotás technikáit alkalmazta.³⁰¹ (Az eseményekhez hozzátartozik az is, hogy az országgyűlés után éppen Jakab Eleket küldték Kolozsvárról Pestre, hogy megvigye az unió hírét az ottani kormánynak – vö: Gaal 2001e: 320.)³⁰²

Az eseményekre való figyelés, a megünneplésük igénye egyre határozottabb lett a század utolsó negyedében. Három évvel az első megemlékezés után, 1876-ban a szervezők – az emlékezetet felügyelő intézményt létrehozva – Március 15-i Állandó Bi-

301 Magának a történelmi ténynek a fogalma is egyes történészek szerint nem más, mint a történészi interpretáció nyomán létrehozott konstrukció (White 1973, 1997; Gyáni 2000b).

302 Jakab Elek *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re* címmel írta meg emlékeit (Jakab 1880). Kövár László beszámolóját *Visszaemlékezések a forradalom derűsebb napjaira* címmel közölte (Kövár 1898).

zottsággá alakultak.³⁰³ Ugyanez a bizottság létesítette 1892-ben az 1848–49. Országos Történelmi és Ereklye Múzeumot, és alapította ugyanebben az évben az 1848–49. *Történelmi Lapokat*.

Ekkor a szabadságharcot túlélő honvédek közül már csak néhányan éltek, tehát az események emlékeztét, a személyes implikációk körének beszűkülésével a felejtés veszélyeztette. A Kossuth Lajos születésnapján megnyitott múzeum tárgyi emlékeket gyűjtött mint az események kézzelfogható bizonyítékait. A gyűjtemény Kelemen Lajos helytörténész leírása alapján ismert: „A jó elhelyezés hiányában még rendszertelen múzeum két szobában van összeszorítva. Az első kisebb szoba falait majdnem egészen az ún. honvéd-pantheon, az 1848/49-i öreg honvédek és nemzetőrök fényképei borítják. A sorozat a második szobában is folytatódik. Nevezetesebb tárgyak: Kossuth Lajos egyik turini asztala, teaőzőjével; Bem kulacsa, forgója, gyufatartója; Leiningen gróf íróasztala; több Damjanich- és Vasvári-ereklye. Továbbá Kuun Kocsárd gróf faragott kis pohara; Teleki Blanka és Leőwey Klára, valamint Teleki Sándor gróf emléktárgyai; egy öntött vaságyú, számos ágyúgolyó, fegyver- és ruhadarab, több szép honvédfegyver-faragvány, pecsétnyomók, golyóöntők, egykorú és közel egykorú rajzok, metszetek, szabadságharci kiáltványok, pénzek, s az aradi vértanú-szobor reliefsjeinek természetes nagyságú másolatai.” (Kelemen 1989: 43, vö: Kelemen–Fodor 1902: 56–57).³⁰⁴

Az 1848–49. *Történelmi Lapok* (1898-tól *Történelmi Lapok*) havonta kétszer jelent meg. A folyóirat feladatának tartotta az 1848–1849 kapcsán kitermelődött narratívumoknak az összegyűjtését és publikálását, az emlékművek kezdeményezését, gyűjtemények szorgalmazását. Visszaemlékezéseket, emlékbeszédeket, dokumentumokat közölt. Gyűjtötte, bekérte és folyamatosan ismertette az elhunyt szabadságharcosok fontosabb életrajzi adatait, s az 1894. november 1-jei lapszám *Emlékezzünk a halottakról* címmel közzé is tette a Házsongárdban nyugvók névsorát.³⁰⁵ Ezáltal magukra vállalták és fenntartották a kollektív emlékezet feletti gyámkodás jogát, intézményesítették az oralításban élő események korrigálását és hitelesítését.³⁰⁶ A közelmúlt egyéni életeseiményeit, élettörténeteit a nemzet történetébe ágyazták, és közösségivé formálták.

Kezdetben, a kiegyezés előtti időszakban elhunyt honvédek sírjait – tartva a megtorló intézkedésektől – nem jelölték, illetve a kor szokásától eltérően a biográfia lényeges elemeit (beosztás, a szabadságharcban betöltött szerep) elhallgatva, csupán a halott nevét, születési és elhalálozási évszámait rögzítették. A későbbiek során a város által adományozott díszsírhelyekre temették őket, sírköveket, obeliszket állítottak. Például a csupán 1867 után hazatért és elhunyt Bethlen Gergelyt (1810–1867)

303 A bizottság 1898-ban a szervezet történetének bemutatása mellett kiadta a Kolozsváron elhangzó 1873–1897 közötti március 15-ei beszédeket is (*Emlékbeszédek...* 1898).

304 1933-ban 1050 tárgyból állt a gyűjtemény (vö: Orosz 1933: 45). Az Ereklyemúzeumot 1925. szeptember 25-én a város feloszlatta. A gyűjteményt az 1940-es évek elejéig az EMKE kezelte. A gyűjteményről két későbbi leltár ismert: 1949-ben 658 tételt tartalmazott (ekkor költözött az állomány a Farkas utcai levéltárba), 1976-ban pedig ez 300 körüli-re apadt (ekkor vette kezelésbe a kolozsvári történelmi múzeum) (vö: Mitu 2021: 133–135, Jakab 2023: 121–124).

305 Összeállítója Knapieszky Kázmér, az 1848-as lengyel légió Kolozsváron maradt tagja volt (Gaal 1998: 4). A halottak névsorát Gaal György egészítette ki és közölte (vö: Gaal 1998: 6–7).

306 Az írás dokumentatív természete lehetetlenné teszi a felejtést. Ismét utalnom kell arra, hogy Jan Assmann a hagyománynak a szóbeliségből írásbeliségbe való fordítását a *rituális koherencia* „ismétléskényszerének” *textuális koherenciával* való felváltásaként értelmezi (J. Assmann 1999: 88–89).

1903-ban temették újra, és november 1-jén avatták fel oszlopát: „Harczolt a hazáért 1848-ban/ mint ezredes,/ a világszabadságért mint/ olasz tábornok” (Gaal 2003: 61). A későbbi sírfeliratok megszövegezései is már nyíltan utaltak az eltemetetteknek a szabadságharcban betöltött tisztségére, illetve a megszerzett katonai fokozatra: Balázs Márton (1824–1895) „1848/49-es esemény bajnok” (Gaal 2003: 61); „Bányai Sámuel/ városi tanácsjegyző/ 1848/49 honvéd százados” (Gaal 2003: 34); „Országos képviselő/ kormánybiztos/ tevékeny buzgó hazafi/ Asztalos Pál/ földi maradványait/ zárja e sírhanth/ nemzete választottai közt/ szilárdul állva/ életében polgári tiszteletet/ halála után kortársai/ részt vevő könnyűit/ méltán kiérdemelte/ földi sárházától megvált/ élete 33-ik évében/ 1849” (Gaal 2003: 82); Bányai Vitális (1815–1888) tüzér főhadnagy sírkövén: „Becsület és haza/ volt vezércsillaga,/ élete csalódás/ és szenvedés vala.” (Gaal 2003: 65); „Itt nyugszik/ Vogel Károly/ a kolozsvári könyvnyomdászok/ nesztora/ a koronás arany érdem/ kereszt tulajdonosa/ 1848-/49-iki/ honvéd altiszt/ született 1829-ben/ meghalt 1906. nov. 12-én.” (Gaal 2003: 50); az utolsó 48-as honvédtisztként számon tartott Eszterházy Miguel (1825–1923) „a Sándor-huszá-/ rok kapitánya,/ 48-as honvédtiszt,/ szabadsághős,/ ARADI fogolj” (Gaal 2003: 32). Az egyik legismertebbnek, Bem alvezérének márványoszlopára csak ennyi került: INCZÉDY (Gaal 2003: 43). Az így megfogalmazásra, bemutatásra kerülő élettörténetek a nagy hagyomány, a nemzeti tradíciók megformálása mellett didaktikus funkciókkal is bírtak: a közösség és a nemzet érdekeit felvállaló, azért életüket áldozó egyének életútjával modellezték a minőségi hazafiságot és tették legitimmé magát a nemzeti érzést. Hasonló logikával legitimálták magának a nemzetnek a létét: a nemzet létezik, hiszen szenvedtek vagy meghaltak érte.

Az Erekllye Múzeum őrének (Kuszkó István) kezdeményezésére az Állandó Bizottság 1895 novemberében elhatározta, hogy emlékoszlopot állíttat a Kolozsvár határában kivégzett honvédtisztek emlékének. A bizottság működésbe lépett a kivégzés helyszínének, lefolyásának, a honvédek adatainak felkutatására. A *Történelmi Lapok*ban és a kolozsvári napilapokban, felhívások útján igyekeztek összerakni a még élő szemtanúk élményeiből a hitelesnek tartott narratívát.

A beazonosítás elvégzése és a helyszíni szemle után az emlékállítás helyszínét végül nem a kivégzés helyében határozták meg. A bizottság ezt azzal indokolta, hogy az eredeti helyszín rejtettebb, kevésbé látványos: „A kivégzési hely elrejtve és a mezőn földre eső helyen fekszik, az emlék itt sem a vasutról, sem az országról, nyáron a fáktól nem látható és védtelen helyen lenne itt elhelyezve.

Az emlék ennek közelében a m. á. v. tékére a 81. sz. őrház szomszédságában az országut mellett levő emelkedésre volna állítandó. E tekintetben az államvasutaknál a szükséges lépések megtételét ajánljuk.”³⁰⁷

A bizottság döntése értelmében a kivégzés tényleges helyét sem hagyták megjelöltenül. A honvédek sírjai fölé Schmiel Dániel által elkészítettetett sírkövet emeltek 1896. augusztus 30-án (vö: Kuszkó összeáll. 1896: 132).

A síroktól távolabbi emlékhely számára a Magyar Államvasút (Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszter közbenjárására) engedte át a területet. Az alapköv letételére 1896. április 1-jén, Kossuth Lajos temetésének 2. évfordulóján,³⁰⁸ a millenniumi ün-

307 Részlet a bizottság jelentéséből. Forrás: 1848–49. *Történelmi Lapok* V. (1896) (4) 31.

308 A kolozsvári Kossuth-kultuszról bővebben: Vekov 2010.

nepségek keretében került sor. Az alapkö okirata szerint „ez a köemlék Tamás András és Sándor László 1849. október 18-án a hazáért a bitófán e hely közelében vértanu halált halt székely honfiak emlékének fenntartására, a hazafias érzés ápolására s az utánnunk következő nemzedék szívében való élesztésére emeltetett.” Az emlékállítás története mellett az okirat kiemelte azt is, hogy „ez emlékoszlop kőanyagából épült a Brassó mellett levő Cenken a millenium emlékét fenntartó Árpád szobor oszlopa. A Dunapart közelében épülő országháza, valamint Budán épülő királyi várpalota falai emelésénél is használtak e kőanyagból.”³⁰⁹

Ezek a jelentésteli körülmények az emlékművet szimbolikus idő- és térkoordinátákban (millennium eseménye, Kossuth-évforduló, millenniumi emlékművek, budapesti vár és országház) helyezték el. Talán ezzel is magyarázható, hogy az alapköletét követő hetekben (április 20-án) a magyar nemzeti diskurzusból kimaradó száz diákok megrongálták és összefirkálták az emlékművet.³¹⁰

Az emlékmű létrehozására nem végeztek gyűjtést. A lokális társadalom vállalkozói, szakemberei, előjárói vállalták fel az ügyet. A munkálatokat a szakemberek saját költségükön végezték, a szükséges alapanyagokat pedig a kereskedők díjtalanul bocsátották rendelkezésükre. A szükséges köveket Schmiel Dávid kőbányatulajdonos saját költségén faragtatta és szállította. A vasat a *Reményik Lajos és fia vaskereskedés* állta. A díszkerítést Demjén Ágoston, Beczkay Péter, Porsche Ferenc és ifj. Knauer József műlakatosok végezték, a festését Grünwald Mór festő vállalta el. A vasrácsból készült kerítés alatti aszfaltburkolat öntését Pollák Samu aszfalt- és cementgyáros vállalta magára, a burkolat gránitkő alapzatát Kovács Albert bányatulajdonos biztosította. A környezet díszcserjékkel való beültetését és gondozását Walcz Lajos, az Erdélyrészi Kertészeti Egylet igazgatója biztosította, a puszpáng bokrokat Dénes Józsefné adományozta, a kerítés négy szélére pedig Havas Gyula, a MÁV kolozsvári főmérnöke ültetett négy hársfát.³¹¹

Az emlékmű felirata a következő volt: HONVÉD/ VÉRTANUK/ EMLÉKE// A HAZÁÉRT/ ÉS A NEMZET JOGAIÉRT/ 1849. OKTÓBER 18-ÁN/ E HELYEN,/ A BITÓFÁN VÉRTANUHALÁLT/ SZENVEDETT/ TAMÁS ANDRÁS ALEZREDES/ Sz(ületett). CSIKMÁDÉFALVÁN 1784. X/16,/ SÁNDOR LÁSZLÓ TÁBLABIRÓ/ AZ I. SZÉKELY EZRED 1-SŐ ZÁSZLÓALJÁBAN/ NEMZETŐR TISZT/ Sz(ületett). CSIK-TAPLÓCZÁN 1796”³¹² [297.].

Makróczy János és Bánfalvi Béla színtársulata május 25-én kegyeleti ünnepséget tartott az emlékműnél: szavالاتok, beszédek hangzottak el, a zenekar a Himnuszt és a Kossuth-nótákat játszotta. A társulat 28-án díszelőadást szervezett a városban, az emlékmű fenntartási alapja javára játszották el Jókai Mór *Dózsa György a porhadak vezére* című művét.³¹³

309 Az okiratot közli és az alapköbe tett tárgyakat (dokumentumok, pénzérmék, 1848–49-es ereklyék és történelemkönyvek, visszaemlékezések, szabadságharcosok képei, napilapok stb.) bemutatója: Kuszko összeáll. 1896: 115–122, az idézetek a 115. és 115–116. oldalakon.

310 Az obeliszk „rágalmazó és gunyolódó firkálás”-aiból csak egyet ismerhetünk: „WAD MAGYAR”. Forrás: 1848–49. *Történelmi Lapok* V. (1896) (10–11) 87.

311 Az adatok forrása: 1848–49. *Történelmi Lapok* V. (1896) (10–11) 87–88, Kuszko összeáll. 1896: 67–68.

312 1848–49. *Történelmi Lapok* V. (1896) (18).

313 Az adatok forrása: 1848–49. *Történelmi Lapok* V. (1896) (10–11) 87–88.

A hivatalos leleplezés október 18-án, a kivégzések évfordulóján történt. Az iskolai testületek, tanintézetek, egyletek és társaságok zászlókkal, zárt sorokban vonultak fel. A városi közúti vasút és a MÁV díjtalan különvonatot biztosított.

A vendégek, a honvédegyletek és a rendező bizottság tagjai a városháza előtt gyülekeztek. A többnyire gyalog felvonuló idős honvédek jelentették az egyik látványosságot. A város szélén az ünneplő közönség alakzatba szerveződött: gróf Eszterházy Kálmán, az ünnepély díszelnöke és Szabó Gyula polgármester-helyettes kocsija, Biró Béla apát-plébános és segédlete, az ünnepi szónokok és a bizottság tagjai vezették a menetet.³¹⁴

Először a kivégzés helyéhez vonultak, ahol az apát beszentelte a sírt. Ezután az országút szélén emelkedő obeliszkhez sorakozott fel a közönség. Az ünnepséget gróf Eszterházy Kálmán beszéde nyitotta meg. Szász Gerő református esperes, egykori honvédhadnagy beszédét a polgári dalegylet *Himnusza* követte. Deáky Albert az Ereklýe Múzeum elnöke a vértanúk biográfiáját és az emlékmű létrehozását mutatta be, majd a bizottság nevében adta át az emlékoszlopot. E. Kovács Gyula, a kor ünnepelt színésze *Az aradi sánczok alatt* című alkalmi versét adta elő. Ezután Szabó Sándor honvédegyleti elnök beszélt, majd az egyetemi polgárság nevében Krenner Miklós.

Az emlékművet Szabó Gyula polgármester-helyettes vette át, majd Csikay György zenekara eljátszotta a *Himnusz*t. Az ezt követő koszorúzás sorrendjét a társadalmi szerepek határozták meg: az alpolgármester, a múzeumi elnök, a debreceni honvédegylet, az egyetemi ifjúság, a felsőbb leányiskola, a színház, a 48-as függetlenségi párt, a kolozsvári könyvnyomdászok, a sütőmunkások stb. vonultak az emlékműhöz. A koszorúzás után a nap díszvendége, Capper Jakab Sámuel angol író, a nemzetközi békekongresszus tagja mondott köszöntőt.³¹⁵

1897. március 12-én a Kolozsvár napilap rövid hírt közöl *Petőfi emléktábla leleplezése* címmel: „A felsőbb leányiskola a Biasini-szállodánál emléktáblát tétetett Petőfi ott időzésének emlékére. Az emléktábla leleplezése márcz. 15-én d. e. 10 órakor lesz. Ünnepi beszédet dr. Versényi György tanár mond.”³¹⁶ Március 15-én a megszokott helyeken ünnepelt a város. Délelőtt 11 órától a Főtéren gyülekeztek, hogy az „egyetemi polgárok lélekemelő ünnepének” tanúi legyenek. A központi egyetemtől vonultak fel zászlók és zene kíséretében. A műsort a polgári dalegylet nyitotta meg a *Himnusszal*, majd Czako Péter színművész elszavalta a *Talpra magyart*. Ezt követte Pazourek Ferenc „lendületteljes ünnepi beszéde”, amely a tömeg „éljenkiáltásai közepette végződött”. Körösi Gábor színművész szavalata után ismét a polgári dalegylet énekelt, ezúttal a *Szózatot*. A műsor zárásaként Csikay György zenekara játszott alkalmi dalokat.³¹⁷ A megemlékezések ünnepi jellege mellé a szórakoztatás szerepe is társult. Az egésznapos rendezvény a Vigadóban megtartott kulturális műsorral zárult.

A megemlékezés egyik kitérőjeként a leányiskola felavatta az emléktáblát: „PETŐFI SÁNDOR/ És neje/ 1847. okt(óber). 21-től 24-ig./ Megjelölte a helybeli áll(ami)/ felsőbb leányiskola kegyele/ 1897. márc(ius). 15.” [299.] Versényi György felavató beszédében Petőfi kolozsvári látogatásáról és cselekedeteiről, a forradalomban betöltött szerepéről

314 A szemtanú 317 „úri fogatot” és 27 „külvárosi szekeret” számolt össze (vö: Kuszko összeáll. 1896: 55).

315 Az adatok forrása: Kuszko összeáll. 1896: 54–86.

316 *Kolozsvár*. XI. évf. 58. sz. 1897. márc. 12.

317 Az adatok forrása: *Kolozsvár* XI. évf. 60. sz. 1897. márc. 15.

beszélt. Felolvasta a költő Kolozsváron írott versét, majd végszóként a „hazaszeretet lángszavú dalnokának”³¹⁸ hősi halálára emlékeztette a növendékeket.

A költő itt-tartózkodása alatt írott és az avatáson felolvasott verse az *El innét, el e városból* címet viseli.³¹⁹ A vers üzenetét, az (e városból való) elvagyódást az utókor számára ellensúlyozni tudta annak ténye, hogy „az igaz, őszinte s nemes érzések s a hazaszeretet lángszavú dalnoka”³²⁰ jelenlétével és versével tisztelte meg a várost.

1847-ben a Biasini-szállóban vendégeskedett a feleségével nászúton levő Petőfi Sándor. (Majd 1849-ben még ötször járt Kolozsváron.) Az esemény, amelyen emléktábláját felavatták és amelyen máig az emléktáblája előtt koszorúznak, a polgári forradalom ünnepe. A költő a köztudatban annyira a forradalom markáns személyiségének, a korszak ideáljának számított, hogy a szabadságharc eseményének ünnepségében kapott helyet. A forradalmárra és a forradalomra emlékeznek ott, ahol a költő járt nejével és békeidőben. Ezeknek a tényeknek egymásra építése, az ünnepnap kontextusában való értelmezése jól példázza, hogy mennyire szimbolikusan születnek meg az emlékezet jelentései: a forradalom eseményét a megemlékezők a rítus útján konstruálták meg, mintegy ráerőltetve a kiválasztott térre és a kollektív emlékezetre.

Az emléktáblának is szerepe volt abban, hogy a szálloda előtti Kül-Torda utcát 1899-ben Petőfiről nevezték el.

1898-ban, a forradalom kitörésének és az unió létrejöttének fél évszázados jubileumán nagyszabású rendezvényekkel ünnepelt a város. Ezen a napon a forradalom szimbolikus rekonstrukcióját is elvégezték.³²¹ A tömeg a Szent Mihály-templomban tartott Te Deum után a Redut elé vonult, ahol a városatyák „díszközyűlést” szerveztek, illetve alakítottak az 1848-as májusi események analógiájára. A közgyűlés résztvevői a kormány képviselője, a főrendiház és az országgyűlés néhány delegáltja, illetve a főváros és a vármegye képviselői mellett a város egyházi és világi előljárói (püspök, altábornagyok, csendőrezredes, helyőrségi tisztek, a királyi tábla, az egyetem vezetői, az adminisztratív igazgatóságok vezetői stb.) és a 48-as honvédek voltak. (Egy bárónő ugyanarra a helyre tartott igényt, ahol 50 évvel korábban szemléltette az eseményeket.) Béli István főispán, Albach Géza polgármester, Márki Sándor egyetemi tanár, Groisz Gusztáv képviselő tartottak beszédeket, az egykori eseményeket politikai, történelmi és közjogi szempontból értelmezve. Határozatként az emléktábla elhelyezését és az eseményeket leképező utcanév (utólagos) jóváhagyását fogalmazták meg.³²²

Az ünnepi beszédek mellett Kőváry László szemtanúként idézte fel az uniós tárgyalásokat. Majd a levonuló városi vezetőség a várakozó tömeghez csatlakozva az egyetemi ifjúság által kezdeményezett (és eredetileg március 15-re tervezett) emléktábla-avatáson vett részt: „AZ ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉS/ ITT HATÁROZTA EL AZ/ UNIO/ LÉTÉSÍ-TÉSÉT MAGYARORSZÁGGAL/ 1848. MÁJ(US). 30./ A FÉLÉVSZÁZADOS ÉVFORDULÓRA/ EMELTETTE AZ EMLÉKTÁBLÁT/ AZ EGYETEM IFJÚSÁGA/ 1898. MÁJ(US). 30.” [301.]

318 *Kolozsvár*. XI. évf. 61. sz. 1897. márc. 16.

319 Első versszaka: „El innét, el e városból! Fogjatok be hamarjába,/ Hadd rohanjak, hadd röpüljek/ Más vidékre, más országba.”

320 Részlet Versényi György ünnepi beszédéből. Forrás: *Kolozsvár*. XI. évf. 61. sz. 1897. márc. 16. 3.

321 Ugyanerről számolt be Keszeg Vilmos is a tordai március 15-ei ünnepségek kapcsán, amelyek az 1848-as nap stilizált reprezentációi kívántak lenni (Keszeg 2004: 26).

322 Az adatok forrása: *Magyar Polgár*. XXI. évf. 53. sz. 1898. máj. 31. 1–4.

A leleplezés előtti nap az utca nevét (Belmonostor) Unió utcára változtatták, a Híd utcát pedig Wesselényire. A szemtanú Kőváry László szerint még 1848. május 30-án, az unió kimondásakor „egy a népből indítványozá, s a tömeg határozattá emelé, hogy a hid-utczát, hol Wesselényi szállva volt, Wesselényi-utczának nevezzék; egy más a Monostor-utczát, mint a hol az Unió kimondatott, Unio-utczának keresztelteté” (Kőváry 1861: 48).³²³

Bem József emléktáblájának felállítását az Ereklýe Múzeum bizottsága kezdeményezte. A vármegye és a város vezetői, valamint a még élő 1848-as honvédek jelenlétében leplezték le 1898. december 25-én. Felirata: „E HÁZBAN VOLT SZÁLLVA/ BEM JÓZSEF/ HONVÉD TÁBORNOK/ 1848 DECEMBER 25-IKI/ GYŐZEDELME BEVONULÁSAKOR.” [303.]³²⁴

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc narratív hagyományának, emlékezetének a 19. század fordulójáig történő megalkotása széles tömegeket bevonó, azokra építő társadalmi vállalkozásnak tekinthető. Az egyéni kezdeményezéseket, a családi keretben szerveződő emlékezet működtetését átvállalták a társadalmi vagy politikai csoportok és egyletek. A történészek narratívái (a professzionális tudományterület felőli kanonizálás) és az emlékezetközösség intézményesülése, illetve specializációja (múzeum, honvédegyelet, folyóirat stb.) folytán az események emlékezte a század utolsó harmadára lefoglalta, létrehozta azt a nyilvános teret és időt, amely a fennmaradásához elengedhetetlenül szükségesnek látszott. A kolozsvári emléktér (temető, 1849-es vesztőhely, az unió kimondásának helyszíne, Petőfi Sándor, Wesselényi Miklós és Bem József szálláshelyei) kialakítása és az ünnepnapok (március 15., Kossuth születésnapja és halála, az unió kimondásának napja, október 6.) kijelölése lehetőséget biztosítottak az emlékezet állandó és sikeres működtetéséhez. A forradalomra és a szabadságharcra való emlékezés sajátos emlékezetformává vált, amely képes volt a város/vármegye lakosságát (főként a polgárságot) integrálni, a tereket megtölteni és megszervezni, illetve – ezekkel összefüggésben – egy sajátos emlékezetközösséget teremteni.

323 Az utcának a Főtéren túli folytatását (Belmagyar) 1898-ban Kossuth Lajosról nevezték el.

Szabó T. Attila a kolozsvári névadás első korszakát a „bizonyos kollektív önkéntelenséggel, szinte öntudatlansággal alkotott népi, természetes helynevek kialakulásának” koraként határozta meg: „Az e korban keletkezett utca- és más elnevezések a szóbanforgó településrészek vagy tereptárgyak valamilyen szembetűnő, elsődleges helyrajzi, tulajdonjogi, gazdasági, vallási, nemzetiségi és más jellegére utalnak.” A „beszélő és egyéni” helyneveket éppen az 1848-as mozgalmakkal kezdődően váltotta fel a tér nemzetiesítésének korszaka. „Ekkor már nem maga a lakosság alkot és nem az önkéntelen, szinte tudattalan közhasználat állandósít hosszabb-rövidebb időre bizonyos elnevezéseket, hanem külső tényező, a hatóság szól bele a névadásba. [...] Az újonnan keletkező nevek eleinte a város történetében nevezetes szerephez jutott személyiségek, események megőrkítésének célzatával csak szórványosan jelentkeznek. 1898 táján azonban a történetietlen szemlélet elérkezik ahhoz a ponthoz, amikor a régi nevek jó részét újakkal, jobbára a helyi és a nemzeti történelem időtlen nagyjainak, de nem ritkán csak múlt értékeinek nevével alakult helynevekkel cseréli fel.” (Szabó T. A. 1946: 4.)

324 Bem József emlékhelyállításokban kifejeződő erdélyi kultuszának vázlatos áttekintése: Szabó Zs. 2009.

Hatalomváltások – az emlékezet újrahelyezése

Az Erdélyben lezajló 1918-as impériumváltás nemcsak azt jelentette, hogy az addig Magyarországhoz tartozó országrész román fennhatóság alá került, hanem azt is, hogy ezzel együtt Erdélynek egy másik, a román történelem tárgyává kellett válnia. Az új hatalom új történelemszemléletet és ezzel együtt új, eltérő emlékezetet követelt. Ennek a mentalitásnak vagy ideológiának az 1848–1849 emlékhelyeinek szervezésében is mérhetők a hatásai.

A román hatalom alatt (1918–1940) az előző rendszerre utaló, a nyilvánosságban felépített reprezentációk közül többet láthatatlanná tettek. Az 1848–1849-es események nyilvános tárgyi interpretációit is felszámolni igyekeztek. Ennek elsődleges oka az események eltérő megítélése volt, a magyar és a román nép ellenfélként élte meg a szabadságharcot.

A vizsgált események emléknymoi közül 1919-ben az unió emlékszóvegét [301.] távolították el, illetve cserélték le egy másikkal, a Memorandum-perre emlékeztetővel [374.]. (Az Unió utcát ennek értelmében Memorandumnak nevezték el.) Bem József emléktábláját [303.] az új tulajdonos 1936-ban vette le. A Biasini-szállodáról a városvezetés 1939-ben³²⁵ távolíttatta el Petőfi emléktábláját [299.], amelyet még abban az évben vissza is helyeztek. (Az utca új nevét Avram Iancu román forradalmárról kapta.) A kivégzett honvédek szamosfalvi emlékművét [297.] összetörték, és egyes darabjait megsemmisítették. Mindezek a tények ugyanannak a kulturális folyamatnak a lenyomatai, amely egyfelől az emlékezetet, másfelől a felejtést működteti. Ha a térbeliesítés technikája az emlékezés, akkor a tér felszámolásáé, eltüntetéséé a felejtés. Az emlékezet és tárgyasított formáinak (emlékmű, emléktábla, szobor) negligálása, eltüntetése is következképpen kulturális viselkedésnek számít, a múltrol való reprezentáció használatának mellőzését jelenti.

Avram Iancu kultuszának kialakítása ebben a korszakban kezdődött el. Amint már említettem, 1924-ben helyezték el az alapkővét [369.] az épülő ortodox székesegyház előtti téren, azonban a többszöri kiírás alapján kiválasztott pályamunkát nem valóstították meg. A személyiség kultuszát 1848–1849 aktuális megítélése alapozta meg: a nemzet és az ország egységéért harcoló román hazafi egyik őstípusát reprezentálta.

A visszatérő magyar hatalom (1940–1944) egyrészt helyreállította, másrészt folytatta a korábban megkezdett emlékezetszervezést. Visszaállította az eltávolított emléktáblákat, így 1941-ben az unió létrehozásáról szóló tábla is a helyére került, felváltva a Memorandum-perre emlékeztetőt. (Az unió táblát az 1940-es évek közepén végleg eltávolították.) Az emlékezet tárgyasított nyomainak eltüntetését szimbolikus terület-sértésként értelmezte a magyar hatalom.

A honvédeknek a román hatalom által leromboltatott emlékművét visszaállította némileg módosított szöveggel, és újabb két emléktáblával egészítette ki. Az egyik szöveg az emlékezet újraállításáról, az emléket ápoló csoportról szolt: „BARBÁR KEZEKTŐL LEDÖNTÖTT EZEN/ EMLÉKET FELKUTATTA ÉS VISSZAÁLLITOTTA/ A 25. ÖN-

325 Bornemisa Sebastian román polgármesternél tanára, Kristóf György járt közben az emléktábla visszahelyezésének ügyében (Murádin 2008b: 43). Más adat szerint az 1920-as években távolították el (Gaal 2001d: 250).

ÁLLÓ LÉGVÉDELMI GÉPÁGYU-/ ÜTEG 1941. AUGUSZTUS 10-ÉN.” A másik emléktábla a fogadalom, a múlt iránti kegyelet megerősítése volt: „VÉRTANUSÁGTOK MEGSZENTELT HELYÉN/ EMLÉKETEK E KÖBETŰK ŐRZIK./ DE MAGYAR SZÍVBEN JOBBAN, MINT A SZIKLA/ MEGTARTJUK MAJD VÉGTELEN IDŐKIG.” [427.] (Ugyanazon évben a május 30-ai Hősök Napja egyik rendezvényét – a koszorúzást – is ide szervezték.)

A második világháború után fokozatosan berendezkedő román kommunista rezsim (1945/1948–1989) kezdetben nem tekintette a maga számára használhatónak 1848–1849 történeti hagyományait. (Például az unió mint a forradalom vívmánya teljesen összeegyeztethetetlen volt a román nemzetállam számára.) Petőfi és Bem emléktábláinak [299., 303.] kivételével eltávolították a forradalom és szabadságharc eseményeinek emlékeztetőit [301., 427].

A háború utáni társadalmi-politikai átmenet korszakában az imperializmusellenesség ideológiai ernyője alatt a nagy nemzeti ideológiák és a hagyományos etnikai konfliktusok feloldódni látszottak. Az osztályharc értelmében a legfőbb és közös ellenség a burzsoázia és a fasizmus volt, és ebből a viszonyulásból a munkásosztályra építő politikai kezdeményezések nyertek legitim formát. A román–magyar paritásosság jegyében megjelenő kétnyelvű utcanévtáblák, a közösként meghirdetett május elsejei felvonulások stb. a nyilvánosság szintjén az egyenlőséget hirdették meg.

A Petőfi utcát az 1945-ös városvezetés megosztotta: a Biasini-szállodáig tartó része Petőfi utca maradt, a folytatása pedig Strada Avram Iancu lett (vö: Dávid–Mikó 1972: 143). A két etnikum kapcsolatát építő baloldali szervezet, a Román–Magyar Társaság 1948-ra Bălcescu és Petőfi szobrainak közös talapzaton való elhelyezését tervezte, a két nemzeti hős együttes ábrázolása – bár történetileg hiteltelen a személyes viszony – az ideológiai rokonságot és a nemzeti közelséget jelképezte volna. A meg nem valósult szobor szimbolikus értelmezéséből részlet: „Hadd hirdesse az érc maradandóságával és a művészi alkotás meggyőző erejével ez a közös szobor a mai és az eljövendő nemzedékeknek, hogy Erdély viszályoktól tépett földjén a két egymásrausztatott nép között véget ért a harc s az elnyomók által szitott ellentétek – összhanggá, közös alkotásvágyban felolvadó megértéssé simultak el abban a »tündérkertben«, mely a múltban csak bitang urai számára volt az, de az ittélő népek számára éppugy kaloda volt, mint a feudális világ minden más országában.”³²⁶

Avram Iancuról középiskolát neveztek el. Román iskolanévadó ünnepség keretében, a forradalom 110. évfordulóján avatták fel 1958-ban Nicolae Bălcescu mellszobrát [505.]. Az ünnepséget az Egyetemi Ház nagytermében, a pártvezetés és a pionírok részvételével szervezték. Az esemény Radu Gheorghének, a városi néptanács végrehajtó bizottsága elnökének megnyitójával kezdődött. Ezután Bucsa Petre, a tartományi néptanács oktatás és művelődési osztályának vezetője olvasta fel azt a minisztériumi rendeletet, amely az iskolanevet adományozta. Brînzei Vasile iskolaigazgató az iskolatörténetet ismertette, és az eseményhez kapcsolódóan az ifjúságnak a „nagy hazafi életművének forradalmi szellemében” való nevelését emelte ki. Teognoste Alexandru a szülői bizottság elnökeként kapott szót. Doina Bleoca pedig az iskola növendékeként, a tanulók nevében beszélt. Elhangzott szövegéből – amely a kor politikai retorikájából építkezett – a napilap alapján idézek: „Köszönjük pártunknak és kormányunknak, hogy most, itt ünnepelhetünk. Köszönjük és vállaljuk, hogy tanulni fogunk minden

326 Forrás: Salamon László: A szobor. *Igazság*. 1948. febr. 7. VI. évf. 30. sz.

erőnkől, hogy méltó követőivé válhassunk haladó forradalmár őseinknek, a nép és a munkásosztály nagy harcosainak, akik vérüket ontották azért, hogy mi most békében tanulhassunk és építsünk népünk boldogulása érdekében.”

A beszédek kulturális műsor követte, majd az iskolához vonulva leleplezték a mellszobrot és az új iskolanevtáblát.³²⁷

Az 1965 után hangsúlyossá váló hivatalos történet szemlélet a nyilvános terekben már csak a román szabadságharc emlékezetét alakította. Avram Iancu alakjának és tetteinek mitizálása lehetőséget teremtett arra, hogy a román történetírás legérzékenyebb területét, a nemzet létrejöttét, az önállósági törekvéseket példázza és legitimálja.³²⁸ Ez a koncepció a forradalom és szabadságharc eseményei közül leginkább a balázsfalvi nemzetgyűlés eseményére (1848. május 13–15.) fókuszált, amelybe a román országrészek és Erdély egyesítésének korai szándékait vetítette vissza.

1968-ban országos jelentőségű megemlékezést rendeztek Balázsfalván a román népgyűlés 120. évfordulóján. Erdély városaiban a román forradalmároknak (főként Nicolae Bălcescu és Avram Iancu kultuszának) szobrokat és emléktáblákat állítottak.

Kolozsváron a Báthory István Líceum fennállásának 389. évfordulójához kötötték az eseményt. A forradalom 120. évfordulóján emléktáblát helyeztek el az intézményen, a román nyelvű szöveggel a román nemzeti emancipáció történetét forgalmazták: „Itt működött a kolozsvári Kegyesrendi Gimnázium, amelyben számos román diák tanult, közöttük Avram Iancu, Gheorghe Barițiu, Al. Papiu-Ilarian, Constantin Roman, Ion Suci, Iosif Suluțiu, Iacob Bologa, Nicolae Popea, Constantin Secăreanu, Constantin G. Ioan és a Buteanu fivérek, akik jelentős szerepet játszottak az 1848-as forradalom idején. Az iskola román diákjainak körében uralkodó román nemzeti egyenjogúsítási óhaj volt az *Aurora* [‘Kikelet’] egyesület (1848) és a *Zorile* [‘Hajnal’] című irodalmi lap alapja.” [555.] Az év, amelyben a megemlékezés zajlott, Erdély és Románia egyesítésének 50. évfordulós rendezvényeinek jegyében telt. A november 25-ei emlékállítás a jubileumi év ünnepei közé is kapcsolódott.

Az 1960-as évek közepétől-végétől az 1970-es évek elejéig a kommunista diktatúra politikai engedményeket tett kisebbségi ügyekben. Erre a rövid időszakra (a „nyitás” korszaka) az emlékezetkonstruálás, emlékállítás viszonylagos feléledése vált jellemzővé. Ebben a kanonizálási hullámban állítottak emléktáblát a Biasini-szálloda épületén a (román) szabadságharc eseményének: „Itt, az egykori Biasini-szállóban szállt meg az Erdélyi-szigethegységbe, Avram Iancuhoz vezető útján, Cezar Bolliac (1813–1880) kíséretében, Nicolae Bălcescu (1819–1852).” [557.] A román emléktábla felhelyezése az előzőleg már a magyarok által megjelölt épületre folytatása és felerősödése volt annak a folyamatnak, amelyet korábban az etnikumok között, az emlékezetért vívott szimbolikus harcnak neveztem.

Halálának 100. évfordulóján Avram Iancu átmeneti lakását is megjelölték a Biasini-szálloda közelében (az utca Avram Iancu-szakaszán): „Itt lakott főiskolai tanulmányai idején (1841–1844) Avram Iancu, az 1848-as erdélyi forradalom kiemelkedő vezetője, a társadalmi és nemzeti jogok lelkes harcosa. Állították 1972 szeptemberében.” [587.]

327 Az adatok forrása: *Igazság*. 1958. dec. 16. XIX. évf. 287. sz. 1.

328 Avram Iancu alakja a román országrészekben nem tartozik a nemzeti történelem lényeges referenciáihoz, kultusza többnyire Erdélyben jelent meg. Ugyanez vonatkozik az 1848–1849-es események hagyományaira is (Boia 1999: 277).

A rövid nyitás utáni időszakban vált hangsúlyosabbá a román hatalom számára 1848–1849 emlékezetének megalkotása. A kommunista diktatúra elfojtotta az interetnikus konfliktusokat, a hatalométől eltérő nemzeti ideológiák, vélemények a nyilvánosság szintje alá kényszerültek. A foucault-i diskurzuselmélet (vö: Foucault 1998: 51–60) értelmében egyetlen diskurzus, a hatalmi beszédmód uralta az események emlékezetéről való beszédet. Célja a román nemzet létrejöttének utólagos megteremtése volt, egy olyan múltkép megkonstruálásával, amely a hosszabb ideje szervezett magyar (immár kisebbségi) emlékezetet is ellensúlyozni tudta.

Avram Iancu mellsobrát 1972-ben állíttatta egy kolozsmonostori középiskola [588.]. 1973-ban, az 1848-as forradalom 125. és a Nicolae Bălcescu iskola 15. évfordulóján új mellsobrot avattak a névadó tiszteletére [591.].

A hivatalos ideológia a magyar emlékezetet ellensúlyozandó az eseményeknek azon mozzanatait emelte ki, amelyek kompromittálóak a szabadságharc megítélésében. A Fellegvár kaputornyára helyezett szöveg ezt a törekvést képviseli: „Az ellenforradalmi magyar nemesség parancsára 1849. május 11-én ezen a helyen végezték ki Stephan Ludwig Roth szász tanárt, haladó szellemű értelmiségit, az 1848-as forradalom tevékeny harcosát, a szász lakosság és a román nép társadalmi és nemzeti jogainak fáradhatatlan támogatóját.” [567.] A magyar szabadságharc ellenforradalomként való beállítása a hivatalos román történelemszemlélet mentén értelmezhető: a román szabads csapatoknak a nemzeti jogokért vívott harcai képviselték a hiteles forradalmat az elnyomó magyar hatalommal szemben.

Az 1989 utáni szimbolikus térszervezések és az emlékezet(ek) használata(i)

Az 1989-es rendszerváltó forradalom a múlttól folyó diskurzus vonatkozásában is cezúrának tekinthető. Kolozsváron minden eddiginél intenzívebben lángolt fel az emlékezet újraalkotásának igénye. Az új rendszer számára a társadalmi-pitkai legitimizáció és otthonosság érzetét nem nyújtó emléktárgyak terhekké váltak. A történelmi reprezentációk nagyarányú felszámolása így vált indokolttá (ahogy azt az előző fejezetekben is bemutattam). Az emlékezetért folyó törekvések a nyilvános terekben a magyar és román elit konfliktusait modellezték.

Ennek az emlékezetért folyó harcnak vagy az emlékezetek közötti rivalizálás folyamatának magyarázatára is a foucault-i *diskurzusmodell*t tekintem érvényesnek. A *diskurzus* az a szimbolikus jelentéseggyüttes, amelyért, és amelynek eszközeivel a társadalomban harc folyik, és amely kizár, marginalizál eltérő véleményeket (Foucault 1998: 51–60). Ennek a teóriának a jelen vizsgálati tárgyra való alkalmazása azt jelenti, hogy a múlt megjelenítése, a jelent legitimáló kollektív emlékezet eszköz annak a szimbolikus hatalomnak a megszerzésében, amelyért a magyar és a román diskurzustársaságok versengenek.

A román emlékéllátások

1848–1849 emlékezete változatlanul érvényesnek, értelmezhetőnek, állandónak mutatkozott. A magyar etnikum számára a rendszerváltás a forradalom és szabadságharc

megünneplésének lehetőségét is ígérte. A helyi román elit is egyre inkább igényt tartott az események megformálására. A Gheorghe Funar-féle korszakban, 1992 és 2004 között a vezetői pozíciót birtokló román hatalmi elit olyan nacionalista diskurzust képviselt, amely ellehetetleníteni igyekezett a magyar emlékezetért folytatott beszédmódokat.

Szükséges itt is hangsúlyozni a román nemzeterősítő vagy identitáserősítő eljárásoknak a kettősségét: 1. egyrészt a tér nemzetiesítését a saját történelem- és múlt-szemlélet alapján, 2. másrészt az idegen etnikus jelentésekkel bíró terekhez való viszonyulást: annak a semlegesítését vagy a felszámolását. Az alábbiakban a szimbolikus térszervezés általános és teljes körű bemutatására nem vállalkozom,³²⁹ csupán a vizsgált események emlékezete kapcsán szerveződő szimbolikus konfliktusokat érintem.

1992-ben, a rendszerváltás után Kolozsváron megalakult Avram Iancu Kulturális Társaság – a két világháború között elkezdődő szimbolikus térépítéseket folytatva – pályázatot írt ki Avram Iancu-szobornak az ortodox székesegyház előtti – Győzelem – téren való felállítására. Az emlékmű alapkövét 1992. szeptember 10-én, a forradalmár halálának 120. évfordulóján avatták [661.]. 1993. november 30-án, a nemzeti ünnep előzeteseként felavatták a befejezetlen (mellékalakok nélküli) szobrot. Az eseményt Grigore Zanc ispán nyitotta meg. Az emlékművet Ion Teodor Stan, a kezdeményező társaság elnöke és Gheorghe Funar polgármester leplezték le. A felszentelést Bartolomeu Anania ortodox püspök végezte.

Az átadási ünnepségen a kormánypártok képviselői, az elnöki intézmény, a parlament, a szenátus és a kormány delegáltjai, a hadsereg, a hírszerzés, a rendőrség, a helyi egyetemek és vállalatok, a polgármesteri hivatal, a megyei tanács és a Vatra Românească szervezet koszorúzott.

A megyei és helyi hatóságok beszédei mellett Ion Iliescu államfő üzenete, illetve Doru Ioan Tăracilă szenátusi alelnöknek a parlament, Liviu Maior tanügyminiszternek pedig a kormány nevében mondott beszédei tették az eseményt ünnepivé, politikailag legitimé. A polgármester a román nemzeti hős érdemeit az „elnyomó szerepet játszó magyarok” kontrasztjában értelmezte. Victor Romulus Constantinescu megyei tanácselnök beszéde után az AIKT elnöke az emlékmű megvalósításának folyamatát ismertette. Az elnök javaslatot tett a térnek Avram Iancu térre való átnevezésére és a nemzeti és egyéb ünnepségeken való használatára. Az emlékállítás legitimálásához és az alapnarratíva értelmezéséhez Zeno Opriș Vatra Românească-elnök, Bartolomeu Anania ortodox és Tertulian Langa görögkatolikus püspökök, Pantelimon Pralea vezérőrnagy, Ștefan Pascu történész akadémikus, Ioan Rus, Fehér megye ispánja és Grigore Vieru besszarábiai költő járultak még hozzá. Az eseményt a kolozsvári sorkatonák ünnepélyes eskütétele és díszfelvonulása zárta.³³⁰

A politika, az egyház, a hadsereg, a tudomány és a kultúra intézményeinek és képviselőinek bevonása, a helyi, az országos és határon túli küldöttek jelenléte az ünnepet nagyobb kontextusokba ágyazta bele. A kiemelt időpontban, az egyesítés 75. évfordulóján csomósodó térrendezési eljárás a román nemzeti érzésre, történelemtudatra hivatkozva tette legitimé az emlékezetformálás, emlékezetalkotás gesztusát. A „román centrum”

329 A Főtér szimbolikus átrendezéséről, az itt zajló szimbolikus térharcokról átfogó elemzést Feischmidt Margit (Feischmidt 1994, 2001a, 2001b, 2002 és 2003) készített, illetve a Rogers Brubaker által vezetett kutatócsoport (Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2006). Ugyanehhez lásd Péter László munkáit (Péter 1996, 2006 és 2011).

330 Az adatok forrása: *Adevărul de Cluj*. 1993. dec. 1. V. évf. 1019. sz. 1.

szimbolikus erejét a periodikus bejárás gyakorlatokból (nemzeti ünnepek, katonai eskütételek, rendezvények), katonai parádékból és politikai reprezentációkból merítette.

A Főtér is megcélzó nemzetépítési törekvések és térszervezések mellett más magyar emlékterekre is rátelepedett a román diskurzus. A román félnek, bár korábban már megjelölte a helyet, a Biasini-szállodához bejárás-beélési gyakorlatai, megemlékezési rítusai nem kapcsolódtak. 1848–1849 eseménye megmaradt a magyar etnikum fő nemzeti ünnepének. 1990-től kezdődően (újra) az ökumenikus istentiszteleteket megelőző vagy követő, a Biasini-szállodánál történő koszorúzás lett az ünnepségek egyik fő eleme. Ez utóbbit az RMDSZ szervezte, amelynek előjárói minden évben megkoszorúzták Petőfi Sándor magyar [299.] és Avram Iancu, Cezar Bolliac és Nicolae Bălcescu közös, román [557.] emléktábláit.

1996 márciusában a román elit is bejelentette igényét a szimbolikus térteremtést és a március 15-ei ünneplést illetően. Erre ugyanazt a teret és időt választotta, amelyet a helyi magyarság magának tartott fenn.

Március 13-án a Polgármesteri Hivatal és az Állami Levéltár felhívást tett közzé a helyi román újságban. A lakosságot kérték a márciusi ünnepen való részvételre, hogy együtt ünnepelhessék az „1848-as Forradalom Vezetőinek és a betolakodók által meggyilkolt románok tízezreinek emlékét”.³³¹ Az ismertetett program az ünnepély csúcspontjaként a George Barițiu és Nicolae Bălcescu emléktáblájának leleplezését nevezte meg.

Az ünnepség előtti napon a korábbi román emléktábla [557.] helyébe a következő kétnyelvű (román és angol) szöveget helyezték: „Ebben az épületben szálltak meg 1848–1949 éveiben, a nemzeti szabadságért és egységességért folyó harc szervezésében George Barițiu és Nicolae Bălcescu. A románok szent ügyének kinyilvánítását a magyar nemesség véres megtorlása követte, amelynek során legyilkoltak 40000 románt, felperzselték és feldúltak 230 falut.” [732.] Az emléktábla tartalmának közösségi elfogadottságát március 15-én a görögkatolikus és ortodox egyházi előjárók által történő felszentelésével biztosították. A tartalom (az értelmezett történelem) hitelesítésére a délután kezdődő *Supplex Libellus Valachorum 205*³³² című, a Polgármesteri Hivatal nagytermében megtartott konferencia volt hivatott, amelyen akademikusok, egyetemi professzorok, kutatók vettek részt. A gesztus legitimmé tételét szolgálta a konferenciát követő, *Supplexe românești oglindite în documentele clujene din veacul al XVIII-lea (Román folyamodványok a 18. századi kolozsvári dokumentumok tükrében)* című dokumentumkiállítás is.

1994-ben a Bocskai (Avram Iancu) térről az újonnan épült szamosfalvi ortodox templom elé költöztették az 1989-es mártíroknak állított hármaskeresztet [652.]. Az emlékművet a kezdeményező társaság (a Vatra Românească Szövetség) átértelmezte, az 1848-as és az 1989-es forradalom román hőseinek állították újra [707.]. Crișan Mircioiu tiszteletbeli elnök és Iustinian Petrescu elnök (Vatra Românească Szövetség), illetve Gelu Neamțu történész (Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum) a három erdélyi harcosról (Vasile Simonis, Alexandru Bătrăneanu, Vasile Turcu) emlékezett meg.³³³

Az események román emlékezetével további fontosnak ítélt térrészeket jelöltek meg. 1995-ben a Fellegváron az 1948-ban eltávolított fakereszt [410.] helyébe emel-

331 *Adevărul de Cluj*. 1996. márc. 13. VII. évf. 1616. sz. 1.

332 A cím az 1791–1792-es petíció 205. évfordulójára utal.

333 *Adevărul de Cluj*. 1994. nov. 23. VI. évf. 1271. sz. 9.

tek egy, méreteit tekintve impozáns építményt, a Hősök Emlékművét [727.]. A város legtávolabbi területeiről is látható emlékműre 1997. március 15-én helyezett szövegek közül egyik a forradalom és szabadságharc sajátos értelmezését jelenítette meg: „Ezen a Fellegvárnak nevezett magaslaton és más Kolozsvár környéki helyeken az 1848-as erdélyi forradalom megtorló hadjáratában nagyszámú románt végeztek ki. Alexandru Bătrăneanu ispán, Vasile Simonis, Vasile Turcu, Alexandru Țicudi tanácsosok és a nagy német történész és gondolkodó Ștefan Ludwig Roth emlékére, és sokaknak, akiknek egy részét feljegyezték a kor dokumentumaiban és azoknak, a többségnek, akiknek neve ismeretlen maradt.” [757.]

A fentiekből látható, hogy az 1989 után újradefiniálódó román nemzeti diskurzus a város jelentős tereit foglalta le az emlékezet konstruálására. A vizsgált események tárgyiasított emlékezete birtokolja a szimbolikus szempontból legfontosabbnak és legalkalmasabbnak ítélt helyeket. Az emlékezettről való domináns beszédmód a román elit részéről kiterjedt a magyar megemlékezések idejének kompromittálására is. Így értelmezhető a román megemlékezéseknek a magyar nemzeti ünnepre való rátelepedése. Ez a nap az emlékállításokban, ritualizált eseményekben a legleterheltebb a román nemzeti ünnepnap (december 1.) után. A román polgármester 1999-ben emléktáblát avatott a Biasini-szálloda melletti mellékutcában, az ünneplő magyar tömegtől nem messze, Grigore Silași nyelvész, „a kolozsvári egyetem első román nyelv és irodalom tanára” emlékére [787.]. 2000-ben pedig az 1919 és 1920 között a Kormányzó Tanács valóság és közoktatásügyi feladatait ellátó intézménynek helyet adó épületet, illetve Ștefan Meteș történész által vezetett Állami Levéltár 1923 és 1937 közötti székházát jelöltette meg [798.]. A 2004-es ünnepségek előtti napokban a Polgármesteri Hivatal tanácstermében avattak emléktáblát „a fasiszta bécsi döntés által elrabolt Észak-Erdély román fennhatóság alá való visszakerülése alkalmából.” [852.]

A magyar emlékállítások

A szamosfalvi honvédelemkművet [297.], amelyet az 1980-as évek közepén ledöntöttek, a forradalom után valamelyest rendezték, a környezetét az október 6-ai megemlékezések számára alkalmassá tették.

Új, a közttereket érintő emlékállításra 1848–1849 emlékezetének kapcsán sem szolgáltatott a városi vezetőség törvényes keretet. Az emlékállítások így – az előző fejezetben bemutatott eljárás alapján – a kvázi-nyilvános, nemzetileg homogén környezetben, a templomokban és iskolákban folytak.

2002. március 14-én a Brassai Sámuel Elméleti Liceum az Unitárius Kollégium egykori honvédejére emlékezett. Az ünnepi istentisztelet után Molnár B. Lehel levéltáros³³⁴ és Málnási Ferenc tanár tartott előadást, ezt a diákok ünnepi műsora követte, majd Szabó Árpád unitárius püspök felavatta az emléktáblát: „AZ UNITÁRIUS KOLLÉGIUM/ 47 diákja emlékére,/ akik részt vettek az 1848–49-es/ magyar szabadságharcban./ So- kan közülük életüket áldozták/ népünk szabadságáért./ Példájuk buzdítson, örökségüket/ ápoljuk és adjuk tovább! 2002. március idusán.” [828.]

334 Molnár B. Lehel közölte a kolozsvári unitárius kollégium szabadságharcos diákjainak névsorát és adatait (Molnár 2000).

Kossuth Lajos születésének 200. évfordulóján az evangélikus-lutheránus egyház-község szervezett emlékünnepeket az egykori Kossuth utcai templomban. Az ökumenikus istentisztelet a magyar felekezetek képviselőinek ünnepi beszédeivel kezdődött: Czirják Árpád római katolikus érseki helynök után Mózes Árpád evangélikus püspök mondott beszédet. Csapody Miklós (budapesti) történész és parlamenti képviselő, illetve Egyed Ákos történész akadémikus az eseményt és a forradalmár kormányzó biográfiáját mutatták be, vonták be az aktuális társadalmi és politikai kontextusokba. Alföldi László főkonzul, Cseh Áron konzul, Patrubby Miklós MVSZ-elnök, Kónya-Hamar Sándor megyei RMDSZ-elnök és parlamenti képviselő, az egyházi előljárók és küldöttek (kiemelten Donald Meyer amerikai evangélikus püspök) jelenléte töltötte fel szimbolikus súllyal a rendezvényt.

Az ünnepi műsort a színművészek szavalatai (Albert Júlia, Boér Ferenc és Török Katalin), az énekkar (Protestáns Teológia kórusa), és az operaénekes (Szilágyi Zsolt) biztosították. A templomban felavatott emléktábla: „»Annyi jogunk lesz eredményeinkhez,/ amennyi helyet foglal el szívünkben a hit tüze!«/ KOSSUTH LAJOS/ 1802–1894/ evangélikus egyházhoz mindhalálig hű,/ a nemzet szabadságáért küzdő magyar/ hazafi emlékére állította az emléktáblát/ születésének 200. évfordulóján/ a Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus-/ Lutheránus Egyházkerület és/ a Kolozsvári Egyházközség./ Kolozsvár, 2002.” [833.]

Tamás Andrásnak az 1869-ben a Házsongárdi temetőben állított obeliszkjét [258.], 2002-ben újrafaragták. Az emlékművet [827.] Alföldi László magyar főkonzul és Molnos Lajos városi tanácsos adták át március 14-én. Az obeliszk eredetijét [258.] a kolozsmonostori plébániatemplom előtt helyezték el, talapzatára mindkét, Kolozsvár határában kivégzett honvéd nevét felírták: „TAMÁS ANDRÁS ÉS SÁNDOR LÁSZLÓ/ EMLÉKÉRE (1848).” [825.]

Párhuzamosság és rivalizálás – az emlékezet használata

Március 15. lehetőséget teremtett a kolozsvári elit számára, hogy társadalmi és politikai üzeneteket fogalmazzon meg és forgalmazzon a város (és régió) számára, emellett biztosította a lokális társadalom számára az identitás megélését és felmutatását. Az 1848–1849-es emlékterek, emlékhelyek rituális felkeresése, használatának periodikus gyakorlata ezeket a szimbolikus folyamatokat, társadalmi mechanizmusokat is modellezni tudta.

Az 1990-es első „szabadon ünnepelt” márciusi 15-én a kolozsvári magyar diákság (KMDSZ) felhívására és a magyar érdekszervezet szervezésében (RMDSZ) részt vevő tömeg több helyszínen koszorúzott. Az ünnepségek kezdeteként a Fellegváron, Ștefan Ludwig Roth emléktáblájánál helyeztek el koszorút. A fő ünnepséget a Farkas utcai templomban zajló istentisztelet és az előtte álló Szent György-szobornál elmondott beszédek (Pillich László, Szabó Mátyás, Jakabffy Tamás) jelentették. A nyilvános megemlékezés záróünnepségeként a Biasini-szálló előtt, Petőfi Sándor, Nicolae Bălcescu és Avram Iancu emléktábláinál koszorúztak. Itt Tibád Zoltán és Ioan Popa mondtak beszédeket. Este az Állami Magyar Színházban volt emlékműsor. Este 9 órakor a felhívás értelmében felkért „jóézésű polgárok” az ablakokba helyezett égő gyertyákkal emlékeztek a „Szabadság egykori Tavaszán, mostani Karácsonyán” életüket áldozó hősről.³³⁵

335 Az adatok forrása: *Szabadság*. 1990. márc. 16. II. évf. 62. sz. 1.

1991-ben is megkoszorúzták a forradalom és szabadságharc valamennyi helyi emléktábláját, a hangsúlyos közösségi eseményt azonban a Farkas utcai református templomban tartott ökumenikus istentisztelet jelentette. A rendezvényen a magyar egyházak képviselői (Cseh Zsolt református és Szabó Dezső unitárius lelkészek) mellett a helyi politikai elit is szerepet kapott (Molnos Lajos RMDSZ megyei elnök beszédével). A Báthory István Líceumban és a Magyar Operában az ifjúsági érdekszervezet (MADISZ), az irodalmi kör és a Protestáns Teológia hallgatói emlékműsorokat rendeztek.³³⁶

Az 1992-es, a Biasini-szálló előtt zajló megemlékezésen az RMDSZ Kolozs megyei vezetősége mellett Szócs Géza országos alelnök is részt vett. A vezető politikusok (szénátor, parlamenti képviselő, megyei elnök és vezetőség) jelenléte egyre inkább hangsúlyossá vált. 1997-től a román miniszterelnök vagy államelnök is ünnepi beszéddel köszöntötte a magyar kisebbséget, üzenetét többnyire a prefektus/ispán tolmácsolta, ezzel a román vezetőség egy része is bekapcsolódott a rendezvényekbe. Ugyanekkor lett a megemlékezés nyilvános szereplőjévé a magyar nagykövet vagy főkonzul is, aki rendszerint a magyar miniszterelnök üzenetét olvasta fel.

Az évek során a márciusi magyar emlékünnepegeknek két fő része jött létre: az ökumenikus istentisztelet,³³⁷ amelynek kezdetben a Farkas utcai református templom, 1999-ben az evangélikus-lutheránus templom, 1998-ban és 2000-től pedig a főtéri Szent Mihály katolikus templom nyújtott teret, illetve a Biasini-szálló előtti koszorúzás, amely az események legnyilvánosabb részét képezték. Az 1990-es évek elején a koszorúzás eseménye még megelőzte a templomban zajló ünnepeket, 1997-től azonban a templomban nyitották meg a megemlékezéseket.

Kisebb csoportokra építve szokott lezajlani a Házsongárdi temetőben, Tamás András honvéd obeliszkjénél, a Biasini-szálló előtti ünnepség után közvetlenül megtartott megemlékezés.

Az 1990-es évek közepétől az egyházi beszédek az egyházakban fontos pozíciókat betöltő szereplők – püspökök, érseki helynökök, főtanácsosok – tartották. A beszédek között a helyi iskolák kórusai énekeltek hazafias műveket. Az ünnepi szertartást rendszerint a Miatyánk elimádkozása, az áldásosztás és a *Himnusz* elénekélése zárta.

Romániában egyedül ezen a napon engedélyezett 1995-től a magyar nemzeti szimbólumok (zászló, kokárda, himnusz) használata. A templomtól az emléktáblához felvonuló tömeg zászlókkal, kokárdákkal, Kossuth-nótákat énekelve szokott megérkezni. Az emléktérben többnyire a helyi politikai közszerelők ünnepi beszédeire (1997-től a román és magyar miniszterelnök vagy köztársasági elnök üzeneteinek felolvasására is), illetve a helyi együttesek, kórusok vagy iskolák táncos, zenés vagy verses összeállításaira szokott sor kerülni.

A helyi magyarság számára március 15. alapvetően ünnepinek számított, a polgári nemzet létrejöttének és a győztes forradalom emlékének örömnünnepeként értelmeződött. A „szórakoztató nemzeti ünnep” (Brubaker–Feischmidt 1999: 71) koncepciója a nyilvános megemlékezésekre nem volt jellemző. Inkább a pátosz, a monumentalitás

336 Az adatok forrása: *Szabadság*. 1991. márc. 16. III. évf. 52. sz. 1.

337 Ez egyébként vonatkozik más magyar ünnepekre is. Kialakult és állandósulni látszik az ünnepek (ökumenikus istentiszteletek) felekezeti helyszínekként való leosztása is: március 15. a Szent Mihály katolikus templomban, október 6. a Farkas utcai református templomban, október 23. a belvárosi unitárius templomban, január 22. (Magyar Kultúra Napja) az evangélikus-lutheránus templomban zajlik.

és a politikai legitimizáció motívumai uralták az ünnepi diskurzusokat. Az alapnarratívát újraelőadó, aktualizáló egyházi és politikai beszédek többnyire ki is emelték ezt az érzelmi viszonyulást. A Biasini-szálló előtt beszélő politikusok, érdekszervezeti képviselők gyakran ennek az érzelmi elvárásnak, a forradalmár szerepének igyekeztek megfelelni. A sikeres megnyilvánulásokat a tömeg közbetapsolásokkal, tetszésnyilvánításokkal kísérte.

Az emléktérben zajló megemlékezések egyik állandó eleme a 12 pontnak az aktuálpolitikai helyzetre való alkalmazása volt. Ennek megfogalmazását 1996-tól hagyományosan az ifjúsági érdekszervezetek végezték, a követelések legfontosabb pontjait az aktuális közösségi érdekek képezték. A követelések megfogalmazásában az évek során sok átfedés jött létre. Az új, kiemelt pontok: 1996 – európai integráció, nemzeti kisebbségi jogok; 2002 – egyházi javak visszaszolgáltatása, önálló állami magyar egyetem; 2004 – magyar történelmi személyiségek szobrainak védelme, teljes magyar önrendelkezés, autonómia; 2005 – állampolgárság a külhoni magyaroknak; 2009 – magyar nyelv használata az állami intézményekben stb.

Az 1990-es évek közepéig a március 15-ei események megítélése a román elit részéről többnyire az értetlenkedés és elutasítás jegyében fogant reflexiókat tartalmazta. 1848 román hagyományát az 1970-es évektől kezdődően a román nemzeti egység történelmi mítoszai között értelmezték, de ennek az eseménynek nemzeti ünnepnapja nem alakult ki. Az 1989-es forradalom után a román elit sem tudott mit kezdeni ezzel a történelmi hagyománnyal. A magyar ünneplést a román politikai diskurzusok és a média az 1990-es évek első felében azzal marasztalták el, hogy más ország (Magyarország) nemzeti ünnepét a romániai magyaroknak nem áll jogukban megünnepelni. A nemzeti tradíció hivatalos(abb) elfogadásában az 1996-os kormányváltás és a magyar érdekszervezetnek (RMDSZ) az új kormányban betöltött szerepe játszott közre. (Mint már említettem, 1997-től kezdődően hagyománnyá vált, hogy minden március 15-én a román miniszterelnök vagy köztársasági elnök köszönti az ország magyar lakosságát.)

A magyar nemzeti tradícióhoz való sajátos viszonyulást lokális szinten a román polgármester által képviselt elit jelentette. A polgármester 1995-ben bírsággal, börtönbüntetéssel fenyegette a szervezőket és a koszorúzás résztvevőit.³³⁸ 1996-ban a városi előljáró az alapnarratívát értelmezve kérdőjelezte meg a magyar megemlékezés helyességét és törvényességét: „Március 15. a magyarok által elkövetett erdélyi atrocitások kiindulópontja volt. Utódaiknak nem lenne szabad nemzeti napként ünnepelniük, ehelyett inkább bocsánatot kellene kérniük a megtörténtekért a románoktól.”³³⁹

Az 1848-as emléktérhez román részről történő szimbolikus gyakorlatok, rituális cselekvések, megemlékezések nem kapcsolódtak. 1848–1849 eseménye megmaradt a magyar etnikum fő nemzeti ünnepének, egészen 1996-ig. Ettől kezdődően ezen a napon emlékállítások, hagyományteremtési kísérletek történtek a román elit szűkebb csoportja részéről.

Az 1996-os és 1997-es román emléktábla-avatásokra már kitértem. 1998-ban, a forradalom 150. évfordulóján a román elit (a polgármester köre, a Nagy-Románia Párt és a Vatra Românească szervezet) felvonulást – a magyar közvélemény értelmezésében

338 Az adatok forrása: *Szabadság*. 1990. márc. 15. VII. évf. 52. sz. 1., *Szabadság*. 1990. márc. 16. VII. évf. 53. sz. 1.

339 Gheorghe Funar polgármester kijelentését közli: *Adevărul de Cluj*. 1996. márc. 16–17.

„ellenkoszorúzást” – rendezett. Az ortodox székesegyházban megtartott istentisztelet után megkoszorúzták Avram Iancu szobrát,³⁴⁰ innen Baba Novac szobrához vonultak koszorúzni. A hadsereg díszszázadával kiegészült menet végül a Biasini-szálló elé vonult, ahol a román–angol nyelvű emléktáblát [732.] koszorúzták meg. A román ünnepnap szerkezete – istentisztelet, felvonulás és koszorúzás – hasonló volt a magyar elit ünnepéhez. A különbség abban állt, hogy ez a város másik (alternatív román) centrumából indult, azt kötötte össze az 1848-as emléktérrel.

1999-ben a Biasini-szállónál, 2000-ben pedig a város Avram Iancu szobránál (Avram Iancu tér, Avram Iancu Elméleti Líceum udvara), Nicolae Bălcescu és Gheorghe Barițiu mellszobránál (a róluk elnevezett iskolák udvarán), illetve a fellegvári kereszt emléktábláinál rendezett koszorúzásokat a polgármester a „magyarok által 1848-ban meggyilkolt románok” tiszteletére. A 2000-es magyar ünnepséget a helyszínre érkező polgármester rendőrökkel akarta eloszlatni.³⁴¹ 2001-ben a magyar ünnepséggel egyidőben koszorút helyeztek el Avram Iancu szobránál, a Memorandisták Emlékművé-nél, a Biasini-szálló román–angol emléktábláján és a Fellegváron található kereszt-nél.

2002-ben is koszorúzásokkal ünnepelt a város román vezetőségének egy része. Emellett a polgármester nagyszabású rendezvénnyel ünnepelte megválasztásának 10. évfordulóját is. A március 15-ei rendezvényen az időpont megválasztása mellett más szimbolikus gesztusok is a magyar forradalom emléknapjára irányították a figyelmet: a Nagy-Románia Párt elnökétől egy bibliát vett át, hogy „azzal üzze ki a magyarokból az ördögöket”.

Március 15. (magyar) ünneplése a román fél számára folyamatos inzultusként értelmeződött: a román diskurzusok a nemzetféltés verbalizálásával, az állami szuverenitás veszélyeztetésének felmutatásával mozgósítottak. A magyar ünnepségekkel ellentétben a román elit által szervezett márciusi ünnepségek legfontosabb alakzatai – az események emocionális megítélését kifejező – gyászszertartások voltak. A 2003-as ünneplések során is nyilvánvalóvá vált, hogy a megidézett esemény másképpen kontextualizálódott a román elit számára. A Biasini-szálló előtti koszorúzási ünnepség a polgármester megérkezésével kezdődött. Két ortodox román pap gyászszertartást celebrált. Ennek keretében felelevenítették, verbalizálták az emléktáblán megfogalmazott eseményt. Az egyházi előljárók a rítust „Nicolae Bălcescu, George Barițiu, Avram Iancu és a 40000, a haza szabadságáért az ördög ellen harcoló 1848–1849-es román hős emlékére” celebrálták. Az egyházi rítus kötött formájának megfelelően a lelkészek a kenyér és a bor emelgetésével halotti éneket énekeltek, a résztvevők pedig egymás vállát kezükkel érintve fohászkodtak az örök üdvösségért. Ezután az ünnepséget hivatalosan levezető személy mondott rövid beszédet. Megfigyelhető volt, hogy a verbális újraelőadás az aktualizálás felé tolódott el, a szónok hangsúlyozta, hogy „csupán egyetlen nyelv lehet hivatalos Erdélyben és ez a román”. A rendezvény végén a román politikai pártok és szervezetek képviselői a román és angol nyelvű emléktáblát koszorúzták meg.³⁴² A szertartást 2004-ben is megismételték.

340 Avram Iancu alakja a román politika számára a román–magyar politikai és szimbolikus konfliktus eszközeként vált fontossá: „1998-ban a forradalom százötven éves évfordulóját csupán az erdélyi román nacionalista pártok és szervezetek hozták Avram Iancuval összefüggésbe” (Brubaker–Feischmidt 1999: 80).

341 Az adatok forrása: *Szabadság*. 2000. márc. 15. XII. évf. 63. sz. 1.

342 Sajtógyűjtés. A továbbiakban a sajtógyűjtést nem hivatkozom.

A 2005. márciusi megemlékezés külön vizsgálati keretet érdemelne. Kolozsvárnak ekkorra már új polgármestere lett, aki elődjétől eltérően nem kívánta ünnepelni március 15-ét. Az esemény ünnepségének egyedüli birtokosa a magyar elit lett. A megemlékezés alkalmát lehetőséget teremtett a volt polgármester feletti győzelem demonstrálására és a helyi magyar elit pozíciójának újradefiniálására. A hagyományos megemlékezésektől eltérve az ünneplő tömeg a főtéri Mátyás király szoborcsoportjához is felvonult, ahol népviseletbe öltözött, magyar zászlókat lobogtató fiatalok Kossuth-nótákat és himnuszokat énekeltek. A résztvevők – szimbolikus tiltakozásként – néhány percig magyar jelképpel (Árpád-sávós zászlóval) takarták el a szobor talapatának az előző polgármester által elhelyezettett román nyelvű emléktábláját [665.].

A román–magyar ideológiai viszonyulások leegyszerűsítésének csapdájába esnének akkor, ha nem figyelnénk fel az etnikai jellegű interpretációk mellett más politikai vélemények, polémikák megjelenítésére is. A márciusi ünnepségek alkalmat szolgáltattak a hazai magyar–magyar véleménykülönbségek és az erdélyi magyar–magyarországi magyar viszonyulások megjelenítésére is. A tömegrendezvény kedvezett a kettős állampolgárság 2004-es kudarcának lereagálására, a nyilvános szimbolikus válaszcikcióknak: 2005-től kezdődően a nyilvános ünnepségek lehetőséget teremtettek a 2004. december 5-ei, magyarországi, a külhoni magyarság állampolgárságának megadásáról szóló sikertelen népszavazás erdélyi fogadtatását kifejező vélemények spontán vagy szervezett megjelenítésére.³⁴³

A 2005-ös (a Szent Mihály-templomban és a Biasini-szálló előtt elhangzott) ünnepi beszédek jól tükrözték a romániai magyar társadalomban a népszavazás eredménye nyomán kialakult értelmező mechanizmusok főbb jellemzőit. A diskurzusok retorikája főként a mitizálódott fájdalmas magyar sors metaforakincséből építkezett. A megtagadottság, a kirekesztettség, a szétszabdalt nemzettest, az elfelejtettség, a magáramaradottság metaforái egy jellemzően kisebbségi sorstörténet drámai folytonosságában helyezték el a december 5-ei népszavazást. A református püspök az ország egységéért küzdő, a győztes szabadságharcot vezető Bocskai István fejedelem végrendeletéből idézett,³⁴⁴ és az aktuálpolitikai események okozta közösségi trauma feloldásáért a vallásos hitre hivatkozott.³⁴⁵ Az unitárius lelkész 1848 értékeinek megtartásá-

343 A népszavazás eredményének erdélyi fogadtatásához, a külhoni magyar állampolgárság kudarcát utáni erdélyi rituális gyászszertartásokhoz lásd Jakab–Peti 2005a és 2005b.

344 „Meghagyom, s írom szeretettel intvén mind az erdélyi és magyarországi híveinket. Az egymás között való szép egységre, atyafiúi szeretetre. Az erdélyieket, hogy Magyarországtól, ha más fejedelmek alatt léshetnek is, el ne szakadjanak. A magyarországiakat, hogy az erdélyieket tőlük el ne taszítsák, tartsák atyafioknak, vöröknek, tagoknak.”

345 „Lehet, hogy sokan megfélemedtek rólunk. Megtagadnak bennünket, határon kívülre rekesztenek minket. A magyar nemzettesthez való tartozásunk jogát megtagadják tőlünk. De szabadulásunk Krisztusában sohasem fogunk csalódní. Ezen a március 15-én úgy ünneplünk, hogy nem felejtjük a december 5-ei döntést, annak döbbenetét és fájdalmunkat sem. Aki nem vette volna még észre, körülöttünk minden nép rendezte már a határon kívülre került testvérei jogi státusát. Csak mi kaptunk visszautasítást. Leírtak, visszaminősítettek, minket a bevándorlókkal egy sorba tettek. És Ézsaiás szavaival kérdezzük: »Hát megfélemedkezhet-é az anya gyermekéről? Hogy ne könyörüljön méhe fián?« Kérdésünkre Isten adja meg a választ: »És ha ezek elfelejtkezének is, én terölád meg nem feledkezem.« Ebben az ígéletben bízva mi már nem is a politikusoktól várjuk a kegyet, az alamizsnát, mi Istentől kérjük az ajándékot. A Történelem Urát kérjük, tekintsen reánk, áldja meg emlékezésünket, ünnepünket, hallgassa meg kérésünket, gyógyítsa meg fájó sebeinket. És e szétszakadozott testbe adja az ő lelkének az erejét. Mert ahol az Istennek lelke, ott van egység, ott a szabadság.”

ban és ápolásában jelölte meg a kiutat.³⁴⁶ Az evangélikus-lutheránus lelkész a nemzeti költő Reményik Sándor versére (*A legszebb szó*) építette beszédét: a testvériségről, a szabadságról és a nemzetépítés akadályairól beszélt.³⁴⁷

A Magyarok Világszövetsége üzenetét tolmácsoló Kárpát-medencei régióelnök az unió 1848-as kimondása és a jelen eseményei között vont párhuzam alapján kérte számon a felelős döntést.³⁴⁸ A magyar érdekszervezet (RMDSZ) megyei elnöke a nemzeti egység fontosságának aktualitását hangsúlyozta.³⁴⁹

Az ünnepi beszédekben explicit formában jelen levő, közösnek felmutatott sértettséget a megemlékezés során számos rituális mozzanattal erősítették fel. A templomban a magyar konzul beszéde alatt a székelyruhába és fekete gyászvisletbe öltözött fiatalok leengedték, összefogták és a földhöz érintették az addig magasan tartott nemzeti lobogókat. A Biasini-szállónál való koszorúzáskor ugyanez a csoport füttykoncerttel, bekiabálásokkal próbálta megakadályozni a szónokot abban, hogy Magyarország miniszterelnökének üzenetét felolvassa.³⁵⁰

346 „Sajnos, a határon túli, határtalan, égő szerelmek lángját ellobbantották az anyaországi párt- és érdek érdekek. És a hazáért lángoló szívünk búsongva kérdezi, kérdezte: »Miért nem lehet testvére a magyar a magyarnak? Hát nem őrizői vagyunk mi egymásnak?« De addig is, testvéreim, ameddig a nemzeti érdekek nem emelkednek pártpolitikai és egyéb érdekek fölé, mint ahogy történt az 1848-ban, addig is védjük, ápoljuk azokat az értékeket, amelyekkel megáldott bennünket a gondviselő Isten. Ebben a reménységben, ebben a kitartásban tegye áldottá a mi ünnepelésünket most és mindörökre.”

347 „Magyar nemzetünk fel kell vegye a harcot a legnagyobb ellenséggel – a demográfiai elsorvasdás valóságával –, hogy az új kor szabadságát kivívja s majd megőrizze: a lét szabadságát.”

348 „157 évvel ezelőtt a 12 pontért, a 12. pontért [unió – J. A. Zs.] véráldozatot vállaltak fiatalok és idősek. Ma, amikor Európa népei és a környező országok mind-mind megvalósították az uniót, a nemzeti egység jogi biztosítékait, akkor hogyan gondolhatunk 2004. december 5-ére, amikor sem vért, sem anyagi áldozatot nem kért senki, csupán a felelős döntésre kellett felszólítani a budapesti országgyűlést? Mi, akik hittel és szeretettel cselekedtünk, bizonyára hittel és szeretettel gondolunk december 5-ére és a mai tennivalóinkra. Nem tehetünk semmi mást, mint őszinte szívvel ünnepeljük a márciusi ifjakat, a 12 pontot. És nem tehetünk mást, ha őszinte szívvel ünnepelünk, a márciusi ifjakról és a kegyeletről gondolkodunk, akkor azt tehetjük, hogy folytatjuk a nemzeti egység érdekében a hálaadó munkánkat. Isten minket úgy segítse!”

349 „És ma, amikor a nemzetet európai értelemben is nemcsak más öröksége sújtja, hanem új belső csapások, új fájdalmak, új keserőségek és talán közönyt teremtő csalódottság is: 2004. december 5. Akkor is úgy kell emlékeznünk 1848-ra, de 1956-ra is, mint erőt, eszmét és erkölcsöt adó mitológiára és történelmi valóságra, tanulságra, de a racionális elemzés alanyára és tárgyára is. S ha emlékezünk, akik ismerik a történelmet, azok tudják azt, hogy 1848–49 nemzeti mitológiáinak hősei között milyen feszültségek, milyen ellentétek feszültek. [...] Éppen ezért nekünk most az a dolgunk, hogy a mitológiák erejével és hitével, a múltbeli tanulságok racionális elemzésével megérezzük jelenünkben azt, hogy a közöttünk feszülő ellentétek és indulatok ellenére is alapvető kérdésekben egy nagy nemzeti egységnek kell végre érvényesülnie.”

350 A magyar alpolgármester csendre intő szavaira, hogy „Kérem szépen, ünnepelni jöttünk, nem füttyülni”, a következőket kiabálták: „Mért nem ünnepelt december 5-én [ti. a miniszterelnök]?” „A saját szavait! Vesszen [...]! A saját szavait, ne a miniszterelnöké! A saját szavait!” A konzul válaszából és a bekiabálásokból idézet: „Kérem, hallgassanak Önök is engem végig és utána mondják el, amit akarnak!” „De nem a miniszterelnököt! Saját szavait kérjük!” Részlet a felolvasott levélből: „Március 15-e a magyar nemzet ünnepe. Minden magyar – határon innen és túl – ugyanazon felemelő érzésekkel éli meg a szabadság, a függetlenség, a nemzeti büszkeség, az együvértartozás ünnepét.” „De nem a budapesti miniszterelnök!”

A népszavazás fogadtatásának kifejezése a 2006–2010 közötti időszakban is meghatározó rituális mozzanata maradt az ünnepségeknek. 2006-ban a magyar miniszterelnök üzenetét a zászló lehajtásával, összefogásával, a felolvasás alatt végig kitarító ütemes dobolással, közbekiabálásokkal, füttykoncerttel fogadták. Emiatt 2007-től kezdődően a szervezők az ünnepség templomban zajló részére csoportosították át a miniszterelnöki üzeneteket is. 2007-ben a felkonferálással ellentétben a konzul nem is olvasta fel a miniszterelnöknek a határon túli magyarokhoz címzett szövegét, a Biasini-szálló előtti koszorúzást sem előzte meg semmilyen ünnepi beszéd.

2008-tól kezdődően a Noua Dreaptă (Új Jobboldal) szervezet is bejelentette igényét a hangsúlyos napon való nyilvános jelenlétre. A Mihai Viteazul lovas szobra előtt megtartott rendezvény a szervezők szándéka szerint a hagyományteremtés volt. A szónokok értelmezésében a márciusi forradalom egyrészt Erdély elválasztását és Magyarországhoz való csatolását jelentette, másrészt 40000 román lemészárlását a Kosuth Lajos által vezetett magyar forradalmárok által. Éppen ezért a szervezők az új ünnepteremtést indítványozták, hogy „a magyar szélsőséges szervezetek és az RMDSZ” „sértéseire” válaszként ezen a napon Mihai Viteazul fejedelem, „a román országok első egységesítője” lovas szobránál koszorúzzanak.³⁵¹ Az aktuális autonómiaörekvésekben kifejezett „magyar szeparatizmus” ellen, a „nemzeti egység” mellett tüntető román fiatalok magyarelles rigmusokat és jelszavakat skandáltak.

2009-ben és 2010-ben is ugyanezen a napon szervezték meg az Avram Iancu Emlékmenetet. A résztvevők a Fötér sarkán álló Memorandisták Emlékművénel gyülekeztek, ahonnan (magyarelles) rigmusok és jelszavak skandalása és hazafias nóták éneklése közben a zászlókkal, jelvényekkel és bannerekkel³⁵² felszerelt csoport az ortodox székesegyház előtt felállított Avram Iancu-szobor elé vonult. A felvonulók a rendezvény legfontosabb szimbolikus elemeként egy óriás méretű nemzeti zászlót fogtak közre, amelyet az ünnepi helyszínen is a megemlékező csoport és az előadók közötti központi térben tartottak kézben mindvégig. Az itt elhangzó beszédek egyrészt a párhuzamosan zajló magyar megemlékezés törvénytelenységét és románellenességét hangsúlyozták, másrészt pedig a román nemzeti hősök érdemeit méltatták. A megemlékezést a koszorúzás eseménye zárta.

351 Az elhangzó szöveg részletének fordítása: „Ez nem feltétlenül valakik ellen történő tüntetés. Nem egy ellendemonstráció. Valójában ez egy tüntetés a román identitás kifejezésére. Többen kérdezték: Miért választottátok március 15-ét? Miért Mihai Viteazul szobránál akartok koszorúzni? Hát most válaszolunk: 1848. március 15-én a magyar forradalmárok Pesten kikiáltották Erdély egysülését Magyarországgal. 1990 után minden évben a magyar szélsőséges szervezetek az RMDSZ-szel együtt megünnepelték ezt a napot. Mi, románok, minden évben az otthonainkban kellett maradjunk, március 15-én nem nyilváníthattuk ki a mi nemzeti identitásunkat, azt kellett lássuk, ahogy az erdélyi városaink – a mi román városaink – utcáin lengedezik a Magyarország zászlaja a Nagy-Magyarország címerével, ahogy kikiáltják Székelyföld vagy éppen Erdély autonómiáját, és nekünk, románoknak nem volt szabad a mi nemzeti identitásunkat kifejezni március 15-én. Ezért néhány héttel ezelőtt az Új Jobboldalos kollégáinkkal együtt elhatároztuk, hogy Kolozsváron ki mondjuk, hogy nem!, hogy elég volt! Ne sértegessetek minket a saját országunkban! Ne provokáljatok minket a saját országunkban! Ezúttal a kolozsvári fiatalság nemet mond a szeparatizmusra. És elhatároztuk, hogy megemlékezünk Mihai Viteazulról, a román országok első egységesítőjéről.”

352 A csoport élén 2009-ben az „Avram Iancu Emlékmenet – Az Erdélyi Román Forradalom győzelmének 160. évfordulója” feliratú bannert vitték.

Összegzés

1848. március 15-én még nem volt forradalom Kolozsváron. 1848–1849 között nem volt szabadságharcok színhelye a város: „egyetlen alkalommal sem vált csataterrré, nem ostromolták meg, nem gyújtották fel” (Gaal 1998: 1). Több mint félszáz emlékhely utal a 19. század ezen eseményeire, épületek és emlékterek, térelnevezések váltak az események hordozóivá; ünnepek, megemlékezések kötődtek a későbbiekben ezekhez az eseményekhez, tartották fenn és tették állandóvá a forradalom és szabadságharc narratív és rituális hagyományát.

Az 1848–1849-es események megjelenítéseinek, szimbolikus folyamatainak rekonstruálását és elemzését az eseményekkel és emlékállításokkal kapcsolatos sajtóanyag, a történeti munkák, valamint saját adat- és forrásgyűjtésem, illetve a megfigyeléseim alapján kialakított értelmezések segítségével végeztem el. E résztema vizsgálatánál az emlékállításokra, az emléktárgyak (szobrok, emléktáblák) létrehozására, az emlékezet tárgyiasítására, kihelyezésére figyeltem. Így el kellett tekintenem az emlékezet térbeliesítését kísérő és periodikusan újradefiniáló emlékezési gyakorlatok és ünnepek alaposabb elemzésétől. Az eseményekről való rituális megemlékezésekről, az ünnepek retorikájáról, 1848–1849 alapnarratívájának állandó és helyzetfüggő etnikai-politikai újraaktualizálásairól a probléma összetettsége miatt csak vázlatos képet nyújthattam.

1848–1849 emlékezetének megteremtése, kibontakozása a 19. század utolsó harmadában a nemzetépítéssel állt összefüggésben. A szűkebb emlékezetközösségek (egyének, család, csoport) sorseseeményeit leválasztották a partikularitás síkjáról és bemelték a városi emlékezeti kultúrába. Az egyéni élettörténeteket a tömegek részvételére építő megemlékezések gesztusával nyilvánossá tették, a családi életeseményeket, tragédiákat a nemzeti történelem részévé avatták.³⁵³ A közelmúlt eseményeinek felhasználásával vagy létrehozásával a hagyományteremtés mellett a nemzetteremtést, -erősítést szolgálták. Ezáltal a családi emlékezetet alkotó partikuláris hagyományt a nemzet mint az *elképzelt közösség* (vö: Anderson 1983, 1989: 4) koherenciáját biztosító tudáskészlet részévé avatták. Ez a fajta kiteljesítés vagy kisajátítás identifikációs, legitimizációs és didaktikus funkciókat rendelt a nemzeti emlékezet használatához.

Az emlékezet kihelyezésének szándéka az emlékhordozók fogytával (honvédek és családtagjaik halálával) lett hangsúlyossá. Az események emléktérének a megteremtésében – ahogy az más emlékállítások során is általánosan megfigyelhető volt – nem maga a megemlékezett esemény, hanem a megemlékező csoport kiléte, a megemlékezés célja és módja bírt elsőbbséggel. A kezdeti, szűkebb csoportkezdeményezések hivatalos ideológiával feltöltött eseménysorokká váltak.

A nemzetet belülről körvonalazó emlékezet létrehozta, illetve megengedi a saját és az idegen közösség dichotomikus megkülönböztetését. Az 1918 utáni emlékezetkezelési gyakorlatok már ezt mintázták. Nem valamire, hanem valami/valaki(k) ellen emlékeztek, ahol a magyar és román etnikum között állandósulni látszó konfliktus játszotta a főszerepet. A hatalmi mezőt egyre inkább kisajátító román elitnek egy ki-

353 Ezáltal az epizódikus emlékezet szemantikai emlékezetként kezd működni (vö: Halbwachs elmélete).

terjedtebb 1848–1849-es magyar hagyományt kellett ellensúlyoznia. Ez is magyarázza az emlékezetkonstruálás intenzitását a román hatalom részéről.

A megemlékezések előkészítéséhez és lefolyásához sokkal árnyaltabb diskurzusok kapcsolódtak, ezért úgy gondolom, hogy nem csupán a problémás interetnikus viszonyra fókuszálva kell vizsgálnunk az eseménysorokat. Az emlékképzés eseményeibe különböző társadalmi-politikai kontextusok épültek bele, különböző diskurzusok kapcsolódtak.

Az események értelmezései, a megemlékezések lefolyásai meggyőzően bizonyítják, hogy az emlékezés és a múltról való beszéd nem öncélú tevékenység, hanem társadalmi és politikai érdekek által működtetett. Nem az egységes Kolozsvár, hanem a lokális csoportok emlékeznek. Az ünneplő tömegnek nem egy egységes, hanem különböző pozíciókból megalkotott interpretációkat közvetítenek. Etnikai és ideológiai alapon körvonalazható csoportok és csoportérdekek sajátítják ki a (lokális) múltat, az eseményekre való emlékezést.

Következtetések

A kötet célja az volt, hogy bemutassa, leírja és értelmezze azokat az emlékezési alakzatokat és folyamatokat, amelyek Kolozsvár lokális kulturális és/vagy kollektív emlékezetformáinak témakörébe, társadalmi problematikájába tartoznak.

Az elvégzendő munka vázolását a bevezető fejezetben tettem meg.

Az emlékezet szerveződése a 20. századra (és most már a 21. század fordulójára is érvényesen) a társadalomtudományos gondolkodás egyik legérzékenyebb problémájává, a kutatások egyik legtermékenyebb területévé vált. A kötet következő fejezeteiben (*Elméleti keret, terminológia, illetve Tudomány- és kutatástörténet*) ennek a szerteágazó kutatói hagyománynak a bemutatására, a diszciplínák által felhalmozott eredményeire, a felvetett kérdésköreire, összefüggéseire mutattam rá. Mivel az emlékezetről való diskurzus interdiszciplináris kontextusban szerveződik, ezért a történettudományok, a kultúratudományok és a társadalomtudományok elméleti megközelítéseit egyaránt a kutatásom elméleti keretének lényeges összetevőiként gondoltam el. Ezt a keretet a francia szociológia, a brit szociálanropológia és az amerikai kulturális antropológia, és nem utolsósorban a magyar néprajztudomány legfontosabb állításaira építettem fel. Ezeket a fejezeteket kulcsfontosságúnak tartom, az itt körvonalazott szemléletnek az erőterében építettem fel a kutatást és az értelmezést.

A szakirodalom áttekintése mellett külön alfejezetet (*Kolozsvár kutatásának irodalma*) szántam Kolozsvár narratív megalkotásának bemutatására. A tágabban értelmezett helytörténeti irodalom a helyre, a hely történetére, illetve konkrétabban: a lokális múlt tárgyi és szöveges reprezentációira irányította a figyelmet. Ezekben a reprezentációkban a megtörtént és felhalmozott múlt hasznos, értékes és megcsodálható nemzeti hagyományként jelent meg. Az 1989 utáni forrásokat külön elemeztem. A szövegek létrehozói, az eruditák, helytörténészek jogot éreznek a lokális közösségről való beszéléshez, a lokális történelem megszerkesztéséhez, korrigálásához, értelmezéséhez: a forrásokat feltárva az elvont történelmet teszik láthatóvá, a múltat közkinccsé, a helyi társadalomról való tudást demokratikussá avatják; ehhez a tudáshoz folyamatosan viszonyulva, az emlékezési gyakorlatot regisztrálva, továbbírva a lokális múlt alakzatairól született hagyományt, a reprezentációk reprezentációit forgalmazzák.

Az 1989 utáni néprajzi, antropológiai és szociológiai kutatásokra külön kitértem. Bemutattam a kolozsvári szimbolikus térszervezési és térhasználati gyakorlatokat elemző kutatásokat, a nemzetépítés diskurzusait vizsgáló tanulmányokat, a politikai megemlékezéseket és nyilvános rítusokat elemző munkákat, az etnicitás és nacionalizmus problémakörében született eredményeket.

A *Város – kontextus – kutatás* fejezetben a kutatás kontextusát mutattam be, annak folyamatát és módszertanát ismertettem, illetve a kutatás anyagát képező gyűjtést és szöveggörpustt rendszereztem. A várost és társadalmát bemutató alfejezetben külön-

külön kitértem 1. a városépítés előzményeire, térbeli terjeszkedésére, illetve a lakosság növekedését, társadalmi interakcióit és igényeit kielégítő expanziós (térrendezés, arculatépítés, centrumalapítás, ipartelepek és lakónegyedek) törekvésekre; 2. a népesség számának (etnikumok és felekezetek szerinti) alakulására; 3. azokra a társadalmi eseményekre és a politikai és hatalmi viszonyok által meghatározott eseményekre, amelyek az anyag elemzését érthetőbbé teszik.

Az anyag és források műfaji és tipológiai problémáinak végigkövetésére, illetve a szövegtörzset rendszerezésére, a benne való tájékozódásnak a bemutatására is ebben a fejezetben tértem ki. (A külön kötetben megjelentetett Adattár 1142 felirat, emléktábla, szobor, mellszobor és emlékmű leírását és fényképét tartalmazza.)

Az *Emlékállítás – korszak, tematika, alakzat. Elemzés* című fejezetben a datálások és az emlékállítások bemutatását és elemzését korszakok, tematikák és alakzatok alapján végeztem el. A kronológiai felosztás lehetővé tette a korszakok összehasonlítását, különbségeinek és egymáshoz való viszonyainak vizsgálatát. A tematikák és alakzatok mentén elrendezett emlékállítási leírás és értelmezés során áttekinthetővé tette az anyagot. Ennek megfelelően több alfejezeten keresztül mutattam be és értelmeztem az emlékállítási gyakorlatát. Minden alfejezetet összegzéssel zártam; most csak néhány lényeges megállapításra térek ki.

A múlt iránti érdeklődés, a múlt birtoklásának igénye a kolozsvári közélet állandó meghatározójának tűnik. Az első datálás 1440-ből, az első (építési) emléktábla 1450-ből adatolható. A város terében állított első szobor (Mária-szobros fogadalmi oszlop) 1746-ból származik, az első (erdélyi) politikai jellegű emlékművet (Státua) 1831-ben állították. Az emlékállítási általi emlékezés szokása végigkísérte a következő századokat is, egészen a jelenig. Fontos kiemelni, hogy ezek a megnyilvánulások nem mind a mai értelemben vett emlékeztetési szervezésekkel voltak azonosak, amennyiben az emlékállítást a különböző társadalmi csoportoknak az identitását reprezentáló, azért szimbolikus eszközökkel harcoló tevékenységnek tekintjük. (A modernitás hozza létre azokat az emlékállításokat, amelyek a nemzettudatra alapozódnak, illetve azokat erősítik.) A datálás, nyomhagyás, emlékeztetés történetiségükben változó kategóriákat jelentett, más-más konnotációja volt a különböző korszakokban, ugyanakkor más-más viszonyulás, magatartás kapcsolódott hozzájuk. A vizsgálat szempontjából van egy közös sajátosságuk: ezek a nyilvánosság vagy kvázi-nyilvánosságnak szánt objektumok és gesztusok a társadalmi időt tagolták, a mindenkorinak a társadalmának az időkezelését és – főként a későbbi korokra érvényesen – a múlthasználátát reprezentálták. A datálás és emlékállítási történeti funkcióváltozásait ebben az értelemben is igyekeztem megragadni.

Az emlékállítási tartalmát illetően több tendencia volt kitalálható. Ha a megemlékezett eseményeket vizsgáljuk, akkor az időhöz való viszonyulás volt az egyik legszembetűnőbb. Ez a viszonyulás alakította a megemlékezés tárgyát is. Kezdetben a jelenben lejátszó eseményeknek történt az emlékállítási, később (ma is) a múlt vagy régmúlt eseményeinek kiemelése zajlott. Ebben a tendenciában helyezkedtek el kezdetben az egyéneket vagy a város közösségét érintő erődtényezők építésének, lakóházak és épületelemek létrejöttének, a létrehozás körülményeinek a megjelenítései. A későbbi korszakok folyamán a felhalmozott múlt ismeretében, a retrospektív viszonyulás felerősödésével egyre inkább feltűntek a múlt eseményei az emléktáblákon. A 19. század végétől ez a

visszatekintő magatartás egyre határozottabb lett, a múltteremtés technikája egyre kiforrottabb, intézményesítettebb.

Az emlékéllátás korszakait áttekintve megállapítható az is, hogy az az eljárás, amely kezdetben az egyének (polgárok, fejedelmek, uralkodók) tetteinek, az egyház és város megvalósításainak manifesztációja volt, a 19. századtól átalakult a nemzet megjelenítésévé, manifesztálásává. A reformkor nemzeti mozgalmi nyomán a nemzeti alapon körvonalazódó csoport, közösség teljesítménye vált egyre inkább az emlékező és emlékéllátó jelen által értékelhetővé. Ezzel a tendenciával együtt az emlékéllátás nyelve is a latin nyelv használatáról látványos módon a nemzeti nyelv(ek) használatára tért át.

Amennyiben az emlékéllátókra vonatkozóan szeretnénk érvényes megállapításokat tenni, akkor ismét az emlékéllátás intézményesedésének folyamatát kell hangsúlyozni. Az emlékezet kihelyezését kezdetben a polgárok egyéni szándéka vagy a város vezetőségének döntése határozta meg. Az emlékéllátók a reformkori társadalmi differenciálódás során különféle csoportosulások, egyletek, társaságok, klubok, pártok stb. formájában jelentek meg. Ezek a közösségek a múltból való beszélést, a múlt kihelyezését a közösségre érvényes interpretációk nyomán szervezték. Ennek értelmében vagy a nagy narratívák (ország történelem, nemzeti történelem, várostörténelem) megjelenítése okán irányították magukra a figyelmet (pl. a létrehozó szövegszerű feltűntetésével), vagy a saját múltjának a nagyobb közösségre is érvényes tartalmait jelenítették meg (pl. a nagy narratívákra való hivatkozással), vagy a saját múltat, történelmet tették láthatóvá. Erre azért is szükség volt, mert a város lakossága folyamatosan újratöltődött. Ezeket a személyeket, csoportokat folyamatosan integrálni kellett.

Az emlékéllátást a társadalmi keretek változása, módosulása, megszűnése folytán a megjelenített, reprezentációkba szervezett múlt változása, módosulása, felszámolása követte. Ezek tényét, meglétét a történelmi cezúrákat és az azok nyomán kitermelődő reprezentációk, múltértelmezések bemutatásával és elemzésével bizonyítottam.

A legutóbbi korszak emlékéllátásait külön fejezetben (*Egy korszak emlékéllátásai. Az emlékezet szervezése a demokrácia korában*) vizsgáltam. Az 1989 és 2004 közötti emlékezetszervezések bemutatásával azt bizonyítottam, hogy a nagy politikai és társadalmi változás a korábbi emlékezethez, a felépített múlttal való viszonyulást is átrendezi, illetve a régi és az új rendszer közötti különbséget az emlékéllátások során is megjeleníti. A nyilvánosság, a társadalmi tér és a hely átértelmezése, múlttal való benépesítése a működő vagy emancipatorikus hatalmi csoportok folyamatosnak tűnő törekvése.

A kötet végén esettanulmányban mutattam be egyetlen eseménytípust, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezetének megkonstruálását és állandó használatát. Az elemzés kiterjedt a hagyományteremtés eseményeire, az impériumváltások és egyidejű hatalmi konstellációk nyomán megjelenített történelmek értelmezéseire, az emlékéllátási attitűdökre, a negligálási és legitimizációs stratégiákra a vizsgálatára is. Ennek nyomán bizonyossá vált, hogy a kulturális emlékezet szervezést igényel, legitimáló és közösségszervező funkciót tölt be, hatalmi érdekeket szolgál.

A hagyomány az identitás médiuma.³⁵⁴ A hagyomány befolyásolására, felújítására, az újabb hagyományok kitalálására tett kísérletek az egyéni és csoportidentitások fenntartását, revitalizációját vagy éppen átalakítását célozzák meg.

354 Vö: „Tradition hence is a medium of identity.” (Giddens 1994: 80.)

A kutatás eredményeit tézisekbe foglalva a következőkre szükséges kitérni:

1. Az első kolozsvári emlékállítás 1440-re datálható. Az emléktábla és szobor általi emlékezés szokása azóta folyamatosnak, a 19. századtól egyre intenzívebbnek mondható. Az emlékállítások jellegét tekintve egyrészt az önmagát dokumentáló, gyarapodó és/vagy pusztuló város megjelenítését, másrészt pedig a városban zajló események megörökítését, illetve a város életének és a történelmi eseményeknek a szinkronba hozását kell kiemelnünk. Az emlékállítások kezdetben a jelen megörökítését szolgálták, majd az évszázadok előrehaladtával egyre inkább a közelmúlt és a régmúlt eseményeinek állítottak emléket. Ezzel összefüggésben elmondható, hogy az események rögzítése, illetve a múlt felidézése kapcsán a megidézett esemény és a jelen közötti viszony az organikusától az organizált kapcsolat fele, a funkcionálistól a legitimáló szándék irányába alakult.

2. Az emlékállítás nyelve kezdetben (a 15. századtól regisztrálhatóan), a kor hivatalos nyelvének megfelelően a latin volt, majd a 16. századi előzmények (sírfeliratok) után, a 18–19. századi reformtörekvéseknek és a kor nemzeti mozgalmainak betudhatóan a nemzeti nyelvek irányába változott meg. A domináns nemzeti nyelv a magyar volt, majd az 1918-as egyesítés után a nyilvános térben megjelent a román nyelv. Az emlékezés nyelvének megválasztása a 20. század első felétől kezdődően etnikai konfliktusokat eredményezett. A második világháborút követően egyre inkább a román nyelv lett a domináns, a magyar pedig kiszorult a nyilvánosságból. Az 1989-es rendszerváltás után az újjászerveződő nyilvánosságban a román–magyar nyelv ismét egyensúlytalanságban jelent meg, a román nyelv nyilvánosságbeli dominanciájával számolhatunk.

A kommemorációnak a feliratokban és a megemlékező szertartásokban alkalmazott nyelve ünnepélyes, választékos, hol a biblikus, hol a politikai, hol a tudományos nyelvhez áll közelebb.

3. Az emlékállítások helye a századok során egy jellemző tendencia szerint szerveződött: a zárt vagy félnyilvános terektől a nyilvános, a szakrális terekből a profán terekbe került át. A 20. században az emlékállításoknak egy másik tendenciája is megjelent: a hatalmi térből kiszorult csoportok vagy etnikumok a nemzetileg homogén terekben (templom, iskola) szervezték megemlékezéseiket. Így az emlékállításoknak a nyilvános térből való kiszorulása is regisztrálható.

4. Az emlékezet kihelyezői és az emléktárgyak elkészítői elválnak egymástól. Az utóbbit egyre inkább a szakosodás jellemezte, az emléktáblák, emlékművek és szobrok elkészítése a szakemberek (szobrászok, öntők, kőfaragók stb.) és erre szakosodott cégek feladata lett.

5. Az emlékezet kihelyezésének, a jelen vagy a múlt megörökítésének és megjelenítésének privilégiumát a domináns csoportok vagy intézmények a maguk számára tartják fenn. Történetiségben vizsgálva azt tapasztalhattuk, hogy az egyház, amely a kezdetektől nagyban meghatározta az emlékállításokat, a 19. századra egyre inkább átengedte a profán, laikus intézeteknek vagy intézményeknek a megemlékezések előjogát. Az idő felügyelése, a múlt őrzése egyre inkább a világi intézmények felügyelete alá került. Illetve kimutatható egy másik tendencia is: a nyilvánosságban megjelenni nem tudó csoportok vagy etnikumok a szakrális kontextusokba vagy nemzetileg homogén – de zártabb – terekbe húzódnak vissza.

6. Ezzel összefüggésben a megemlékezési rítusok a templomok teréből, az egyházak felügyelete alól kikerülve egyre inkább profanizálódtak. Az emlékezés lezajlása, a

ceremoniális keret ugyanúgy látványos maradt, de profán tartalmakkal töltődött fel. A szekularizálódott emlékezési események is egyre ritualizáltabbá váltak, a megemlékezések többnyire a politikai szertartásokká, a rivalizáló csoportok és etnikumok manifestációiként zajlanak.

Az emlékállításokat történetiségükben vizsgálva megállapítható, hogy a megemlékezések a 20. század végéig egyre népszerűbbek lettek (egyre népesebb közönséget szolgáltattak meg, illetve mozgósítottak). Az utóbbi évtizedekben egy másik tendencia is érvényesült: az emlékállítások partikularizálódásával a megemlékezések egy része egyre professzionálisabb (kis csoportokat mobilizáló, kisebb társadalmi formációk múltját megjelenítő) lett. Magyar-román viszonylatban a megemlékezések megosztották a városi társadalmat. De ugyanígy megállapítható az is, hogy a magyar nemzetiségi keretben szerveződő kitalált hagyomány is integráló-egységesítő (az azonosságokat demonstráló), illetve differenciáló-megosztó (különbségeket láthatóvá tevő) rutinokat is elkezdett termelni.

Szakirodalom és források

Szakirodalom

Anderson, Benedict

1983 *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London.

1989 Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről. *Janus* VI. (1) 3–12.

Appadurai, Arjun

2001 A lokalitás teremtése. *Regio* 12. (3) 3–31.

Assmann, Aleida

1991 Kultur als Lebenswelt und Monument. In: Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (hrsg.): *Kultur als Lebenswelt und Monument*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 11–25.

1999 *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. C. H. Beck Verlag, München.

Assmann, Jan

1988 Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. In: Assmann, Jan – Hölscher, Tonio (hrsg.): *Kultur und Gedächtnis*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 9–19.

1995 Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique* 65. 125–133.

1999 A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Kiadó, Budapest.

Baddeley, Alan

2001 *Az emberi emlékezet*. (Osiris tankönyvek.) Fordította Racsmány Mihály. Szerkesztette Pléh Csaba. Osiris Kiadó, Budapest.

Bahtyin, Mihail Mihajlovics/ Bahtin Mihail Mihailovici

1974 Kronotoposz: idő és tér a regényben. *Korunk* XXXIII. (6) 753–757.

1976 Tér és idő a regényben. In: Uő: *A szó esztétikája. (Válogatott tanulmányok)*. Gondolat, Budapest, 257–302.

1985 *A szó az életben és a költészetben*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

1988 A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 246–282.

Balázs Géza

1983 *Firkálások a Gödöllő-i HÉV-en.* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 18.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke–MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

1987a A firkálások kutatása és nyelvi jellemzői Magyarországon. *Magyar Nyelvőr* CXI. (3) 330–338.

1987b *Sátorfirkálások.* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 34.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke–MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

1999 Kommunikációs létformák és átcsapások. Nyelvi-szemiotikai megjegyzések az ezredvégen. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 310–331.

2000 A feliratozás. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára II.* Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 823–850.

Bárdi Nándor

2004 Korszakok és generációs csoportok a magyar kisebbségek történetében. In: *Uő: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 37–85.

Barna Gábor

2000a A világ megszerkesztése. Szimbolikus és valós világok. In: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10–12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadásai.* Szentendre, 693–710.

2000b Mentális határok – megduplázott világok. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára II.* Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 689–701.

2002 Idő és emlékezet. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tanulmányok.* (Tabula könyvek, 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 152–171.

Barna Gábor (szerk.)

2003 *Történeti források és jelenkori folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései.* (Folklorisztikai olvasmányok, III.) Szegedi Tudományegyetem, Szeged.

Barth, Fredrik

1987 *Cosmologies in the Making. A Generative Approach to Cultural Variation in New Guinea.* Cambridge University Press, Cambridge.

Bartha Elek – Keményfi Róbert – Marinka Melinda (szerk.)

2009 *1956 a néphagyományban.* (Studia Folkloristica et Ethnographica, 53.) Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen.

Bartlett, Frederic Charles

1985 *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány.* Fordította és a bevezető tanulmányt írta Pléh Csaba. Gondolat Kiadó, Budapest.

Bausinger, Hermann

- 1981 Szólások és feliratok. In: Verebélyi Kincső (szerk.): *Folcloristica 6. Fordítások szöveggyűjteménye*. ELTE Bölcsészettudományi Kar Folklore Tanszék, Budapest, 345–362.
 1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. (Folklór.) Fordította Szíjártó Zsolt. Osiris Kiadó–Századvég Kiadó, Budapest.

Benedek, József – Bartos-Elekes, Zsombor

- 2009 Symbolic Spatial Usage in the Historic City Centre of Cluj-Napoca. In: Csiki, Boglárka – Bartos-Elekes, Zsombor (ed.): *Descriptio Transylvaniae. International Conference on History of Cartography and Historical Geography*. Cholnoky Jenő Geographic Society–Babeş-Bolyai University, Faculty of Geography, Cluj-Napoca, 95–108.

Bensa, Alban

- 2001 Fièvres d'histoire dans la France contemporaine. In: Bensa, Alban – Fabre, Daniel (réd.): *Une histoire à soi. Figurations du passé et localités*. (Collection Ethnologie de la France, 18.) Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 1–12.

Bergmann, Werner

- 1990 Az idő a szociológiában. Szakirodalmi áttekintés az „időszociológiai” elmélet és kutatás helyzetéről. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 117–174.

Birk Zoltán

- 1996 Az utcanevék és változásaik társadalmi jelentése. *Jel-Kép*. (4) 55–67.

Bíró A. Zoltán – Oláh Sándor

- 2000 Emlékmű – jelkép – identitás. Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 63–82.

Bloch, Maurice E. F.

- 1992 Internal and External Memory. Different Ways of Being in History. *Suomen Anthropologi* 17. (1) 3–15.
 1996 *How We Think They Think. Anthropological Approaches to Cognition, Memory and Literacy*. Westview Press, USA.
 2006 Memory. In: Barnard, Alan – Spencer, Jonathan (ed.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Routledge, London–New York, 361–363.

Bodnar, John

- 1992 *Remaking America. Public Memory, Commemoration, Patriotism in the Twentieth Century*. Princeton University Press, Princeton.
 1994 Public memory in an american city: commemoration in Cleveland. In: Gillis, John R. (ed.): *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton University Press, Princeton, N. J., 74–90.

Bodó Julianna

- 2000a Szempontok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához. In: Uő (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 43–62.

2000b A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében. In: Uő (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban.* (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 161–183.

2000c Ünnepi események és a média nyilvánossága. n: Uő (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban.* (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 184–199.

Bodó Julianna (szerk.)

2000 *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban.* (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Bodó Julianna – Biró A. Zoltán

2000 Szimbolikus térfoglalási eljárások. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 9–42.

Boer, Pim den – Frijhoff, Willem (ed.)

1993 *Lieux de mémoire et identités nationales. La France et les Pays Bas.* Amsterdam University Press, Amsterdam.

Bohannon, Laura

1952 A Genealogical Charter. *Africa* 22. (4) 301–315.

Boia, Lucian

1999 *Történelem és mítosz a román köztudatban.* (Gordiusz.) Második kiadás. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

Bosnyák Sándor (gyűjt.)

2001 *1100 történeti monda és emlékezés az egész magyar nyelvterületről.* (Folklór Archivum, 20.) MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.

2006 *Megcselekedtük... 56-osok vallomásai és útmutatásai a jövő magyar nemzedékeknek.* (Folklór) Európai Folklór Intézet–L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Bourdieu, Pierre

1990 Gazdasági gyakorlat és idő. Az algériai parasztok időkezelési attitűdjei. In: Gelléri-né Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 48–59. (Data publicării studiului original: 1976.)

2002 *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Bras, Hervé le

1986 La Statistique générale de la France. In: Nora, Pierre (réd.): *Les lieux de mémoire.* II. *La Nation* 2. (Le territoire, L'État, Le Patrimoine.) Gallimard, Paris, 317–353.

Braudel, Fernand

1958 Histoire et sciences sociales. La longue durée. *Annales Economies, Sociétés, Civilisations* 13. (4) 725–753.

1996 *A Földközi-Tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában.* Fordította R. Szilágyi Éva. Osiris Kiadó–Akadémiai Kiadó, Budapest.

2007 A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* (Atelier füzetek, 9.) L'Harmattan Kiadó–Atelier, Budapest, 163–192.

Braun Róbert

1995 *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris Kiadó, Budapest.

Brix, Emil – Bruckmüller, Ernst – Stekl, Hannes (ed.)

2004 *Memoria Austriae I. Menschen – Mythen – Zeiten*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Wien.

2005a *Memoria Austriae II. Orte – Bauten – Regionen*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Wien.

2005b *Memoria Austriae III. Unternehmer – Firmen*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Wien.

Brubaker, Rogers

1996a Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. *Beszélő. Politikai és kulturális folyóirat* III/I. (7) 26–41.

1996b *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.

Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit

1999 Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában. *Replika*. (37) 67–88.

2002 The Politics of Commemoration in Hungary, Romania, and Slovakia. *Comparative Studies in Society and History* 44. (4) 700–744.

Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana

2006 *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.

Bucur, Maria

2001 Birth of a Nation: Commemorations of December 1st, 1918 and the Construction of National Identity in Communist Romania. In: Bucur, Maria – Wingfield, Nancy M. (ed.): *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. Purdue University Press, West Lafayette, 286–325.

2004 Edifices of the Past. War Memorials and Heroes in Twentieth-Century Romania. In: Todorova, Maria (ed.): *Balkan Identities. Nation and Memory*. New York University Press, New York, 158–179.

Burke, Peter

2001 A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio* 12. (1) 3–21.

Casey, Edward S.

1987 Pursuing Memory beyond Mind. In: Uő: *Remembering. A Phenomenological Study*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 143–260.

Castiglione László

1973 *Pompeji*. Corvina Kiadó, Budapest.

Cerclet, Denis – Lazăr, Marius (dir.)

2003 *Patrimoine et dialogue entre les cultures. L'exemple de Cluj en Transylvanie (Roumanie)*. Tome 1. Université Lumière-Lyon 2, Lyon.

Cerclet, Denis – Verebélyi, Kincső (dir.)

2003 *Patrimoine et dialogue entre les cultures. L'exemple de Cluj en Transylvanie (Roumanie)*. Tome 2. Université Lumière-Lyon 2, Lyon.

Chastel, André

2004 Az örökség fogalma. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség.* (Atelier füzetek, 7.) L'Harmattan–Atelier, Budapest, 97–132.

Chomsky, Noam

1988 *Language and Problems of Knowledge: the Managua lectures.* (Current studies in linguistics series, 16.) MIT Press, Cambridge.

Cojocaru, Natalia – Suhan, Stela

2003 Organizarea și reorganizarea socială a memoriei conflictului din Transnistria. *Sociologie Românească* I. (3) 40–53.

Connerton, Paul

1991 *How Societies Remember.* Cambridge University Press, Cambridge.

1997 Megemlékezési szertartások. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia.* Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 64–82.

2006 Cultural Memory. In: Tilley, Christopher – Keane, Webb – Küchler, Susanne – Rowlands, Michael – Spyer, Patricia (ed.): *Handbook of Material Culture.* Sage Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi, 315–324.

2008 Seven types of forgetting. *Memory Studies* 1. (1) 59–71.

2009 *How Modernity Forgets.* Cambridge University Press, Cambridge.

Corduneanu, Viktoria Isabela

1998 *Invented Tradition, Memory and Identity: Hungarian Minority in 1980's Romania.* (Manuscript.) CEU Budapest College, Budapest.

Czoch Gábor

2006 A reformkori polgárság történeti emlékezete a 19. század második felében. In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 111–122.

Csilléry Klára, K.

1979 Felirat. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. F–Ka. Akadémiai Kiadó, Budapest, 131.

Dakhlija, Jocelyne

1990 *L'oubli de la Cité. La Mémoire Collective à l'épreuve dans le Jerid Tunisien.* Edition La Découverte, Paris.

Dankó Imre

1991 A toronygombokról és a toronygombiratokról. In: Dankó Imre – Küllös Imola – Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz V. Jubileumi kötet. Tanulmánygyűjtemény a Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója tevékenységének 10. évfordulójára.* Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, Debrecen, 177–201.

2000 A református toronygombok elhelyezésének szokásai és a toronygombiratok műfaji sajátosságai. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára* I. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 284–308.

Dawkins, Richard

1989 *A hódító gén*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Diószegi István

1971 Történelmi ismeret – történelmi érdeklődés – történelemszemlélet. *Valóság* XIV. (1) 72–81.

Dobos Ilona, S.

1964 Az „igaz” történet műfajának kérdéséről. *Ethnographia* LXXV. (2) 198–217.

1970 A történeti mondák rendszerezéséről. *Ethnographia* LXXXI. (1) 97–112.

1986 *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség*. Gondolat, Budapest.

Douglas, Mary

2003 *Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok*. (Osiris könyvtár.) Osiris Kiadó, Budapest.

Dózsa Katalin, F.

1995 A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar. In: Hofer Tamás (szerk.): *Néprajzi Értesítő* LXXVII. *A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 155–164.

Dömötör Tekla

1998 Monda. In: Voigt Vilmos (szerk.): *Magyar folklór*. (Osiris Tankönyvek.) Osiris Kiadó, Budapest, 281–298.

Durkheim, Émile

1912 *Les Formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*. Alcan, Paris.

2003 *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. (Kultúrák keresztútján.) Fordította Vargyas Zoltán. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Eliade, Mircea

1987 *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Fordította Berényi Gábor. A jegyzeteket írta Ara-Kovács Attila. Európa Könyvkiadó, Budapest. (Első kiadás: 1956.)

1993 *Az örök visszatérés mítosza avagy a mindenség és a történelem*. Fordította Pásztor Péter. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin

1985 „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. *Medvetánc*. (2–3) 129–144.

Evans-Pritchard, Edward Evan

2000 Nuer idő. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye*. Osiris Kiadó, Budapest, 69–84. (Data publicării studiului original: 1940.)

Fabre, Daniel

2001 *L'Histoire a changé de lieux*. In: Bensa, Alban – Fabre, Daniel (éd.): *Une histoire à soi. Figurations du passé et localités*. (Collection Ethnologie de la France, 18.) Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 13–41.

Fabre, Daniel (éd.)

2000 *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques*. (Collection Ethnologie de la France, 15.) Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris.

Feischmidt Margit

1994 Szimbólumok – avagy Mátyás király és Matei Corvin – harca. *Hitel. Erdélyi Szemle.* (1) 31–48.

2001a Symbole und Räume rivalisierender Nationalismen. Ein Beispiel der multiethnischen Stadt Cluj. *Ethnologia Europaea* 31. (2) 59–76.

2001b Symbolische Kämpfe der Nationalisierung. Die Auseinandersetzung um ein Denkmal im multiethnischen Ort Cluj. In: Binder, Beate – Niedermüller, Péter – Kaschuba, Wolfgang (hrsg.): *Inszenierung des Nationalen. Geschichte, Kultur und die Politik der Identitäten am Ende des 20. Jahrhunderts.* Böhlau, Köln–Weimar–Wien 263–284.

2002 Szimbolikus konfliktusok és párhuzamos nemzetépítés. Az erdélyi nemzeti rítusokról és diskurzusokról a kolozsvári Mátyás szobor körüli 1992-es konfliktus példáján. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése.)* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 112–125.

2003 *Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung. Symbolstreit und Alltagskultur im siebenbürgischen Cluj.* (Zeithorizonte. Perspektiven Europäischer Ethnologie.) LIT Verlag, Münster–Hamburg–London.

2006 Lehorgonyzott mítoszok. Kőbe vésett sztereotípiák? A lokalizáció jelentőségéről az aradi vértanúk emlékmű és a millenniumi emlékoszlopok kapcsán. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Balassi Kiadó, Budapest, 370–391.

Fejős Zoltán

1998 A nemzeti hős három „arca”. Kossuth-szobrok az Egyesült Államokban. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 45–60.

2003 A városi kultúra régi és új elemei: szempontok Budapest átalakulásának értelmezéséhez. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Az MTA Kisebbségkutató Intézetének évkönyve II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 95–117.

Fekete Ilona

2004 Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség.* (Atelier füzetek, 7.) L'Harmattan Kiadó–Atelier, Budapest, 371–390.

Finkelstein, Norman C.

2000 *The Holocaust Industry. Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering.* Verso Books, New York.

Foote, Kenneth E. – Tóth, Attila – Árvay, Anett

2000 Hungary after 1989: Inscribing a New Past on Place. *The Geographical Review* 90. (3) 301–334.

Foucault, Michel

1998 A diskurzus rendje. In: Uő: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk.* Válogatta és fordította Romhányi Török Gábor. Pallas Stúdió–Attraktor Kft, Budapest, 50–74.

François, Étienne – Schulze, Hagen (hrsg.)

2001 *Deutsche Erinnerungsorte I–III*. C. H. Beck Verlag, München.

Frazon Zsófia – K. Horváth Zsolt

2002 A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus. *Regio XIII.* (4) 303–347.

Frunză, Mihaela

2002 Între obsesii naționaliste și fantasme religioase. O analiză simbolică a „Clujului tricolor”. *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 1. (2) 150–163.

Gagy József

2000a Bernády-szobor bajlatta városban. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 83–105.

2000b Emlékmű Máréfalván. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 123–142.

2005 A fehéregyházi Petőfi-kultusz és a nemzeti identitás lokális változatai. In: Kalla Zsuzsa – Takáts József – Tverdota György (szerk.): *Kultusz, mű, identitás. Kultusztörténeti tanulmányok 4.* (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 13.) Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 301–310.

2009 *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Gal, Susan

1991 Bartók's funeral: representations of Europe in Hungarian political rhetoric. *American Ethnologist* 18. (3) 440–458.

Geertz, Clifford

2001a Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Második, javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 194–226.

2001b A vallás mint kulturális rendszer. In: Uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Második, javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 72–118.

Gell, Alfred

1992 *The Anthropology of Time. Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Berg, Oxford.

Gennep, Arnold van

2007 *Átmeneti rítusok*. Fordította Vargyas Zoltán. Szakmailag ellenőrizte és az előszót írta Vargyas Gábor. (Kultúrák keresztútján 9.) MTA Néprajzi Kutatóintézete–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–L'Harmattan Kiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 1909.)

Giddens, Anthony

1994 Living in Post-Traditional Society. In: Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott: *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity Press, Cambridge, 56–109.

1996 *The Consequence of Modernity*. Polity Press, Cambridge.

Gillis, John. R. (ed.)

1994 *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton University Press, Princeton, N. J.

Gottdienner, Mark

1985 Structure and Agency in the Production of Space. In: Uő: *The Social Production of Urban Space*. University of Texas Press, Austin, 195–228.

Gurevics, Aron Jakovlevics

1974 *A középkori ember vilásképe*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Gyáni Gábor

1990 A helytörténetírás jelentőségéről. *Honismeret* XVIII. (1) 3–7.

2000a Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág Kiadó, Budapest.

2000b Történelem: tény vagy fikció? In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 48–70.

2002a *Történelemszinkurzusok*. (A múlt ösvényén.) L'Harmattan Kiadó, Budapest.

2002b A városbiográfia és mikrotörténet. In: Uő: *Történelemszinkurzusok*. (A múlt ösvényén.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 59–66.

2002c Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. In: Uő: *Történelemszinkurzusok*. (A múlt ösvényén.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 67–77.

2007 *Relatív történelem*. (Historia Mundi.) Typotex, Budapest.

György Péter

2000 *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben (A régmúlttól az örökségig)*. Magvető, Budapest.

2012 A szétesett emlékezet – két temető példája. *Studia Litteraria. Emlékezhelyek* LI. (1–2) 121–126.

Habermas, Jürgen

1971 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Halbwachs, Maurice

1925 *Les Cadres sociaux de la mémoire*. (Collection Les Travaux de l'Année Sociologique.) Librairie Félix Alcan, Paris.

1939 Individual Consciousness and Collective Mind. *The American Journal of Sociology* 44. (6) 812–822.

1941 *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte: étude de mémoire collective*. Presses Universitaires de France, Paris.

1950 *La Mémoire collective*. Presses Universitaires de France, Paris.

1971 Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia. (Válogatás.)* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 124–131.

1997 *La Mémoire collective*. Édition critique établie par Gérard Namer préparée avec la collaboration de Marie Jaisson. Albin Michel, Paris.

2000 A Szentföld legendás topográfiája. *Magyar Lettre. Európai kulturális folyóirat*. (37) 45–48.

2002 A kollektív emlékezet (részlet). III. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. I. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 403–432.

Hankiss Elemér

1991 Nemzetvallás. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 64–90.

Hartog, François

2006 *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Fordította Lakatos Ágnes. (Atelier füzetek, 9.) L'Harmattan Kiadó–Atelier, Budapest.

Heidegger, Martin

1989 *Lét és idő*. Gondolat, Budapest.

Heelas, Paul – Lash, Scott – Morris, Paul (ed.)

1996 *Detraditionalization. Critical Reflections on Authority and Identity*. Centre for the Study of Cultural Values at Lancaster Univeristy, Cambridge.

Hirsch, Marianne – Smith, Valerie

2002 Feminism and Cultural Memory: An Introduction. *Signs: Journal of Women in Culture and Society. Gender and Cultural Memory* 28. (1) 1–19.

Hobsbawm, Eric

1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 127–197.

Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (ed.)

1983 *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.

Hofer Tamás

1992 Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*. (1) 29–51.

1994 Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”? *BUKSZ Budapesti Könyvszemle* VI. (4) 465–470.

1995 A birtokba iktatás, ajándékozás középkori rítusai és a fehérló-monda. In: Uő (szerk.): *Néprajzi Értesítő* LXXVII. *A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 61–66.

Hofer Tamás (szerk.)

1995 *Néprajzi Értesítő* LXXVII. *A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai*. Néprajzi Múzeum, Budapest.

Holló Szilvia Andrea

1995 Hősök és mondák az utcanévadásban. In: Hofer Tamás (szerk.): *Néprajzi Értesítő* LXXVII. *A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 221–250.

Hoppál Mihály

1977 Esemény – elbeszélés – közösség. Jegyzetek a verbális szemiotikához. In: Istvánovits Márton – Kriza Ildikó (szerk.): *A komikum és a humor megjelenésének formái a folklórban*. (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 1.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 61–85.

1998 Elbeszélés és emlékezet. A narratív struktúrák elméletéről. In: Uő: *Folklór és közösség*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 46–59, 174–177.

2008 Attila temetése. Egy folklórmotívum a történelmi tudatban. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 27–46.

Hoppál Mihály (szerk.)

2001 *Elbeszélés és emlékezet. Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére*. (Örökség.) Európai Folklór Intézet–Osiris, Budapest.

Horler Miklós

1996 Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922). In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 79–144.

Hossu, Iulia

2007 *Spațiul public – scenă a manifestărilor simbolice. Studiu de caz: Piața Unirii, Cluj-Napoca*. (Kézirat.)

Husserl, Edmund

2002 *Előadások az időről*. (Mesteriskola.) Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

Ilyés Sándor

2010 *Kolozsvári munkásklubok az 1950–1960-as években. Csoportkulturák reprezentációi az identitás tükrében*. Doktori disszertáció. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

Incze Éva

1997 Egy áltemetés és szimbólumai. *Korunk* VIII. (12) 26–34.

2004 Hic jacet! Egy politikai áltemetés Kolozsváron. (Szimbólumelemzés.) In: Tánczos Vilmos (szerk.): *Képek a folklórban. Tanulmányok az archetipális szimbolizáció köréből*. (Kriza Könyvek, 22.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 181–189.

Isnenghi, Mario (a cura di)

1996 *I luoghi della memoria 1. Simboli e miti dell'Italia unita*. Editori Laterza, Roma–Bari.

1997a *I luoghi della memoria 2. Personaggi e date dell'Italia unita*. Editori Laterza, Roma–Bari.

1997b *I luoghi della memoria 3. Strutture ed eventi dell'Italia unita*. Editori Laterza, Roma–Bari.

Jakab Albert Zsolt

2003a Emlék(táblák) és valóság(ok). *Korunk* XIV. (3) 72–73.

2003b Emléktábla-állítás Kolozsváron. In: Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 2. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Kriza Könyvek, 19.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 135–158.

2004 „Ez a kő tétetett...” A város emlékezetének térbeliesítése. *Korunk*. (Erdélyi városok – századok, városok) XV. (10) 6–14.

2005a „Ez a kő tétetett...” Az emlékezet térbeliesítése Kolozsváron. In: Geambașu Réka (szerk.): *RODOSZ-tanulmányok 2004. Társadalom- és humántudományok*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 225–238.

- 2005b „Piastră de aducere aminte...” Dimensiunea spațială a memoriei în Cluj. In: Hügel, Peter – Colta, Elena Rodica (szerk.): *Dilema Europei Centrale: conviețuire sau coexistență. Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 13–14 mai 2004 de la Arad*. (Colecția Minorități, 6.) Complexul Muzeal Arad, Arad, 168–183.
- 2005c 1848–1949 emlékezetének kialakítása Kolozsváron. In: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 4. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Kriza Könyvek, 26.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 29–46.
- 2006 Interpretarea etnică a evenimentelor din 1848–1849 din Cluj. In: Hügel, Peter – Colta, Elena Rodica (szerk.): *Multiculturalism și identitate etnică în Europa. Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 19–20 mai 2005*. (Colecția Minorități, 7.) Complexul Muzeal Arad, Arad, 149–164.
- 2007 A kollektív emlékezet szervezése Kolozsváron 1989 és 2004 között. In: Hügel, Peter – Colta, Elena Rodica (szerk.): *Regiuni, etnii și identități regionale. Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 17–19 mai 2006*. (Colecția Minorități, 8.) Complexul Muzeal Arad, Arad, 486–505.
- 2008a A kollektív emlékezet reprezentációi a kolozsvári helytörténeti irodalomban. In: Hügel, Peter – Colta, Elena Rodica (szerk.): *Europa identităților. Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 23–25 mai 2007*. (Colecția Minorități, 9.) Complexul Muzeal Arad, Arad, 292–304.
- 2008b 1848–1849 emlékezetének kialakítása és szervezése Kolozsváron. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 289–305.
- 2008c Az emlékezet tárgyiasítása és társadalmi használata Kolozsváron. In: Pócs Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés. „Tárgy és folklór” konferencia Vaján, 2005. október 7–9-én*. L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 434–446.
- 2009a *Organizarea memoriei colective după 1989 în Cluj-Napoca. The Organization of Collective Memory by Romanians and Hungarians in Cluj-Napoca after 1989*. (Working Papers, 23.) Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca.
- 2009b *Industria memoriei colective după 1989 în Cluj-Napoca*. In: Hügel, Peter – Colta, Elena Rodica (red.): *Integrare, autonomie, dialog intercultural. Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 21–23 mai 2008*. (Colecția Minorități, 10.) Complexul Muzeal Arad, Arad, 203–228.
- 2012 *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.
- 2015 Az ezredik év. A millennium ünneplése és reprezentációi Kolozsváron. In: Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság–Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Székely Nemzeti Múzeum, Kolozsvár, 865–890.
- 2018 Homo Memor: The Structure of the 19th and 20th Century (Local) Culture of Remembrance. In: Szabó, Árpád Töhötöm – Szikszai, Mária (ed.): *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions*. Kriza János Ethnographic Society–Intervention Press, Cluj-Napoca–Aarhus, 79–111.
- 2019 Az első világháború emlékezete Kolozsváron. Keretek, helyek, alakzatok. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár. Tanulmányok Tánczos Vilmos tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 437–453.

2022 *Constituirea memoriei și practici comemorative. Reprezentări ale memoriei culturale la Cluj*. Traducere din limba maghiară de Rigán Lóránd. Cuvânt introductiv de Tudor Sălăgean. Asociația Etnografică „Kriza János”–Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca.

2023 „A nemzeti ébredés fényes napjai.” 1848–1849 eseményei és emlékezete Kolozsváron. In: Szabó Lilla (szerk.): *Kincses Kolozsvár Kalendárium 2023–2024*. Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács – Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 116–134.

Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel

2005a Átszerveződő identitások a kettős állampolgárság kudarca folytán. *Korunk* XVI. (1) 118–121.

2005b A kettős állampolgárság kudarcának rituális válaszreakciói a nyilvánosságban. *Székelyföld* IX. (12) 107–124.

Jedlicki, Jerzy

1999 Historical memory as a source of conflicts in Eastern Europe. *Communist and Post-Communist Studies*. (32) 225–232.

Jedrej, M. C.

2006 Time and Space. In: Barnard, Alan – Spencer, Jonathan (ed.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Routledge, London–New York, 547–550.

Juhász Ilona, L.

2005 „Fába róva, földbe ütvé...” A kopjafák/emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál. (Interethnica, 8.) Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom–Dunaszerdahely.

2010 *Neveitek e márványlapon... A háború jelei. (Adalékok a világháborús emlékek etnológiai szempontú értelmezéséhez.)* (Jelek a térben, 3.) Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.

Katona Imre

1977 Parasztságunk történelemszemlélete. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve* X. Akadémiai Kiadó, Budapest, 189–206.

Keesing, Roger M.

1979 Linguistic Knowledge and Cultural Knowledge: Some Doubts and Speculations. *American Anthropologist* 81. (1) 14–36.

Keményfi Róbert (szerk.)

2004a Kulturális örökség, kulturális párbeszéd: Kolozsvár (Patrimoine et dialogue entre les cultures) 1. *Néprajzi Látóhatár* XIII. (1–2)

2004b Kulturális örökség, kulturális párbeszéd: Kolozsvár (Patrimoine et dialogue entre les cultures) 2. *Néprajzi Látóhatár* XIII. (3–4)

Keserü Katalin

2005 Alkalom és mű. A Terror Háza. In: Kalla Zsuzsa – Takáts József – Tverdota György (szerk.): *Kultusz, mű, identitás. Kultusztörténeti tanulmányok* 4. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 13.) Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 289–300.

Keszeg Vilmos

1991 *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai az Aranyosszéken*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

- 2002 A genealógiai emlékezet szervezése. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közzelítések az időhöz. Tanulmányok.* (Tabula könyvek, 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 172–212.
- 2003 A 'mai nap' megélése és reprezentálása. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Napjaink folklórja. Folclorul azi.* A Magyar Köztársaság Kulturális Központja, Bukarest, 33–48.
- 2004 Az ünneplő Torda. Az ünneplés alkalmi és terei egy kisvárosban. In: Pócs Éva (szerk.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón. Tudományos konferencia Marcaliban, 2002. május 13–15.* (Studia Ethnologica Hungarica VI.) L'Harmattan–Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Budapest, 21–42.
- 2006 Egy Hir adás a' Késő Maradékhoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- 2007 A történelmi emlékezet alakzatai. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 18–43.
- 2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3.) KJNT–BBTE Magyar Nyelv és Antropológiai Tanszék, Kolozsvár.
- Kilani, Mondher
1992 *La Construction de la Mémoire.* Labor and Fides, Geneva.
- Kósa László
1973 A magyar nép történelmi emlékezete. *Tiszatáj* XXVII. (3) 48–58.
1980 *Megjártam a hadak útját. A magyar nép történelmi emlékezete.* Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Kovács Ákos
1991 „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!” Az első világháborús monumentumok eseménytörténete. In: Uő (szerk.): *Monumentumok az első háborúból.* Corvina Kiadó, Budapest, 104–124.
1997 A Feszty-körkép. In: Uő: *Két körkép.* Sik Kiadó, Budapest, 27–104, 169–235.
2006 *A kitalált hagyomány.* Kalligram, Pozsony.
- Kovács Ákos (szerk.)
1991 *Monumentumok az első háborúból.* Corvina Kiadó, Budapest.
- Kovács Gábor
1995 A mohácsi történelmi emlékhely. Szimbolikus harc a történelmi emlékezetért. In: Hofer Tamás (szerk.): *Néprajzi Értesítő LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 283–303.
- Kovács Sándor
2017 A kerek kő. In: Andorkó Júlia Eszter (szerk.): *Unitárius kalendárium 2018.* Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár, 68–73.
2018 Dávid Ferenc az emlékezet és a felejtés határán. In: Száraz Orsolya (szerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században.* (Locī Memoriae Hungaricae, 7.) Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 156–167.
- Kovalovszky Márta
1978 *Emlékműszobrászat.* (Művészeti Füzetek.) Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest.

1982 A képzeletbeli emlékmű. *Művészettörténeti Értesítő* XXXI. (1) 29–33.

1991 Kegyeletszolgáltatás. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 91–103.

Kreis, Georg

2010 *Schweitzer Erinnerungsorte: Aus dem Speicher des Swissness*. Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich.

Kríza Ildikó

1995 A fehér lóért vett ország. In: Hofer Tamás (szerk.): *Néprajzi Értesítő* LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Múzeum, Budapest, 45–60.

Kríza Ildikó (szerk.)

1998 *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Kulcsár-Szabó Zoltán

2000 A „korszak” retorikája. (A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia.) In: Bednánics Gábor – Bengi László – Kulcsár-Szabó Ernő – Szegedy-Masszák Mihály (szerk.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Osiris Kiadó, Budapest, 90–105.

Küchler, Susanne

1987 Malangan: Art and Memory in Melanesian Society. *Man* 22. (2) 238–255.

1988 Malangan: Objects, Sacrifice and the Production of Memory. *American Ethnologist* 15. (4) 625–637.

Lajtai L. László

2004 *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben*. (Iskolakultúra-könyvek, 21.) Iskolakultúra–Országos Széchenyi Könyvtár–Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Pécs–Budapest.

2009 „Nemzeti történelem” vagy nemzet és történelem? In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Atelier, Budapest, 29–45.

Lazăr, Marius

2003 Metastaza ostentației. Ilustre în alb și negru din Clujul tricolor. *IDEA artă+societate*. (15–16) 125–134.

Lechner Károly

1911 Az emlékezésről. *Erdélyi Múzeum* XXVIII. (2) 111–118.

Leduc, Jean

2006 *A történészek és az idő. Elméletek, kérdések, írásmódok*. (Anthropos.) Kalligram, Pozsony.

Lefebvre, Henri

1991 *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. Blackwell Publishers, Oxford UK–Cambridge USA.

2009 Space: Social Product and Use Value. In: *Uő: State, Space, World: Selected Essays*. Edited by Neil Brenner and Stuart Elden. Translated by Gerald Moore, Neil Brenner, and Stuart Elden. University of Minnesota Press, Minneapolis–London, 185–195.

Lévi-Strauss, Claude

1962 Les temps retrouvés. In: Uő: *La Pensée sauvage*. Plon, Paris, 287–323.

1999 *Faj és történelem*. Boglár Lajos kísérőtanulmányával. Fordította Bojtár Péter. Napvilág Kiadó, Budapest.

2001 Faj és történelem. In: Uő: *Strukturális antropológia II.* (Osiris Tankönyvek.) Fordította Szántó Diana. Osiris Kiadó, Budapest, 261–290.

Light, Duncan – Dumbraveanu-Andone, Daniela

2004 Örökség és nemzeti identitás kapcsolata Romániában. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. (Atelier füzetek, 7.) L'Harmattan–Atelier, Budapest, 157–177.

Littlejohn, James

1963 Temne Space. *Anthropological Quarterly* 36. (1) 1–17.

Lőnhárt, Tamás – Târa, Virgiliu

2014 „Remembering the Old City, Building a New One”: The Plural Memories of a Multiethnic City. In: Todorova, Maria – Dimou, Augusta – Troebst, Stefan (ed.): *Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Central European University Press, Budapest–New York, 307–325.

Lővei Pál

2009 *Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához I–II.* (Kézirat.) Budapest.

Low, Setha M.

1996 Spatializing Culture. The Social Production and Social Construction of Public Space in Costa Rica. *American Ethnologist* 23. (4) 861–879.

Makoni, Sinfree

1998 African Languages as European Scripts: The Shaping of Communal Memory. In: Nuttall, Sarah – Coetzee, Carli (ed.): *Negotiating the Past. The Making of Memory in South Africa*, Oxford University Press, Oxford, 242–248.

Mannová, Elena

2002 Nemzeti hősoktól az Európa térig. A kollektív emlékezet jelenetei Komáromban, a szlovák–magyar határon. *Regio XIII.* (3) 26–45.

Marosi Ernő

1996 Műemlékvédelem – az örökség hagyományozása. In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 9–20.

Maulucci Vivolo, Francesco Paolo

2002 *Pompeji erotikus falfirkák*. Plurigraf, Sesto Fiorentino.

Medvigy, Stephanie K.

2005 *Monuments and Memory: Two Examples from Transylvania*. (Kézirat.) CEU Budapest College, Budapest.

Mension-Rigau, Éric

2000 Des châteaux privés s'ouvrent au public. In: Fabre, Daniel (dir.): *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques*. (Collection Ethnologie de la France, 15.) Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 85–102.

Michela, Miroslov

2008 A múlt felidézése és kanonizálása. Történelmi emlékezet, a nyolcas évfordulók és a szlovák történetírás. *Kommentár.* (6) 15–25.

Mitu Melinda

2021 Az „1848–49. Országos Ereklje-Múzeum Kolozsvárt”. In: H. Szabó Gyula (főszerk.): *Kincses Kolozsvár Kalendáriuma 2021–2022.* Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács – Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 128–136.

Mitu, Sorin

1998 Illúziók és valóság Erdélyben. *Beszélő. Politikai és Kulturális Folyóirat* III. (9) 44–52.

Morris, Paul

1996 Community beyond tradition. In: Heelas, Paul – Lash, Scott – Morris, Paul (ed.): *Detraditionalization. Critical Reflections on Authority and Identity.* Centre for the Study of Cultural Values at Lancaster Univeristy, Cambridge, 223–249.

MUNKAKÖZÖSSÉG

1975 Az 1972. május elsejei budapesti felvonulás társadalmi szemiotikája. In: Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István (szerk.): *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény.* (Muszeion-könyvtár, 2.) Budapest, 187–199.

1981 Adatok május elseje szemiotikájához. In: Gráfik Imre – Voigt Vilmos (szerk.): *Kultúra és szemiotika. Tanulmánygyűjtemény.* (Muszeion-könyvtár, 4.) Budapest, 239–256.

Munn, Nancy D.

1992 The Cultural Anthropology of Time. A Critical Essay. *Annual Rewiev of Anthropology* 21. 93–113.

Murgescu, Mirela-Luminița

2004 Memory in Romanian History. Textbooks in the 1990s. In: Todorova, Maria (ed.): *Balkan Identities. Nation and Memory.* New York University Press, New York, 339–354.

Nagy Ildikó

1991 Első világháborús emlékművek. Esemény- és ideológiatörténet. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból.* Corvina Kiadó, Budapest, 125–140.

Niedermüller Péter

1994 Paradigmák és esélyek avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika.* (13–14) 89–129.

2000 A nacionalizmus kulturális logikája a posztszocializmusban. *Századvég.* (16) 91–109.

2008 A néprajztudomány válaszútjai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 428–438.

Nora, Pierre

1986 Les mémoires d'État. In: Uő (réd.): *Les Lieux de mémoire.* II. *La Nation 2. (Le territoire, L'État, Le Patrimoine.)* Gallimard, Paris, 355–400.

1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas X.* (3) 142–157.

2007 Emlékezetdömping. Az emlékezés hasznáról és káráról. *Magyar Lettre Internationale*. (66) 35–37.

Nora, Pierre (réd.)

1984 *Les Lieux de mémoire*. I. *La République*. (Symboles, Monuments, Pédagogie, Commémorations, Contre-mémoire.) Gallimard, Paris.

1986a *Les Lieux de mémoire*. II. *La Nation* 1. (Héritage, Historiographie, Paysages.) Gallimard, Paris.

1986b *Les Lieux de mémoire*. II. *La Nation* 2. (Le territoire, L'État, Le Patrimoine.) Gallimard, Paris.

1986c *Les Lieux de mémoire*. II. *La Nation* 3. (La Gloire, Les Mots.) Gallimard, Paris.

1992a *Les Lieux de mémoire*. III. *Les France* 1. Conflits et partages. (Divisions, politiques, Minorités religieuses, Partages de l'espace-temps.) Gallimard, Paris.

1992b *Les Lieux de mémoire*. III. *Les France* 2. Traditions. (Modèles, Enracinements, Singularités.) Gallimard, Paris.

1992c *Les Lieux de mémoire*. III. *Les France* 3. De l'archive à emblème. (Enregistrement, Hauts lieux, Identifications.) Gallimard, Paris.

Oláh Sándor

2000a Változatok rituális térteremtésre. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelgyöldi régióban*. (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 106–122.

2000b Iskolánévadó ünnepségek. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelgyöldi régióban*. (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 143–160.

Olti Ágoston – Gidó Attila (ed.)

2009 *Minoritatea maghiară în perioada comunistă*. Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale–Kriterion, Cluj-Napoca.

Ortutay Gyula

1952 Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiiban. *Ethnographia* LXIII. (3–4) 263–307.

Pásztor Gyöngyi – Péter László

2007a Kolozsvár – honnan, merre, mitől? *Szabadság*. 2007. febr. 2. XIX. évf. 27. sz. 3.

2007b Kolozsvár Főtere változásban. *Szabadság*. 2007. febr. 7. XIX. évf. 31. sz. 3.

Péter László

1996 *Etnikai közösségek mediatizált megjelenítése a kolozsvári 1943-as és 1994-es régészeti ásatások példáján*. Szakdolgozat. BBTE Szociológia Kar, Kolozsvár.

2003 Kollektív emlékezés mint politikai rítus. Esettanulmány az aradi vértanúkra való emlékezés kapcsán. *Pro Minoritate*. (Nyár) 114–129.

2006 Feltalálni a múltat. Etnikai közösségek mediatizált megjelenítése az archeológiai ásatások példáján. *Erdélyi Társadalom* IV. (2) 21–40.

2011 „Ké itt a tér?” A kolozsvári Főter színeváltozásai egy diskurzuselemzés tükrében. *Pro Minoritate*. (Tél) 17–39.

Plainer Zsuzsa

2001 1848 emlékezete egy helyi társadalomban. Nagyvárad, 1998. március 15. *Regio* XII. (1) 92–110.

Pléh Csaba

1986 *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Plugor Réka

2006 A szimbolikus konfliktus kivetítődései Kolozsváron. *Erdélyi Társadalom* 4. (2) 59–81.

Pócs Éva

1983 Tér és idő a néphitben. *Ethnographia* XCIV. (2) 177–206.

2002 Ünnepek, rítus és időszemlélet a parasztság hagyományos kultúrájában. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tanulmányok*. (Tabula könyvek, 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 134–151.

Pótó János

1989 *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok, 7.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

2003 *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Osiris Kiadó, Budapest.

Pozsony Ferenc

1998 A történeti emlékezet képei Zabolán. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 241–246.

2005 A moldvai magyarok történeti tudata. In: Uő: *A moldvai csángó magyarok*. Gondolat Kiadó–Európai Folklór Intézet, Budapest, 95–110.

2006 Emlékünnepek. In: Uő: *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1.) Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 262–280.

2007 Emlékünnepek Erdélyben és Háromszéken. In: Cziprián-Kovács Lóránd – Kozma Csaba (szerk.): *Háromszékiek Háromszékről. Társadalomtudományi írások*. Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 210–238.

2008 A moldvai csángók történelmi emlékezete. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 79–94.

2009a Székely kapuk szimbolikus mezőiben. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. (Studia Ethnologica Hungarica, XI.) L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 267–301.

2009b Miénk itt a tér... Szimbolikus térfoglalás Székelyföldön. In: Takács Péter (szerk.): *Csaba királyfi elárvult népe. Székely konferencia, 2009. október 2–3*. (Erdély-történeti Könyvek, 8.) Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen, 97–110.

Pusztai Bertalan (szerk.)

2003 *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztamérgesi eset. Invented Traditions and Village Tourism. The Pusztamérges Case*. Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Department of Ethnology University of Szeged, Szeged.

Reinprecht, Christoph

1994 Social memory in the transformational process of East-Central Europe. *Anthropology of East Europe Review* 12. (2) 3–20.

Réthey Prikkel Miklós

1991 *Az igaztörténet. Szöveg, műfaj, módszer és valóság generatív kapcsolata az élő elbeszélésben. (Ontológiai megközelítés.)* (Folklór és Etnográfia, 58.) Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.

Réti Zsófia

2012 Nagy Imre újratemetésének mediatizált emlékezete. *Studia Litteraria. Emlékezethelyek* LI. (1–2) 127–142.

Riegl, Aloïs

1903 *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung.* Braumüller, Wien.

Rosaldo, Renato

1989a *Culture and Truth. The Remaking of Social Analysis.* Beacon Press, Boston.

1989b Imperialist Nostalgia. *Representations. Memory and Counter-Memory.* (26) 107–122.

Rowlands, Michael

1993 The Role of Memory in Transmission of Culture. *World Archaeology* 25. (2) 141–151.

Rowlands, Michael – Tilley, Christopher

2006 Monuments and Memorials. In: Tilley, Christopher – Keane, Webb – Küchler, Susanne – Rowlands, Michael – Spyer, Patricia (ed.): *Handbook of Material Culture.* Sage Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi, 500–515.

Samuel, Raphael

1996 *Theatres of Memory 1. Past and Present in Contemporary Culture.* Verso, London.

Schacter, Daniel L.

1998 *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt.* Háttér Kiadó, Budapest.

Scheiber Sándor

1955 Az emlékezetet hátuljokra verik. *Magyar Nyelv* LI. (2) 229–230.

Schudson, Michael

1995 Dynamics of Distortion in Collective Memory. In: Schacter, Daniel L. (ed.): *Memory Distortion: How Minds, Brains, and Societies Reconstruct the Past.* Harvard University Press, Cambridge, 346–364.

Schütz, Alfred – Luckmann, Thomas

2002 Az életvilág struktúrái (részlet). In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. II. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 272–302.

Shils, Edward

1981 *Tradition.* The University of Chicago Press, Chicago.

1987 A hagyomány. Bevezetés. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény.* (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák, 1.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 15–66.

Sinka Judit Erzsébet

2012 A Hymnustól a Himnuszig. *Studia Litteraria. Emlékezethelyek* LI. (1–2) 103–120.

Sinkó Katalin

1983 A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. *Művészettörténeti Értesítő* XXXII. (4) 185–201.

1987 A millenniumi emlékmű mint kultuszhely. *Medvetánc* 7. (2) 29–50.

1989a Árpád kontra Szent István. *Janus* VI. (1) 42–52.

1989b „Emlékművek.” *Janus* VI. évf. (3)

1991 A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 9–45.

1992 A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In: György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Corvina Kiadó, Budapest, 67–79.

1993 A továbbélő historizmus. A Millenniumi emlékmű mint szimbolikus társadalmi akciók színtere. In: Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest, 277–293.

1995 A megsértett Hungária. In: Hofer Tamás (szerk.): *Néprajzi Értesítő* LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Múzeum, Budapest, 267–282.

Sonkoly Gábor

2001 *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. (Atelier füzetek, 2.) L'Harmattan–Atelier, Budapest.

2009 Léptékváltás a kulturális örökség kezelésében. *Tabula* 12. (2) 199–209.

Sperber, Dan

1985 Anthropology and Psychology: Towards an Epidemiology of Representations. *Man* 20. (1) 73–89.

2001 *A kultúra magyarázata*. Osiris Kiadó, Budapest.

Stéfan Ildikó

1993 Gróf Batthyány Lajos halála és temetése. *Sic Itur Ad Astra* 7. (2–4) 6–17.

Stewart, Michael

2004 Remembering without Commemoration: the Mnemonics and Politics of Holocaust Memories Among European Roma. *Journey of Royal Anthropological Institute* 10. 561–582.

Süle Andrea, R.

1990 Románia politikatörténete 1944–1990. In: Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*. Atlantisz Kiadó–Medvetánc, Budapest, 199–274.

Szabó, Árpád Töhötöm

2004 Espaces visibles et invisibles à Cluj. In: Verebélyi, Kincső (réd.): *Artes Populares 19. Annuaire du Département de Folklore*. Collection dirigée par Vilmos Voigt. Budapest, 23–40.

Szabó Levente, T.

2007 Egy tárgy nemzetiesítési kísérlete – stratégiák, kontextusok és határok egy értelemadási folyamatban. *Regio* XVIII. (1) 133–152.

Szabó Miklós

1991 A magyar történeti mitológia az első világháborús emlékműveken. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 46–63.

Szabó T. Attila

1956 Az emlékezetet hátuljokra verik. *Magyar Nyelv* LII. (4) 482–484.

Száraz Orsolya

2012 A kereszténység védőbástyája. *Studia Litteraria. Emlékezhelyek* LI. (1–2) 51–67.

Szekeres András

2008 A tér tudatosulása. In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Atelier, Budapest, 89–100.

Szemerényi Ágnes

1979 Feliratos népköltészet. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. F–Ka. Akadémiai Kiadó, Budapest, 131.

Szemerényi Ágnes (szerk.)

2007 *Folklor és történelem*. (Folklor a magyar művelődéstörténetben.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szendrey Zsigmond

1931 A népi felirat-költészetéről. *Népünk és Nyelvünk* III. (1–3) 43–52.

Szepessy Tibor (összeáll.)

1968 *A régi Róma napjai*. Összeállította, az előszót, a jegyzeteket és a magyarázatokat írta Szepessy Tibor. Gondolat, Budapest.

Szerdahelyi István

1975 Feliratirodalom; epigrafika. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 3. F–Groc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 77–78.

Szilárdfy Zoltán

1995 A kettős kereszt. Kultusz és szimbólum Kelet és Nyugat között. In: Hofer Tamás (szerk.): *Néprajzi Értesítő*. LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Múzeum, Budapest, 67–76.

Sztrés Erzsébet

1991 Egy emlékmű metamorfózisa. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 141–151.

Szűcs Jenő

1997 *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Balassi Kiadó–JATE–Osiris, Budapest.

Theis, Laurent

1986 Guizot et les institutions de mémoire. In: Nora, Pierre (réd.): *Les lieux de mémoire*. II. *La Nation* 2. (*Le territoire, L'État, Le Patrimoine*.) Gallimard, Paris, 569–592.

Thompson, Edward Palmer

1963 *The Making of the English Working Class*. Victor Gollancz Ltd, London.

Thompson, Paul

1978 *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford University Press, Oxford.

Tóth István György

1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz...* Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Tulving, Endel

1972 Episodic and Semantic Memory. In: Tulving, Endel – Donaldson, Wayne (ed.): *Organization of Memory*. Academic Press, New York, 381–403.

1983 *Elements of Episodic Memory*. (Oxford Psychology Series.) Oxford University Press, Oxford.

Turai Tünde

1999 Történeti tudat vizsgálata Klézsén. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. (A Magyarországtudományok könyvtára, XXIII.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 131–143.

Vajkai Aurél

1998 *1848 emlékei a népi díszítőművészetben*. Szerkesztette Kríza Ildikó. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Varga E. Árpád

2001 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája IV. Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Teleki László Alapítvány–Pro-Print Könyvkiadó, Budapest–Csíkszereda.

Várkonyi Ágnes, R.

2003 A fejedelemskori Erdély történetéhez. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Erdélyről Európában mítosztalanul*. Korunk Baráti Társaság–Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 90–108.

Vér Eszter Virág (összeáll.)

2006 Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között. *Budapesti Negyed* XIV. (2–3) (52–53)

Verdery, Katherine

1996 *What was Socialism, and what Comes Next?* (Princeton Studies in Culture/Power/History.) Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Verebélyi, Kincső (réd.)

2004 *Artes Populares 19. Annuaire du Département de Folklore*. Collection dirigée par Vilmos Voigt. Université des Sciences Eötvös Loránd, Département de Folklore, Budapest.

Verebélyi Kincső

1998 Szokás. In: Voigt Vilmos (szerk.): *Magyar folklór*. (Osiris Tankönyvek.) Osiris Kiadó, Budapest, 400–439.

2005a *Szokásvilág*. (Studia Folkloristica et Ethnographica, 46.) A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen.

2005b *Minden napok, jeles napok. Hétköznapi és ünnepek a népszokások tükrében*. Timp Kiadó, Budapest.

Vigh Annamária

1995 Nemzeti motívumok a magyar plakátokon (1900–1914). In: Hofer Tamás (szerk.): *Néprajzi Értesítő* LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Múzeum, Budapest, 251–265.

Voigt Vilmos

1965 A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez. *Ethnographia* LXXVI. (2) 200–230.

1975 Feliratirodalom; epigrafika. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 3. F–Grc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 80.

- 1994 Éljen és virágozzék... (A budapesti május elsejéről.) *Budapesti Negyed* II. (1) 166–186.
- 1998a Kisepikai prózaműfajok. In: Uő (szerk.): *A magyar folklór*. (Osiris Tankönyvek.) Osiris Kiadó, Budapest, 303–355.
- 1998b Hősepika. In: Uő (szerk.): *Magyar folklór*. (Osiris Tankönyvek.) Osiris Kiadó, Budapest, 149–183.
- 1998c Örök vagy változó? Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc folklórisztikai értelmezésének kérdései. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 33–44.
- 2002 Az idő szerepe a magyar folklórban. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tanulmányok*. (Tabula könyvek, 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 119–133.
- 2003 A mai folklór történeti korszakai. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Napjaink folklórja. Folclorul azi*. A Magyar Köztársaság Kulturális Központja, Bukarest, 9–28.
- 2008 Van-e kulturális emlékezete a népnek? In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 15–26.
- Voigt Vilmos – Balogh Lajos
- 1973 *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*. (Szerkesztési irányelvek, IV.) Akadémiai Kiadó, Budapest
- Walter, François
- 2003 A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. *Korall. Társadalomtudományi Szemle*. (11–12) 183–198.
- White, Hayden
- 1973 *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- 1997 *A történelem terhe*. (Horror metaphysicae.) Osiris Kiadó–Gond, Budapest.
- Whitehouse, Harvey
- 1992 Memorable Religions: Transmission, Codification and Change in Divergent Melanesian Context. *Man* 27. (4) 777–797.
- Willaime, Jean-Paul
- 1988 De la sacralisation de la France. Lieux de mémoire et imaginaire national. *Archives des Sciences Sociales des Religions* 66. (1) 125–145.
- Yerusalimi, Yosef Hayim
- 2000 *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. (Osiris könyvtár.) Osiris Kiadó–ORZSE, Budapest.
- Young, James Edward
- 1993 *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. Yale University Press, New Haven.
- 2002 Az emlékezés szövete. Megemlékezések és jelentés. *Regio XIII*. (3) 3–25.
- Zeidler Miklós
- 2002 *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. (Regio Könyvek.) Teleki László Alapítvány, Budapest.

Zempléni András

2009 Batthyány ereklyetartója. Az ereklyekultusztól a jelenkori politikai újratemetéséig. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 23–72.

Források

Asztalos Lajos

2004 *Kolozsvár. Helynév- és településtörténeti adattár*. Kolozsvár Társaság–Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

2008 *Kolozsvár épített kincsei*. Stúdium, Kolozsvár.

Baconsky, Anatol E.

1963 *Kolozsvár és környéke. Kis utikalauz*. Meridiane, Bukarest.

Bálint István János (szerk.)

1987 *Kincses Kolozsvár I–II*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte, az utószót írta Bálint István János. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Bálint József – Pataki József [szerk.]

1990 *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Balogh Jolán

1935 *Kolozsvár műemlékei*. A Kolozsvári Református Kollégium Öregdiákjainak Egyesülete, Kolozsvár.

1942 *Kolozsvár műemlékei*. In: *Művészeti Hetek. Kolozsvár 1942. május–június*. Atheneum, Budapest, 46–55.

1943 *Az erdélyi renaissance I. 1460–1541*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.

1944 Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről. *Erdélyi Múzeum* XLIX. (3–4) 293–303.

1985 *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportja, Budapest.

Békésy Károly

1903 *Kolozsvár*. Magyar Polgár, Kolozsvár.

Biró Vencel

1942 Gróf Mailáth Gusztáv Károly püspök a román szenátusban. In: *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1940–41*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1–23.

Bodea, Gheorghe I. – Fodor László – Vajda Lajos

1971 *Cluj. Pagini de istorie revoluționară 1848–1971. (Oameni, fapte, locuri)*. Comitetul Județean Cluj al Partidului Comunist Român, Secția de Propagandă – Institutul de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., sectorul din Cluj, Cluj.

Bodor András

1957 Napoca a feliratok tükrében. In: Bodor András – Cselényi Béla – Jancsó Elemér – Jakó Zsigmond – Szabó T. Attila (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai, I. Tanulmányok.) Tudományos Könyvkiadó, Kolozsvár, 78–111.

Boga Ödön – Zámbo Aurél – Gál Ernő (összeáll.)
1943 *Kolozsvári lak- és címjegyzék*. Minerva, Kolozsvár.

BOLYAI JÁNOS...

1903 Bolyai János születésének századik évfordulója alkalmából a Kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem által 1903 januárius 15-ikén rendezett emlékünnep. (Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Josephinae Kolozsváriensis anni MCMII–III.) Kolozsvár.

Bortuş, Petru

1923 *Călăuza oraşului Cluj şi a împrejurimilor*. Tipografia Dr. S. Bornemisa, Cluj.

1933 Din istoricul zidirei catedralei. *Gazeta Ilustrată* II. (10) 201–210.

Brudaşcu, Dan (coord.)

1999a *80 de ani de administraţie românească la Cluj-Napoca* I. Ediţia a II-a, revizuită. Consiliul Local şi Primăria municipiului Cluj-Napoca, Cluj-Napoca.

1999b *80 de ani de administraţie românească la Cluj-Napoca* II. Consiliul Local şi Primăria municipiului Cluj-Napoca, Cluj-Napoca.

Buzea, Octavian

1939 *Clujul 1919–1939. Glas izbânzilor româneşti!* Cu prilejul congresului Astrei. Însemnări şi compilaţii bilanţiare-monografice de dr. Octavian Buzea. Cluj.

Chirilă, Eugen – Guy Marica, Viorica

1978 Inscricţii latine din Clujul Renaşterii. In: *Studii şi Comunicări. 1. Galerie de artă*. Muzeul Brukenthal, Sibiu, 131–139.

CLUJUL...

1929 *Clujul. Viaţa culturală românească*. Cu ocazia Congresului anual al Ligii culturale, Cluj 22–24 iunie 1929. Editura Ligii Culturale, Secţiunea Cluj, Cluj.

Cucu, Vasile – Ştefan, Marian

1974 *România: ghid-atlas al monumentelor istorice*. Editura Ştiinţifică, Bucureşti.

1979 *România: ghid-atlas al monumentelor istorice*. Editura Sport–Turism, Bucureşti.

Csetri Elek

2001 Kolozsvár népessége a középkortól a jelenkorig. In: Dáné Tibor Kálmán – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár, 7–28.

Csiky Béla

1909 *Kolozsvár részletes leírása, Kolozsmegye és az erdélyi részek rövid földrajza*. Elemi iskolák használatára írta Csiky Béla. Ötödik, átdolgozott kiadás. Kolozsvár.

Daicoviciu, Constantin

1962 *Kolozsvár*. (Romániai városok és tájak.) Meridián Könyvkiadó, Bukarest.

Dávid Gyula – Mikó Imre

1972 A nászút utolsó tíz napja. In: *Uő: Petőfi Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 137–150, 308.

Dávid Gyula, Gy.

2019 *Pákei Lajos hagyatéka. Egy századfordulós kolozsvári építész tervrajzai, rajztervei, gyűjteményei.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Debreczeni László

1957 Az 1953. évi kolozsvári műemlék-összeírás építéstörténeti eredményei. In: Bodor András – Cselényi Béla – Jancsó Elemér – Jakó Zsigmond – Szabó T. Attila (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai, I. Tanulmányok) Tudományos Könyvkiadó, Kolozsvár, 219–248.

EMLÉKBESZÉDEK...

1898 *A kolozsvári Márczius 15-iki Állandó Bizottság ünnepélyein tartott emlékbeszédek 1873–1897-ig.* (A bizottság 25 évi történetével.) Kolozsvári Márczius 15-iki Állandó Bizottság, Kolozsvárt.

EMLÉKKÖNYV...

[1889] *Emlékkönyv. Gróf Mikó Imre emlékszobra leleplezése alkalmára.* 1889. június 10. Az erdélyi Múzeum-Egylet, Kolozsvárt.

1906 *Emlékkönyv Dr. Haller Károly működéséről.* Negyven éves tanári jubileuma alkalmából. Kiadta az ünnep-rendező bizottság, Kolozsvár.

Entz Géza

1995 *A Farkas utcai templom.* In: *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei.* Entz Géza és Kovács András tanulmányaival. Balassi Könyvkiadó–Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár, 7–38.

Entz Géza – Kovács András

1995 *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei.* Entz Géza és Kovács András tanulmányaival. Balassi Könyvkiadó–Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár.

Eszterházy János

1862 *A kolozsvári Sz.-Mihály egyház történeti és építészeti leirata.* *Archeologiai Közlemények* III. (2) 57–62.

1864 *A Kolozsvári b. Asszonyról címzett minorita, jelenleg Ev. Reform. Egyház történeti és építészeti leirása.* *Archaeologiai Közlemények* IV. (1) 3–8.

1866 *A kolozsvári Boldog-Asszonyról címzett domonkosok, jelenleg ferencziek egyházának történeti és építészeti leirása.* *Magyar Sion* IV. 561–585.

1868 *A kolozsmonostori apátság és egyházi maradványainak leirása.* *Archaeologiai Közlemények* VII. (2) 89–109.

Fekete Nagy Béla

1902 *Kolozsvár kegyelele Mátyás király iránt.* In: Márki Sándor (szerk.): *Mátyás király Emlékkönyv. Kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára.* Szülővárosa Kolozsvár szabad királyi város megbízásából szerkesztette dr. Márki Sándor. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvény-Társulat, Budapest, 312–316.

Ferenczi Sándor

1941 *Kolozsvári útmutató. Földtani, őslénytani, történelmi és természetrajzi vonatkozásokkal.* Erdélyi Könyvnyomda, Kolozsvár.

Flóra Ágnes

2011 Jelmép, erény, reprezentáció. A kora újkori Kolozsvár tanácsháza mint a városvezetés egyik reprezentációs színtere. In: Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila (szerk.): *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 149–165.

Fodor András

1995 *Kincses Kolozsvár*. Gloria Kiadó, Kolozsvár.

2002 *Kolozsvári Képeskönyv*. Gloria Kiadó, Kolozsvár.

Gaal György

1995 *Magyarok utcája. A kolozsvári egykori Bel- és Külmagyar utcák telkei, házai, lakói*. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 221.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

1998 1848/49 emlékhelyei Kolozsvárt. *Művelődés* LI. (9) 1–7.

2001a *Kolozsvár. Millenniumi kalauz*. Kós Károly esszéjével a régi Kolozsvárról. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

2001b Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban. In: Dáné Tibor Kálmán – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár, 376–437.

2001c Unitárius épületek és építkezések az egykori Magyar utcában. In: Uő: *Műzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról*. Kiadja az Unitárius Egyház, Kolozsvár, 174–221.

2001d A millennium Kolozsvárt. In: Uő: *Műzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról*. Kiadja az Unitárius Egyház, Kolozsvár, 222–250.

2001e Jakab Elek és Kolozsvár. In: Uő: *Műzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról*. Kiadja az Unitárius Egyház, Kolozsvár, 317–333.

2001f *Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság, Kolozsvár.

2001g A kolozsvári Unitárius Kollégium építéstörténete. *Keresztény Magvető* 107. (3–4) 190–219.

2003 *Tört kövön és porladó kereszten. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben*. Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár.

2004a *Ház a Főtér sarkán. A kolozsvári Rhédey-palota*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

2004b Kincses Kolozsvártól romlott Kolozsvárig. Kolozsvár a Rákóczi-szabadságharc idején. *Keresztény Magvető* 110. (3) 295–307.

2005 *Kolozsvár vonzásában. Tanulmányok, megemlékezések*. Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

2005–2006 A történelmi műemlékek jegyzéke 2004. *Szabadság*. 2005. nov. 9., nov. 23., dec. 14., 2006. jan. 25., febr. 4., febr. 15.

2006 Kolozsvári várak, városfalak, kaputornyok, bástyák. *Korunk* XVII. (10) 22–34.

2007 *Képes Kolozsvár. A belváros írásban és képen*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

2010 *Tört kövön és porladó kereszten. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben*. Ötödik, átdolgozott kiadás. Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár.

2016 *Kolozsvár a századok sodrában. Várostörténeti kronológia*. Kincses Kolozsvár Egyesület–Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.

Gaal György – Gránitz Miklós

2010 *Örök Házsongárd. Kolozsvár és sírkertje a századok sodrában* I–II. Pharma Press, Budapest.

Galavics Géza

1980 A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet. In: Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 465–510.

Grandpierre Edit

1936 A kolozsvári Szent Mihály-templom története és építésze 1349-től napjainkig. *Erdélyi Múzeum* XLI. (1–3) 19–60.

Guy Marica, Viorica

1998 Reneszánsz szentenciák és maximák Kolozsváron. *Korunk. Reneszánsz – új reneszánsz* IX. (5) 26–31.

[Gyalui Farkas – Hamvas József (szerk.)]

1894 *Kolozsvári kalauz*. Szerkeszti és kiadja: az Erdélyrészi Kárpátgyűlés kolozsmegyei osztálya. 19 képmelléklettel és a város térképével ellátva. Nyomatott Gámán János örököse könyvnyomdájában, Kolozsvár.

Győrffy István (szerk.)

1932 *Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Josephinae annorum MC-MXXIX–XXX. Beszámoló a Szegedi M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem 1929/30. évi működéséről*. M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem, Szeged.

Hámori Péter

2005 Trianon után. A megfélemlített Kolozsvár. *Rubicon. Kincses Kolozsvár* (2–3) 92–96.

Herepei János

1943 Képek a múltszázadeleji Kolozsvárról. *Pásztortűz* XXIX. (3) 126–128.

1988 *A házsongárdi temető régi sírkövei*. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez. Sajtó alá rendezte Balassa Iván, Herner János és Keserű Bálint. Az utószót Balassa Iván írta. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2002 *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből*. (Az 1638–1647. évi építkezés, berendezés és felszerelés adattára.) Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Művelődés, Kolozsvár.

2004a *A kolozsvári Farkas utcai református templom és kollégium történetéből*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Művelődés, Kolozsvár.

2004b *Kolozsvár történeti helyrajza*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az utószót írta Sas Péter. Művelődés, Kolozsvár.

Ipolyi Arnold

1878 A magyar műtörténeti emlékek tanulmánya. *Századok* XII. (8) 3–84.

ISTEN KARDJA...

1916 *Isten kardja – Hősök emléke*. 80 vázlatrajz elesett hőseink emlékének művészi megörökítésére. Herczeg Ferenc előszavával. A Magyar Építőművészek Szövetségének kiadása, Budapest

Jakab Albert Zsolt

2012 *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012). Adattár.* Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

2022 *Piatra aceasta a fost așezată... Locurile memoriei din Cluj (1440–2022). Bază de date.* Traducere din limba maghiară de Rigán Lóránd. Asociația Etnografică „Kriza János”–Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca.

2024 *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2023). Adattár.* Második, javított és bővített kiadás. Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

Jakab Elek

1869 Kolozsvár történeti emlékeiről. (I.) *Magyar Polgár.* 1869. ápr. 7. III. évf. 41. sz. 177.; (II.) ápr. 9. III. évf. 42. sz. 181.; (III.) ápr. 11. III. évf. 43. sz. 185–186.; (IV.) ápr. 16. III. évf. 45. sz. 193–194.; (V.) ápr. 23. III. évf. 48. sz. 205–206.; (VI.) ápr. 30. III. évf. 51. sz. 217–218.; (VII.) máj. 5. III. évf. 53. sz. 225–226.

1870a *Kolozsvár története. Első kötet, oklevéltárral. Ős-, ó- és középkor. (513 Kr. e.–1540 Kr. u.)* Kiadja szab. kir. Kolozsvár város közönsége, Buda.

1870b *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez.* Összegegyűjtötte és szerkesztette Jakab Elek. Buda.

1870c *Kolozsvár története világosító rajzai.* Az író eredetijeiről kőre metszettek a m. kir. állam nyomdában. Kiadja szabad kir. Kolozsvár város közönsége, Buda.

1879 *Dávid Ferenc emléke. Elítéltetése és halála háromezredéves évfordulójára.* Budapest.

1880 *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re.* Kiadja Rautmann Frigyes, Budapest.

1888a *Kolozsvár története. Második kötet, oklevéltárral. Újabb kor. Nemzeti fejedelmi korszak. (1540–1690.)* Kiadja szabad kir. Kolozsvár város közönsége, Budapest.

1888b *Kolozsvár története. Harmadik kötet, oklevéltárral. Habsburg-Lotharingiai korszak. (1690–1848.)* Kiadja szabad kir. Kolozsvár város közönsége, Budapest.

1888c *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez.* Összegegyűjtötte és szerkesztette Jakab Elek. Budapest.

1888d *Kolozsvár története világosító rajzai.* Kőre metszette Haske Ferencz. Kiadja szab. kir. Kolozsvár város közönsége, Budapest.

Jankovich Miklós

1818 Botskai István Erdélyi Fejedelemnek szerentsés Pentek napjait hirlő Kolosvári Kő-írásról. *Tudományos Gyűjtemény* I. 68–73.

Janovics Jenő

2001 *A Hunyadi téri színház.* A szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: Kötő József. Korunk Baráti Társaság–Komp-Press Kiadó, Kolozsvár.

Juhász István

1942 Kolozsvár román uralom alatt. In: Makkai László – Vásárhelyi Z. Emil (szerk.): *Kolozsvár. Egy magyar város ezer esztendeje.* Kolozsvár város kiadása, Kolozsvár, 79–89.

Kelemen Lajos

1942 Kolozsvár története. In: *Művészeti Hetek. Kolozsvár 1942. május–június.* Athenaeum, Budapest, 9–22.

- 1977 *Művészettörténeti tanulmányok I.* A bevezető tanulmányt írta Szabó T. Attila. Sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- 1982 *Művészettörténeti tanulmányok II.* A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- 1982a Kolozsvár építészeti és művészeti emlékei a XIX. század közepéig. In: Idem: *Művészettörténeti tanulmányok II.* A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 105–164.
- 1982b Lebontott régi házak. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok II.* A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 58–59.
- 1982c A volt piarista templom. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok II.* A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 67–71.
- 1982d Az óvári emlékoszlop. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok II.* A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 94–98.
- 1982e Elpusztult faragott köemlékek. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok II.* A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 60–61.
- 1982f A volt minorita templom és síremlékei. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok II.* A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 72–76.
- 1982g A Toldalagi–Korda-palota. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok II.* A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 80–81.
- 1982h Változások Kolozsvár műemlékeiben. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok II.* A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 101–104.
- 1989 *Kolozsvár.* (Transylvania Képeskönyvek.) A kötetet Kelemen Lajos írásaiból összeállította, szerkesztette és kiegészítésekkel ellátta Bálint István János. Polygon Könyvkiadó, Budapest.
- 2006 *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket írta Sas Péter. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- Kelemen Lajos – Fodor János, K.
1902 *Kolozsvári kalauz.* (Erdélyi kalauz, IV.) Erdélyi Kárpát-Egyesület, Kolozsvár.
- Kerekes György (összeáll.)
1998 *Kolozsvári útítárs. Kis kalauz a város megtekintéséhez.* Összeállította Kerekes György. Lászlóffy Aladár bevezetőjével. Komp-Press, Kolozsvár.
- Kerny Terézia
2002 A kolozsvári múzeum középkori kőtára. Kutatástörténeti áttekintés. *Erdélyi Múzeum* LXIV. (3–4) 70–83.
- Kiss András
1994a A kolozsvári Torony és lakói. In: Uő: *Források és értelmezések.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 70–83, 332–340.

- 1994b Kalandosok – Kalandos temető Kolozsvárt. In: Uő: *Források és értelmezések*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 83–103, 340–347.
- 1994c A kolozsvári ötvös háza In: Uő: *Források és értelmezések*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 123–128, 358–359.
- 1994d A „Biasini”. In: Uő: *Források és értelmezések*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 128–139, 359–365.
- 1995 A kolozsvári városi levéltár első levéltári segédlete (Diósy Gergely nótárius 1592-beli magyar nyelvű mutatója). *Levéltári Közlemények*. LXVI. (1–2) 197–219.

Kovács András

- 1990 Őrizz meg bennünket békében, Úristen! *Helikon* 1. (1) 1. és 7.
- 2003 *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Teleki László Alapítvány–Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár.
- 2006 A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata háza. [Kolozsvár.] *Korunk* XVII. (10) 11–21.
- 2007a A kolozsvári Wolphard–Kakas-ház. In: Uő: *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben*. (Múltidéző zsebkönyvtár.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 201–216.
- 2007b A kolozsmonostori római katolikus Kálvária-templom. In: Uő: *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben*. (Múltidéző zsebkönyvtár.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 65–80.
- 2008 Szülőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István-emléktábla (1606). In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A reneszánsz Kolozsvár*. Összeállította Kovács András. Kolozsvár Társaság, Kolozsvár, 146–161.

Kovács Dezső – Szabó Samu (szerk.)

- 1902 Hunyadi Mátyás király, az igazságos. *Emlékkönyv. A nagy király szobrának leleplezése alkalmából, 1902. okt. 12-én, az ünneplő nemzetnek emlékül ajánlja Kolozsvár városa*. Kolozsvárt.

Kovács Klára, P.

- 2006 Un grup de inscripții renașcentiste din Transilvania secolului al XVI-lea. In: *Anuarul Școlii Doctorale „Istorie. Civilizație. Cultură.”* 2. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 140–150.
- 2008 Egy összefüggő reneszánsz feliratcsoport a 16. századi Erdélyben. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A reneszánsz Kolozsvár*. Összeállította Kovács András. Kolozsvár Társaság, Kolozsvár, 68–83.

Kovács Zsolt

- 2012 A kolozsvári Mária-oszlop. Egy közép-európai emléktípus a 18. századi Erdélyben. In: Nagy Róbert – Rűsz-Fogarasi Enikő (szerk.): *Ablakok a múltba*. (Egyetemi Füzetek, 14.) Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, Kolozsvár, 136–157.

Kőváry László

- 1851 Adatok Kolozsvár s vidékének ismertetéséhez. *Kolozsvári Naptár* VII. 19–25.
- 1852 *Erdély régiségei*. Pest.
- 1853 Kolozsvár. In: Kubinyi Ferenc – Vahot Imre (szerk.): *Magyarország és Erdély képekben*. I. Pest, 76–82.
- 1861 *Erdély története 1848–49-ben*. Pest.
- 1866 *Erdély építészeti emlékei*. „Erdély Régiségei” második, bővített kiadása. Kolozsvár.

1886 *A kolozsvári Sétatér keletkezése és fejlődése 1812–1886.* A Sétatér-Egylet jelentése 20 év utáni feloszlása alkalmából ~ sétatéri igazgatótól. Nyomatott a „magyar Polgár” könyvnyomdájában, Kolozsvárt.

1892 *Erdély régiségei és történelmi emlékei.* Kolozsvár.

1897 *A millenium lefolyásának története s a millenáris emlékhelyek.* Athenaeum R.-Társulat, Budapest.

1898 *Visszaemlékezések a forradalom derűsebb napjaira. 1848–49. Történelmi Lapok VII.* (1) 1–3, (2) 9–11, (3) 17–19, (4) 25–29, (5) 33–35, (6–7) 45–46, (8) 61–62, (9–10) 69–71, (11–12) 88–89, (13–14) 101–104, (15) 117–119, (16–17) 125–127.

Kuszkó István (összeáll.)

1896 *Emlékkönyv a kolozsvári Országos Történelmi Erekllye Muzeum millenniumi ünnepi közgyűléséről s a vértanúk emlékének felszentelési ünnepélyéről.* Kolozsvár.

Lászlóffy Aladár

1989 *Házsongárd.* Helikon Kiadó, Budapest.

Lazăr, Victor

1923 *Clujul.* (Biblioteca „Orașele Noastre”.) Cvltrva Națională, București.

Letavay Sándor

1818 *Jegyzetek Bocskay István E. F. szerencsés Péntek’ napja eránt; ’s néhány Erdélyi Fölírások.* Tudományos Gyűjtemény V. 132–141.

Liber Endre

[1934] *Budapest szobrai és emléktáblái.* (Statistikai Közlemények.) Az adatok összegyűjtésében segédkezett Cserhalmi Jenő szobrászművész, a fővárosi emlékművek felügyelője és dr. Pacher Béla h. tanácsjegyző. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest.

Lőwy Dániel

1998 *A téglagyártól a tehervonatig. Kolozsvár zsidó lakosságának története.* Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár.

2005 *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története.* Koinónia Kiadó, Kolozsvár.

Lőwy Dániel – Demeter V. János

1990 *Kolozsvár reneszánsz emlékei. I–VI. Jelenlét.* (6) 5–7, (7) 6–7, (8) 6, (9) 14, (11) 6, (13) 6–7.

Lőwy Dániel – Demeter V. János – Asztalos Lajos

1996 *Kőbe írt Kolozsvár. Emléktáblák, feliratok, címerek.* Nis Kiadó, Kolozsvár.

Lukács József

2005 *Povestea „orașului comoară”. Scurtă istorie a Clujului și a monumentelor sale.* Biblioteca Apostrof, Cluj-Napoca.

Lupescu Radu

2012 *Mátyás király szülőháza.* Amaryllyis Társaság–Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.

2014 *Heraldikai reprezentáció és szöveges manifesztum Kolozsvár városfalán a 15–17. században.* In: *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2014. Történelem, épített örökség és turizmus.* Talma Kiadó, Pécs, 40–45.

- 2018 Cetatea Veche (Óvár) a Clujului. In: Lupescu Makó Mária (szerk.): *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg. Várostartörténeti tanulmányok / Studii de istorie urbană*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 93–118.
- 2021 Kolozsvár második középkori erődtítése az írott források tükrében. In: Bogdándi Zsolt – Dáné Veronika – Lupescu Makó Mária (szerk.): *Album amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 433–456.
- Makkai László – Vásárhelyi Z. Emil (szerk.)
1942 *Kolozsvár. Egy magyar város ezer esztendeje*. Kolozsvár város kiadása, Kolozsvár.
- Márki Sándor (szerk.)
1902 *Mátyás király Emlékkönyv. Kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára*. Szülővárosa Kolozsvár szabad királyi város megbízásából szerkesztette dr. Márki Sándor. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvény-Társulat, Budapest.
- Márkos Albert [szerk.]
1944 *Kolozsvár leírása 1734-ből*. (Erdélyi Ritkaságok, 18.) Szerkesztette Páter Pál, idősb Pataki István, Gyergyai Pál tanácsos és Füzéri György, a város főlelküdt jegyzője. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Márkos Albert. Minerva Rt. kiadása, Kolozsvár.
- A MÁTYÁS-SZOBOR...
1896 A Mátyás-szobor alapkövébe tett oklevél. *Erdélyi Múzeum* XIII. (8) 398–399.
- Mihály Melinda
2003 A kolozsvári Filstich–Kemény-ház. In: Pál-Antal Sándor – Sipos Gábor – W. Kovács András – Wolf Rudolf (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 349–365.
- 2004 Telkek és tulajdonosok a kolozsvári Belmagyar utcában a XVI–XVII. században. In: Kovács Zsolt (szerk.): *Erdély XVI–XVII. századi építészetének forrásaiból*. (Sapientia Könyvek, 31.) Scientia Kiadó, Kolozsvár, 211–276.
- 2005 *Kolozsvár erődtítményei* (Erdélyi műemlékek, 39.) Transylvania Trust Alapítvány–Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- 2008a Reneszánsz polgárházak Kolozsvár Fő terének északi során. Néhány kísérlet a megrendelők azonosítására. *Korunk. Mátyás 550 – Reneszánsz* XIX. (7) 60–68.
- 2008b Kolozsvár erődtítményei. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A reneszánsz Kolozsvár*. Összeállította Kovács András. Kolozsvár Társaság, Kolozsvár, 6–23.
- 2009 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület középkori és kora újkori kőtára. In: Sipos Gábor (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 137–169.
- 2011 A Híd utcai Henczel- és Hensler-ház. In: Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila (szerk.): *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 87–96.
- Miklósi-Sikes Csaba
2001 Kolozsvár (és Erdély) 19. századi szobrászata a sajtó tükrében. *Ars Hungarica* 29. (2) 281–356.
- 2003 *Fadrusz János és az erdélyi köztéri szobrászat a 19. században. Két tanulmány*. (Múzeumi füzetek, 22.) Haáz Rezső Alapítvány, Székelyudvarhely–Sümege.

Mikó Ádám

1860 *Kolozsvár története*. Irta Mikó Ádám. 1860. Manuscris în Biblioteca Centrală Universitară. Cota: Ms. 557.

Molnár B. Lehel

2000 A kolozsvári unitárius kollégium szabadságharcos diákjai. In: Gaal György (szerk.): *A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok az 1848–1849-i magyar forradalomban és szabadságharcban*. Unitárius Egyház, Kolozsvár, 372–376.

Murádin Jenő

1965 A reneszánsz építészet kolozsvári emlékei. *Korunk* XXIV. (10) 1436–1442.

2002 *Fadrusz – Két szobor száz éve*. Gloria Kiadó–Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

2006 Szobor a kertben. [Gróf Mikó Imre szobra a kolozsvári Mikó-kertben.] *Korunk* XVII. (10) 46–54.

2008a *A Mátyás-szobor és alkotója, Fadrusz János*. Második, bővített változat. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

2008b *A megsebzett szobor. Elpusztult vagy megsérült erdélyi magyar emlékművek repertórium*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.

Nagy Lajos, G. (összeáll.)

1902 *Jelentés a kolozsvári Mátyás király szoborról*. Kolozsvárt.

Nagyajtai Kovács István

1840 Vándorlások Kolozsvár' várfalai körül. 1840-ben majusban. *Nemzeti Társalkodó* II (félév). (6) 41–46, (7) 49–55, (8) 57–62, (9) 65–72, (10) 73–76.

1841 Vándorlások Kolozsvárban és Kolozs Monostoron. *Nemzeti Társalkodó* I (félév). (16) 121–127, (17) 129–134, (18) 137–144.

1843 Kolozsvári régiségek. *Tudománytár* XIV. (8) 67–76.

Orosz Ferenc (összeáll.)

1933 *Cluj–Kolozsvári kalauz és címtár*. Erdélyi Kárpát Egyesület, Kolozsvár.

Pánczél Ferencz

1879 [1883] *Kolozsvár részletes leírása és Erdély földrajza*. Az újabb nevelési elvek szerint, elemi és népiskolák használatára készíté Pánczél Ferencz. Negyedik, újból át-nézett kiadás. Kiadja Stein János, Kolozsvárt.

Papp Miklós, K.

1872 Deák Ferencz és Vörösmarty Mihály Kolozsvárt. *Magyar Polgár*. dec. 25. VI. évf. 296. sz.

Pascu, Ștefan (szerk.)

1974 *Istoria Clujului*. Consiliul Popular al Municipiului Cluj, Cluj.

Pascu, Ștefan – Marica, Viorica

1969 *Clujul medieval*. Editura Meridiane, București.

Pascu, Ștefan – Pataki József – Popa, Vasile (összeáll.)

1957 *Kolozsvár. Város-ismertető*. Fordította Debreczeni József. Kolozsvár.

Perl Alfréd (szerk.)

1902 *Mátyás király emléklap. A kolozsvári Mátyás szobor leleplezése alkalmából*. Ujhelyi Mór. Kolozsvár.

Prokopp Mária

2001 Márton és György Sárkányölő Szent György-szobra: 1373. *Korunk. Művészet – történet* XII. (7) 15–20.

Rados Jenő

1942 Kolozsvári műemlékek. *A Magyar Királyi Állami Felső Építőipariskola 1941–42. évi szünidei felvételei* XII. Budapest.

Rezi Elek

1979 A kerekdő. *Keresztény Magvető* 85. (2–3) 167–170.

Rigler Gusztáv – Filep Gyula (szerk.)

1903 *Vezető Kolozsvár városában. A magyar orvosok és természetvizsgálók XXXII. vándorgyűlésének tagjai számára.* Kolozsvár.

Rómer Flóris

1885 A történeti érzék keltése a közönségnél, ünnepi menetek, színpadi előadások, nemzeti képek, történeti kiállítások és muzeumok által. *Századok* XIX. (8) 114–135.

Sándor Imre

1913a Kolozsvár címeres emlékei [1377–1689]. *Genealógiai Füzetek* XI. (1) 1–16, (2) 25–37, (3) 57–73, (4) 101–108, (5–6) 134–141.

1913b A kolozsvári Farkas-utcai ref. templom régi sírkövei. In: Pósta Béla (szerk.): *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* IV. (1) 199–218.

1914 Kolozsvár címeres emlékei [1692–1708]. *Genealógiai Füzetek* XII. (1) 1–4, (2) 17–22, (3) 41–45.

1924 A Szt. Mihály egyház művészi emlékei. In: György Lajos (szerk.): *A kolozsvári Szent Mihály egyház. Emlékfüzet az 1924. okt. 2–12 harangszentelési ünnepségek alkalmával.* A kolozsvári róm. kath. egyházközség megbízásából szerkesztette György Lajos. Kolozsvári róm. kath. Egyházközség, Cluj–Kolozsvár, 37–48.

Sas Péter

1998 *A kolozsvári Szent Mihály templom.* Az előszót írta Czirják Árpád érseki helynök-plébános. Gloria Kiadó, Kolozsvár.

1999a *A kolozsvári ferences templom.* Az előszót írta P. Benedek András Domokos. Erdélyi Ferences Rendtartomány. Kolozsvár.

1999b *A kolozsvári piarista templom.* Az előszót írta Czirják Árpád érseki helynök-plébános. Gloria Kiadó, Kolozsvár.

2003 *Mesélő képeslapok. Kolozsvár 1867–1919.* Noran Könyvkiadó, Budapest.

2005 A kolozsvári egykori minorita, majd görög katolikus templom sírfeliratai. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények.* 155–168.

2007 A kolozsvári piarista (egykori jezsuita) templom sírfeliratai. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények.* 149–177.

2009 *A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye.* Az előszót írta Ft. Kovács Sándor kanonok, főesperes-plébános. Gloria Kiadó, Kolozsvár.

2010a *A kolozsmonostori Fájdalmas Szűzanya plébániatemplom és egyházközség története.* Az előszót az egyházközség nevében Angi István esztéta írta. Verbum Kiadó, Kolozsvár.

2010b *A kolozsmonostori bencés apátsági, majd Nagyboldogasszony-templom.* Az előszót írta Dr. Várszegi Asztrik OSB püspök, pannonhalmi főapát. Verbum Kiadó, Kolozsvár.

- 2010c *Funebra memoria. A kolozsvári piarista templom emléktáblái, halotti címerei és kriptájának sírfeliratai.* Verbum Kiadó, Kolozsvár.
- 2010d *Egy reneszánsz lelkületű főpap. Dr. Hirschler József főesperes-plébános.* Az előszót írta Ft. Kovács Sándor főesperes-plébános. Verbum Kiadó, Kolozsvár.
- 2014 Ónodi Veress Ferenc fényképész-műterme Kolozsvárt. Művelődés. Kolozsvár.
- 2015 *A Farkas utcai református templom történelmi emlékei.* Stúdium Kiadó, Kolozsvár.

Sas Péter – Veress Ferenc

- 2003 *A Szamos-parti Athén. A 19. századi Kolozsvár és lakói Veress Ferenc felvételein.* A kísérő tanulmányokat írta, a képeket válogatta és a kötetet szerkesztette Sas Péter. Művelődés, Kolozsvár.

Soó Rezső, B. (összeáll.)

- 1942 *A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Rendszeres Növényteni és Növényföldrajzi Intézete, Botanikus kertje és Múzeuma, valamint az Erdélyi Nemzeti Múzeum Növénytára 1941-ben.* *Scripta Botanica Musei Transsilvanici* I. (5–7) 65–76.

Szabó Dénes

- 1903 *Az egyetem központi épülete. Az építkezés története és az épület beosztása.* In: *Emlékkönyv a Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem és különösen ennek orvosi és természettudományi intézetei.* Kiadta a Vallás- és Közoktatásügyi Magyar Királyi Ministerium költségén a Kolozsvári Egyetem Orvosi Kara, [Kolozsvár,] 25–52.

Szabó T. Attila

- 1941 *A Ferenc József Tudományegyetem építkezéseinek története.* In: Bisztray Gyula – Szabó T. Attila – Tamás Lajos (szerk.): *Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története.* Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 241–268.
- 1946 *Kolozsvár települése a XIX. század végéig.* Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem–Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.

Szabó Zsolt

- 1994 *Egy emléktábla kálváriája.* *Művelődés* XLVI. (11) 41.
- 2009 *Bem József nyomában Erdélyben.* *Művelődés* LXII. (7–8) 54–57.

Szádeczky Lajos

- 1901 *Mátyás király születési háza.* *Erdélyi Múzeum* XVIII. (7) 373–378.
- 1902 *Mátyás király és Kolozsvár.* *Erdélyi Múzeum* XIX. (8) 412–417.

Szász Endre – Nagy Lajos (szerk.)

- 1915 *A Kárpátok Őre. A „Kárpátok Őre” kolozsvári szobrának 1915. augusztus 18-án történt leleplezésének emlékére.* Nyomatott Gombos Ferenc „Lyceum”-könyvnyomdájában, Kolozsvárt.

Székely Sándor

- 1840 *Unitária vallás' története Erdélyben.* Kolozsvár.

Szilágyi Sándor

- 1848a *Kolozsvár évrája (kronikája).* *Kolozsvári Naptár* IV. 21–40.
- 1848b *Arany-fonal. Kolosvári néprege.* *Kolozsvári Naptár* IV. 42–45.
- 1849a *Kolozsvár évrája (kronikája).* *Kolozsvári Naptár* V. 17–25.
- 1849b *A külvárosban, épülőfélben lévő evang. ref. templom története.* *Kolozsvári Naptár* V. 25–28.

SZT

1982 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. III. Elt–Felzs.* Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1997 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. IX. Megy–Op.* Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Főszerkesztő Vámszer Márta. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai Kiadó, Kolozsvár–Budapest.

2002 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. XI. R–Száj.* Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Főszerkesztő Vámszer Márta. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai Kiadó, Kolozsvár–Budapest.

Tavaszy Sándor

1943 A két Apafi fejedelem. *Erdélyi Múzeum* XLVIII. (1) 53–66.

Torma Károly

1863–1866 Római feliratok Erdélyből. *Archaeologiai Közlemények* III. (2) 141–150, V. (1) 12–28, VI. (2) 147–150.

Tucă, Florian

1974 *Inscripții în piatră: itinerar eroic românesc (23 august–25 octombrie 1944).* Editura Militară, [București.]

Tucă, Florian – Cociu, Mircea

1983 *Monumente ale anilor de luptă și de jertfă.* Editura Militară, București.

Tucă, Florian – Ucrain, Constantin

1978 *Locuri și monumente pașoptiste.* Editura Sport-Turism, București.

1988 *Locuri și monumente pașoptiste.* Editura Sport-Turism, București.

Țoca, Mircea

1983 *Clujul baroc.* Editura Dacia, Cluj-Napoca.

Vályi László (összeáll.)

1941 *Kolozsvár kis uti kalauza.* [Kolozsvár.]

Vásárhelyi Z. Emil

1942 Művészetében élő Kolozsvár. In: Makkai László – Vásárhelyi Z. Emil (szerk.): *Kolozsvár. Egy magyar város ezer esztendeje.* Kolozsvár város kiadása, Kolozsvár, 50–78.

Vekov Károly

2010 A Kossuth-kultusz és Kolozsvár. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 325–334.

Vass József

1865 *Emléklapok Kolozsvár előkorából.* Stein János bizománya. Ny. Gámán Jánosnál, Kolozsvártt.

Veress, Nicolae

1923 *Călăuza Clujului. Denumire vechi și nouă ale străzilor din Cluj. Kolozsvári Kalauz. Kolozsvár utcáinak új és régi elnevezése.* Cluj.

Vincze Zoltán

2003 *A kolozsvári Farkas utca. Művelődéstörténeti barangolás.* Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár.

Rezumat

Constituirea memoriei și practici comemorative. Reprezentări ale memoriei culturale la Cluj

Scopul volumului a fost de a prezenta, de a descrie și de a interpreta acele figuri, reprezentări și procese memoriale incluse în tematica formelor memoriale locale culturale și/sau colective ale orașului Cluj-Napoca, respectiv în problematica socială a acestor forme. Am studiat procesul de producere a memoriei culturale, strategiile de producere a memoriei și utilizarea socială a memoriei. Analiza mea se concentrează asupra organizării, a funcționării și a efectelor proceselor de constituire a memoriei și ale proceselor comemorative ale unui singur oraș. Cercetarea de teren a avut loc la Cluj-Napoca, scopul acesteia constând în elaborarea unei imagini mai organice despre manipularea timpului, folosirea trecutului, a memoriei și a caracterului local (a localității/*localité*). Analiza producerii, a expunerii și a utilizării memoriei se bazează pe trecerea în revistă și pe cercetarea ridicării plăcilor comemorative și a statuilor, respectiv a ritualurilor și a festivităților comemorative.

Analiza actelor comemorative și a praxisului comemorativ trebuie abordată, în mod necesar, din mai multe puncte de vedere, respectiv se structurează pe două arii tematice majore. Pe de o parte, cercetarea se concentrează pe constituirea memoriei concepută ca proces, analizând demersurile de expunere a trecutului (creat) în spațiul public și istoricitatea actelor comemorative. Scopul acestei părți a analizei constă în organizarea într-un sistem a formelor locale ale comemorării, iar pe de altă parte, în formularea unui răspuns, (inclusiv) pe această bază, la întrebarea cu privire la modul în care narativizarea timpului, respectiv producerea memoriei (datarea, păstrarea memoriei, ridicarea de plăci comemorative și de statui) organizează și (re)construiește spațiul, precum și la întrebarea referitoare la evenimentele evidențiate și transformate în acest fel.

Analiza istorică a actelor comemorative din intervalul 1440–2004 generează mai multe întrebări privind problematica timpului acumulat. În ce fel s-a format în acest plan temporal sau istoric ideea potrivit căreia prezentul are un antecedent și că prezentul societății se află într-o anumită legătură pragmatică sau simbolică cu trecutul? În ce context sociopolitic se orientează atenția spre trecut? Cum anume își organizează societatea propriul trecut? Care sunt demersurile organizării memoriei? Ce fel de imagine a societății se constituie sub forma actelor comemorative? Ce fel de evenimente oferă impulsul pentru comemorarea prin intermediul plăcilor memoriale, al statuilor etc. și care sunt evenimentele, formele de comportament și de narațiune reprezentate prin actele comemorative?

În accepțiunea de luare în stăpânire simbolică sau de utilizare ritualică a trecutului, praxisul comemorativ deschide o altă perspectivă cercetării. Îndreptându-mi atenția asupra menținerii și a utilizării memoriei (comemorări, festivități), scopul meu constă în prezentarea acelor mecanisme simbolice din prezent ce reactualizează evenimentele trecutului. Pentru comunitatea memorială care poate fi conturată prin trecutul comun, clujenii care au trăit trecutul respectiv, reamintirea reprezintă și un mecanism producător de identitate, care formează și transformă inclusiv mentalita-

tea societății locale (și regionale). De aceea, cercetarea acelor discursuri pe marginea cărora se organizează realizarea de monumente și actele comemorative, discursurile pe care acestea le produc, memoria pe care o construiesc, relația culturală pe care o întrețin cu trecutul și modelele de identitate pe care le oferă pentru membrii societății se impune ca o sarcină relevantă și necesară.

Schițarea muncii de cercetare și-a găsit loc în introducerea volumului.

În secolul XX (respectiv în prezentul începutului de secol XXI), organizarea memoriei a devenit una dintre cele mai sensibile probleme ale gândirii științifice sociale și totodată una dintre cele mai fertile arii de cercetare. În următoarele capitole ale volumului (*Cadrul teoretic și terminologia*, respectiv *Istoria disciplinei și a cercetării*) am prezentat tradițiile de cercetare dispersate legate de subiect, rezultatele studiilor diferitelor discipline, problematicile formulate în acest sens și corelațiile dintre acestea. Deoarece discursul despre memorie se organizează într-un context interdisciplinar, am considerat că atât abordările teoretice ale științelor istorice, cât și cele ale științelor culturale și sociale prezintă componente de bază ale cadrului meu teoretic de cercetare. Am clădit acest cadru pe afirmațiile sociologiei franceze, ale antropologiei sociale britanice, ale antropologiei culturale americane și, nu în ultimul rând, pe cele ale etnografiei maghiare. Consider că acestea sunt capitolele-cheie în discursul meu, deoarece mi-am construit cercetarea și interpretarea în cadrul abordărilor creionate aici.

Pe lângă sintetizarea literaturii de specialitate, am dedicat un subcapitol (*Literatura cercetării asupra Clujului*) prezentării constituirii narative a Clujului. Literatura de istorie locală, în sensul mai larg al acestui termen, mi-a direcționat atenția spre locația propriu-zisă, povestea locației, adică, mai concret, spre reprezentările materiale și textuale ale trecutului local. În aceste reprezentări trecutul consumat și acumulat apare ca o tradiție națională valoroasă și demnă de admirat. Am analizat separat sursele de după 1989. Creatorii acestor texte, erudiții, istoricii locali își rezervă dreptul de a vorbi despre comunitatea locală, de a redacta, a corecta și a interpreta istoria locală: dezvăluind izvoarele ei, fac de fapt ca istoria abstractă să devină vizibilă, trecutul să devină tezaur, iar cunoștințele despre societatea locală să devină democratice; astfel că, raportându-se în mod continuu la aceste cunoștințe, înregistrând practicile memoriale, transcriind tradiția născută din figurile trecutului local, ei vehiculează reprezentări ale reprezentărilor.

M-am referit separat la cercetările etnografice, antropologice și sociologice de după 1989. Am prezentat cercetările referitoare la practicile de organizare și de folosire simbolică a spațiului la Cluj, analizele referitoare la discursurile construirii națiunii, lucrările despre comemorările politice și ritualurile publice, respectiv rezultatele cercetărilor pe tematica etnicității și a naționalismului.

În cadrul capitolului *Oraș – context – cercetare* am prezentat contextele cercetării personale, procesul și metodologia cercetării, respectiv aranjarea și sistematizarea materialului cules și a corpusului rezultat. În subcapitolul axat pe prezentarea orașului și a societății acestuia, m-am referit la: 1. antecedentele și extinderea orașului, respectiv la tendințele de extindere ca efect al creșterii populației, interacțiunea socială și necesitățile acesteia (aranjarea spațiului, construirea unei imagini a orașului, constituirea centrului, a zonelor industriale și a cartierelor de locuit); 2. evoluția și modificarea numărului de locuitori (din punct de vedere etnic și confesional); 3. evenimentele

sociale și evenimentele determinate de relațiile politice și de putere, care fac analiza materialului să devină mai inteligibilă.

Tot în acest capitol am făcut referire la problematica tipologică și de gen a izvoarelor, respectiv la organizarea sistematică a datelor și la posibilitățile de utilizare a acestora. (Un volum separat include *Baza de date*, adică descrierea și fotografiile a 1142 de inscripții, plăci comemorative, statui, busturi și monumente.)

În capitolul intitulat *Constituirea memoriei – epocă, tematică, figuri. Analiză* am prezentat și am analizat datările și acțiunile memoriale pe perioade temporale, tematici și forme de prezentare. Delimitarea cronologică a oferit posibilitatea comparării diferitelor perioade, a observării diferențelor și a relațiilor dintre ele. Această structurare pe tematici și figuri ale memoriei a făcut ca, de-a lungul descrierii și analizei, materialul să devină transparent și inteligibil. Drept urmare, practica memorială a fost prezentată și interpretată în mai multe subcapitole. Fiecare subcapitol se termină cu propriile concluzii, astfel că voi discuta doar câteva constatări esențiale.

Interesul arătat față de trecut, precum și necesitatea de a-l poseda par să fie determinante permanente ale vieții publice clujene. Prima datare apare în 1440, iar prima placă comemorativă (legată de o construcție), în 1450. Prima statuie amplasată în spațiul orașului datează din 1746 (Coloana Mariei ridicată *ex voto*); primul monument memorial politic (transilvănean) a fost amplasat în 1831 (Statua). Obiceiul comemorării bazate pe acțiuni memoriale se înregistrează și de-a lungul următoarelor secole, până în zilele noastre. Este important de subliniat faptul că aceste acțiuni nu sunt cu totul identice cu organizările memoriei așa cum le percepem astăzi, considerând că acțiunile de constituire a memoriei sunt activități de manifestare a identității diferitelor grupuri sociale, ce luptă totodată pentru acestea prin mijloace simbolice. (Epoca modernă este cea care a creat acțiunile memoriale bazate pe conștiința națională, întărind-o pe aceasta.) Datarea, marcarea, comemorarea sunt categorii schimbătoare în timp, având conotații diferite în epoci diferite, atrăgând relații și atitudini diferite. Din punctul de vedere al cercetării au însă un caracter comun: aceste obiecte și gesturi destinate spațiului public și cvasipublic divizează timpul social, reprezentând gestionarea timpului în general și, mai ales în epocile mai recente, a trecutului de către societate. Am încercat să surprind schimbările funcțiilor istorice ale datărilor și ale acțiunilor memoriale și din acest punct de vedere.

În ceea ce privește conținutul acțiunilor memoriale, se pot delimita mai multe tendințe. Dacă ne referim la evenimentul evocat, atunci relația cu timpul a fost una dintre cele mai vizibile. Această relație a format și obiectul comemorării. La începuturi, acțiunea memorială viza trecutul recent, trăit; ulterior (și în prezent) se comemoarează evenimente din trecutul îndepărtat. Această tendință includea la început reprezentările construirii fortificațiilor, clădirilor și elementelor arhitecturale legate de indivizi sau de comunitatea orașenească, respectiv condițiile, circumstanțele construirii. Mai apoi, odată cu conștientizarea unui trecut acumulat, cu consolidarea relației retrospective, pe plăcile comemorative au apărut tot mai mult evenimentele trecutului. De la sfârșitul secolului al XIX-lea această atitudine retrospectivă a dobândit un rol determinant, iar tehnica construirii trecutului s-a cristalizat și s-a instituționalizat progresiv.

Trecând în revistă perioadele actelor memoriale, se poate constata faptul că aceste activități au reprezentat într-o primă fază o manifestare a faptelor unor personalități (burghezi, principii, domnitori) și a realizărilor bisericii și a orașului, și doar din secolul

al XIX-lea a devenit un mijloc de expunere, de manifestare a națiunii. În urma mișcărilor naționale din epoca Reformei, performanțele unui grup, ale unei comunități creionate pe bază națională au devenit tot mai prețuite de prezentul comemorator. Odată cu această tendință, și limba acțiunilor memoriale a trecut spectaculos de la limba latină la limbile naționale.

Dacă am dori să formulăm afirmații concludente despre inițiatorii și gestionarii activităților memoriale, atunci trebuie să subliniem procesul de instituționalizare a acestor activități. La început transpunerea memoriei în spațiu a fost determinată de intenția individuală a cetățenilor sau de hotărârea orașului. Actanții acestor activități au apărut sub formă de grupări, asociații, societăți, cluburi, partide politice etc., constituite de-a lungul diferențierilor sociale din perioada Reformei. Aceste comunități au gestionat discursul despre trecut și spațializarea memoriei pe baza interpretărilor validate de comunitate, astfel că au orientat atenția asupra lor (de exemplu, menționarea inițiatorului în textul comemorativ) prin expunerea marilor narative (istoria țării, istoria națională, istoria locală a orașului), a conținutului propriului trecut valid și pentru comunitatea mai largă (de exemplu, prin referire la marile narative) sau prin vizualizarea propriului trecut, a propriei istorii. Această necesitate a fost impusă și de faptul că populația orașului s-a reînnoit continuu, astfel încât a fost în permanență necesar ca noi persoane, respective noi grupuri să fie integrate.

Acțiunile comemorative au fost urmate de schimbarea, modificarea, lichidarea unui trecut organizat în reprezentări și prezentat ca urmare a schimbării și a desființării cadrelor sociale. Dovedesc acest fapt prin prezentarea și analiza cezurilor istorice, respectiv a reprezentărilor și a interpretărilor aferente trecutului.

Practicile comemorative ale celei mai recente perioade au fost incluse și analizate într-un capitol separat intitulat *Actele comemorative ale unei epoci. Organizarea memoriei în democrație*. Prin prezentarea activităților din perioada 1989-2004 am evidențiat modul în care schimbările politice și sociale majore restructurează și relația cu trecutul, respectiv fac vizibile diferențele dintre sistemul vechi și cel nou și popularea acestora cu trecutul în sine, este o tendință aparent continuă a grupurilor funcționale aflate la putere sau a celor emancipatoare.

La finalul volumului am inclus un studiu de caz referitor la constituirea memoriei unui singur tip de eveniment, și anume a întâmplărilor ce au avut loc între 1848 și 1849, respectiv utilizarea permanentă a acestora. Cercetarea a cuprins atât evenimentele constituirii tradiției, interpretările istoriilor formulate după schimbările de regim și apariția unor constelații de putere concomitente, cât și atitudinile legate de constituirea memoriei, strategiile de neglijare și de legitimare. Drept urmare, s-a dovedit faptul că memoria culturală necesită un proces de organizare, prezintă funcții de legitimare și de organizare a comunității și, nu în ultimul rând, deservește interesele puterii.

Sintetizând rezultatele cercetării și formulând tezele de bază, trebuie să amintim următoarele:

1. Prima acțiune comemorativă clujeană datează din anul 1440. Din acel moment, comemorarea prin plăci memoriale și statui poate fi considerată continuă, iar începând din secolul al XIX-lea a devenit tot mai intensă. În ceea ce privește caracterul acestor acțiuni, trebuie să accentuăm pe de o parte prezentarea orașului care își produce propria documentare, se extinde și/sau se destramă, iar pe de altă parte imortalizarea evenimentelor din oraș, respectiv sincronizarea vieții orașului cu evenimentele

istorice. Într-o primă fază, aceste activități deserveau imortalizarea prezentului, iar odată cu trecerea secolelor s-a accentuat tot mai mult comemorarea evenimentelor din trecutul mai mult sau mai puțin apropiat. Legat de acest fapt se poate afirma că relația dintre evenimentul evocat – prin fixarea evenimentelor, respectiv evocarea trecutului – și prezent s-a modificat dinspre organic înspre organizat și dinspre funcționalitate înspre intenția de legitimare.

2. La începuturi (noi avem date începând cu secolul al XV-lea) limba acțiunilor comemorative a fost limba oficială a vremii, adică latina, care mai apoi, după niște antecedente din secolul al XVI-lea (epitafuri) și conform tendințelor Reformei și ale mișcărilor naționale din secolele XVIII–XIX, a fost schimbată cu limbile naționale. Limba națională dominantă a fost limba maghiară, iar după Unirea din 1918, limba română. Începând cu prima parte a secolului XX opțiunea pentru limba acțiunilor a devenit o sursă de conflict etnic. După cel de-al Doilea Război Mondial limba română s-a impus tot mai categoric, în timp ce limba maghiară a ajuns la periferia sferei publice. După schimbările din anul 1989 sfera publică s-a reorganizat, iar raportul dintre cele două limbi s-a prezentat similar, adică nefiind în echilibru, căci vorbim despre o dominanță publică a limbii române.

Limbajul comemorării prezent în inscripții și ritualuri comemorative este unul festiv, apropiindu-se când de limbajul biblic, când de cel politic sau chiar de cel științific.

3. De-a lungul secolelor locația acțiunilor de comemorare s-a organizat conform unei tendințe specifice: din spațiile închise sau cvasipublice au trecut în spațiile publice, iar din spațiile sacre, în cele profane. În secolul XX putem înregistra apariția unei alte tendințe: grupurile sau etniile care au fost excluse din spațiul public și-au organizat comemorările în spații proprii, omogene din punct de vedere etnic (biserici, școli). Odată cu acest moment se poate înregistra și excluderea acțiunilor acestor grupuri din spațiul public.

4. Gestionarea expunerii memoriei și a manufacturării obiectelor memoriale se separă. Cea din urmă este caracterizată tot mai mult prin specializare, astfel încât realizarea plăcilor comemorative, a monumentelor și a statuilor a devenit responsabilitatea specialiștilor (sculptori, turnători etc.) și a firmelor specializate.

5. Privilegiul expunerii memoriei, al imortalizării și vizualizării trecutului este expropriat de grupările sau instituțiile dominante. Pe plan istoric am putut observa că biserica, fiind un actor important încă de la început, odată cu secolul al XIX-lea a cedat tot mai mult acest privilegiu instituțiilor profane, laice. Supravegherea timpului, păzirea trecutului au ajuns tot mai mult sub jurisdicția instituțiilor civile, profane, respectiv se înregistrează apariția unei alte tendințe: grupările sau etniile care nu au avut acces la sfera și la spațiul public s-au retras în contexte mai sacre, în spații mai omogene etnic, dar mai închise.

6. Legat de cele afirmate mai sus, riturile comemorative, ieșind din spațiul bisericesc și de sub supravegherea bisericii, au devenit tot mai profane. Desfășurarea comemorării, cadrul ceremonial și-au păstrat caracterul spectaculos, dar s-au umplut cu conținut tot mai profan. Evenimentele comemorative au devenit tot mai ritualizate, comemorările au avut loc mai mult ca rituri politice, ca manifestări ale grupărilor și ale etniilor rivale.

Realizând o analiză istorică a practicilor comemorative, se poate constata că până la sfârșitul secolului XX comemorările au devenit tot mai populare (s-au adresat unui

grup tot mai mare de oameni, mobilizându-i totodată pe aceștia). În ultimele decenii am asistat la afirmarea unei noi tendințe: odată cu particularizarea acestor activități, o parte dintre acestea au devenit tot mai profesionale (mobilizând grupuri mai mici, expunând trecutul unor formațiuni sociale mai restrânse). În ceea ce privește relația dintre maghiari și români, comemorările au divizat societatea locală. Dar fel se poate constata faptul că tradiția inventată din cadrul societății maghiare începe să producă rutina integrativ-unificatoare (demonstrând identitatea) și cea diferențiativ-separatorie (făcând vizibile diferențele).

Abstract

Memory Construction and Practice. Representations of Cultural Memory in Cluj

Aim of this volume is to present, describe and interpret all figures of memory, as well as representations and processes comprehensible into the issue of local, cultural and/or collective memorial forms and social problems in the city of Cluj-Napoca. Subsequently, I have analyzed the process of cultural memory-performance, the strategies of memory-formation and the social usage of memory, as they occur in one urban context. By sorting out Cluj-Napoca as my fieldwork, I intended to offer a more or less complete image on time-usage, techniques of dealing with the past and the relation between memory and locality. Analysis of memory-construction, "spatialization" and usage was grounded on a review and research of commemorative actions (memorial plaques and statues) as well as commemorative rituals and festivities.

Certainly, analysis of memorial performances and practices can be carried through many viewpoints, and discerned into various categories; I have chosen two major ones. My research focuses on memory construction as process, and analyses the practices of locating the (created) past in public spaces, together with the historical aspects of memorial performances. Aim of such particular approach was either a stock-taking of local forms in remembrance, or, supported by the former, to find out, how narrating the time and performing memory (through conservation and unveiling memorial plaques and statues) shapes and (re)constructs space? How does it convey visibility to the events and what events are given visibility through it?

A historical analysis of the memorial performances between 1440–2004 has raised several questions regarding the problem of accumulating time. How has been produced the idea of present as an entity with promises, and the idea of a linking societal past to present? Which social-political context draws ones' attention to the past? What generates an increased attention to the past? How contributes society in organizing its own history? What are the processes of organizing memory? What sort of social representations are reflected by commemorations? What events actuate the performing of memory through plaques, statues, etc.? What events, ways of acting, narratives are revealed through commemoration?

Performing memory, regarded as ritual usage and symbolical seizing, opened another perspective for my research. By following how memory is preserved and performed (through commemorations and public celebrations), I intended to present actual cultural mechanisms, that are connected to the past. For Cluj-dwellers, regarded here as members of one community of memory, the past also shapes processes of identity as well as their local and regional social mentality. Thus, it was necessary to analyze discourses associated to commemorations and practices of memory, the cultural relations they shape, the patterns of identity they offer for society members.

All the tasks to accomplish are presented in the introduction of this book.

Organization of memory has become one of the most sensitive issues in the 20th–early 21st century social studies. First two book-chapters (*Theoretical framework, ter-*

minology, and *History of science and research*) tend to present all achievements and problems of grasping memory, raised by a diversified intellectual tradition. As discourses on memory are organized into an interdisciplinary context, approaches in history, cultural studies social studies are equally regarded important components for my theoretical framework. Subsequently, I combined my frame by assumptions from the French sociology, the British social-anthropology, the American cultural anthropology and, last but not least, the Hungarian ethnography. I consider the chapters discussing the above-mentioned issues crucial for my work, as my research and interpretations were constructed under the impact of all these approaches.

Out of an overview of relevant literature, a separate chapter was dedicated to the narrative framing of Cluj-Napoca (*History of researching Cluj-Napoca*). Literature on local history – understood in a broader sense – collected for this chapter draws attention on representations (objects and texts) of the locality; all these sources represent the past as a useful, interesting and admirable constitute of the national tradition. A special attention was given to the post-1989 sources, submitted by local historians, erudite, who preserve their rights of editing adjusting, interpreting local history. These authors, by revealing their sources, turn the past into a public commodity and democratize knowledge for the local society. By a permanent return to this knowledge, by recording practices of memory, by re-writing the tradition linked to the figures of local past, these producers launch the representations of representations in their public sphere.

A special attention was given to the post-1989 researches on ethnography, anthropology and sociology. Subsequently, themes of symbolic space in Cluj, practices of local space-usage, studies on nation-building, works on political commemorations and public rituals, achievements in the discipline of ethnicity and nationalism were stock-taken in this part of the book.

Chapter on *City – context – research* gives an overview on the research process and methodology, and a systematization of the collected data and texts. In the sub-chapter on the city and its society I analyzed 1. antecedents of city formation, its extension in space, all its demands for expansion in population growth, social interactions (like organizing the space, working out the image, creating the center, industrialization, districts of blocks of flats) 2. changes in rata on ethnicity and religion within the population of the city 3. all political and social events that convey an additional clarification to my material.

Categorization the collected material after genre, organizing the collected data is, too, part of this chapter. (*Data Archive*, a part of the research published in a separate volume, contains description and photo of 1142 inscriptions, plaques, and memorials).

Chapter on *Commemoration – epoch, theme, figure. Analyses*, offers a timing and presentation of commemorations, through epochs, themes and figures. In doing so, a chronological approach was used, enabling a comparison of the time-periods; description based on themes and figures conveys a transparency to the collected material. Thus practices of commemoration that stood as subject for many sub-chapters were organized through the same approach; as each chapter ends with a concluding note, only a few of basic statements are presented in the following paragraphs.

Enquire for the past and a demand for its possession seems to be a key-note for local public life in Cluj. First source, revealing an interest for the past is from 1440, the first plaque is from 1450; the first statue (Statue of Holy Mary) on a public place

was erected in 1746, the first (Transylvanian) political memorial (Státua) in 1831. Performing memory through commemoration equally characterizes the past and the coming centuries until the present. It worth to be mentioned that not all manifestations were memory organizations, in their actual meaning, due to their incapacity for represent different social-group identities and compete through symbolical means. (Commemorations based on and reinforcing national consciousness are products of modernity). Dating, tracing, and producing techniques of making people remember were of various categories, endowed with different signification, set of attitudes in each historical context. For this investigation they are regarded, and have in common their capacity of structuring social time, and representation of using the past, especially for future centuries. Changes in historical meanings of dating and commemorating were grasped in this particular sense in the book.

There was a serious of tendencies regarding the content of commemorations. Related to the events commemorated, their approach to time was the most salient, as it shaped even the object of commemoration. In the beginning, commemorations were dedicated to present objects; later (as nowadays) these were enhancing events in the near or further spheres of the past. Initially, celebration of the buildings, the individual and community-wide-important living places and fortresses belonged to this category. Later, with a consciousness of an accumulated past, with an increase of a retrospective perception, past events became more frequently present on the plaques. By the end of the 19th century the retrospective attitude had been become more accentuated, techniques of creating the past more refined and institutionalized.

From a historical perspective, the processes of registering individual (middle class, monarchs) deeds and achievements of the church and local communities were replaced by the 19th century by portraying of the nation. Under the impact of early and mid 19th century national movements, performances of a nationally bounded groups and communities, and their deeds had been evaluated by the present time of commemorations. In parallel, language of rituals was more visibly shifted from Latin to national tongues.

Institutionalization of commemorations also reveals the identity of commemorators. Placing memory was initially a matter of the middle-class (individual) will, or a decision of local authorities. Under the impact of social diversification in the age of reforms, certain groups, societies, associations and parties become agents of commemorations. Such communities claimed to construct discourses and replacements of the past through interpretations that were valid within the group. Subsequently, these rituals focused attentions on themselves (by a textual registration of the creator) through great narratives on country, national or local history, or they created a community-wide relevance of their past (through referring to great narratives); sometimes they made personal past and history visible.

Changes and ceasing of social frameworks lead to a shift from mere commemorations to a representation-framed past. Its presence, as the historical gaps that shaped them and the representations produced under their influence is proved in the book through interpretations and analyses of the past.

Commemorations of the past decades are examined in a separate book chapter (*Commemorations of an epoch. Organizing memory in the age of democracy*). Commemorations of the 1989–2004 show how great social and political changes reshape atti-

tudes to the past, and reveal differences between the old system and the new. Reinterpretation of the public sphere and the space, its resettlement with past events is a permanent endeavor for dominant groups, and of those in formation.

The book ends with a case study on construction and permanent usage of one event, commemoration of the 1848-1849 revolution. My analysis encompasses the events of creating a tradition, ways of interpreting new histories born under the impact of changes in state borders and the new political power they effected, the attitudes of commemoration and the strategies of neglecting and legitimizing.

Main conclusions of this part are summed up as follows:

1. First commemoration in Cluj took place in 1440. This habitus of commemorating through plaques and statues can be regarded as constant since then, becoming more intensive in the 19th century. Commemorations had various topics: representations of the self-documented, growing or decreasing city, recording urban events, synchronizing local manifestations with historical events. At the beginning commemorations perpetuated the present, some centuries later they evoked moments of the near or further past. Records of the present and ways of evoking the past related to the present shifts from an organic relation to an organized one, from a functionalist intention to and endeavor for legitimization.

2. In accordance with official codes, initially (first sources go back to the 15th century) Latin was the language of commemorations, gradually replaced by national tongues. This shift has 16th century grave-inscriptions as premise, and reveals the impact of the 18–19th century reforms and national movements. Hungarian had become the dominant language of commemorations until the end of World War II, its substitution with Romanian goes back to the unification from 1918, marking the first appearance of this latter in the public sphere. Reorganization of the public space after 1989 brought a reappearance of the Hungarian, that turned into an unbalanced presence from a pre-'89 vanishing. Choosing language of commemoration has been become source of conflict beginning with the 20th century.

Style of commemorative texts and discourses is lofty, close to the language of Bible, politics or science.

3. Place of commemorations had been changed during the centuries. From closed or half-public spaces they moved into the public ones, from sacral locations into the profane. In the 20th century a new tendency occurred: (ethnic) groups, marginalized from dominant scenes organized their commemorations in nationally homogeneous places; this tendency also records a crowing out from public spaces.

4. Manufacturers of objects for commemoration and their outsourcers are discerned along the centuries, the formers becoming more and professional (sculptors, hewers, companies with specialized tasks).

5. Outsourcing, recording and representing past and present becomes a privilege of dominant groups and institutions. Unlike in previous centuries, when commemorations were a task of the church, in the 1800ies profane institutions were the organizers of such events. Sacred locations become a host for commemorations organized by groups that were marginalized from the public sphere.

6. Subsequently, a change of agents engenders a de-sacralization in the rituals of memory. The passing of, the framework for ceremonies remains as spectacular as before, but commemorations are now filled in with profane contents. Secularized commemoration

morations, too, become more and more ritualized, and they turn into political rituals and manifestations of different, competing (ethnic) groups.

By the end of the 20th century commemorations become more and more popular, accosting and mobilizing a bigger and bigger public. In parallel, a new tendency occurred in the past decades: particularization and professionalization of commemorations, addressing a small group, re-interpreting the past of smaller and smaller social entities. In a Hungarian–Romanian context, commemorations divide the urban society. The Hungarian invented tradition, spaced in a minority framework, embodies either rituals of unification (demonstrating similarities) or routines of diversification (making internal differences visible).

A 20. század közepétől fokozatosan bontakozott ki az a (történelem)-antropológiai irányzat, amely rendre a figyelem középpontjába állította a folyó időhöz, a múlthoz és a múlt reprezentációjához, a történelemhez való viszonyulás típusait, az időtartamokat, a korszakok retorikáját, a történetiség rendjeit. Ezzel egyidőben erősödött fel az emlékezet, valamint az emlékezés rituális kereteinek, az emlékező embernek a vizsgálata. Jakab Albert Zsolt erre alapozta Kolozsvár és Kolozsvár társadalmának kutatását, amikor a különböző forrásokból összegyűjtötte a város terében elhelyezett feliratok, emléktáblák és szobrok szövegét, rekonstruálta az emlékállítás rítusát, az emlékjelek életpályáját. Több mint fél évezred 1142 emlékállításának adatait.

A szerző szándéka világos és jelentős. Egyetlen forrástípust használva azt követi nyomon, hogy a 15. század közepétől Kolozsváron hogyan statuálódik és alakul szociális cselekvéssé az emlékezés, milyen tartalmak megőrkítésére és elevenen tartására vállalkozik a helyi magyar társadalom, s az ezt irányító társadalmi elit. Hogyan emlékezik és hogyan felejt egy társadalom, kik és hogyan viszonyulnak emlékezési gyakorlatához. Vagy, újfogalmazva: hogyan popularizálódik és patrimonizálódik Kolozsváron a történelem, a lokális múlt számontartása. Hogyan alakul ki az emlékezés (óhatatlanul) ünnepélyes beszédmódja, a tér és az idő megválasztását és használatát, a gyűlekezést és – ami a legfontosabb – a jelállítást, az identitás szervezését és felmutatását magába integráló rituálé.

Nem kevesebb ez, mint annak láttatása és megértése, ahogyan Kolozsvár a jelzett időszakban használja a maga múltját: gondosan dokumentálja a múlt időt, kihelyezi az emlékezetet, a múltat benépesíti a helyi társadalom tagjaival, életének eseményeivel, az emlékezés által szerveződő és tagolódó emlékezőközösségként működik, a helyi múlt beépül a polgárok narratív identitásába.

Keszeg Vilmos

ISPMN

ISBN 978-606-8377-76-6

ISBN 978-606-9015-41-4

9 786069 015414